

31 pB

1931

26

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. XXVI

За редакцією акад. Михайла **ГРУШЕВСЬКОГО**
та професора **Олександра ГРУШЕВСЬКОГО**

У Києві—1931

Бібліографічний опис цього видання
зміщене в „Літопису Українського Друку“
„Картковому репертуарі“ та інших покаж-
чиках Української Книжкової Палати

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук
акад. *О. Корчак-Чепурківський.*

Київський Міськліт № 232, 1931.
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, Печерське (Цитаделя, 9).
Зам. № 652. — 1000. 26 друк. арк.

ДЕ ЩО Є:

	Стор.
Олександр Андріяшев. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в.	1— 29
Микола Ткаченко. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII вв.	31—179
Микола Петровський. Українські діячі XVII віку. II. Роман Ракушка-Романовський	181—212
Веніямін Кордт. Бої під Лісним і під Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф. Вейє	213—227
Сергій Шамрай. М. Кобижча в XVIII в.	229—313
Микола Тищенко. Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII в.	315—367
Василь Дубровський. До питання про міжнародню торгівлю України в першій чверті XVIII ст.	369—388
Павло Матвієвський. „Бунт“ посесійних робочих на Глушківській сукняній мануфактурі наприкінці XVIII віку	389—416

ПОПРАВКИ ДО СТАТТІ П. МАТВІЄВСЬКОГО: „БУНТ ПОСЕСІЙНИХ РОБОЧИХ
НА ГЛУШКІВСЬКІЙ СУКНЯНІЙ МАНУФАКТУРІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ ВІКУ.

Де Надруковано
400₂₂ податки в 1 крб. 7 коп.
404₁₃ платили по 11 крб. 50 коп.

Має бути
податки в 2 крб. 7 коп
платили 1—1 крб. 50 коп.

НАРИС ІСТОРІЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ ЗЕМЛІ ДО ПОЧАТКУ XVI В.

Південна частина Лівобережної України за старих часів звалася від імени свого головного міста Переяслава, — Переяславською землею або Переяславським князівством¹⁾). Країна ця мала цілу низку особливостей, що різко відрізняли її від усіх інших частин старої удільної Русі. Розташована на крайньому південному сході Руської землі, на пограниччю з ворожим слов'янам степом і його ордами кочовиків, що безупинно насувалися, вона завсіди перша приймала на себе їхні удари й це її становище відбилося й на її устрою, і на побуті людности, і на місці, що вона його посідала поміж іншими князівствами старої Русі. Територія країни була надзвичайно невизначена, тільки на заході, вздовж Дніпра, та на півночі, вздовж допливу Десни р. Остра, вона була більш-менш стала й можна було деякою мірою визначити її межі. Щодо півдня та сходу, то тут територія за часів ворожих натисків іноді звужувалася так, що Переяслав ставав за прикордонне місто, то знову поширювалася, коли кочовики відходили на свої кочовиська й давали людності довгий перепочинок. Усеньку країну було вкрито різними фортецями. На мапі Переяславщини ми бачимо тепер велику силу різних городищ та валів. Літопис подає звістки про багато дрібних фортифікованих міст, але поселень, що мали б звичайний міський устрій та торговельне значіння, яких було досить багато по інших князівствах, тут окрім самого Переяслава не було. Дарма що Ярослав утворив з Переяславської землі такого самого, як і всі інші, самостійного уділа, жадна князівська лінія не змогла або не схотіла твердо тут осісти. Князі різних родів заступають один одного на Переяславському столі без ніякої послідовности, в залежності тільки від ходу політичної боротьби за великокнязівський стіл. Сама історія Переяславщини є значною мірою історія Київського великого князювання, що за привіску до нього вона неначебто була. Додамо ще, і це найцікавіше, що людність Переяславської землі не можна буде безперечно зарахувати до жадної племінної групи, що розселилися по великій східньо-європейській рівнині.

¹⁾ Головніша література: М. С. Грушевський, „Історія України-Руси“, т. I—VII; Ляскоронський, „Історія Переяславської землі“; Голубовський, „Печенґи, Торки и Половцы“; Антонович, „Монографія“, т. I; Владимирський-Буданов, „Население Юго-Зап. Россіи“ (Архивъ Ю. З. Р., ч. VII, т. I і II); Любавський, „Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско-русскаго государства“; Jabłonowski „Pisma“, т. III. Статті й дрібні праці Голубовського, Ляскоронського, А. Стороженка, Каманіна, Падалки та ін.

Через усі ці оригінальні особливості в житті та історії Переяславської землі, досліджувати їх надто цікаво, і ми спробуємо, в міру сил, з'ясувати причини цих особливостей. Почнемо з питання про те, звідки походить людиність Переяславщини, що на наш погляд є найтемніше й найсумнівніше.

Питання про те, до якого слов'янського племені належать осельники Переяславського князівства, взагалі не повинно було б викликати будь-яких сумнівів. Здавалося-б, що, як свідчить літопис, це безперечно були сіверяни: „Съдоша на Деснѣ и по Семи и по Сулѣ и наркошася Сѣвера“ (Іп. 4). Та придивляючись до дальшої історії сіверянського племені, ми помічаємо деякі цікаві подробиці у взаємних стосунках обох половин, що на них Ярослав, розподіляючи Руські землі поміж своїми синами, роздробив це плім'я. Зараз таки по розділі обидві половини стають нібито зовсім чужі одна одній. Було б, здається, природно, щоб сіверянське плім'я, хоч би як пасивно воно ставилося в дійсності до своєї політичної одиниці, усе ж зберегло почуття близької кривности між північною й південною своїми частинами. Тимчасом ніде в літопису ми не знаходимо й найменшого натяку на те, щоб обидві силиміць роз'єднані половини хтіли знову з'єднатися. Воно правда, літопис нічого не каже й про будь-яку ворожнечу поміж ними (хоч важко уявити собі, щоб сторічна боротьба поміж Ольговичами й Мономаховичами могла тривати без спочутливої підтримки від людиности — від сіверян Ольговичів, а від киян разом з переяславцями — Мономаховичів). Але те, що за найсприятливіших, здавалося б, умов, коли Ольговичі володіли й Києвом і Переяславом, отже ніщо не перешкоджало знову об'єднати все сіверянське плім'я, такої спроби ніколи не було зроблено, це показує вже, що родинного почуття між сіверянами й переяславцями не було. А коли його не було, то природно гадати, що й самої цієї кривности поміж ними так само не було й що Переяславщину оселяло плім'я зовсім чуже сіверянам.

Ці міркування затемнюють традиційне розв'язання питання про походження людиности Переяславської землі й примушують глибше до нього придивитися; це тим потрібніше, що можна навести ще деякі міркування, які, нехай і не дають нового твердого вирішення питання, але ж будь-що-будь підривають непомилковість твердження, що переяславці були сіверянами.

Переяслав уперше згадується в Літопису під 907 р. між тими містами, на які греки, згідно з Олеговим договором, повинні були сплачувати углади й в яких сиділи князі „подъ Ольгомъ суще“. Це все були великі міста, столиці різних країн, що з них складалася колишня Олегова держава. За здогадом, що досі проти його не було серйозних заперечень, в усіх цих містах були племінні осередки окремих слов'янських племін, а князі, що ці міста посідали, були племінними їх князями. Як це знати з літопису, на території кожного племені згадується по одному тільки такому місту; лиш на території пізнішої Сіверської землі наведено аж три міста: Чернігів, Любеч та Переяслав. Але Чернігів був, безперечно, за головне місто сіверян, цілком правдоподібно, що Любеч, був за Олевових часів, головний осередок радимичів, які брали участь в Олевовому поході, але потім не змогли зберегти свою

самостійність й увійшли до складу Чернігівського та інших суміжних князівств. Отже, немає жадної радії відмовити Переяславу, що й він був за головне місто якоїсь племінної групи, яку літописець точно не відзначає, але яка безперечно відрізнялася від її найближчих сусідів — полян і сіверян.

Звернімося ще до тієї цитати, де літописець відзначає Сіверянську територію: „Сѣдоша на Дѣснѣ и по Семи и по Сулѣ и наркошася Сѣвера“ (Іп. 4). Ледві можна ставити літописцеві суворі вимоги щодо стилістики та літературної складні, але всеж будова наведеного вище речення мимохіть напроваджує на думку, що він хтів таким способом відтінити, що головне ядро сіверянського плім'я осіло на Десні, але що, крім того, сіверяни жили ще почасти і по Сейму та по Сулі. По суті, саме питання про людність Переяславщини залежить од правильного витлумачення цього літописцевого речення. Що хтів він сказати: чи то сіверяни заселяли усеньку Сулу, від її верхів'я аж до місця, де вона зливається з Дніпром, чи вони посідали лиш деяку частину її водозбору, а саме, розуміється, верхів'я? На користь першої версії ми не маємо жадних а ні літописних, а ні археологічних даних, її підтримує сама но пізніша історична традиція, що звичайно вважає переяславців за сіверян. За другою версією всеж дещо промовляють міркування, що їх ми навели вище. Додамо ще до речі й таку думку, що, на наш погляд, має деяке значіння. Коли сіверяни залюднювали весь водозбір Сули, то західня межа їх від гирла Сули, а може навіть і Псла, й аж до гирла Трубайла повинна була йти самою течією Дніпра, а це цілком суперечить звичайному ходу колонізації й залюднення пустих територій, що завсіди йшли зразу обома берегами річок¹⁾, з другого боку неясно, як літописець, докладно перелічивши річки, що по них мешкали сіверяни, міг би не згадати про Дніпро, коли б вони справді жили по його течії.

Маючи на увазі всі ці міркування, ми схиляємося до висновку, що сіверяни жили лиш по верхів'ю Сули; територію ж пізнішого Переяславського князівства, яку ми знаємо з літописних джерел, оселяло якесь інше плім'я, якого — одно з двох, — або зовсім не згадав літописець у своєму перелікові слов'янських племін, або це плім'я, за тією ж історичною традицією, дослідники пристосовували до іншої місцевости. Здогад, ніби літописець міг проминути назву плім'я, що жило на Переяславщині, треба безперечно зовсім відкинути. Для цього Переяслав занадто близько стояв від Києва й був тісно з ним зв'язаний цією близькістю. Залишається припустити, що людність Переяславщини належала до одного з тих племін, які літопис містить у сусідстві з ними, окрім розуміється, сіверян. Такі племена, за найдавніших часів були: поляни на заході та уличі на півдні та південному заході.

Маючи на увазі пізнішу історію Переяславського князівства, найпростіше було б припустити, що це плім'я було поляни. Звичайно гадають, що поляни жили по Дніпрянському Правобережжі й на лівому боці їм належала лиш

¹⁾ Сіверяни в колонізаційних з полянами сутичках ніколи не доходили до самого Дніпра й вузька смуга Лівобережжя вздовж усієї їх спільної межі належала полянам.

вузька смужка землі. Щодо північної частини полянської території, то це було цілком зрозуміло, бо тут вони стикалися з міцним сіверянським плім'ям. Але в південній її частині, куди сіверяни вже не досягали, полянська територія могла заходити геть далеко на схід. Жадних даних а ні за, а ні проти такого здогаду літопис нам не дає, та тут є одна серйозна хиба. Як ми вище були казали, в Олеговім договорі з греками було перелічено тільки головні племінні осередки тодішньої Руси, де сиділи племінні князі. У полянській землі названо Київ і немає жадної підстави гадати, щоб у полян був чомусь ще й другий племінний осередок — Переяслав. Можна б було це припустити, коли б полянська територія була дуже велика й Переяслав був десь далеко від Києва, але цього не було й надавати Переяславу значіння другого племінного полянського осередку, здається, зовсім неможливо.

Залишаються уличі. Це плім'я й дотепер є загадка найстарішого періоду в нашій історії. Ні певного імени його, а ні певного місцеперебування ми не знаємо. Різні списки літопису звать його так різноманітно, що тільки детально порівнявши тексти, можемо під назвами — уличі, лютичі, суличі й т. ін. розпізнати те саме плім'я. Щодо його території, то за Іпатським літописом „Улутичи, Тиверци сѣдяху по Бугу и по Днѣпру и присѣдяху къ Дунаеви“ (Іп. 7), згідно з Лаврентієвським літописом „Улучи и Тиверцьи сѣдяху по Днѣстру присѣдяху къ Дунаеви“ (Лав. ст. 12), нарешті Воскресенський літопис так одзначає їх місце перебування — „И бѣша сѣдѣше Углици по Днѣпру внизъ; и по семь прѣидоша межѣ вой Днѣстрѣ¹⁾ и сѣдоша тамо“ (ПСРЛ, VII, 277). Не наводитимемо цитат з інших літописів, зазначимо тільки, що більшість списків підкреслює, що плім'я уличів (а так само й тиверців) було дуже численне — „и бѣ ихъ множество“.

Порівнюючи між собою всі ці дані, ми приходимо до висновку, що численне плім'я уличів (чи може суличів) жило перше по Дніпру і тільки згодом пересунулося на Дністер. Як далеко володіння уличів тягнулися на схід од Дніпра, зазначити, розуміється, не можна, але щодо північної межі, то її можна, правдоподібно, накреслити десь коло місця, де зливаються з Дніпром Трубайло або Рось, себто там, де пізніша межа Переяславщини зливається з Дніпровою течією²⁾.

Дальшу долю цього плім'я, що так рано щезло з історичного обрїю, можна досить правдоподібно накреслити такими рисами. Уличі то було якнайдалше південно-східне слов'янське плім'я, і вся їх територія, за винятком хїба самої північної околиці, належала до суто-степової смуги. Коли прийшли печеніги, уличі перші прийняли на себе удари кочовиків і, не маючи змоги поставити опір, почасті побігли на південь до моря, де, правдоподібно, згадуються під назвою бродників, почасті відійшли на захід за Дніпро, почасті, треба гадати,

¹⁾ Цей попований текст реконструюється словами „межи Богъ и Днѣстрѣ“ (Див. Барсовъ, Геогр. Нач. лѣт., стор. 99).

²⁾ Згідно з теорією розвитку колонізації зразу по обох боках річок.

залишилися на Переяславщині, посунувшись тільки далі на північ¹⁾. Під 885 р. у літопису промайнула звістка, що Олег мав якусь війну з уличами. Гадаємо з форми звістки, війна ця з Олегового боку була не наступна, але оборонча. „И бѣ обладаѣ Олегъ Деревляны, Полянми, Радимичи, а со Уличи и Тиверьци имяше рать“ (Іп. 14). Чи не повстала ця „рать“ в наслідок печенізького натиску, коли розбиті уличі шукали собі притулку та поратунку від ворогів в Олегових володіннях. Наслідки цієї „рати“ з Олегом невідомі, але можна думати, що в 907 році уличі, як самостійна племінна одиниця, вже не існували, бо в Олеговому поході на греків про них не згадується. Нарешті в 914 р.²⁾ Ігор знищив дощенту рештки цього колись великого племені й воно назавсіди зникло з історії. Щодо решти уличів, які залишилися під захистом лісів та боліт дніпрянського лівобережжя, то вони, треба гадати, незабаром змішалися з місцевою людністю і, скупившись навколо Переяслава, що ставсь за головне їхнє місто, втратили своє попереднє племінне ім'я. Відбулося це все не пізніше, треба гадати, як у другій половині IX в., бо р. 907 Переяслав був уже значним містом і мав свого осібного, хоча і підлеглого Олегові, князя.

Розуміється, усенька ця улицька гіпотеза про походження переяславців є тільки здогад, що потребує дальших доводів та розроблення, але, по суті, ми маємо її за цілком можливу й правдоподібну. Будь-що-будь, вона досить завдовільно з'ясовує, чом переяславці в дальшій своїй історії держалися завсіди Києва, а не Чернігова, як це повинно було б бути, коли б вони були сіверянського походження.

I.

Переяславська земля за історичної доби її існування була розташована на водозборі середніх лівих Дніпрових допливів, а саме рр. Трубайла з Недрою й Альтою, Супоя й Сули з Ромном, Удаєм, Сліпородом й Оржицею. Землі далі на південь і схід по Пслау, Ворсклі й по Північному Донцеві це були вже „дикі поля“, такі самі як пізніші „уходи“ XV, XVI вв., де люди з'являлися рідко й залишалися недовго, бо близьке сусідство кочовиків не дало їм змоги осісти тут міцно.

Місцевість ця досить одноманітна пласка рівнина. На півночі та північному заході вона чимало заболочена, а що далі на південь і південний схід, тим більш набуває степового характеру; проте лісів узагалі не бракувало й тут, на півночі ж, близько сіверської землі, місцевість нічим не відрізнялася від цієї останньої.

Межі Переяславщини більш-менш точно можна зазначити тільки на заході та на півночі, де на допомогу приходять історично-географічні дані Київського та Чернігівського князівств. Решту меж можна накреслити лиш при-

¹⁾ За літописними звістками (Іп. 26, 42) печеніги вперше прийшли до Дунаю степами десь далеко від Київської межі.

²⁾ Ця дата, як і багато інших з найдавнішого періоду руської історії, сумнівна й її треба перевірити.

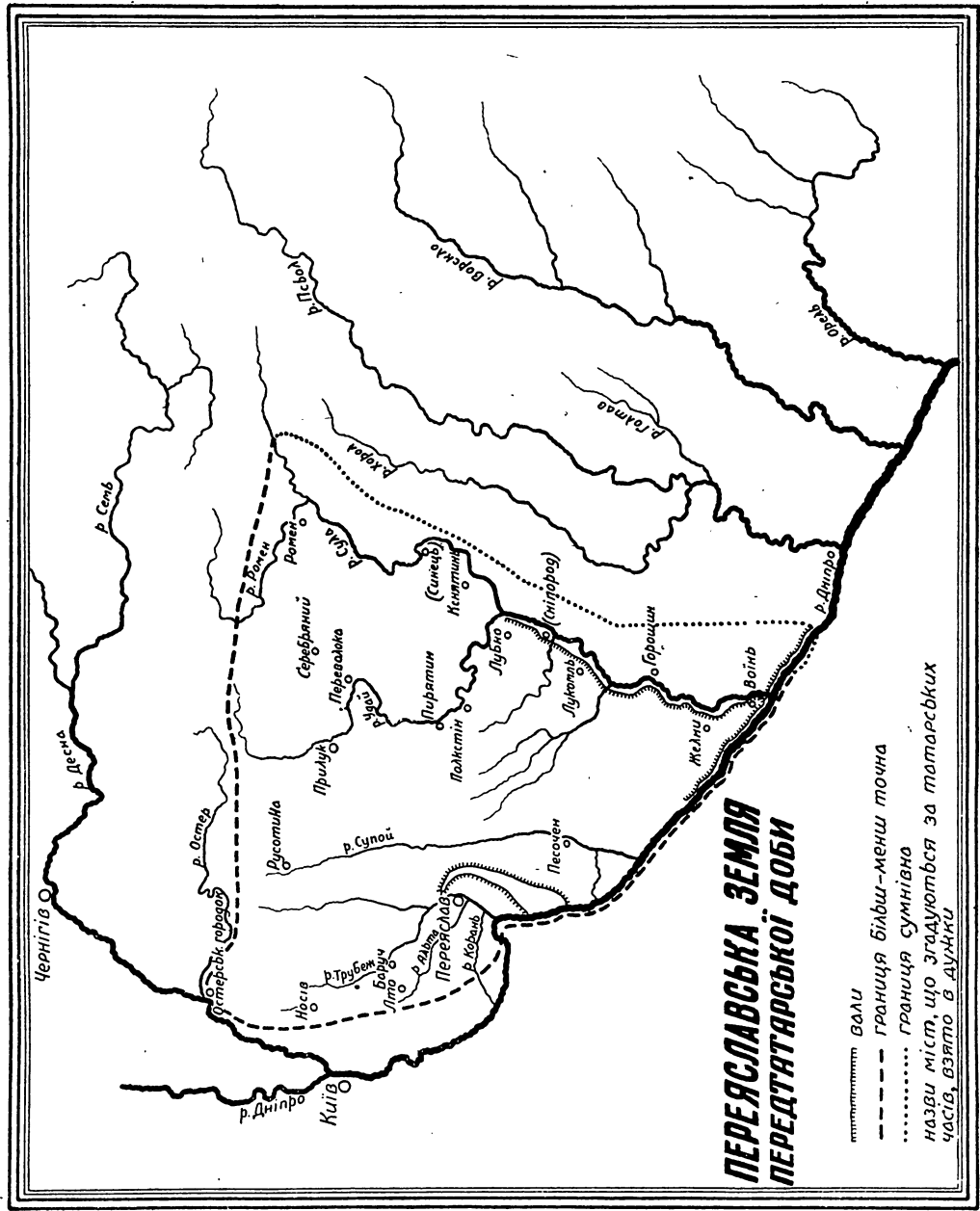
близко, наніши попереду на мапу ті географічні пункти, що звістки про них збереглися в наших джерелах. Додамо, що спосіб, якого часто вживають коли визначають поселення та інші історично-географічні пункти по інших країнах давньої Русі, себто вишукування однакових, або схожих назв пунктів на сьогочасній мапі, для Переяславщини мало коли може придатися. Мало не тристарічне спустіння краю знищило й пам'ять про більшість старих поселень і, визначаючи їх, треба звертати увагу швидше на різні археологічні прикмети старовинних поселень, — городища та могили, ніж на схожість імен з теперішніми поселеннями. У дальшому ми й додержуватимемося завсіди цього принципу.

Річки, що течуть рівнобіжно до Дніпра з північного сходу на південний захід, ділять країну на кілька відрізів; поселення кожного з цих відрізів ми розглянемо послідовно, починаючи з крайнього північно-західного кутка між Дніпром і течією Трубайла та Супою.

Почнемо з головного міста країни — **Переяслава** (907—1250)¹⁾. Коли засновано його — невідомо, але вже на початку X віку з його було чимале місто. Стояв він там, де зливаються дві маленькі річки Трубайло та Альта, поблизу Дніпра. Піднесення його залежало, можна гадати, однією стороною від його міцного військово-стратегічного становища, а другою тому, що тут ішла, правдоподібно, торговельна сухопутна дорога з Києва на південь і південний схід. З Переяслава була найдужча на Переяславщині фортеця. У зв'язку з Володимировим планом зміцнити оборону й підступи до Києва від степів, Переяслав було міцно зфортифіковано й він став за ключ усієї оборонної лінії фортець на Лівобережжі. Якого великого значіння надали сучасники Переяславській фортеці, видно з того, що її збудовання викликало до життя відому легенду про Яна Усмошвеця. За окремими уривчастими звітками місто це було досить велике й для свого часу культурне. Воно складалося з центральної фортеці — „города“ й з „предгородія“, що, правдоподібно, так само було зфортифіковано. У „городі“ містилися князівський двір і ціла низка церков: митрополитанська церква св. Михайла, що її збудував у 1089 р. митроп. Єфрем, ц. св. Федора на міській брамі, ц. св. Андрія коло брами, св. Богородиці на князівському дворці, ц. Воздвиження й монастир св. Івана, де одного часу був ув'язнений невдаха великий князь київський Ігор. „Город“ було оточено кам'яними мурами з трьома брамами, що звалися Єпископською, Княжою й Кузнечною. У „городі“ літопис згадує різні „зданія церковньыя и прочія“, що дивували тогочасних людей, між іншим славетне „банное строєніє“, себто публічна лазня („сега же не бысть преже в Русі“. Лавр. 202), що її збудував з каменю відомий своїм піклуванням за впорядкування міста митр. Єфрем, грек з роду.

На околицях міста були розкидані — загородній князівський „Красный двор“ і звіринець, а так само монастирі Різдва Богородиці, св. Сави й св. Бориса

¹⁾ Цифри в лапках коло імен поселень визначають крайні дати, коли ці поселення згадуються в літописах — переважно Іпат. і Лавр.

**ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ЗЕМЛЯ
ПЕРЕДТАТАРСЬКОЇ ДОБИ**

- ДНІПРО
- - - - - границя більш-менш точна
- границя сумнівна
- назви міст, що згадуються за татарських часів, взято в дужки

та Гліба, де помер Володимир Мономах. Де містилися перші два невідомо, Борисо-Глібський же монастир, як гадають, стояв на верховині Альти: тут таки, можливо на тому місці, де вбито св. Бориса, була й т. зв. Летська божиця (ПСРА IX, 201).

Окрім кам'яних мурів, Переяслав захищала подвійна низка валів, що охоплювали місто з сходу й півдня. З зовнішнього боку вали було зміцнено глибокими ровами й, розуміється, міцними полісадами, що були за необхідну належність таких споруджень. Здається, проте, що ці вали мали значіння в обороні міста тільки тоді, коли кам'яних мурів не було, відколи ж їх побудовано, вони втратили будьяке значіння, бо ми не раз чуємо в літопису про вороже військо „межи валом“.

Місцевість коло Переяслава, як і коло кожного іншого значного осередку, було густо залюднено. На жаль, літопис зберіг нам дуже мало імен цих поселень. На південний захід од Переяслава коло Трубайлового гирла містилося м. Устьє (10⁹⁶)¹⁾, що було, правдоподібно, ніби за гавань Переяславську на великій Дніпрянській торговельній путі. На південь од Переяслава була Корань (1140), на думку деяких дослідників урочишко, а швидше річка;—теперішня р. Курань, досить довга протока з Дніпра в Трубайла, що на її гирлі тепер стоїть сільце Корань. Десь поблизу на північному сході були: сільце Кудново (1149) й урочище Стряков (1149), а на південь с. Янчино (1149). Де саме було розташовано всі ці географічні пункти (між ними Стряков, здається була річкою, допливом Трубайловим), нині встановити не можна: це були прості не фортифіковані поселення, що не могли залишити після себе якихось решток, себто городища і т. п.²⁾ Так само не відомо, де стояло Мажево сільце (1151); можна гадати, що було десь між Переяславом і Київською фортецею Зарубом, себто на південний захід од Переяслава³⁾. Згадується в літопису ще якийсь „городъ Глѣбовъ“ під Переяславом, що його знищив кн. Ігор Святославович (Іп. 133), але ця назва є не власне ім'я міста, а швидше показує, що воно належало кн. Глібові Юрієвичеві.

Крайне на півночі поселення Переяславщини був Остерський городок, що в літопису зветься ще Юрьєвим городком або „городкомъ на Вѣстри“ (1098—1195), теперішне с. Старогородка коло Остра, де досі збереглися міські вали та руїни церкви св. Михайла з цікавими фресками, збудованої ще за Володимира Мономаха. Надзвичайно вигідне географічне його становище на перехресті кордонів 3-х князівств—Київського, Чернігів-

¹⁾ За літописним текстом „Воева Куря о Половцѣ Переяслава и Устьє пожже“ (Іп. 1681), можна гадати, що тут справа йде не про одне місто, а взагалі про поселення, що стояли на Трубайловому гирлі. Поселення, які одержали назви від гирла річок, де їх було засновано, звичайно мали складні імена, наприкл., Устилог, Устяни і т. под.

²⁾ Барсовъ, Матеріали, стор. 191, 219, Ляскоронскій, Ист. Пер., та ін. пристосовують ці пункти до теперішніх с.с. Строкова, Яненки та Шкуданівка, але це ототожнення, окрім сумнівної подібності імен, нічого за собою не має.

³⁾ Сс. Глем'язов і Мацковці, що їх сюди пристосовують, не задовольняють вимоги літописних звісток. Див. так само попередню примітку.

ського та Переяславського, допомогло йому одного часу в половині XII в. набути видатного значіння в міжкнязівських стосунках. Остерський городок навряд чи мав якийсь торговельне значіння, дарма що він і стояв на Деснянській торговельній путі. Не відзначавсь він так само розміром а ні залюдненістю. Всього його значіння вичерпувалося тим, що збудований в неприступному місці, там де Остер зливається з Десною й зміцнений кріпкими стінами й глибокими ровами, він був міцною першорядною фортецею. Заснував його, чи може тільки зміцнив ще Володимир Вел. і він був за першу ланку в тій охоронній лінії фортець, що йшла вздовж р. Остра й захищала від кочовиків підступи до Києва й Сіверського Подесення. Згодом уся ця низка фортець перейшла до Чернігівського князівства й тільки Остерський городок залишивсь за Переяславом. Мономах оцінив його стратегічне значіння, ще більш зміцнив його (1098 р.) й, переходячи до Києва на велике княжіння, залишив за собою, а далі передав, як свою „отчину“ синові своєму Юрієві Суздальському. Юрій же пізніш зробив тут опірну базу в своїх домаганнях київського столу. Одного часу, в зв'язку з тодішньою політичною ситуацією, він утратив був це місто, бо вел. кн. Всеволод Ольгович віддав його братові своєму Ігореві, але згодом коли Ігоря вбито, заволодів ним знову. Загострення боротьби між Юрієм й Ізяславом Мстиславичем призвело, кінець кінцем, до того, що Ізяслав разом з Сіверськими князями захопили Городок, і „развели“ його, а саме мешканців оселили по інших містах, фортецю зруйнували й саме місто спалили, при чому згоріла й церква св. Михайла. Багато років після р. 1195 Всеволод Юрієвич „посла..... тивуна свого Гюрю с людми в Русь и созда градъ на Городци на Вьстри, обнови свою отчину“ (Лав. 391). Але часи змінилися і Остерський Городок ніколи вже не повернув собі попереднього значіння.

Місцевість між Переяславом, Остерським Городком і Дніпром була, здається, найзалюдненіша частина Переяславської землі.

Через своє становище під захистом міцних переяславських мурів, віддалена від розбійницьких наскоків, людність мала змогу жити тут нормальним життям. Одного разу р. 1159, коли продерлися сюди половці (ПСРЛ VII ст. 71), вони за один день, на невеличкій території від Носова до Лта, захопили в полон 800 чоловіка, число як на той час досить велике, що показує порівнюючи значну густість людности й велику кількість поселень. На жаль, назви цих поселень здебільшого залишилися невідомі. На заході ми знаємо Лто (1159) поселення на р. Альті, що пристосовується правдоподібно до м-чка Баришполя на верховині цієї річки. Неподалеку, на середній течії Трубайла, стояло фортифіковане місто Баруч (1126—1174), теперішня, можна думати, с. Баришівка¹). На північ од Баруча на р. Руді, Трубайловому допливі, стояло місто Носів (1147), що шукають у городищі коло м-чка Гоголева. Нарешті десь поблизу були невеличкі фортеці Бронь-

¹) С. Бережівка між Сулою й Удаєм, куди пристосовує Баруч В. Г. Ляскоронський, безумовно не підходить, бо літопис під 1126 р. ясно приміщує його на захід од Посуля.

княж (1125), Городок й Ніжатин (1147), що справжнє їх місце не встановлено.

Щодо поселень на Супої, то таких ми знаємо тільки двоє: на верховині стояло м. Русотина (1147), що містять у городищі коло с. Бикова, і на долішній течії—м. Песочен (1172), правдоподібно, теперішнє с. Піщане. Гадають ще, що тут таки неподалеку стояло літописне поселення Дубниця або Дубенець (1153), яке пристосовується до теп. дер. Бубнова близько місця, де Супой впадає в Дніпро. Тут існує тепер городище великокнязівської доби, що згадується й у „Книгъ Большому Чертежу“. Та на наш погляд, суворо додержуючись літописного тексту „Половци... сташа по Дубеньцю, оли и до верхъ Супоя“ (Лав. 328)¹⁾, це було не поселення, а річка. Можливо, що назву „Дубенець“, мала одна з проток, що сполучали Супой з Дніпром. Теперішня дер. Бубнов стоїть на одній з таких проток.

Дальший великий відріз Переяславської території між Супоем і водозбором Сули цікавий тим, що літопис не називає тут жадного поселення. Утворюється вражіння, що тут узагалі не було не тільки якихось міст або фортець, але навіть і сіл і що це була якась безлюдна пустеля. Деякі міркування з цього приводу ми подаємо далі, а тепер перейдемо до останньої частини Переяславщини, до Посулля, що навпаки була всіяна містами-фортецями. Відомі нам на Посулля поселення здебільшого розташовано по течії самої Сули та головного допливу її Удаю. Починаючи наш огляд з верхів'я останньої річки, ми насамперед зустрічаємо групу з трьох міст, що стояли неподалеку одно від одного: це м. Песочен чи Посічен (1092), Переволока (1092) й Прилука (1092—1139). Де саме було розташоване перше неясно, щождо інших, то це безперечно теперішні с. Переволока й м. Прилука на Удаю. На Удаю ж знаходимо м. Пирятин (1154), теп. повітове місто, і трохи кілька далі м. Полкстінъ (1125)—правдоподібно, теп. с. Повстин з стародавнім городищем.

Щодо лінії поселень по течії Сули, то вона починалася м. Ромном (1125) теп. м. Ромен, там, де зливається р. Ромен із Сулою. Далі йшли м. Кснятин (1125), теп. с. Снятин на Сулі неподалеку від гирла Удаю, м. Лубно (1107), теп. повітове м. Лубні, „городище“ Лукомль (1125—1179), теп. с. Луком'є, м. Горошин (1125), теп. с. Горошин, м. Желни або Желди (1116), що його залюднили в 1116 р. полонені дручани, теп. с. Жовнин, й нарешті м. Воїнь (1055—1147), теперішнє городище під с. Воїнською Греблею.

Літопис називає далеко не всі фортеці, що з них складалася посульська охоронна лінія. Про дві з них ми знаємо з пізніших часів: м.м. Синець і Сніпород (ПСРЛ VII 240), що правдоподібно, існували й раніше; перше пристосовують до с. Сінча між Ромном та Снятином, а друге шукають у городищі коло с. Олександрівки, там, де р. Сніпорід зливається з Сулою. Та

¹⁾ Цей текст безсумнівно попсований. Гадаємо що його треба читати, переставивши слово „верхъ“, а саме „сташа по Дубенцю верхъ оли и до Супоя“.

окрім них на Посуллю є ще багато городищ великокнязівської доби, безіменних решток невідомих фортець посульської охоронної лінії¹⁾.

Південна частина цієї лінії найчастіш підпадала половецьким наскокам, що прямували на західню Переяславщину, а тому тут уздовж Сули від Лубень й аж до самого гирла й уздовж лівого Дніпрового берега від гирла р. Золотоноші й мало не до р. Тясмина було побудовано великі вали, а як ці охоронні збудовання завсіди потребували підтримки живої військової сили, то тут повинна була бути ще ціла низка фортець, що лишилися для нас невідомі.

Можна гадати, що тут саме знаходилися такі міста як Деменеск (1155. ПСРЛ IX 203), і Римов (1125—1185). Перше шукають у с. Дем'янівці на південь від Горошина²⁾, де було друге ми не знаємо³⁾.

Щодо інших поселень у Переяславській землі, що назви їх подає літопис, то точно, де воно було містилося, ми знаємо тільки за місто Серебряне (1147), теп. с. Срібне на р. Тростянці в Прилуцькому пов. Звістки про інші міста такі неясні, що визначити навіть приблизно, де саме вони були, неможливо. Такі м.м. Малотин (1140), що його шукають без достатніх на те підстав у с. Малютинцях, Пирятинського пов., Ворониці (1125), Милитин (1091—ПСРЛ IX, 116), митрополитанське місто, де митрополит Єфрем „и строенье, банное и врачеве и больницы... устрои“, й нарешті Обров (1125) десь близько Переяслава⁴⁾.

Щоб закінчити список Переяславських поселень, треба нарешті зупинитися ще на трьох географічних пунктах, які мають величезне значіння, щоб розв'язати питання про межі Переяславської території. Ці пункти Хорол (1107—1185), Голтва або Голтав (1111) і Лава (1174).

Зважаючи на деякі подробиці літописного оповідання, головніше з походу 1111 р., звичайно думають, що на території між Сулою й Ворсклом існували переяславські поселення й що Хорол, Голтав та Лава були за аванпости слов'янської колонізації в степ, отже й самі межі Переяславської землі треба відсунути геть далеко на схід та південь. Але це, на наш погляд, помилка. Як видно з аналізу звісток з 1107, 1111—1184 р. (Іп. 187, 192, 429—30, Лав. 239—241), літописні Хорол і Голтав були безсумнівно річки. Питання полягає в тому, чи були тут ще й поселення. Про те, що тут існували поселення, роблять висновки з того, що в 1111 р. руське військо, яке йшло різними шляхами на половців, на Хоролі покидало свої сани (бо настала весна), на Голтаві зібралося все до купи й допіру за Ворсклом перейшло на бойове становище. Та коли ми згадаємо, що в 1107 р. князі, потрошивши половців на

¹⁾ Докладніш див. Ляскоронський, Історія Переяславской землі і „Городища, Кургани и валы“... (Труды XI арх. съезда, т. I).

²⁾ Сумнівно тут те, що вона міститься на лівому, а не на правому боці Сули.

³⁾ Жадіє з досі пропонованих визначень не має за собою серйозних підвалин.

⁴⁾ За здогадом Барсова (Матеріали ст. 150) це останнє навіть не власне ім'я, а лиш указівка на якусь місцевість між Переяславськими валами. Деякі дослідники примішують на Переяславщині ще Дмитрів (1183) і Варин (1125), але ці поселення були, на наш погляд, — перше в Вятицькій землі, а друге правдоподібно десь у половецьких степах.

Сулі, гналися за ними тільки до Хорола, що Мономах за Голтою побрав у полон половецькі вежі, то ясно, що постійних осель руських тут не могло бути й що поведінка князів на початку походу 1111 р. пояснюється не тим, будім би то між Сулою й Ворсклом були якісь руські поселення, а тим, що князі мали точні звістки про те, що половецьких сил поблизу не було. Справді, обидва війська зустрілися тільки на р. Сальниці, геть далеко в Половецьких степах.

Багато складніше питання про Лтаву, що її через суголосність назви ототожнюють з теперішнім містом Полтавою. Проте ж докладно заналізувавши літописну звістку 1174 р. (Іп. 387—88), мусимо відмовитися від цього привабливого через свою простоту здогаду.

Розгляньмо докладно цей епізод 1174 року: Славетний князь Сіверський Ігор Святославович з дружиною своєю вирушив з Путивля, або може бути з якогось іншого міста на Посем'ю, відкіля він, як князь тоді ще молодий, „стеріг“ руську землю від половців, на звичайні розвіди до степу. Бажано було довідатися, чи не наближається ворог, а при нагоді може бути й пожитися якиминьбудь вежами необережних половців, що зайшли далеко від своїх постійних кочовиськ. У степу за Ворсклом Ігор наскочив на ватагу половців, що й собі, очевидно, мали на думці вдертися до руських земель, бо „ловили языка“, щоб довідатися, кудю саме йти найбезпечніше¹⁾. Довідавшись від них, що хани Кобяк і Кончак прорвалися в напрямкові до Переяслава, Ігор кинувсь навперейми, перейшов Ворскло коло Лтави й зустрів їх із полоном, що вони здобули коло Серебряного та Баруча, себто в самому осередкові північної Переяславщини та Посулля. Половців було обмаль й Ігор з своєю дружиною легесенько перемиг ворога.

Розглядаючи обставини цього епізоду, ми схиляємося до висновку, що все це діялося на північній Переяславщині та суміжних частинах Посем'я й Половецьких степів. Половці у невеличкому гурті вдерлися на Переяславську територію не тому, щоб іти на Переяслав, — для цього їх було надто мало, а тільки щоб пограбувати. На м. Серебряний й Баруч вони й не спитувалися напасти, а тільки пограбували села коло цих фортець. Повертаючися додому, обтяжені добром та полоном, вони мусіли поспішатися й намагалися якнайскорше й якнайкоротшою дорогою перейти лінію Посульських фортець. Отож, вони повинні були йти не на південь, уздовж цілої низки фортець, а просто на схід, щоб перейти через Сулу десь коло Ромна, тоді вони були б уже рівняючи безпечні від погоні. З другого боку Ігор, щоб перейти Ворскло біля Полтави, повинен був бути ще далі на південь десь між Ворсклом та Ореллю. Отже зовсім незрозуміло, як це він, з невеличкою тільки дружиною, міг зайти так далеко від свого Посем'я. Як князь Сіверський, він не повинен був захищати від половців Переяславщину, де був свій князь. Тільки лицарський запал, треба думати, присилував його

¹⁾ Звернімо увагу на визначення літопису „ловяше языка“. Цим думають довести, ніби за Ворсклом була руська людність. Але слово „ловяше“, на нашу думку, показує не на осілого „языка“, а на якогось необережного мандрівника-мисливця чи бортника.

кинутися ратувати людність чужого князівства. Думаємо, було б правильніш, не захоплюючись тим, що ймення Лтава й Полтава схожі, шукати Лтаву не на низовому Ворсклі, а десь на його горішній течії в межах швидше Посем'я, аніж Переяславщини¹⁾.

Ми перелічили всі поселення, що назви їх подає літопис²⁾. За специфічних умов, що в них жила, починаючи від половини XIII в., Переяславщина (за це ми згадували вже вище), тільки невеличку частину цих поселень можна з певністю нанести на сьогочасну мапу, здебільшого ж їх визначають гіпотетично, а то й зовсім залишаються вони невідомі. Спроба пристосувати ці останні міста до тих численних решток старовини — городищ, що тепер існують на Переяславщині, навряд чи може дати якісь певні наслідки, і ми маємо її покищо за передчасну.

Визначивши на мапі всі, які було можливо, поселення та ін. географічні пункти, ми можемо тепер точніш назначити межі Переяславської території.

Почнімо від Остерського городка, що стояв на перехресті меж Переяславської землі з межами Київської та Чернігівської земель. На схід ця межа йшла вододілом між р. Остром на півночі, й верхів'ями Трубайла, Супоя та Удая на півдні, далі вона відрізує верховини Ромна й Сули до Чернігівської землі й закінчується десь між Сулою й Псллом. На південь од Остерського городка межа з Київським князівством ішла до місця, де Трубайло зливався із Дніпром, отже вся низова течія Десни та вузька смуга землі вздовж Дніпра залишалася за Київщиною. Далі за Трубайлом вона продовжувалася Дніпровою течією до гирла Сули, ба навіть може бути до гирла Тясмина, де повертала на північний схід. Щодо останньої межі з степом, то вона, як ми казали вже вище, була дуже не стала. Та коли ми згадаємо, що за Мономаха, р. Хорол була половецька, на р. Голтві кочували їх вежі, що в 1153 році половці жили на Пслі, а з другого боку, всі фортеці, що охороняли Переяславську землю, стояли по Сулі й в водозборі Псла жадного поселення літопис не згадує, то це дає нам право більш-менш постійну межу Переяславщини провести вздовж течії Сули, починаючи від самого гирла по вододілу з Псллом та Хоролом, — аж до перехрестя з північною межею десь на схід од Ромна.

Отже стародавня Переяславська земля охоплювала мало не увесь Переяславський повіт, увесь Золотоніський, Прилуцький, Пирятинський, частину Роменського, Лохвицького і невеличкі західні частини Хорольського й Кременчуцького повітів кол. Полтавської губ., а так само південні частини Остерського, Козелецького, Ніженського й Борзенського пов. кол. Чернігівської губ.

¹⁾ Ці міркування не змінюються й тоді, коли припустити, що Ігор ходив аж до краю сіверської колонізаційної території, себто до Північного Донця, бо й тоді йому йти на теперішню Полтаву не було жадної рації.

²⁾ Деякі дослідники зараховують до Переяславських поселень ще й посемські міста й між іншим м. Курськ. Таке поширення переяславської території не можна обґрунтувати жадними виразними вказівками у літопису. Ми не можемо на це пристати і тому, що це суперечило нашій гіпотезі про несіверянське походження переяславців.

Людність на Переяславщині було розташовано надзвичайно нерівномірно. Вважаючи на географічний розподіл поселень та деякі вказівки в літопису, ми можемо поділити всю країну на три пояси. Перший — на захід од Супоя з Переяславом на чолі; ця частина, найдальша від степу й безпечніша від кочовиків, була залюднена найгустіше. Другий пояс — між Супоєм і Сулою. Жадного поселення тут ми не знаємо и можна гадати, що в цьому поясі на-вряд чи була осіла людність. Нарешті, третій пояс — Посулля; всіяне дріб-ними фортецями воно тим самим підкреслює, що людності повсякчас загро-жує небезпека від ворогів. Про села, які тут існували, ми сливе нічого не знаємо, проте ж треба думати, що було їх чимало. Те, що половці часто на-падали на Посулля, показує, що тут була їм багата здобич і сільська люд-ність була доволі численна.

Міркування наші про другий пояс ми подамо далі. Щодо першого та третього, то порівнюючи умови життя їх осельників, ми робимо такі висновки. Сільська людність першого жила більше-менше в тих же нормальних умовах, як і людність інших країн тодішньої Русі, куди половці не досягали. Не так було на Посуллі. Тут сільська людність завжди виконувала була дві функції: хлібороба й вояка. Річ, здається, безперечна, що Переяславські князі не мали змоги утримувати по всіх численних тутешніх фортецях залоги, які могли б самими своїми власними силами обороняти країну. Деякі вказівки в літопису (напр. Іп. 208) натякають, що стародавні дрібні фортеці мали між іншим за своє, мало не головне, завдання давати околишній людності притулок, коли б ставсь ворожий наскок. Кому з селян під час такого наскоку щастило добу-тися до фортеці, той зараз таки обертавсь у вояка; отже утворювалася чи-маленька військова сила, щоб відборонитися від грабіжників. У зв'язку з цим гадаємо, що тут, як і згодом, за Литовської доби, на Правобережній Україні¹⁾ людність скупчувалася найбільше коло фортеці, а коли натиск ворожий був надто великий, то й мешкала в самих містах й обробляла землю тільки під захистом міських murів.

Переходимо тепер до питань і перспектив Переяславської колонізації.

Нам невідомі межі Переяславщини на самому початку нашої історії доки з'явилися кочові орди печенігів, а далі торків у Придніпрянських степах. Цілковито можливо, що всі великі степові простори по середніх лівих Дніпро-вих допливах аж до самого північного Донця, ввіходили до її території. Під натиском печенігів в IX в. людність мусіла була залишити південні частини своєї землі й посунулася геть далі на північ, де й жила спокійно до поло-вини X в., коли в 968 р. печеніги вперше напали на Київ. Відтоді почалася постійна жорстока війна з кочовиками. Для Переяславської землі вона закін-чилася цілковитим загином за татар.

Як можна гадати з того, що Володимир на Лівобережжі збудував чотири лінії фортець, а на правому березі Дніпра тільки одну попід самим Києвом, наскоки печенігів звичайно йшли з південного сходу Переяславщиною. Без-

¹⁾ Див. Люстрації київських міст в Арх. Ю. З. Рос., ч. VII, т. I—II.

захисна країна не могла дати потрібної одсічі, і людність мусіла була хутко посуватися на північ. Коли Володимир узявсь будувати охоронні лінії, то людність, здається, скупчувалася тільки в північно-західнім кутку Переяславщини та може ще в північному лісовому Посуллі. Самий Переяслав за цих часів стає за передове прикордонне місто, де руське військо звичайно зустрічається з печенігами.

Хоч літописець і зазначає, що Володимир „бѣ воюяся с ними и одоляя имъ“ (Іп. л. 83), але людність Переяславська тимчасом дедалі меншала й кінець-кінцем для фортець, які він побудував тут, довелося „нарубати мужи лутши отъ Словянъ и отъ Кривичъ и отъ Чюдій и отъ Вятичъ“ (Іп. 83). Щоб виконати величезне Володимирове завдання, місцевої людности вже бракувало й сама кількість охоронних ліній фортеці залежала, треба гадати, від кількості тих зайшлих елементів, яких Володимир зміг „нарубати“¹⁾.

Крайню на схід і південь охоронну лінію Володимир збудував на Сулі, очевидножки тому, що за тодішнього безлюддя віднести її далі на Псьол, або навіть на Ворскло, була б річ явно не корисна і дотого ж ще й надсильна. Це могло статися тільки в майбутньому й було б за дальший ступінь у наміченому плані військової колонізації, коли б Посульській лінії пощастило належною мірою забезпечити для залюднення територію, яку вона вже охопила. Гадаємо так само, що Володимир не включив до мережі фортець течію Супоя власне тому, що був надто певний міцности фортифікованого Посулля й думав, що під захистом двох міцних ліній Трубайлівської та Посульської, цю територію поступінно буде залюднено виходнями з західньої та східньої частини країни.

Та Володимир не міг знати, що на зміну печенігам та торкам незабаром прийдуть багато дужчі половці, які цілком понищать усі його плани. Одколи вони поприходили, картина зовсім змінюється й Переяславщина знову опинилася в такому самому становищі, в яким вона була й перед тим, як збудовано охоронні лінії. Згідно з підрахунком, що зробив проф. П. В. Голубовський („Печенѣги....“ ст. 83), за часи від першого наскоку на Русь р. 1061 до останнього, про який згадує літопис 1210 р., половці більш-менш значно поруйнували Переяславщину 19 разів, себто на кожні 8 років припадало по одній руйнації. Траплялися, розуміється, й більші періоди тиші, коли інтенсивність натиску слабшала, але іншими часами, наприклад за Володимира Мономаха, або 70—80 роками XII віку, коли Кончак „снесе Сулу“, вони ставали надзвичайно напружені. Отже, усі колонізаційні плани про залюднення не тільки Засулля, а й земель між Супоем та Сулою не здійснено.

Боротися від завсіди швидких та несподіваних наскоків кочовницьких кінних ватаг було важко, і прикордонні князі й особливо Переяславські повинні були удатися, окрім будови фортець, ще до одного оригінального способу

¹⁾ Такий самий спосіб залюднювати фортеці німіцевими осельниками, а пересельцями з інших країн ми бачимо й пізніше. Так і 1031 р. Мстислав оселив десь на пограниччю полонених ляхів, а Ярополк у 1116 р. полоненими дручанами заселив м. Желди на низовій Сулі.

захищати країну, а саме — оселяти на своїх землях коло кордону різні дрібні кочові племена, ворожі половцям, які могли б бути дуже корисні й на те, щоб вартувати кордони і на те, щоб переслідувати ворожі ватаги. Літопис не раз згадує про те, що князі оселяли на Переяславщині окремі племена торків, печенігів, турпів та ін. Де саме вони жили на Переяславській землі, ми точно не знаємо¹⁾. Згадуються їх кочовиська й на півночі коло Баруча й на півдні коло Канева, але для племін, що кочують, з'ясувати це навряд чи й потрібно. Можна тільки з певністю припустити, що під їхні кочовиська відведено було таку місцевість, де вони не сусідували б з осілою людністю і не могли б їй „пакостити“.

Вище ми зазначали вже, що між Супоєм та водозбором Сули літопис не називає жадного поселення, і в словили здогад, що ця досить значна територія взагалі не мала осілої людности, й сама Переяславська земля складалася власне кажучи з двох залюднених частин між Дніпром та Супоєм з одного боку й Посуллею з другого, поміж якими безпосереднього зв'язку не було. Що ця середня частина справді була трохи не пустелею, ми можемо бачити між іншим і з таких двох епізодів. Мономах у своєму „Поученні“ оповідає, як він молодечими роками їздив з іншими князями з Переяслава за Супой, „ѣдучи к Прилуку городу и срътоша ны внезапно Половъчьскыѣ князи; 8 тысяч и хотѣхомъ с ними ради битися, но оружье бяхом услали на передъ на повозѣх и внидохомъ в городъ“ (Лавр. 23—40). Отже велике військо половецьке мало змогу ввійти в саму середину Переяславської землі цілком непомітно для людности. Додамо, що це трапилося до 1103 р., коли після відомого походу на половців, на руських землях оселено було багато торків та печенігів (Іп. 184—5). Можна гадати, що власне цей випадок і примусив князів зважитися на такий ризиковитий учинок, як оселення ворожих усім життєвим укладом кочовиків на своїй території.

Другий випадок був такий. Р. 1149 у самий розпал війни між Ізяславом Мстиславовичем й Юрієм Суздальським, коли цей останній чекав на верхів'ях Супоя своїх спільників, щоб напасти на Переяслав, до нього прийшли половці „дикіе многое множьство“. Якою дорогою пришли на верхів'я Супоя ці дикі половці? Літопис нічого не каже про будьяке руйнування країни, якою вони проходили, і ми не маємо певних підстав припустити, щоб вони йшли із сходу через міцно фортифіковане Посулле, або тим більш через сіверське Посем'я, бо це загрожувало місцевій людності руйнацією. Чернігівські князі, правда, зважувалися на це, коли половецька допомога потрібна була їм самим, але навряд, щоб вони допустили таке на користь Юрієві. Правдоподібніш здається припустити, що ці половці перебравися десь між фортецями низової або середньої Сули на територію Переяславщини, далі вже вільно й без ніякої затримки дійшли до верхів'їв Супоя. Як здається, це був звичайний шлях половців, коли вони ладналися нападати на західню Переяс-

¹⁾ Коло Переяслава тепер знаходяться два села Вел. і Мал. Каратулі; тут, гадають, були колись поселення осілих чорних клобуків. Див. акад. М. Грушевський, Іст., II, 348.

лавщину, коли вони нападали на північне густо залюднене Посулля, то про-ривалися через Сулу десь між північними посульськими городками.

Усі ці факти й міркування дають підставу думати, що на те, щоб оселити тюркські племена на Переяславщині, обрано було власне порожню територію між Супоем, Сулою та Дніпром; тут вони мали досить простору, щоб провадити звичайний свій спосіб життя, не дуже турбуючи осілу людність країни, а з другого боку значно зміцнюючи охорону низового Посулля, де лінія фортець була досить слабка. Додамо ще, що, власне кажучи, іншого місця, щоб їх оселити, й не було, бо по лівому боці Сули оселити їх було б зовсім некорисно: це визначало б залишити їх без ніякого догляду, а вони, як елемент надто хисткий та непевний, завсіди його потребували.

Отже, коли країна не змогла заселити усю середню частину своєї власної території й допустила кочовиків у саму свою середину, то чи можна говорити про Переяславську колонізацію поза її межами? Чи потребувала країна такої колонізації?

Починаючи з половини X віку й до самої татарської руйнації, Переяславська земля була під постійним натиском од кочовиків: кожен їх наскок насамперед відбивавсь на кількості людности, що була за найціннішу здобич для грабіжників. Не викликає, здається, сумніву, що людність Переяславщини за таких обставин, навряд чи мала багато природного приросту й почувала потребу в нових землях. Якщо й можна говорити про якусь колонізацію за Сулою, то вона могла бути тільки випадкова й то хіба вздовж самої річки, щоб під час ворожого наскоку мати змогу схватися за мурами найближчої фортеці.

Нам залишається ще сказати кілька слів про становище, що належало Переяславському князівству між іншими політичними одиницями, на які поділялася давня Україна-Русь за доби великокнязівської.

Переяславщина вперше виділилася в окреме самостійне князівство по Ярославовому розділі року 1054. Дісталася вона Всеволодові Ярославичеві, що князував тут аж до 1073 р., а тоді передав її синові своєму Володимирові Мономахові. Дата Мономахового переходу на великокнязівський стіл 1113 р. є разом з тим останній рік існування Переяславського князівства як окремої самостійної політичної одиниці. На багато років встановлюється ніби традиція, що Переяславський стіл заступає один з синів великого князя (звичайно той, що й сам повинен був по батькові сісти на Київський стіл). До такого становища спричинилося не тільки бажання великого князя мати біля себе ту особу, яку він намітив, як свого заступника, але — і це головне — також потребу якнайліпше забезпечити себе проти половців і таким чином розв'язати собі руки в безупинній боротьбі за Київський стіл з іншими претендентами.

Перші Переяславські князі залишалися на Переяславському столі досить довго. Отож Всеволод князував 18 років, Мономах — 25 р., брат його, Ростислав, 15 р., Ярополк Володимирович 19 років, і тут можна помітити послідовність у заміщенні князювання. Та в міру того, як загострювалася

боротьба за Київ, перше між Мономаховичами та Ольговичами, а далі між південною та північною лініями Мономаховичів, зміни князів у Переяславі стають дедалі частіші й безладніші, отже іноді одного року змінювалося по кілька князів і один і той самий князь князував тут по кілька разів. Пересічно за останнє перед татарською навалою сторіччя зміна князів у Переяславі відбувалася що 2—2½ роки. За такий короткий час, розуміється, ані князь не міг як треба дійти до потреб країни, ані людність звикнути до князя. Країна й князь залишаються чужі одна одному. Таке становище не могло не відбитися тяжко на країні, що її в унутрішньому її житті віддано було тільки самій собі, й вона починає шукати собі певну князівську лінію, на яку могла б спертися. Таку лінію вона знаходить у північних Мономаховичах. Ми бачимо, що Переяславське віче в боротьбі Юрія Суздальського з Ізяславом рішуче стає на бік першого: „Гюрги нам князь и свой; того было нам искати и далече“ (Іп. 267), каже віче. Не можна не бачити тут стародавнього зв'язку, що існував між Переяславом та Суздалем ще від тих часів, як Ярослав поділив Русь. Переяславці не помилилися в своїх симпатіях, і князі — Гліб Юрійович та син його Володимир (1154—1187 рр.) власне були такими князями, які потрібні були цій багатострадній країні. Вони присвятили всеньке своє життя їй і заслужили на велику подяку від людности. Справді, князувати на Переяславщині було надзвичайно тяжко. Князь був тут завсіди на передових позиціях у повсякчасній боротьбі з ворогами, і тільки особи такої войовничої вдачі, як кн. Гліб і особливо син його Володимир Глібович, могли почувати тут себе в своїй сфері.

Князі Переяславські не так „князували“, як „стерегли“ руську землю, виконуючи таким чином свої князівські обов'язки, стояли на варті її безпечности. Здебільшого вони відбували цю князівську повинність за наказом од старшого Київського князя й відбувши її, без жалю кидали Переяславський стіл, що вимагав од них багато, але давав дуже мало. „И сѣдѣхъ, каже Мономах, в Переяславлі 3 лѣта и 3 зими и с дружиною своею и многы бѣды пріяхомъ отъ рати и отъ голода“ (Лавр. 240). Така була доля всіх князів, що „стерегли“ руську землю (див. Іп. 354, Лавр. 291), чи то було на Київському Пороссю, чи на Чернігівському Посем'ю, чи, нарешті, на Переяславщині, що охороняла Київ з півдня та сходу. Усі ці країни мали однакове призначення й однакову долю страждати за всю руську землю. І по суті хоч у цих землях і сиділи князі, але князівствами в певному й звичайному розумінню цього слова вони не були: вони були лиш охоронними місцевостями — „українами“ Київського та Сіверських князівств. Закінчуючи своє хвальне слово Володимирові Глібовичеві Переяславському літописець каже, після його передчасної смерті, що „о немъ же Украина много постана“ (Іп. 439); і справді мало не весь час свого, нібито, самостійного існування Переяславське князівство було по суті тільки такою „Україною“, що завсіди своїм власним тілом захищала Русь од руйнацій ворожих кочовиків.

II.

З Переяслава було перше південно-руське місто, що стало жертвою татарської навали. „Татарове взяша Переяславль руський и епископа убиша и люди избиша, а градъ пожьгоша огнемъ и люди и полона много вземше отъидоша“ (Лавр. 446). Пізніший густинський літопис додає до цього, що татари „такожде и окрестные грады и села огнем погубиша“ (ПСРЛ, II, 338). Саму подію цю Іпатський літопис містить під 1237 р. а Лаврентіївський та інш. під 1239 р.

Про історію Переяславщини останніми роками перед татарською навалою ми сливе нічого не знаємо. Та, міркуючи з загально-політичного становища південно-східньої Руси, можна припустити, що всією цією країною володіли Ольговичі. Як відомо, Чернігівські князі, коли насунули татари, повтікали, залишивши свої князівства на призволяще. Тому й не згадується, щоб хтось із князів був при загибелі Переяслава, а охорону організувала сама людність з ініціативи, можливо, єпископа Симеона. Як здобувано місто, його було вбито. Тверський літопис додає до звістки про руйнацію Переяслава, що „отъ того донынѣ безъ пяти лѣтъ 300 лѣтъ, какъ тамо епископа нѣтъ, а и градъ безъ людей“ (ПСРЛ XV, 374).

Українне становище Переяславщини й напівстеповий характер її місцевості не залишають сумніву, що під час татарської навали її зруйновано більш за інші руські землі. Звичайний процес, що ним знову залюднювано зруйновані північні та західні князівства, себто коли заціліла людність після відходу татар знову поверталася на старі місця, на Переяславщині міг відбуватися не часто. Її зруйновано було першу й тих, що повтікали за Дніпро та на Сіверщину, дальшим ворожим рухом примушувано відходити все далі від рідного краю. Та все ж дехто з попередніх мешканців зацілів, і ми маємо незаперечні на це дані. 1250 р. Данило Романович, ідучи до Батия, був у Переяславі, де тоді стояв передовий татарський загін темника Куремси; отже місто Переяслав не було знищено до щенту, як каже літопис. Ще раніш Пляно-Карпіні проїжджав за Каневом, себто вже на Переяславщині, через якесь поселення, що його назви він, на жаль, не подає, де був за старшого якийсь Михей, очевидячки, християнин ¹⁾.

Згадаємо ще про одну звістку, що промайнула в північному літопису (ПСРЛ VII, 169) під 1269 р. „Постави митрополить єпископом Теогнаста Русскому Переяславлю и Сараю“. Сарайську єпархію було встановлено для тієї руської людности, що залишилася в місцевостях, де оселилися татари. Отже, додаток до титулу єпископа Теогнаста слів „Переяславля Русского“ показує, що на Переяславщині постійно жили татари, що тут мешкали і українці, зацілілі після руйнації. Вони якимось пристосувалися до нових умов і взагалі було їх тут не так щоб і мало. Звернімо увагу, нарешті, що на Переяславщині й до наших часів збереглося чимало різних літчих назов поселень тощо, які ми знаємо, ще з літопису, наприкр.

¹⁾ „Алан з роду“, як каже Пляно-Карпіні (Історія Монголів, пер. Малєина, стор. 45—46).

сам Переяслав, Прилука, Пирятин, Ромен та ін. Коли б уся стара людність країни загинула, то ці ймення не могли б зберегтися й загинули б так само, як загинули імена тих безіменних городищ, що їх так багато тепер на території колишньої Переяславщини.

Про якийсь певний політичний устрій країни за татарського панування ледві чи можна говорити. Зараз таки як татари повернулися з Угорщини назад до приволзьких степів, тут розташовано було передовий татарський загін Куремси, що мав стежити за західними досить ще потужними Галицько-Володимирськими князями. Як це було й на Київщині, князівська влада тут зникла и нечисленна осіла руська людність поділилася на дрібні громади, що самоврядувалися під зверхністю своїх „старців“ та під наглядом татарських урядовців; громади ці жили тільки своїми місцевими інтересами й не мали політичного зв'язку поміж собою.

Як довго тривало таке становище на Переяславщині — ми не знаємо. У зв'язку з подіями в західній Галицько-Володимирській Русі можна гадати, що татарський авангард залишавсь на Лівобережжю аж до початку XIV в., а може й ще далі. За цих часів людність інших країн, що їх поруйнували татари, виробила вже нові норми життя й поволеньки почала вбиватися в силу, щоб визволитися від чужоземної неволі. Та не так було на Переяславщині. Немає жадної підстави припускати, щоб українська людність тут збільшувалася й щоб сюди звідкілясь ішов колонізаційний рух. Умови життя осілої хліборобської людности серед кочового войовничого народу-переможця повинні були бути такі тяжкі²⁾, що, навпаки, ми маємо певну рацію швидше припустити її зменшення й поступінне пересування в місцевості з нормальнішими умовами життя, себто за Дніпро та на північ до лісової Чернігівщини.

З пізніших джерел ми знаємо, що в половині XVI віку на Переяславщині була цілковита пустеля — „уходи“, які експлуатували мешканці правобережних дніпрянських міст та якісь таємні севруки. Здається нам, що ця пустеля сталася вже за татарських часів, ще перед початком XIV сторіччя, як наслідок більш ніж півстарічного перебування на території Переяславщини татарської орди. Пізніші події, що ми спостерігаємо тут, не мали такого характеру, щоб їм можна було пояснити таке спустіння країни.

Про межі Переяславщини за татарської доби немає чого казати. Їх не було, бо сама та політична одиниця, яка колись звалася Переяславським князівством, зникла назавсіді. Саме ім'я це зникло й колишні землі Переяславські тепер глухо звуться „Задніпрям“.

¹⁾ Наведені факти це мабуть усе, що ми знаємо про Переяславщину за татарської доби. Правда, в Любецькому синодикові згадується ще про якогось князя Івана Дмитровича Переяславського та дружину його Марію, але правдоподібно, що це був князь не Переяслава Руського, а Переяслава Заліського, хоч Любецький синодик узагалі про північних князів не згадує. Проте цілком можливо й те, що це був князь тільки титулярний, що тільки номінально носив свій титул.

²⁾ Щоб ясніш уявити собі тяжкі умови життя руської людности за татар, досить згадати про кошмарний епізод з так званими Ахматовими слободами (ПСРА VII, 176—8, X, 162—5). Становище дрібних руських поселень поміж татарами на Переяславщині було, розуміється, ще гірше.

III.

Глибока темрява, що охопила була історію південної Подніпрянської Русі під владою татар, з другої половини XIV сторіччя починає потроху прояснюватися. Та для Переяславщини ще довго немає сливе ніяких твердих несумнівних фактів, які б висвітлили її життя, і нам залишаються самісінькі тільки більш-менш правдоподібні міркування та гіпотези.

У половині XIV в. татарський гніт на землях південно-руських меншав. По смерті хана Бердибека 1359 р. в Орді почалися свари та заколоти, що надовго відтягли увагу татар від України-Руси. Разом з тим молода Литовська держава в своїх пориваннях захопити слабкі руські князівства, підійшла вже до меж Київщини й Сіверщини й ці країни стали на черзі до відновлення свого життя. Р. 1356 Ольгерд опанував головне місто тодішньої Сіверщини Брянськ, а на початку 60-х років і Київ та все Київське правобережжя. Не має жадного сумніву, що разом з тим до сфери Литовського впливу повинна була ввійти й безлюдна Переяславщина, що з неї по суті була *res nullius*. Таких пустель тоді було багато й цікавилися нею хіба що ті „уходники“, що полювали та рибалили на її просторах, та дрібні зграї татарські, що шукали тут, чи не знайдуть якої поживи.

Навряд, проте, можна припустити, щоб Переяславщина почала відживати зараз таки по тому, як Київщина та Сіверщина перейшли під Литовську владу. Це довго зміна в політичному становищі цих країн відбивалася тільки хіба що на тому, що збільшилася безпечність переяславських уходників. Сподіватися, щоб уже тепер могла тут існувати осіла людність, немає жадної рації.

Коли саме Переяславщина формально перейшла під владу Литви, — невідомо. Літопис Биховця (ПСРЛ XVII, 411—13) й деякі інші оповідають, що, коли Гедимин розбив князів Льва Луцького, Олега Переяславського, Станіслава Київського й Романа Брянського та здобув Київ, переяславці нібито „поддалися с городомъ служить вел. кн. Гедимину и присягу свою на том дали“. Та це оповідання має в собі так багато хиб та помилок логічних і хронологічних, що його вже давно визнано за цілком непевне. Навряд так само, щоб перші Литовські князі в Києві Володимир Ольгердович та Скиргайло (1363—1397 рр.) мали змогу присвятити Переяславщині якусь увагу: їм і без того було подостатком клопоту, щоб упорядкувати своє власне князівство.

Найправдоподібніш, здається нам, гадати, що лівобережні території, „Задніпря“, формально приєднано до Литви за Витовта. Ми знаємо, що через свою вдалу політику з кримцями він одержав величезні, нехай і безлюдні, простори на правому боці Дніпра, що ними він хотів захистити свої південні залюднені землі. Цілком природно, що те саме він повинен би був зробити й на сході по лівому Дніпровому боці. За актом, правда пізнішого часу, а саме актом розмежування між київськими й татарськими землями, що утворив за кн. Семена Омельковича (1455—71) його черкаський намісник Свиридов, ми бачимо, що межа на схід од Дніпра починалася від м. Таваня

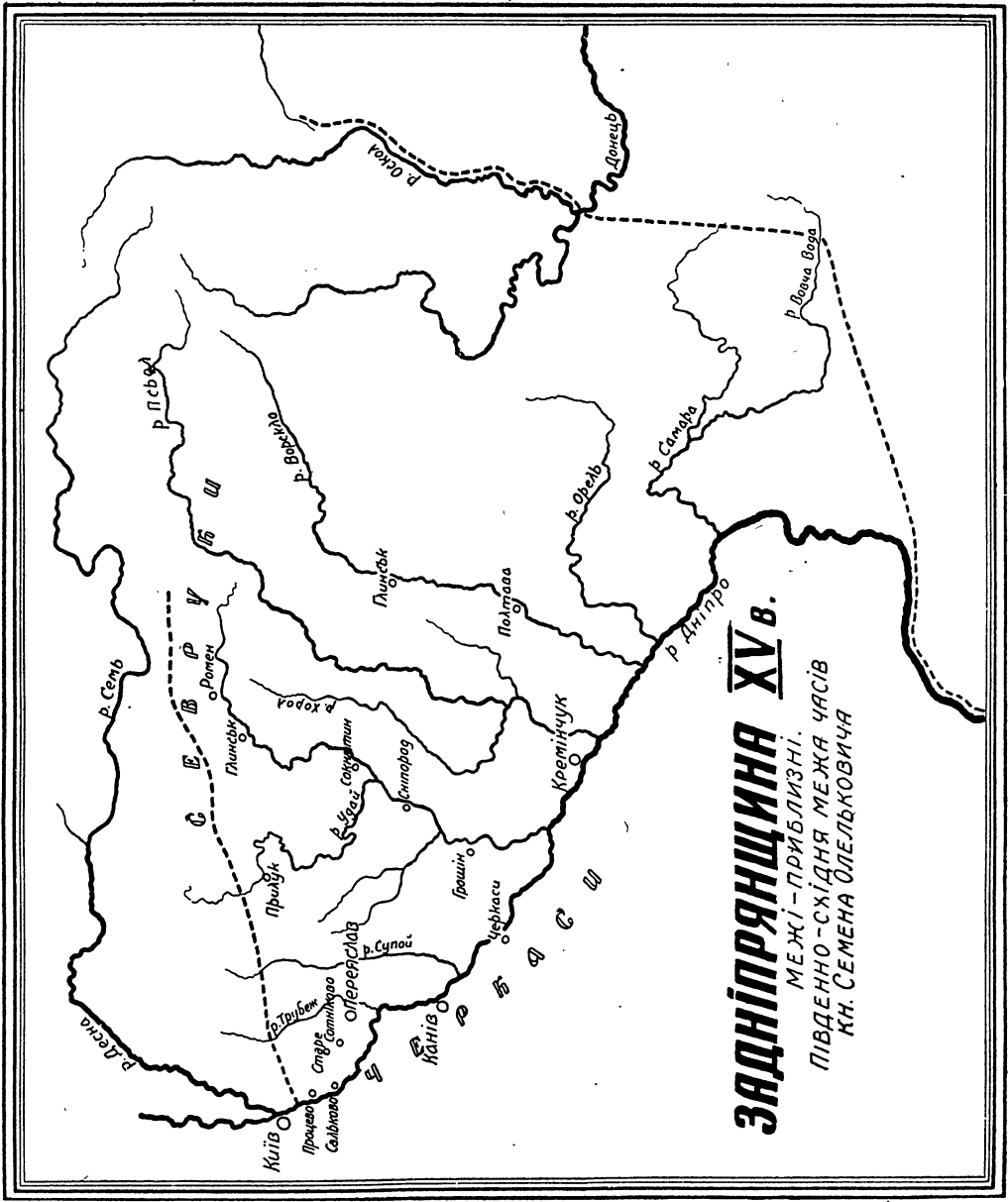
і йшла допливом р. Самари р. Овечою Водою, далі р. Оргієм, Північним Дінцем і, нарешті, допливом Дону, Тихою Сосною (А.З.Р. II, 192). Охоплено отже величезну територію колишньої Полтавщини, і частини Катеринославщини, Харківщини, Курщини, ба навіть Вороніжчини. Привлащення всіх цих земель жадною мірою не відповідало ні потребам, ані колонізаційним силам Київщини й ми з певністю можемо вбачати тут широкий розмах Витовта, що на правому боці Дніпра прибрав до рук землі геть аж до самого моря. Відтоді на нашу думку, Переяславщина ввійшла до складу перше Київського князівства, а потім Київського воеводства й залишалася так аж до Гетьманщини.

Яких заходів уживала нова литовська влада, щоб захистити східні свої землі, ми, не маючи відомостів, знаємо дуже мало. Щоб визначити поселення, себто, головніше, фортифіковані міста кол. Переяславщини, ми маємо три джерела. На жаль, їх ще дуже мало обслідувано, тимчасом усі вони однаковою мірою викликають багато сумнівів щодо загальної їх левности й окремих подробиць. Ось ці джерела: так званий „список міст, що належали Свидригайлові“ (див. Коцебу „Свитригайло“, прил. ст. 10—11), список міст Воскресенського літопису (ПСРЛ VII, 240—41), й, нарешті, т. зв. ярлик Менглі-Герая (А.З.Р., т. II № 6).

Цікаво, що перше джерело згадує багато міст Сіверщини та її колонізаційної смуги, напр., мм. Донець, Хотмисль, Оскол, Милолюб й ін., але не подає жадного міста на території кол. Переяславщини. Гадаємо тому, що за цих часів жадного міста тут ще й не було збудовано.

Досить багато міст називає Воскресенський літопис. На жаль, у своєму спискові літописець показує більш знання з стародавньої руської історії, аніж точности історично-географічних даних. Окрім Переяслава Руського, він перелічує ще на Сулі мм. Снігород, Сокнятин, Горошин, Чемосов, Утішков, Синець, Кляпець, Ромен, Ковилу, Вороно, Сал, Песі Кості й Хотін; на Пслі-Нічан, Городище, Лошиці й Жолваж, і на Ворсклі Хотмисль. Та уважніш розглянувши бачимо, що міст, які безперечно стояли на кол. Переяславській території, — не гурт. Це були Переяслав, Снігород або Снепород (Слеповрод) — правдоподібно, теперішнє городище коло с. Олександрівки там, де р. Сніпород зливається з Сулою, Сокнятин і Горошин, літописні Скнятин і Горошин, Синець теп. городище коло с. Сінчі на Сулі¹⁾. Мм. Утішков, Хотін, Хотмисль, Городище й Жолваж були на верхів'ях рр. Сули, Псла й Ворскла, себто швидше, на Сіверщині, а саме в Путивельській землі. Щодо всіх інших міст, то ми зовсім не знаємо, де саме вони містилися, але, вважаючи на порядок, у якому їх перелічено в списку, їх швидше можна зарахувати до сіверських, аніж до переяславських поселень (можливо, виключаючи хіба тільки Чемосов та Кляпець).

¹⁾ Порівн. митрополитанське місто Синелець (ПСРЛ IX, 152). Не треба плутати з м. Синець, що згадується в Менглі-Гераєвому ярлику; його треба шукати десь у групі міст Бирин-Хотін, Лосичі й Хотмисль на верхів'ях рр. Сули, Псла й Ворскла. Див. М. Грушевський, IV, 87; Арх. Ю.-З. Рос., ч. VII. стор. 9; Любавскій й, Обл. дѣл., стор. 246—7.

ЗАДНІПРЯНЩИНА XV В.

МЕЖІ-ПРИБЛИЗНІ.
 ПІВДЕННО-СХІДНЯ МЕЖА ЧАСІВ
 КН. СЕМЕНА ОЛЕСЬКОВИЧА

Нарешті, ярлик Менглі-Герая згадує тільки про двоє переяславських поселень Снепорож і Глинськ „зо всіма їх людьми“, отже треба гадати, що тут була досить значна осіла людність. Цікаво, що в ярлику зовсім промінено Переяслав. Очевидячки, він зовсім підупав і став незначним сільцем без ніякого адміністраційного значіння¹⁾.

Коли відновлено або побудовано знову всі ці міста — невідомо.

За Витовта на лівобережних землях, приєднаних до Києва, згадується тільки три фортеці, що охороняли цю величезну територію. На півдні це був Кременчук на Дніпрі коло гирла Псла. Його збудував Витовт, щоб захистити від татар найбільше правобережні свої землі; для Задніпря він сливе нічого не важив. На північному сході в колишньому Посем'ї заціліла потужна фортеця м. Путивль. Нарешті, на Сулі повстала, так само можна гадати, міцна фортеця Снепород або, як її зве літопис Биховця, — „Кієвській пригород Слеповрод“ (ПСРЛ, XVII, 493). Правдоподібно, це було одне з перших міст, що повиникали на території давньої Переяславщини. Був з нього, як це можна довести з літопису Биховця та Менглі-Гераєвого ярлика, осередок досить залюдненої округи.

Навряд чи Витовт у своїй напруженій діяльності міг приділяти час пустелям Задніпря. Головніша праця щодо відбудування старих міст і будування нових припала князям Олельковичам. Кн. Олелько Володимирович (1440—55) і син його Семен Олелькович (1455—71) зовсім не втручалися до справ вел. кн. Литовського, що переживало тепер бурхливу добу князівських усобиць. Усеньку свою працю, кошти й увагу вони звертали на те, щоб улаштувати й поліпшити становище свого величезного, але трохи не на три чверті безлюдного князівства. Їхнім піклуванням, гадаємо, ці пусті простори завдячують те, що тут, окрім мандрівників по уходах, з'явилася потроху й осіла землеробська людність, що під захистом нових фортець могла вже тут жити. Київське князівство під розумним правлінням Олельковичів міцнішало й починало навіть підбурювати підозрілу увагу центральної влади. Могло статися, що український і православний Київ зробиться небезпечним супротивником Вільні, що дедалі польщилася й католицилася. Кінець-кінцем Великий кн. Казимир

¹⁾ Кілька актів XV і початку XVI вв., що до нас доходили, зберегли імена кількох колишніх поселень, які за цих часів вже залишалися тільки пустими городищами. Так вел. кн. Олелько Володимирович грамотою від 1455 р. надав бояринові Олехнові Сохновичеві городища — Старе над Дніпром, Бусурменське, Ярославське, Сальково й селища Булатчин, Кругле, Сошниково за Каранню й Процево (Стороженко, Изъ переяславской старины, стор. 79). Сс. Старе, Сошників, Сальково й Процево існують і тепер на Переяславщині. Поблизу від цих земель згадується „бортная земля Мутишинская“, що належала Микольсько-Пустинському монастиреві, а так само якісь Остролучани, що сусідили з цією землею (А. Ю. З. Рос., II, № 66). Цьому ж монастиреві продав у 1508 р. „толмач господарській“ Солтан Албеевич землю Полу-князевську, що „прислухала к Халеплю“ (теп. Халеп'є біля м-чка Трипілля). Тут же згадуються якісь слобожани „Печерські люди“, якісь власники маєтків Мелечевич і Сава Русанович. Іванківці — невідомо чи то село, чи мешканці с. Іванова, м. бути теп. с. Іванківці коло Барішполя (А. Ю. і З. Р., т. I, № 49). Як бачимо, всі ці села й місцевості були розташовані тільки між Дніпром і Трубайлом.

Ягайлович по смерті Семена Оленьковича призначив до Києва за воеводу ляха Мартина Гаштольда й присилював киян прийняти його до себе. Київське князівство ще раз зникло й тепер уже на завсіди.

На жаль, усі досягнення й Витовта й Оленьковичів не мали під собою певного ґрунту. Поки існувала татарська сила, країна залишалася під вічною загрозою, що всі здобутки великих праць та піклувань можуть бути повсякчасно знищені дощенту з волі чи з примхи якогось хана. Справа була ще не така скрутна, поки Витовт та його найближчі наступники підтримували приязні стосунки з ханами Кримської Орди. Правда, залишалася ще Золота Орда, що не раз нагадувала про себе Україні-Русі. Битва на Ворсклі 1399 р., наступ Едігея 1416 р., наступи 1469-го й 1474 го років повинні були тяжко відбитися на Задніпрі, що ним переходило татарське військо. Та згодом стало багато гірше. Казимир Ягайлович порушив традиційну політику своїх попередників й уклав спілку з Золотою Ордою, що до неї вороже ставилися Кримські хани. В наслідок цього Менглі-Герай 1482 р. зруйнував Україну-Русь і всю землю, найбільше Київщину, залишив пусту. Дані, що ми маємо про цю руйнацію, свідчать, що вона відбилася на країні мабуть чи не тяжче ніж Батиева руйнація. Та цього мало. Після 1482-го року почалися з невеличкими перервами нові наскоки, які кінець-кінцем так відбилися на Переяславщині, що в половині XVI віку вона стала знову, як це ми знаємо з люстрацій київських замків, такою самою пустелею, якою вона була перед двома стами роками.

Щоб закінчити наш нарис, нам залишається розглянути ще питання про склад людности колишньої Переяславщини за темних часів Татарщини й першої доби Литовської зверхности, та про те, як відбувалася її колонізація. Та насамперед накреслимо загальну схему колонізаційного руху в країні, оскільки її висвітлюють факти та міркування наведені вище.

Перша Батиева руйнація, а далі довга окупація Переяславщини від авангарду татарського війська дощенту спустошила країну; за Витовта та Оленьковичів, себто починаючи з першої половини XV віку вона почала потроху залюднюватися, але наприкінці XV в. повторні руйнації знову зробили з неї пустелю, і нею вона залишається аж до кінця XVI віку.

Як ми казали вище, Переяславщина перша з південно-руських земель занепадала під натиском татар. Перед самою їхньою навалою, крім осілої місцевої людности тут скупчилися й дрібні тюркські племена, що постійно мешкали в країні, й, правдоподібно, чимало половців, які тікали з своїх степів. Під час руйнації вся ця маса почасти загинула, іншим пощастило якось заціліти на місцях, треті, нарешті, повтікали за Дніпро та на Чернігівщину. З цих останніх знов же декого дальший рух заніс невідомо куди, а інші залишилися на правому Дніпровому боці та по лісах і болотах південної Чернігівщини. Правдоподібно, можна припустити, що згодом до них приєдналися й ті, що заціліли були на старих місцях, але згодом за окупації, мусіли залишити свій рідний край. Скупчені різноманітні та різноплемінні втікачі повинні були жити спільним життям. Та різниця в походженні, мові, пожиттю,

що розділяла різні елементи людности на попередніх місцях їх життя, тепер повинна була швидко зникнути. Раніш за князівських часів теж траплялося, що тюрки асимілювалися з слов'янами, та тепер цей процес під тиском зовнішніх обставин життя повинен був одбуватися багато швидше й бути масовим. Отже, коли джерела наші починають підіймати завісу над цим процесом, то окремих груп, з яких складалася ця людність, ми вже розпізнати не можемо, тільки інколи в джерелах між слов'янськими іменами промайне ім'я, що нагадує про тюркське походження його власника. Так поступінно утворилася нова етнічна група з особливим складом життя й характеру, де відмітні риси осілого й кочового, слов'янського й тюркського елементів, зілялися разом в єдину своєрідну цілість.

Найважливішу щодо експлуатації натуральних багатств і залюднення Переяславщини ролю пізнішими часами відіграли, як ми це знаємо з люстрацій Київських замків та інших документів XVI віку, дві таємничі групи людности: черкаси, що жили на Дніпрянським правобережжі й відомі вже з XIV в., і севруки — на північному Посуллі, які з'явилися допіру в XV—XVI вв. Походження обох невідоме й про нього існують різні здогади.

Щодо черкас, то вони в XV—XVI вв. утворювали в Київському воєводстві ціле окреме староство з двома містами — Черкасами¹⁾ й Каневом; межі його охоплювали південне Правобережжя та степові простори Лівобережжя. Оповідання, вміщене в люстрації канівського замку 1552 р. (Арх., ч. VII, т. I, ст. 103) каже, ніби вони з'явилися на Україні перед Гєдиміновими походами в степ, й ототожнює з черкасами п'ятигорськими, що їх Гєдимин нібито привіз разом з їхньою княгинею й осадив у Черкасах та по р. Сніпороду. Та це тільки старовинна легенда, де бракує історичних фактів.

Така само, коли ще не таємничіша, друга група — севруки. Люстрації та північні московські акти, кажуть, що вони пробували на горішній Сулі, де використовували уходи по сіверських річках. На підставі імен деяких севруків, що збереглися в люстраціях, можна гадати, що серед них була чимала тюркська домішка. Грунтуючись на схожості назов „севруки“ й „сіверські річки“ з ім'ям стародавніх сіверян, звичайно гадають, що севруки — це рештки сіверянського племені, яке заціліло по горішній течії Сули та сусідніх річок і зберегло в попсованій формі своє стародавнє ім'я. Та на таке розв'язання цього питання ми погодитися не можемо. Поперше, на нашу думку, сіверяни раніше тут не жили, а з другого боку було б неймовірно, щоб по татарській навалі, коли південну Сіверщину було знищено не менш як Переяславщину, людність чомусь пересунулася б знову на південь, замість того, щоб шукати собі притулку на півночі в безпечнішій місцевості. Важко погодитися й з тим, щоб стародавня назва племені могла зберегтися тут після кількасотлітньої пустки; здається, що назва „севруки“ походження пізнішого і виникла не від імени сіверянського племені, а від назви кол. сіверської території,

¹⁾ У половині XVI віку з Черкас було одне з найзначніших міст на Київщині. Тут рахувалося близько 2000 чоловіка, мало не стільки, як і в самому Києві.

що в сучасних документах зветься „Сіверою“, незалежно від того, хто там живе ¹⁾.

Ми й собі подамо такі здогади. Коли ми пригадаємо наведені вище міграції переяславської людности, які вона, в зв'язку з загальною ситуацією подій XIII—XV вв., мусіла була робити, коли ми порівнюємо, що разом з тим на заході, а потім на півночі від колишньої Переяславщини, оселяються черкаси й севруки, які невідомо відкіля з'явилися, коли ми згадаємо, нарешті, що обидві ці групи мали в своєму складі і значну тюркську домішку, мали однаковий побут, здобуваючи засоби до життя на переяславських „уходах“ і рівною мірою були кривавими й неблаганними ворогами татарськими, то чи не дає все це нам певну рацію припустити, що й черкаси й севруки це всі ті самі рештки колишньої людности Переяславщини, що, примушені залишити свій рідний край, оселилися по його західніх та північних межах. Додамо, ще, що нема, на наш погляд, нічого неймовірного в тому, щоб до Подніпряньської групи колись згодом приєдналася деяка кількість черкасів, які невідомими шляхами примандрували сюди й оселившись підсилили місцеву людність і передали їй своє ім'я ²⁾.

До народностей, що осіло жили на території колишньої Переяславщини, треба додати ще й татар. Не кажучи вже за те, що, коли жити вкупі, завсіди можливі були випадки, що окремі особи татарського походження ослов'янювалися, ми маємо звістки, що на Переяславщині оселилися цілі групи татар. Отож на початку XV віку на р. Ворсклі оселився татарський мурза Лекса, родоначальник відомого своєю колонізаційною діяльністю роду князів Глинських ³⁾. Нема рації думати, ніби з мурзи Лекси був єдиний тільки представник татарського панства, що оселялося тут і здобувало від литовських князів земельні володіння.

У нас надто мало документальних матеріалів, щоб бодай деякою мірою поновити картину тих спроб, що їх робила влада, щоб залюднити країну. Ми маємо кілька документів, про надання різним особам та установам більш-менш

¹⁾ Архивъ, VII, т. I, 316. Стороженко, Стефанъ Баторій с. 12; Изъ Переяславской Старины, ст. 197.

²⁾ Легенда про початок Черкас і Канева (Архивъ, VII, т. I, ст. 103), на наш погляд, так само неначе стверджує давність черкасів та севруків. Вона оповідає, що Гедимин „приведъша черкасовъ часть з книжинею ихъ, посадилъ ихъ на Снепородѣ (себто на Посуллі) а инъшихъ на Днепре, где теперъ Черкасы сидять, а Снепородцевъ посадилъ на Днепрежъ у Каневе и сидяче Снепородце на Днепре у Каневе предья отъчизны свои по речкамъ инымъ Северскимъ уходити не перестали“. Гадають, що канивці хтіли так закріпити за собою („отъчизны свои“) право на посульські уходи. Навряд чи це так, бо мешканцям черкаським чомусь закріплювати їхні права на уходи не треба було. Нам здається правдоподібнішим бачити тут справді натяк на кривність канивців з посульцями-снепорожцями, що їх ми ототожнюємо з посульцями-севруками. Щоб такий здогад припустити, досить розглянути мапу київських угодів, що охоплюють трохи чи не всю течію Сули й Удая, себто ту саму місцевість, де згадуються й севруки. (Див. П а д а л к а, О времени основания г. Полтавы. „Чтенія въ Об. Нестора Лѣт.“, кн. X).

³⁾ „Дворцовые разряды“ серед міст, що належали кн. Глинським, називають мм. Глинськ, Глинське та Полтаву на Ворсклі й м. Глинськ на Сулі.

великих порожніх земель, що їх нові володільці повинні були сами залюднити. Між ними були й близькі до князів пани й вельможні виходні, як мурза Лекса, й монастирі¹⁾. Та всі ці спроби навряд чи мали успіх; для сталої колонізації не було ще потрібних умов, а саме: країна була ще надто небезпечна для життя колоністів. Справа обмежувалася покищо тільки експлуатацією багатств цих земель, як уходів. Більш успіху мала колонізація військова, що розвивалася коло фортець, та й тут справа була нетривка й тільки тимчасова, бо й сами фортеці були неміцні й недовговічні.

XVI сторіччя, що ми поставили його собі за межу для нашого нарису, застає Переяславщину безлюдною пустелею. Тимчасом за цих власне часів вона має в дальшій історії України величезне значіння. Тут саме, в оцих глухих степових просторах народилася й зросла та група людности, що згодом міцною рукою повернула її історію в інше річище. Ми кажемо про козацтво.

Протягом багатьох поколінь маса переяславських утікачів проживала на західних та північних межах колишньої Переяславщини. Узимку всі вони скупчувалися по містах у Черкасах, Каневі, Києві, а влітку мандрували на промисли по уходах переяславської пустелі. Важке, сповнене небезпек життя, далеко будь-якої суспільної організації, виробило з цих у головній масі спокійних та покірливих селян-землеробів, людей зовсім іншого складу. Віддані тільки самим собі й своїм власним силам, вони обертаються в людей мужніх, щирих, хоробрих, обачних, що нічого не бояться й ні перед чим не зупиняються. Можливість у першу-ліпшу хвилину зустрітися з смертельним своїм ворогом, з татарами, зробила з них усіх вояків, завсіди озброєних і готових дорогою ціною продати своє життя.

Що далі, то глибше проходила хвиля цієї своєрідної мандрівної колонізації в переяславські простори, то частіші ставали сутички з такою ж колонізацією татарською, що просувалася з півдня, почасти щоб випасати численні табуни та отари, а почасти й з такими ж намірами, як і їхні слов'янські супротивники. Ходити на промисли по одному стало неможливим і людність почала збиратися в більш-менш великі гурти. Складаються велелюдні, міцні ватаги, що не тільки мають змогу відбитися від ворога, а при нагоді навіть знищити його, але й взагалі являють собою справді поважну військову силу. Повне найрізноманітніших випадків вільне й часто-густо прибуткове життя приваблює сюди немало різноплемінних авантюристів, людей, що їм тісно жити у рідному краї. Так складається особлива верства людности, поки ще зовсім незорганізована й хистка, — козаки. Нетерпимі в кожній країні з сталим державним ладом, вони були саме до речі в пустелях переяславських. Спочатку вони викликали тільки постійні репресії від адміністрації сусідніх

¹⁾ Значну роль відгравали монастир Печерський і особливо Микольсько-Пустинський, що поширював свою колонізаційну діяльність переважно на землях униз Дніпром.

міст, але потім, завдяки прозорливості та енергії таких адміністраторів, як кн. Богдан Глинський, Євстафій Дашкович та інш., дістають деяку організацію й не тільки обороняють країну від татарських наскоків, а й сами нападають на них на їх власних землях. Уже наприкінці XV віку ми маємо певні звістки про козаків не тільки як вільних мандрівників та розбишак, але й як захисників та оборонців рідного краю.

Ми закінчуємо цим коротким нарисом походження козацтва в лівобережній Україні нашу працю. Історія дальшого його розвитку й дальша доля колишньої Переяславської землі виходить уже з рамців, що їх ми собі були поставили.

МИКОЛА ТКАЧЕНКО.

НАРИСИ З ІСТОРІЇ СЕЛЯН НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В XVII—XVIII ВВ.

ПЕРЕДМОВА.

„Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII вв.“ утворилися завдяки моїм попереднім студіям щодо економічного життя та суспільних відносин на Лівобережній Україні в XVII—XVIII вв. Завдання звернути увагу на це питання я поставив собі ще раніш, працюючи над невеликими розвідками про Канівську сотню Переяславського полку, про м. Остер. Праця над цими розвідками, писаними на підставі дуже важливого джерела для студій над економічним життям та суспільними відносинами на Лівобережній Україні, Рум'янцівською ревізією, виявила потребу переглянути низку питань з історії селян на Лівобережній Україні.

У вступній частині роботи, де я подаю історіографічний огляд цього питання, відзначено потребу внести низку корективів у погляди, що їх почали фіксувати в історіографії в зв'язку з студіями представників школи О. М. Лазаревського. Тут треба далеко більшу увагу скупчити на вивченні ходу економічного життя та його впливів на зміни суспільних відносин на Лівобережжі.

У процесі роботи виявилось, що ясно зрозуміти низку питань з історії селян Лівобережної України в 2 пол. XVII в. після козацької революції можливо тільки виучуючи становище селян раніш перед козацькою революцією. Характеристики джерел пізніших щодо становища селян тоді стають ясніші. Дальша праця це спостереження справдила. Отже тому цей перший том ми починаємо якраз з початків XVII ст. Таким чином увесь він хронологічно охоплює все XVII в.

Цей час, дуже цікавий в історичному житті України, не такий багатий на архівний матеріал, як пізніший — XVIII століття. Але той матеріал що його пощастило для нашого завдання здобути в українських та російських архівосховищах, дав можливість зробити низку спостережень з історії селян XVII ст., історії класової боротьби, економічних відносин тощо. Тут найперше висовується питання щодо послушенства, підданства, панщини та утворення в кінці XVIII в. кріпацтва.

Коріння кріпацьких відносин, що утворилися в кінці XVIII в. на Лівобережній Україні, треба шукати далеко раніш на початках XVII в. чи може навіть у кінці XVI в. в тих формах послушенства, що існували на монастирських землях та землях шляхетської верстви. Хід економічного життя, розвиток старшинського та монастирського господарства після козацької

революції мали велике значіння для відновлення тих попередніх форм послушенства, що були раніш, та для зростання нових форм експлуатації селян, що є аналогічні в різних країнах і такі характерні для фєвдальних часів. Тут великий вплив мала боротьба за колоніальне завоювання України в XVII в., що так довго точилася. Вона закінчилася за Петра I перемогою московського торговельного капіталу; звичайно, в XVIII в. це швидко погіршило становище селян і потім їх закріпачило. Отже саме покріпачення селян повстало під впливом низки чинників, що серед них економічні умови життя на Лівобережжі мали головне значіння. Хід економічного життя взагалі впливав на зміни в суспільних відносинах, зокрема в історії селян, не тільки на Лівобережжі, але й на Правобережжі, Слобожанщині, Степовій Україні. На це в передреволюційній історіографії мало звертали уваги.

Крім цього питання про розвиток послушенства селян, ми також звернули увагу на участь селян у колонізації, що відіграла велику роль в історії залюднення території Лівобережжя, слідували за розвитком форм землевладіння громадського, сябринного, особистого, потім спинялися на питанні щодо організації селян, їх розшарування, їх розрядів та інш. На більшість цих питань вже зверталася увагу в українській історіографії, наші матеріали дали нові додаткові спостереження. Була ще низка інших питань, що про них докладніші відомості є в самій праці. Їх ми не перераховуватимемо. Серед усіх цих питань також дуже визначається питання про форми боротьби селян проти утисків, що їх почали заводити панівні кола. Усі ці питання мають також додатковий матеріал в архівах XVIII в. Ширше розгорнення студій економічних та соціального характеру Лівобережної України — XVII—XVIII вв., досить значне тепер в українській історіографії для цих часів, запроваджує поволі новий матеріал для історії селян не тільки XVIII в., але висвітлює вже деякі питання XVII в.

Безумовно, це всебічне висвітлення історії українського селянства треба тепер також переводити без того ухилу в історіографії в бік вивчення кріпацьких відносин, що існував в історіографії Лівобережної України 2 пол. XIX в. в зв'язку з реформами 60 рр. XIX в. Це дуже цікаве питання входить безпосередньо до загального питання студій над історією селян на Лівобережжю.

Цим ми обмежимо свої деякі попередні завваження до першого тому наших „Нарисів“... Частину цієї праці в короткому вигляді написано в 1926—7 рр., кінчаючи часами козацької революції, потім поширено в 1928—29 рр. У цьому поширеному вигляді її тепер і друкується; працю над пізнішими часами після Хмельниччини переведжено 1929—1930 рр.

Р О З Д І Л І.

В С Т У П.

Погляди в українській історіографії та ідеологічних течіях на селян до половини XIX в. Досліді Ол. Лазаревського та лівобережний напрям (В. Мякотін, В. Барвінський та інші). Увага до вивчення лівобережних селян у правобережнім напрямку. Загальний характер студій обох цих напрямків. Висвітлення питань з історії селян Лівобережної України у істориків-марксистів
Інша література. Стан джерел з історії селян Лівобережжя.

Самий інтерес до студій над історією селян на Лівобережній Україні в українській історіографії давній. Як окрема суспільна група — селяни вже не раз цікавили не тільки дослідників, а й ширші кола суспільства.

На початках розвитку української історіографії визначне місце належить студіям на Лівобережній Україні в формі літописів, хронік тощо. Тут треба також шукати найраніших відомостей про погляди на становище селян.

Такий інтерес найяскравіш починає себе виявляти в середині та в 2-ій половині XVIII в. То був час, коли російський торговельний капіталізм, а за ним централістична політика звоювали під свій вплив не тільки Лівобережжя та Степ, але по розборах Польщі ще й Правобережну Україну.

Зруйнування Запорізької Січі, скасування полкового устрою та заведення намісництва на Лівобережній Україні, утворення губернь за російським зразком — то були способи, щоб ці країни вже були не „чужестранними“ та „перестали глядѣть, какъ волкъ въ лѣсъ“. Цими словами, як відомо, р. 1763 Катерина II характеризувала становище „Малой Россіи“, Ліфляндії та Фінляндії та свої побажання щодо цих країн. На території Запоріжжя почато роздавати „за заслуги“ землі російським дідичам. Це явище на Лівобережній Україні почалося ще в першій чверті XVIII в. Звичайно, на громадянство всі ці події справили велике вражіння. В тодішніх писаннях з'являються спроби не тільки виявити причини цих подій, а й описати порядки вже віджилої старої Гетьманщини. Ці спроби повстають у заможних колах старшини, серед тогочасних освічених людей.

Джерела доховали для характеристики цього напрямку цікаві відомості щодо Гр. Полетика та В. Капниста, яскравих представників тогочасної старшини, що повставали проти російської централізаторської політики на Лівобережній Україні. Гр. Полетика походив з роду Полетик, що вже за Многогрішного мали володіння на Лівобережжі; він відомий у 2 пол. XVIII в., як один з заможніших представників тогочасної старшини. Як на той час, з його була людина дуже освічена, він мав велику збірку книжок та рукописів¹⁾. Полетика був також визначним громадським діячем свого часу. Про це свідчать листи

¹⁾ А. Лазаревскій, Отрывки изъ семейнаго архива Полетикъ. „К. Стар.“, 1891, кн. 4, стор. 97—116.

самого Гр. Полетики та до його від різних осіб; у цьому листуванні чималу увагу присвячено сільському господарству; тут є також багато рис, що виявляють Полетику як представника клясових інтересів тогочасної старшини¹⁾. Про його погляди знаємо з його „Возраження господину депутату Дмитрію Наталину“ на „Наставленіє отъ Малороссійской Коллегіи“²⁾. Стоючи за те, що... „малороссійскіє помѣщики большую нужду имѣють въ мужикахъ и ихъ работахъ, нежели въ земляхъ“, він заразом висловлювавсь, що „быть въ крѣпости для малороссійскаго народа и одно воображеніе... ужасно и несносно“³⁾.

Подібний напрямок думок зустрічаємо у В. Капниста. Про рід Капнистів на Лівобережній Україні маємо відомості з початку XVIII в. Капнисти мали чималі володіння на Полтавщині. В. Капнист обстоює також права людськості. З його ім'ям зв'язується відома „Ода на рабство“. З приводу неї М. Драгоманов писав 1881 р. „Коли в 1783—1786 рр. Катерина завела кріпацтво на Україні, то між письменними українцями знайшовсь тільки один Капнист, котрий підняв голос проти „порабощенья отчизны своей любезной“ й написав „оду на рабство“. Та ода (по-грецькому пісня) була написана мовою московсько-церковною „до мужиків українських не могла й дійти“⁴⁾.

Ці відомості про Полетику та Капниста викликали в одному з напрямків новішої історіографії спробу надати визначне місце цим особам в історії розкріпачення селян, мовляв, вони „вперше“ піднесли протест проти кріпацтва⁵⁾.

Нагадаємо, що тоді ідеї панівної старшини не раз яскраво виявлялися в різних заявах до російського уряду тощо. У проханні старшини 1764 р. зазначено інтереси та побажання, які сподобалися дуже російським пануючим колам. Катерина II в унісон цим гадкам вказала на потребу припинити перехід селян — „всѣми удобовозможными способами привести къ тому, чтобы оныя переходы вовсе пресѣчены были“. Зрідка лунали голоси щодо охорони селянських прав, але вони були поодинокі серед загального напрямку інтересів старшини⁶⁾. Ці суспільні погляди відбилися на характері звісток

¹⁾ А. Лазаревскій, Частная переписка Гр. Андр. Полетики („Кіевск. Старина“, 1893, кн. 3—6, 10—II 1894, кн. 4, 6, 10) також В. Модзалевскій, Малороссійскій Родословникъ, т. 4, К. 1914, стор. 118—120.

²⁾ В. Семевскій, Крестьянскій вопросъ въ XVIII и первой половинѣ XIX, ст. т. I, СПб, 1888, стор. 153—5.

³⁾ Слова Гр. Полетики „Для малороссійскаго народа и одно воображеніе — записаннымъ быть въ крѣпости по примѣру великороссійскихъ крестьянъ ужасно и жестоко“ взяв як мотто пізніше для своєї розвідки про селян Кістяківський.

⁴⁾ М. Драгоманов, Нові українські пісні про громадські справи. К. 1918, стор. 43.

⁵⁾ Цей погляд знаходимо в книзі Д. Дорошенка („Огляд української історіографії“ Пр. 1924, стор. 44). Подаючи характеристику діяльності Гр. Полетики та В. Капниста, автор каже, що „протест проти кріпаччини, наприклад, пролунав уперше з уст таких представників старшинсько-шляхецького класу — Гр. Полетики та В. Капниста“. Відомо, що ці обидва представники старшини, як і інша старшина, володіли маєтками з селянами та експлуатували останніх. Далі, коли вже казати про перші протести проти кріпаччини, то вони з'явилися в різних формах далеко раніш серед селян та козаків, себто серед тих, кого експлуатувала старшина. Про це чимало є звісток у джерелах Гетьманщини. Це показує тенденційність поглядів автора книги.

⁶⁾ Семевскій, *ibid.*, стор. 158.

у тогочасних писаннях про селян. Отже розглядати погляди Гр. Полетики та В. Капниста треба в зв'язку з загальною ідеологією української старшини в 2-ій пол. XVIII в.

У тогочасних писаннях звісток щодо селян загалом обмаль. Вони в літописах та історичних збірках XVIII в. дуже короткі — описового характеру напр. у Рубана, Шафонського та інших.

Докладніші трохи відомості в праці Марковича. В „Запискахъ о Малороссіи, ея жителейхъ и произведеніяхъ“ (1798 р.) він у суспільному укладі Лівобережжя відзначає 4 кляси. „Между природными малороссіянами щитається четыре класса: дворянинъ, мѣщанинъ, козакъ и мужикъ“. Автор подає характеристику кожної кляси. Нас цікавлять тут селяни. „Малороссійскіе мужики назывались прежде посполитыми и имѣли свободу переходить отъ одного господина къ другому. Происходившіе отъ того великіе беспорядки и нарушеніе самого спокойствія жителей суть тѣ главнѣйшія причины, кои понудили уничтожить сію кочевую ихъ жизнь: и съ того времени они начали заниматься болѣе трудами и промыслами“¹⁾. Даючи таке пояснення, автор, можна думати, поділяє погляди, висловлені в відомій записці Теплова, що характеризувала порядки на Лівобережжі²⁾.

Немає відповідної уваги до селян не тільки в цих раніших спробах сучасників ознайомитися з минулим України, а й у пізніших — в „Історії Русовъ“, потім у працях Бантиш-Каменського та Маркевича, написаних підо впливом згаданої „Історії Русовъ“. Останній твір якийсь час притягав увагу істориків щодо вірності звісток, потім щодо питання, хто був його автор. Безумовно, цей твір є визначний художньою стороною. Максимович порівнював його з народньою історичною думою, назвавши „невѣрною, но высоко-художественною подмалевкою історії Малороссіи“. Питання щодо автора частина дослідників розв'язує, маючи за автора одного з Полетик (О. Лазаревський). Цей твір є памфлет, що з'явивсь у першій чверті XIX в. На авторових поглядах відбилися впливи європейських подій кінця XVIII та початку XIX в. Своїми автономістичними поглядами та патріотизмом справляв цей твір велике вражіння в 1 пол. XIX в.³⁾ М. Драгоманов підкреслив щодо селян ще такий момент у цьому творі. „В книзі цій багато помилок, та видно, що той, хто її складав, звергав увагу й на мужицькі спомини і пісні, а також на мужицьке горе: скрізь у ній видно гарячу думку про волю України й од Польщі й до України й часто здибуєш гаряче слово проти крѣпацтва“⁴⁾.

¹⁾ А. Лазаревскій, *Прежніе изыскатели малороссійской старины* (К. Стар., 1894, XII, стор. 364).

²⁾ Кулишъ, *Записки о Южной Руси*, т. II. Спб. 1857, ст. 169—196.

³⁾ В. Иконниковъ, *Опытъ русской историографіи*, томъ II, книга 2, 1. К. 1908, стор. 1621—1650, М. Грушевський нар. въ прошломъ и настоящемъ, т. I, стор. 18.

⁴⁾ М. Драгоманов, *Нові українські пісні про громадські справи*. К. 1918, стор. 43. *Історія Русовъ*, стор. 98, 118, 120—1 (М. 1846). М. Драгоманов, звернувши увагу на багато помилок, обминув тут питання, погляди яких суспільних кіл висвітлював автор „Історії Русовъ“.

Пізніші твори Бантиш-Каменського та Маркевича, як ми згадували вже, написано під впливом думок автора „Історії Русовь“. Вони більш цікавляться зовнішньою історією, на історію селян сливе не звертають уваги.

Отже з того, що ми казали, видно, що у початковій добі української історіографії в XVIII в. інтерес до селян у зазначених творах був побіжний. Подібне позначається і в деяких історичних творах, іноді досить визначних як на свій час, у першій половині XIX в. Це був час, коли в українській історіографії більшу звертали увагу на важливі події, визначних діячів, на старшину тощо. Тоді історія селян ще мало цікавила громадянство.

Нова течія в історіографії з'являється з початку XIX в. Це зв'язується із змінами в економічному соціальному та політичному житті України в кінці XVIII ст., коли Лівобережна, Правобережна, Степова Україна, Слобожанщина стали належати до колишньої Російської держави. Перша половина XIX в. на Україні визначається значним розвитком. В кінці XVIII в. та початку XIX виникає чимало важливих торговельною стороною міст-портів на берегах Чорного моря. Вимоги торговельного капіталізму сприяли використанню цих портів для експорту; поміщицьке господарство поширюється, працюючи для цього експорту.

В цей час виявив також яскраво себе дворянсько-кріпацький устрій у зв'язку з згаданими вимогами економічного життя. Погіршується становище козаків та селян, що підлягали більшій експлуатації від панівних верстов. На Лівобережжі кріпацьке право, як характеризує В. Семевський, виявилось „въ еще болѣ суровыхъ формахъ“ порівнюючи з Правобережжям¹⁾. Становище селян починає притягати до себе ширшу увагу. Цьому сприяли загальні тодішні події.

Умови економічного та соціального життя на Україні в кінці XVIII в. та в першій половині XIX в. відбивалися на зміні старої ідеології та утворенні нового напрямку суспільної думки. Великий вплив тут також мали події на Заході — французька революція — зміни державного устрою в країнах Заходу, європейські революції, неаполітанська та еспанська з їх конституціями, грецьке повстання. Усе це стало відомо в Росії та на Україні, коли військо повернулося з походів у Західну Європу. Прокидається серед громадянства ширший інтерес до політичного життя. Зміни в житті держав, з якими під час війни з Наполеоном довелось військам обізнатися, показали яскраво негативні риси дворянсько-кріпацького режиму. Прокидається значний інтерес до становища пригнобленої людности — селян-кріпаків.

На Україні маємо такі вияви суспільної думки. Серед тодішніх освічених верстов людности прокидається інтерес до української мови, мови кріпаків, фольклору. Мова, фольклор — вияви творчости покріпаченої людности, ста-

¹⁾ В. Семевській Крестьянській вопросъ въ Россіи, т. II, СПб 1888 ст. 514. Є з приводу цього інші гадки. М. Слабченко (Матеріали до соціал.-ек. іст., т. I, ст. 126) та за ним ак. Багалій (Зб. „Рух декабристів на Україні“ X. 1926, ст. 18) визнають гірше становище селян на Правобережжі. Дальші досліди мають виявити, на якій території (чи Правобережжі чи Лівобережжі) та в який час експлуатація селян та саме становище їх було тяжче.

ють за предмет для студій. Видають збірники, сперечаються про права української мови, її значіння тощо. Етнографічні інтереси мали значний вплив на напрям історичних студій.

Оживлення громадянства виявляється в утворенні гуртків, товариств, у дебатах, поглядах щодо сучасної дійсности та з приводу негативних явищ, що існували в суспільному життю. Рух у цих гуртках, товариствах особливо поширюється після 1815 р.; він мав великий вплив та значіння, щоб окреслити в громадянстві нові погляди на становище селян.

Тут звернемо увагу на діяльність лянкастерських шкіл у Києві, Херсоні та інших містах¹⁾, потім масонських лож, що з ними були зв'язані представники опозиційних течій проти діяльности російського уряду на Україні. Виучуючи історію ідеологічних течій, звертають увагу на те, що на Україні існувало „Малоросійское Общество“. Його заснування зв'язують з ім'ям баришпільського дідача В. Л. Лукашевича. Тут окрім його брали участь брати Олексієви, С. Кочубей та інші²⁾. Російський уряд притягає пізніше низку учасників цього Т-ва до справи декабристів; в „Алфавитъ членамъ бывшихъ злоумышленныхъ тайныхъ обществъ“... зазначено, що за урядовими відомостями „общества сего въ Малороссіи не существовало“ і всіх заарештованих у цій справі звільнено³⁾. Обмаль відомостей про його не дають матеріалу, щоб схарактеризувати, як воно ставилося до селян. З деяких звісток можна гадати, що це Т-во мало на меті пропагувати незалежність України, цим, так би мовити, підтримуючи погляди відомої „Історії Русовъ“.

Яскравіші політичні та соціальні вимоги окреслені в двох товариствах — Південному товаристві декабристів та „Обществъ соединенныхъ славянъ“. Визначні пізніші діячі Південного товариства Пестель, С. Муравйов-Апостол були раніш членами „Союза Спасенія“, потім „Союза Благоденствія“; в цих товариствах ідеологічні питання окреслюються загально. Статут „Союза Благоденствія“ ще не окреслює виразно питань державного та політичного характеру, щодо селян зазначає тільки потребу „человѣколюбія“. В 12 п. зазначено „Вообще стараются склонять помѣщиковъ къ хорошему съ крестьянами обхожденію, представляя: что поданные такіе же люди и что никакихъ въ мірѣ отличныхъ правъ не существуетъ которыя дозволили бы властителямъ жестоко съ подвластными обходиться“. Далі щодо продажу кріпаків зазначається, „что люди не суть товаръ“⁴⁾. Південна група „Союза Благоденствія“ мала зв'язки з українською дійсністю. Нагадаємо, що, наприклад, брати Муравйови-Апостоли були ближче зв'язані з Полтавщиною⁵⁾; вони тут

¹⁾ Централархив „Декабристы“. Сборник отрывков из источников, ст. 41—43. М. 1926. В. Семевскій, Пол. и общ. идеи декабристовъ. СПб, 1909, ст. 428—31.

²⁾ Тарас Слабченко, До історії Малоросійського Общества „Україна“, 1925, кн. 6, стор. 46—9. М. Яворський, Нариси з історії революційної боротьби на Україні т. I, ст. 104.

³⁾ Централархив „Восстание декабристов“. Материалы, т. VIII. Лнгр., 1925, стор. 101—117.

⁴⁾ А. Пыпинъ, Обществ. движение въ Россіи при Александрѣ I. СПб 1908, додаток стор. 565, 573.

⁵⁾ Муравйовим-Апостолам належали в кол. Миргородському повіті с. Хомутець, Столбін та Поповка, Павловскій, Къ історії декабристовъ, стор. 8 П. 1918. Муравйови володіли

мали великі маєтки, тримали близький контакт з різними дворянськими родами. Це видно з листування, що переховується в архіві Капністів.

Південна група переорганізувалася в 1822 р. в окреме „Південне Товариство“ з Пестелем на чолі. Декабристи на Україні різнилися від північних декабристів. Цю відміну підкреслив М. Покровський¹⁾, зазначивши, що південне Т-во революційніше проти Північного. Південне Товариство було зв'язано міцно з життям України. З нагоди юбілею 1825 року в українській і в російській літературі з'явилося чимало нового невідомого матеріалу щодо декабристів. Українські дослідники стверджують ближчий зв'язок українських декабристів з розвитком ідеологічних течій на Україні²⁾. Відомі вже тепер матеріали показують, що українські декабристи мали зв'язки з окремими поляками та польськими товариствами³⁾.

Отже тепер можна цілком певно сказати, що ідеологія декабристів на Україні відбила на собі вплив тих економічних та суспільних відносин, що були тоді на Україні.

Тут ми спинимо увагу на поглядах членів двох товариств „Южного общества“ та „Общества соединенных славян“, що пізніш об'єдналося з „Южным Обществом“. Погляди цих товариств різняться; різняться й члени цих двох товариств соціальною своєю станом.

Українські декабристи, об'єднані в „Южномъ обществѣ“, були далеко більші демократи, ніж „северяне“. Як і останні, вони так само твердо ставлять питання про розкріпачення та націоналізацію землі.

Українські декабристи ставлять питання про перебудову держави, скинення самодержавства, запровадження конституції тощо. „Русская Правда“ це, так би мовити, був наказ новому тимчасовому правлінню.

„Русская Правда“, каже з цього приводу М. Покровський, „по существу дела была демаркационной линией, отделявшей „северян“ от „южан“. Кто ее признавал, тот был „южанином“, где бы он ни жил. Кто относился к Р. П. отрицательно, им не был. А в самой „Правде“ северян отталкивали „избирательная система“ и „разделение земель“. Т. е. отталкивало то, что затрагивало интересы помещиков. Между двумя обществами разница была не географическая и даже не политическая, как любили утверждать буржуазные историки, а... чисто классовая“⁴⁾.

тут 4 т. селян та 18 тис. десятин (В. Иконниковъ, Крестьянское движение въ Киевской губернии въ 1826—27 гг. въ связи съ событиями того времени (СПБ. 1905), дод. ст. II—III (окр. відб. з „Сборника въ честь В. И. Ламанскаго“).

¹⁾ „Декабристы“ (Легенда и действительность). Записки ком. ун. им. Свердлова, т. I, 1923, стор. 7—20.

²⁾ Акад. М. Грушевський, 1825—1925. „Україна“, 1925, № 6. Акад. С. Єфремов, Від легенди до історичної правди. „Декабристи на Україні“ УАН. К. 1926; „Историк Марксист“, т. 3. 1927, ст. Нечкиної.

³⁾ В. „Алфавитъ“ („Восстание декабристов“ т. VIII 1925) названі фамалії Яблоновського, Хоткевича, Тарновського, Понятовського та інші.

⁴⁾ „Восстание декабристов“, т. IV, 1927, предисловие ст. VIII також П. Парадизов, Очерки по историографии декабристов. М., 1928, ст. 220—255.

Безправне становище селян, салдата в армії та взагалі важке становище пригноблених суспільних груп лідності відбивається в поглядах декабристів. Декабрист Абрамов у своїх свідченнях на допитах Верховної слідчої комісії каже, що становище селян спонукало його виучувати соціальні та політичні питання. Брати Муравйови — вважали кріпацтво за велике лихо¹⁾. Пестель висловлює погляд, що селянам, розкріпачивши їх, треба дати половину всіх поміщицьких земель, не виключаючи й лісу. В „Русской Правдѣ“ Пестель не обробив остаточно своїх поглядів щодо становища селян²⁾. Тут він підкреслює потребу розкріпачити селян, але „освобождение крестьянъ отъ рабства не должно лишить дворянъ дохода ими отъ помѣстій своихъ получаемаго“. Розкріпачення це треба перевести так, щоб не було хвилювань, щоб селяни мали „лучшее положеніе противу прежняго а не мнимую свободу“³⁾. Ці погляди у членів Південного Т-ва утворилися під впливом сучасної дійсності та тих змін що сталися на Заході Європи та в Східній Європі в зв'язку з розвитком економічного життя. Та вони звичайно не могли залишитися зовсім вільні від того дворянського оточення, в якому зросли та працювали декабристи. Вони мали здійснити свої плани військовою силою „безъ участія народа“. Ці риси правдиво спостеріг ще І. І. Горбачевський, порівнюючи погляди декабристів з поглядами членів „Союза Соединенныхъ Славянъ“⁴⁾.

Це має визначне місце в історії цієї доби. „Союзъ Соединенныхъ Славянъ“ на Україні — це Товариство, що своїми поглядами вплинуло на південних декабристів. Демократичний характер Т-ва, орієнтація на народ — селян, салдатів, міщан при майбутньому перевороті, далека мета — об'єднати слов'янські племена в єдину республіку тощо, яскраво відрізнило членів цього Т-ва від декабристів. Вони стояли за рівноправність „сословій“, за поліпшення становища селян-кріпаків, за їх освіту тощо⁵⁾. Ці погляди яскраво виявляються у записаних допитах Слідчої комісії. Борисов 2-й каже: „Несправедливости, насиліе и угнетеніе помѣщиковъ ихъ крестьянамъ причиняемые, рождали

¹⁾ В. И. Семевскій, Полит. и обществ. идеи декабристовъ. СПб. 1909, ст. 101, 104, 110.

²⁾ Ibid., ст. 621—5. Про „дарование свободы крестьянамъ и разделение земли“ є в свідченню Лемана („Алфавит“, Восстание декабристов, т. VIII, ст. 112).

³⁾ П. И. Пестель, Русская Правда, СПб, 1906, стор. 89. Погляди Пестеля, найяскравішого ідеолога Півд. Т-ва, знаємо тепер, окрім „Руської Правди“, ще з іншої, ранішої, праці „Практические начала политической экономии“ („Красный Архив“, т. XIII). Тут дослідники відзначають впливи теорії класичної політичної економії (Адама Сміта та інших). Виходячи з потреби капіталістичного господарства, Пестель стоїть за безземельне розкріпачення селян, що має відбутися послідовно. Порівнюючи з цим, у „Руській Правді“ є деякі зміни в Пестелевих поглядах. Напр., автор пише тут про обов'язкове наділення кожного землею з відповідної частини земельного фонду. У цій останній праці вбачають впливи Сімонді. Цих цікавих питань торкається в розвідці „Селянське питання на Україні в першій половині XIX в.“ Н. Рубінштейн („Прапор Марксизму“ 1929. № 2), але автор, щоб висвітлити селянське питання, не використав усіх відомих тепер матеріалів з історії декабристів.

⁴⁾ „Записки и письма И. И. Горбачевского“. М. 1925, стор. 89—90.

⁵⁾ Ibid., стор. 57—59.

во миѣ всегда подобное чувствованіе и укрѣпляли въ моемъ умѣ либеральныя мысли“¹⁾). Про важке становище селян є відомості в свідченнях Спиридовича²⁾). Серед слов'ян зустрічаємо Якова Драгоманова, родом з Полтавщини, що визнає потребу розкріпачити селян, поліпшити взагалі суспільний устрій. Звернемо увагу також, що серед слов'ян був П. Ф. Вигодовський — селянин декабрист, родом з заможних селян³⁾). Погляди свої слов'яни виклали також у певних правилах, відомих російською, польською, французькою мовами⁴⁾).

Отже з цих відомостей про Спілку об'єднаних слов'ян бачимо, що вона значно різнилася поглядами від південних декабристів. Їх об'єднала тільки єдина мета — боротьба проти самодержавства та царського режиму. Перед повстанням Чернігівського полку у вересні 1825 р. вони об'єдналися, хоч неоднакові напрямки поглядів слов'ян та декабристів давали себе відчувати.

Ці ідеологічні напрямки на початку ХІХ в. мали значіння для розвитку нових поглядів на становище селян. У працях Бантиш-Каменського, далі Маркевича, що були під впливом „Історії Русовъ“, ми не зустрічаємо ще цих нових поглядів. Але погляди декабристів вплинули в 40 рр. на ідеологію Кирило-Методіївського братства; деякі його члени згодом зайняли визначне місце в українській історіографії 2-ої половини ХІХ в. Після польського повстання 1830—31 рр. яскраво окреслюються економічні та соціальні інтереси панівної класи дворян та буржуазії. Це був час царювання Миколи І.

Економічні зміни сталися в сільському експорті, починаючи з 1836 р.; позначається підвищення експорту хліба з України; скасування хлібних законів в Англії та недороди в Західній Європі сприяють поширенню цього експорту. В 1846, 1847, 1848 рр. експорт пшениці дорівнював більш як 2 міл. чтв. Сороковими роками на Херсонській митній заставі зареєстровано до 400.000 хурчумацьких, на Тираспільській більш як 300.000⁵⁾). Піднесення економічне відбивається на розвиткові цукроварень на Правобережній та Лівобережній Україні. Розвиток цукрової промисловости ставсь тому, що сюди починають кидати свої капітали і дітичі і вільні підприємці. З останніх відома фірма братів Яхненків та Смирєнка.

Ці нові умови звичайно вплинули на зміни в суспільних відносинах та ідеологічних течіях. Важка панщина викликала чимало бунтів; на українських землях було їх 68 від 1836 до 1848 р., як підрахував Драгоманов⁶⁾). Яскравіш позначаються поширення та поглиблення думок щодо потреби змінити становище селянина. Погляди декабристів далі поглиблюються та розробляються

1) „Восстание декабристов“. Материалы т. V. Лѣт., 1926, ст. 22, також стор. 28.

2) Ibid., стор. 117—8.

3) М. В. Нечкина, Общество соединенных славян. М. 1927, стор. 44—5, 42—3. Треба зазначити, що ця робота потребує низки корективів. Мало звернув, напр., автор уваги на змалювання тогочасного українського життя, що безумовно вплинуло на утворення ідеології слов'ян тощо. Труды I Всес. конф. ист.-марк., т. I, М, 1929, ст. 440, 442.

4) „Восстание декабристов“. Материалы, т. V, ст. 12—17.

5) Букатевиц, Чумацтво на Україні. Од 1928, ст. 40—41.

6) Нові українські пісні про гром. справи. К. 1918, ст. 49.

в нових умовах. Але гасло розкріпачення селян лишається. Вони відбилися на ідеології нового Т-ва, що виникло на Україні 40 рр. і було сучасником європейських революцій 1848 р.

Ідеологія кирило-методіївців утворилася під впливом гуртків 20—30 рр., що існували на Україні. З них можна назвати гурток „Київської молоді“, що про нього згадав П. Куліш у своїй „Хуторній поезії“. Він існував у Києві. Гасла, з цим гуртком зв'язані, що вплинули на ідеї кирило-методіївців, були — євангельський комунізм, українофільство, розкріпачення селян та культура й освіта, як шлях до реалізації цієї програми¹⁾.

Своєрідні риси має ідеологія Кирило-Методіївського братства. Про неї ми дізналися з низки відомих тепер документів („Законь божій“ або „Книга бытія украинскаго народа“. Статут, „Прокламація кь украинскому народу“, „Прокламація кь великороссамъ и полякамъ“, записка Білозерського, допити кирило-методіївців та інше). Тут зазначається єдність слов'ян, рівність інших племен у спілці, рівність кожного громадянина тощо. Тільки звичайно в цих документах виявилися погляди не однаковою мірою, напр. в „Уставъ“ маємо цікаву характеристику суспільних стосунків, не ясну в „Книгъ бытія“.

У „Книгъ бытія украинскаго народа“ М. Костомарова наприкінці зазначається „...і встане Славянщина і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар“²⁾. Ці погляди є в проклямації „Братьямъ украинцамъ“. Тут сказано „Щоб в кожній Речі Посполитій була посполита рівність і свобода і станів не було овсі“³⁾. У правилах Кирило-Методіївського Т-ва окреслено його завдання. Серед їх між іншим зазначено „Общество будетъ стараться заранѣе обь искорененіи рабства и всякаго униженія низшихъ классовъ, равнымъ образомъ и повсемѣстномъ распространеніи грамотности“⁴⁾. У записці Вас. Білозерського читаємо „Единственное средство, представляющее уму и одобренное сердцемъ для возвращенія народныхъ правъ, заключается въ соединеніи Славянскихъ племенъ въ одну семью подь охраненіемъ закона любви и свободы каждаго“⁵⁾. З'ясовуючи ідеологію братчиків, звертають в дослідіах так само увагу на їх соціальне походження та зайняття. Відомо, що здебільшого братчики походили з Лівобережжя, найбільше з Полтавщини, Чернігівщини, Харківщини.

Серед інших питань чимало уваги в ідеології братчиків приділено питанню селянському. Під час допиту В. Білозерський заявив — що „Главнымъ препятствіемъ кь распространенію у славянъ образованности, долженствовавшей развить въ нихъ сознание взаимнаго братства, мы почитали крестьянство, которое нигдѣ не представляется въ такомъ видѣ, какъ въ Малороссіи. Право

¹⁾ З. Гуревич, Молода Україна. Х. 1928, стор. 10.

²⁾ „Наше Минуте“. 1918 ч. I, стор. 21. ³⁾ Ibid., стор. 36.

⁴⁾ „Кіевская Стрипа“, 1906, № 2, стор. 140 також В. Семевскій, Кирило-Метод. Общество. „Русск. Бог.“, 1911, кн. 5, стор. 119—122 кн. 6 ст. 46—9.

⁵⁾ „Україна“ 1914 р. № 1 ст. 81. К. 1914.

владнія крестьянами мы считали вредомъ для государства, и намъ казалось, что правительство старается болѣе и болѣе ограничить, смягчить это право, и не проминетъ случая, когда можетъ освободить крѣпостныхъ“¹⁾). На становище селян звертає увагу в своїх зiзнаннях О. Маркович²⁾); він підкреслює, що це питання не раз було обмірковувано. „Разсуждали также о необходимости эмансипаціи крестьянъ“. Дуже цікавиться поліпшенням економічного та соціального становища селян студент Посяда, сам з Полтавщини. Він бачив на Полтавщині „бѣдное ихъ положеніе и угнетеніе помѣщиками и мѣстнымъ управленіемъ“. Він за відомостями Андрузького „задумалъ, во что бы то ни стало облегчить этотъ бытъ“... „Дворянъ онъ ненавидѣлъ, почитая виновниками всего худого; ненавидѣлъ монархизмъ, какъ бы потворствующій этому“³⁾). На чернетці заяви на ім'я царя Ів. Посяда, між іншим написав, „мы пользовались дарами, кои доставляетъ сама природа, когда все вырвано изъ рукъ крестьянъ наглыми помѣщиками“⁴⁾). Ів. Посяда в своїх поглядах був радикальніший проти В. Білозерського. Яскраві та кольоритні постаті Т. Шевченка та П. Куліша, „Низовий курінник, січовик“ та „городовий козак-кармазинник“ — яскраво виявляють погляди на селянське питання. Безумовно, на той час, у тогочасній атмосфері економічних та соціальних відносин, програма кирило-методіївців була революційна. Для учасників братства — Костомарова, Куліша, Гулака, Савича, Білозерського, Посяди, Андрузького, Навроцького поставити низку цих кардинальних питань і в тому числі так випукло селянське питання за миколаївського кріпацького режиму була річ смілива; ми не кажемо вже про революційні думки Тараса Шевченка.

З членів Т-ва вартий на увагу Гулак, одна з визначних постатей у Т-ві. Як ставивсь він до пригнічених груп людности, це вже висвітлено. От що маємо про його погляди на селян. „Преимущественное внимание, писал у листі до Ганки М. Гулак 8/III — 1846 р., обращалъ я до сихъ поръ на правомѣрныя отношенія низшихъ сословій, какъ въ Россіи такъ и у прочихъ славянъ, именно, на рабов, невольниковъ, хлопков, крестьянъ, подданныхъ и пр. — какъ предметъ по важности и современности своей, предпочтительно передъ другими, заслуживающій внимательнаго изученія“. У Гулака під час трусу знайдено дві праці. Одна з них накреслює історію, як виникло кріпацтво, а друга є трактат на тему юридично-соціальної аналізи земельної власности, що є за підставу для експлуатації одної кляси від іншої⁵⁾). Коли згадати, що Гулак, діставши виховання в Дорпаті, був обізнаний з деякими західньо-

¹⁾ Збірник памяти Тараса Шевченка. К. 1915, стор. 191. Признання кирило-методіївців.]

²⁾ Ibid., стор. 125, 228.

³⁾ Ibid., стор. 120, 139. Тут треба зазначити, що своє походження І. Посяда виводить з міщан (ib., ст. 219. Дорит І. Посяди.) У Гуревичевій праці зазначено, що він походить з селян (стор. 71).

⁴⁾ Ibid., стор. 122.

⁵⁾ Новий архівний матеріал є в розвідці В. В. Міяковського „Микола Гулак“ („Шевченко та його доба“, збірник 2. К. 1926, стор. 182). На жаль, про працю з історії покріпачення селян мало відомо, чи заховалася вона та де.

європейськими революційними течіями, то справді інтерес його до студій над соціально-політичним становищем покріпаченого люду яскраво висувається¹⁾. Великий вплив мав на братчиків Т. Шевченко. Можна цілком погодитися з Кулішем, що ставить Шевченка на центральне місце раніш ще в іншому гурткові, що існував до утворення „Общества“²⁾. М. Яворський у поглядах Гулака, Савича, Шевченка знаходить впливи Фур'є³⁾; боротьба за розкріпачення селян, яку висовував Т. Шевченко, що перейшов на своєму життєвому шляхові важке становище кріпака-наймита, потім вплив його безумовно надали його постаті яскравого значіння серед братчиків.

Ідеологія братчиків відбила на собі впливи тогочасних думок, тільки кожен братчик ці погляди засвоїв, перетворив, виявив по-своєму. Цілком можна погодитися з З. Гуревичем щодо такої загальної характеристики: „все ж такі можна признати, що все братство в цілому зазнало на собі впливу ідей Великої французької революції та західньо-європейського романтизму, французького та російського соціалізму, російського декабризму та московського слов'янофільства, італійської і польської „боротьби за визволення“ і слов'янського „ренесансу“, але не всі братчики однаково сприяли та відбили в своїх поглядах усі сторони цього величезного громадського та духовного багатства буржуазної Європи першої половини XIX ст.“⁴⁾.

У цій ідеології велику увагу, як ми бачили, присвячено селянству. Справді, у П. Куліша, В. Білозерського ми зустрічаємо вказівки на потребу „распространенія мирной земледѣльческой цивилизаціи“. У записці Вас. Білозерського зазначено „какъ и прежде, задачей ихъ было распространеніе мирной земледѣльческой цивилизаціи, челоуѣколюбивыхъ нравственныхъ понятій...“⁵⁾. З. Гуревич у зв'язку з цим каже навіть, що для Кирило-Методіївського Братства селянство є синонімом народу, нації⁶⁾, забуваючи, що погляди окремих братчиків щодо селян були неоднакові, більш та менш радикальні. Ідеал програми братчиків — козацька Україна. Це видно з „Книги бытія“⁷⁾.

Безперечно, ідеологія кирило-методіївців є значний ступінь наперед, порівнюючи з декабристами. Вони радикально поставили питання про боротьбу проти царського режиму, питання про потребу розкріпачити селян⁸⁾.

1) Ст. В. Щурат у Записках Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. 119—20, ст. 295. В. Міяківський, іб., стор. 121.

2) П. А. Куліш, Хуторна поезія, стор. 8—11.

3) М. Яворський, Нариси... т. I, ст. 182.

4) Гуревич, Молода Україна. X., 1928, стор. 87.

5) „Україна“ 1914 кн. I, стор. 81.

6) З. Гуревич, іbid., стор. 111.

7) „Наше Минуте“ 1918, ч. I, стор. 17—18.

8) Ст. Рубінштейна в „Прапорі Марксизму“ 1929 р., № 2, стор. 170. Не можна погодитися з поглядом А. Річицького. („Тарас Шевченко в світлі епохи“, розділ про Кирило-Методіївських братчиків), що вбачає в поглядах братчиків ідеологічну ретроградність, антиреволюційність. Він зовсім забуває про те, коли діяли братчики; тимчасом до них треба підходити маючи на увазі історичну перспективу.

Ідеологія братчиків мала визначний вплив на розвиток громадської думки в 2-ій пол. XIX ст. Не тільки в історіографії, а й у літературі вона мала своїх наслідувачів. Про ню згадувано ще на початку XX в. у деяких ідеологічних течіях, коли зовсім інші були економічні умови.

Питання про поліпшення становища селян, розкріпачення зустрічаємо не тільки в братчиків. Цю тему жваво дебатовують у тодішній літературі та публіцистиці. Економічно кріпацьке, поміщицьке господарство себе пережило. Ця форма життя вже не задовольняла громадянства. Принижене становище селянина-кріпака притягало до себе увагу.

У літературі, в різних товариствах дедалі більше лунають голоси, за те, щоб поліпшити становище селянина. Чимало заховалося народніх пісень, що малюють важку селянину долю. Але найбільш зробило слово Тарасове Шевченкове. Він сам вийшов з кріпаків, він краще за інших міг зрозуміти важке становище селянина; його „Кобзар“ мав велике значіння для оборони прав селян та пролетарів. Разом з цим своїми нападами на державний кріпацький устрій він чимало сприяв виявленню невідповідности цього устрою новим економічним умовам життя. У щоденникові 27 серпня 1857 р. під час подорожі на Волзі записав Т. Шевченко цікаві свої думки, що виникли від звуків струмента музики „подъ вліяніемъ скорбныхъ вопіющихъ звуковъ того бѣднаго вольноотпущенника, пароходъ въ ночномъ погребальномъ покоѣ мнѣ представляется какимъ-то огромнымъ глухо реущимъ чудовищемъ, съ раскрытой огромной пастью готовою проглотить помѣщиковъ-инквизиторовъ. Великій Фультонъ и великій Ватъ! Ваше молодое не по днямъ, а по часамъ растущее дитя, въ скоромъ времени пожретъ кнуты, престолы и короны, и дипломатами и помѣщиками только закуситъ, побалуется какъ школьникъ леденцомъ“¹⁾. Автор не помиливсь, бо царський уряд справді став замислюватися про форми ліквідації кріпацького режиму, що не відповідав новим економічним умовам життя. В цих умовах виникла реформа 1861 р.

Тепер уже відомо, що реформа 1861 р. повстала в зв'язку з потребою змінити систему поміщицького господарства. Останнє було не вигідне. Його треба було замінити відповіднішим типом, перебудувати на нових вільних капіталістичних формах. Розвиток економічного життя на Степовій Україні потягнув за собою зміни на Лівобережній та Правобережній Україні. Високі цифри експорту збіжжя через чорноморські порти 40 та 50 рр. перед кримською кампанією так само свідчать про те, що в експорті окрім дворян починають вже брати участь представники нового суспільства. Підготовлювано реформу 1861 р. довго, бо боялися то селянських заворушень, що в них могли б узяти участь салдати з Севастопільської кампанії, то виступів з боку дворян. Сама реформа відбила на собі яскраво клясові інтереси дідичів-дворян, дарма що уряд визнав спочатку „крамольність дворянъ“. Виданий маніфест припинив продаж селян та двораків, подібні справи перестали існувати. Але

¹⁾ „Твори Тараса Шевченка“ т. IV. Журнал, ст. 83. К. 1927 (ред. акад. С. Єфремова).

селянин свої права мусів викупити на важких умовах. Селяни зустріли волю „хмуру“¹⁾. М. Драгоманов звертає увагу на те, що невідомо жадної народньої пісні про цю царську волю селянам. „Цікава річ, що не гляючи на те, що крестьяне на всій Україні в 1861—3 р. так багато ворушились з приводу „воли“ царя, вони не склали тоді про це ні одної пісні. По крайній мірі досі ніхто ніде не записав ні про „панську“ волю 19 февраля 1861 р., ні про бунти проти неї, ні про надії на нову волю од царя; в цьому видно ще новий знак того, що вся справа була для крестьян українців темною“²⁾. І справді розкріпачення 1861 р. аж ніяк ще не скасувало „барщинной“ системи господарства. Пореформний устрій дідичів поєднує риси обох систем — „барщинной“ та капіталістичної. „При всем бесконечном разнообразии форм, свойственном переходной эпохе, экономическая организация современного помещичьего хозяйства сводится к двум основным системам в самых различных сочетаниях, именно к системе отработочной и капиталистической“. Ці системи насправжки переплітаються та виявляються дуже різноманітно. Це призводить не раз до низки суперечностей та конфліктів³⁾. Після цієї переходової доби Україна стала вже на шлях широкого капіталістичного розвитку.

Розвиток торговельного та промислового капіталізму відбувається швидким темпом у 2-ій половині XIX в. Широко розгортається будівництво залізниць, пароплавання. Торговля може розвиватися в кращих умовах порівнюючи з першою половиною XIX в.

Реформи 1860 р. в історії суспільних відносин не здійснили тих надій, що на них були покладали. Запровадження самого положення про розкріпачення викликало заколоти та незадоволення селян, що їх довелося поліквідувати військовою силою. З реформи селянство, завдяки згаданим вище змінам в економічному житті, вийшло подиференційованіше порівнюючи з тим, яке воно було раніш.⁴⁾ Яскравіше окреслено його становище супроти інших груп суспільства⁴⁾.

60-ті роки XIX в. відбилися також і на зміні в ідеологічних течіях. Серед громадянства з'являється ширший інтерес до студій над історією суспільних відносин. Зростає великий інтерес та увага до вивчення селян. Селянським питанням цікавляться всі верстви. Інтерес виявляється не тільки до сучасного стану селянина та влаштування його долі в нових умовах, але існує чималий інтерес і до вивчення минулої історії селян, про значіння їх узагалі в історії. Зростає на Україні народницька течія, що розгортає тут далеко раніш свою працю, як народництво у Росії.

¹⁾ М. Покровский, Крестьянская реформа. X. 1926. М. Слабченко, Матеріали до соц.-економ. історії України, т. I, стор. 247—305.

²⁾ М. Драгоманов, Нові українські пісні про громадські справи. К. 1918, стор. 80.

³⁾ В. Ульянов-Ленин, Развитие капитализма в России. М. 1923, стор. 117—120.

⁴⁾ М. Яворський, Нариси з історії революц. боротьби т. I, ст. 240—2, 317—33. Відомості про заколоти в праці В. Дубровського: Селянські рухи на Україні після 1861 р. Чернігівська губ. (1861—66 р.) Од. 1928; остання робота потребує деяких корективів.

В українській історіографії 60-х рр. XIX в. позначаються яскраво два напрямки, відбиваючи на собі певні суспільні течії — народників та лібералів. Згодом виникає третій напрямок — марксистський.

Оці три напрямки в розвиткові української історіографії найяскравіш себе виявили і їх матимемо на увазі, далі оглядаючи розвиток студій з історії селян на Лівобережній Україні та накреслюючи погляди дослідників кожного з цих напрямків.

Перша розвідка, що виявила інтерес до ширшого вивчення становища селян серед нових умов 60-х рр., належить О. Кістяківському, що професорував пізніш на Київському університеті.

Її під назвою „Характеристика русскаго и польскаго законодательства о крѣпостномъ правѣ по отношенію къ Малороссіи“ надруковано в I кн. „Основи“ за 1862 р.¹⁾ Інтереси до селян, до вивчення знищеного офіційно кріпацтва, так само питання про утворення дальшого устрою селян були справи актуальні тоді для громадянства. Розвідка О. Кістяківського, дарма що її збудовано на невеликому матеріалі, потрапила саме вчасно. Коротко зміст її такий. У вступній частині автор визначає значіння акту 19/II 1861 р., далі дає історичний огляд розвитку кріпацтва. Вже в 2-й половині XVIII в. кріпацтво існувало. „Паны и подданые существовали на дѣлѣ задолго до изданія тѣхъ указовъ которыми ограничено и отнято у посполи-тыхъ право перехода“ (ст. 5). Автор має тут на увазі накази 1763 та 1783 рр.

Залежність селян повстала в наслідок „свокорыстнаго стремленія малороссійскихъ старшинъ къ пріобрѣтенію и неразборчивости ихъ въ средствахъ, которыя употреблялись при захватѣ войсковыхъ земель“ (ст. 7). Далі автор спиняється на етапах розвитку кріпацтва в Польщі та Росії, відзначаючи тут особливості цього розвитку. На Лівобережжі по Хмельниччині кріпацтво розвивалося двома шляхами. Один — звичай, що пережив Хмельниччину і за умовою Богдана Хмельницького з Олексієм Михайловичем, лишивсь у силі в XVII—XVIII в. Це підкреслювало обов'язковість Литовського Статуту для території Лівобережжя. Другий шлях — шлях законодавчий. Його творили урядові універсали, постанови судів та інші акти, що укладаються на підставі Литовського Статуту й „Соборнаго Уложенія“ — „етимъ двоякимъ путемъ — путемъ преданія, служившимъ проводникомъ польскаго вліянія, и путемъ регламентації правительства, установилось въ Малороссіи крѣпостное право“. Автор визнає, що походження кріпацтва досліджено мало: „при одномъ знаніи законовъ о крѣпостномъ состояніи, общемъ для всей Россіи, безъ ближайшаго знакомства съ обычаями, мы никогда не будемъ въ состояніи опредѣлить, чѣмъ обяваны малорусскіе крестьяне великорусскимъ законамъ и гдѣ оканчивается вліяніе польскаго права“ (стор. 22).

Безперечно автор, дарма що матеріялу було в нього дуже мало, усе ж поставив низку важливих питань з історії покріпачення селян. Увагу авторова

¹⁾ Цю статтю підписано -к і й. Статтю написано в травні 1861 р.

звернено на правничий бік питання. Про причини економічного та соціального характеру автор, не маючи матеріалу, не каже. Порівнюючи з пізнішими працями О. М. Лазаревського та В. Мякотіна, можна сказати, що О. Кістяківський опередив деякі висновки цих дослідників. Ів. Лучицький зазначає, що питання, напр. про „протекцію“, що його підніс О. Кістяківський, лишається ще не розв'язане. „Вопросъ поднятый К-имъ о „протекціи“ остался, однако, также мало розъясненнымъ“, дарма що з'явилися нові праці О. Лазаревського та В. Мякотіна¹⁾. Окрім цієї статті О. Кістяківського, має значіння для студій над історією покріпачення селян вступна стаття його до „Правъ по которымъ судится Малороссійскій народъ“²⁾.

Безперечно, з інтересами до селянської реформи 1860 рр. зв'язано і іншу працю щодо історії селян на Лівобережжі — О. М. Лазаревського — „Малороссійскіе посполитые крестьяне“³⁾. Автор її сам близько стояв до реформи 60-х рр., беручи діяльну участь у переведенні реформи на Чернігівщині, як і багато інших тодішніх ліберальних діячів. Під впливами ідей 60-х рр. склалися погляди О. М. Лазаревського і вони безперечно вплинули на оцінку історичних явищ Гетьманщини, що її далі розвинув автор у численних своїх студіях. Погляди авторові ближче можна ув'язати з ліберальними течіями, ніж з народництвом 60-х рр. — 70-х рр.⁴⁾, хоч впливи народництва безумовно відбилися на інтересах Олександра Матвійовича⁵⁾.

За матеріали для розвідки про селян були документи з архіву Малоросійської колегії та документи Румянцівської ревізії. У розвідці ми маємо найбільше використання чернігівських архівних матеріалів. У своїй студії автор, незалежно від висновків О. Кістяківського, прийшов до аналогічних поглядів. Провідна гадка праці Ол. М. Лазаревського, що закріпачення селян не є наслідок тільки діяльності „административныхъ распоряженій русскаго правительства“ а сталося „естественнымъ послѣдствиемъ внутренней жизни гетманской Малороссіи“⁶⁾. Свої погляди автор розвиває в коротких начерках, що разом творять єдину цілість. За Хмельниччини не було різкої межі між посполитими та козаками і це сприяло тому, що людність легко переходила з однієї суспільної групи до другої. Автор далі спиняється на

¹⁾ „Тѣмъ не менѣе, и теперь, когда прочитываешь эту статью, спустя болѣе 30 лѣтъ послѣ ея появленія, нельзя не удивиться остроумію и пронизательности ея автора, способности его на основаніи небольшого количества данныхъ выяснитъ основныя черты развитія крѣпостного права въ Малороссіи“. Ів. Лучицькій, Труды А. Ф. Кістяковскаго въ области исторіи и обычнаго права („Кіевская Старина“, 1895, № 1, стор. 67, 69).

²⁾ „Унив. Извѣстія“. 1875, 1876, 1877 рр. окреме видання 1879 р. Про це так само у Ів. Лучицького: „К. Старина“, 1895 кн. I, стор. 70.

³⁾ Надруковано в „Запискахъ Черниг. Стат. Ком.“ 1866 р. кн. 1, стор. 1—152. Друге видання вийшло 1908 р. за ред. М. Василенка. Рец. на друге вид. М. Грушевського в „Запискахъ Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові“ за 1908 р. кн. 4 (т. 47), стор. 225.

⁴⁾ „Життя й Революція“, 1927, № 3, моя замітка „25-ті роковини зі дня смерті О. М. Лазаревського“, стор. 357.

⁵⁾ Ак. М. Василенко, Олександр Матвійович Лазаревський. „Україна“, 1927, кн. 4, стор. 31.

⁶⁾ А. Лазаревскій, Малороссійскіе посполитые крестьяне, стор. 2. К. 1908.

характеристиці економічного життя — поширенні займанщини, стані землеволодіння, скупівлі земель. Ці всі явища вплинули на розвиток „послушенства“ селян. „Послушенство“ селян, на авторову думку, полягало в кінці XVII в. в тому, що треба було гатити греблю, прибирати сіно, приставляти дрова (стор. 22). Разом з цим існувала наприкінці XVII в. „панщина“ та повинність платити чинш. Розмір повинностей, робить автор висновок — „зависѣлъ отъ доброй воли державцы и потому подданической бытъ, по большей части, былъ тяжель и разорителень“. Ствердження цього погляду в розвідці ілюструється прикладами, як ставилися державці та старшина до селян. Щоб вийти з свого важкого становища селяни шукали щастя-долі в слободах. Спинається автор і на підсудіках, відзначаючи їх окреме становище. Схарактеризувавши загальне „неустройство Малороссіи“, далі відомостями про укази 1763 р. та 1783 р., якими припинив офіційно російський уряд перехід селян, автор закінчує свою розвідку про селян. Наприкінці розвідки є додаткові уривки з відомого джерела — Румянцівської ревізії, що недавно відкрив для наукового використання в чернігівських архівах О. М. Лазаревський.

Ця праця О. М. Лазаревського мала велике значіння своїми поглядами, що йшли всупереч з державними тенденціями неправильно висвітити історію кріпацтва на Україні. О. М. Лазаревського гадка — „Бытъ малороссійскаго крестьянства со времени отдѣленія Малороссіи отъ Поляши такъ мало выясненъ, что до сихъ поръ господствуетъ мнѣніе, будто до конца XVIII в. крестьянство это пользовалось полною гражданской свободой, которой лишилось по одному лишь указу 3 мая 1783 года“ — цілком відповідає дійсності. Надання такої магічної сили указові 1783 р. було поширено серед тодішнього громадянства. Ми наведемо з цього приводу ухвалу Чернігівського губерніяльного дворянського комітету про поліпшення становища поміщицьких селян од 3/XI 1858 р.

„Слушали: 6) Мнѣніе члена Василія Дунинь-Борковскаго о томъ, что, такъ какъ въ Малороссіи крестьяне, водворенные на помѣщичьихъ земляхъ, имѣли до 4 народной переписи (1782 року) право вольнаго перехода, а крѣпостное право установлено въ томъ краѣ указомъ въ 1783 году, мая 3 дня, то въ параграфѣ объ отреченіи нынѣ дворянства губерніи на вѣчныя времена отъ личнаго крѣпостнаго права слѣдуетъ упомянутьъ объ указѣ, въ силу котораго возникло въ Малороссіи то право. Большинствомъ 22 противъ 9 опредѣлили: внести въ параграфъ положенія, содержащія отреченіе дворянства отъ личнаго крѣпостнаго права, ссылку на указа 1783 года, мая 3 дня, которымъ то право установлено“¹⁾. Цей погляд на те, що кріпацтво встановлено однократним державним актом було поширено не тільки в громадянстві на Україні, існував він так само деякий час у російській історіографії.

У своїй праці О. Лазаревський цей погляд відкинув, наводячи факти з відомих йому архівних матеріалів.

¹⁾ Труды Черниговской Архивной Комиссии, вып. 9. Черн. 1912 р. стор. 63—4.

Оцінюючи цю студію Лазаревського, цілком справедливо зазначили дослідники, що розвідка про селян цікава тим, що в ній автор використав нові невідомі документи; цей матеріал допоміг авторові поставити низку цікавих питань з історії селян на Лівобережжі. Дальші студії з історії Лівобережжя викликали все ж правильні зауваження щодо поглядів О. М. Лазаревського. М. Костомаров у своїй монографії „Мазепа и мазепинцы“ звернув увагу на значіння централістичної політики російського уряду. Вона мала великий вплив на закріпачення селян¹⁾. У пізнішій українській історіографії цей Костомарова погляд поширив акад. М. Грушевський. Відзначивши значіння розвідки О. Лазаревського про селян у тому, що тут треба констатувати „побіду критицизма над романтичними легендами, народолюбства над шляхетським українофільством“, М. Грушевський вказує на односторонню оцінку значіння діяльності старшини. О. М. Лазаревський не вияснює значіння російської централістичної політики та інших чинників; усі вони впливали на погіршення становища селян²⁾. Те, що Ол. Лазаревський звернув забагато уваги на значіння старшини, відзначили й акад. Д. Багалій³⁾ та В. Барвінський⁴⁾. Погляд О. М. Лазаревського на історію покріпачення селян цілком прийняв російський історик В. Семевський⁵⁾. У дальших студіях так багато уваги О. М. Лазаревський селянам більш не присвячував, хоч робив зауваження принагідно в інших розвідках та працях, доповнюючи та розгортаючи свій погляд.

Такого характеру розвідка „села Конотопскаго уѣзда“⁶⁾. Після вступу з історії колонізації Лівобережжя (зокрема тут є зауваження щодо Чернігівщини (города) та Полтавщини („поля“)), автор накреслює потребу звернути увагу на досліди з історії поселень, бо матеріал цей незначний. „Дорожить тѣми свѣдѣніями заставляеть и то уже обстоятельство, что русская сельская исторія вообще крайне бѣдна ими, такъ какъ она постоянно заслоняется одними крупными фактами исторической жизни народа. Вслѣдствие этой бѣдности сельской исторіи, остаются неизвѣстными, множество фактовъ народной жизни, безъ которыхъ никогда не будетъ возможно полное уразумѣніе тѣхъ темныхъ или свѣтлыхъ сторонъ, которыя представляются въ настоящемъ положеніи нашихъ сель“ (окр. видання ст. 15). Далі йдуть нариси окремих сіл.

¹⁾ Н. Костомаровъ, Мазепа и мазепинцы, вип. 2, СПб, 1885 ст. 250. Також варт відзначити, що в монографії „Богданъ Хмельницькій“ (напр. ч. III ст. 37). Костомаров ясно підкреслив, що Б. Хм. відокремлював інтереси козаків та поспільства.

²⁾ „Памяти Олександра Лазаревського“ „Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові“, т. 47, Льв. 1902, стор. 4—5.

³⁾ Д. М. Багалій, Русская історіографія. Харків, 1911, стор. 452—3 літогр. лекції.

⁴⁾ В. Барвінський, Крестьяне въ Лѣвобережной Украинѣ въ XVII—XVIII вв. „Записки Харьк. У-та“. 1909, кн. 1, стор. 9.

⁵⁾ „Крестьянскій вопросъ въ Россіи въ XVIII и первой половинѣ XIX в.“, т. I. СПб. 1888 стор. 148—60.

⁶⁾ „Записки Черн. Статистич. Ком.“, кн. 2, стор. 149—350, Черн. 1868, далі окреме видання (Черн. 1869) Продовження видано р. 1886.

Вертається О. Лазаревський до таких епізодичних начерків сіл р. 1891 у розвідці „Изъ исторіи сель и селянь Лѣвобережной Малороссіи“¹⁾. Тут умістив він чотири нариси з історії сіл та селян південної частини Лівобережжя — Полтавщини. У передмові до цих нарисів О. Лазаревський зазначає, що вже старшинські захоплення земель та сіл до того розвинулися в кінці XVII в., що гетьман Мазепа підо впливом незадоволення на Запоріжжю робив спроби відбирати маєтності та повертати їх назад. Та з його спробами не пощастило, бо виконувати ці розпорядження мала старшина сама. „Съ одной стороны захватъ маєтностей съ жившими въ нихъ крестьянами, а съ другой — „скупля“ козачьихъ земель и обращеніе ихъ владѣльцевъ въ подсосѣдковъ, составляютъ едва не главное содержаніе той части исторіи Малороссіи въ періодъ Гетманщины, котóрая остается еще не написанною“²⁾. Погляд на значіння старшини в історії селян, висловлений у згаданій вище монографії, О. Лазаревський повторює, дарма що тоді він вже знав про зауваження М. Костомарова, про яке ми казали вище. Потрібно відзначити, що в цих двох розвідках про села, на яких ми спинилися, автор присвячує увагу ще й історії колонізації цієї території.

Кілька цікавих завважень щодо історії селян подав О. Лазаревський у своїх „Замѣткахъ о Мазепѣ“ (з приводу кн. Ф. Уманця „Гетманъ Мазепа“). Розглянувши розділ у згаданій книжці „Крестьянское дѣло“, О. Лазаревський зазначає, що Уманець неправдиво дивиться на Мазепу, буцім би то обороняти посполитих у Мазепи було „не случайность, а система“³⁾, далі спиняється на взаємовідносинах козаків та посполитих, робить деякі зауваження з історії економічного життя, не забуваючи весь час про володільницьку групу. Наприклад, він кидає таку цікаву гадку для історії колонізації. „Старшина и богатые паны строили церкви очень усердно, безъ всякаго подражанія, въ своихъ слободахъ потому, что божій храмъ былъ однимъ изъ главныхъ средствъ для привлеченія новыхъ слобожанъ, любившихъ садиться тамъ, гдѣ уже таковой имѣлся“⁴⁾. Надаючи такого значіння володільницькій групі, О. Лазаревський в одній з пізніших робіт зазначає, що „послушенство“ селян ми зустрічаємо за Богдана Хмельницького тільки у монастирів⁵⁾. Щодо інших груп в універсалах Богдана Хмельницького та Виговського немає звісток. Цей погляд зустрів пізніше справедливе заперечення В. Мякотіна. Інтереси до історії суспільних відносин та до історії колонізації найбільш виявлені в ширших роботах — у трьох томах „Описанія Старой Малороссіи“ та „Историческихъ очеркахъ Полтавской Лубенщины“. Ів. Лучицький цілком справедливо в рец. на I том (Стародубскій полкъ) підкреслив велику увагу дослідника до студій над історією володільницької класи. Справді,

1) „Кіевская Старина“, 1891, № 1 (стор. 1—18), № 11, стор. 216—231.

2) „Кіевская Старина“, 1891, № 1, стор. 4.

3) „Кіевская Старина“, 1898, кн. IV, стор. 143.

4) Ibid., стор. 148.

5) Замѣчанія на истор. монографію Миллера, стор. 6.

історія володільницької класи — от головне завдання О. Лазаревського. Він не має на увазі вивчати історію економічного життя або політичних стосунків та інших питань, хоч іноді подає побіжні цікаві зауваження та невідомий ще архівний матеріал. Ці всі питання, що розв'язання їх запровадило б корективи в його погляд на значіння володільницької групи, лишаються поза межами його головного завдання. Подавши чимало документів з історії володільницької групи, накресливши свій погляд щодо історії покріпачення селян, О. Лазаревський при йому залишавсь увесь час, дарма що за його таки часів Ів. Лучицький поставив питання про громадське та сярбринне землеволодіння, дарма що ширше в історіографії під цей час розгортується питання щодо займанщини. Це запроваджує чимало додаткових моментів для висвітлення історії селян. Довго в нашій історіографії мала значіння основна монографія О. Лазаревського завдяки широкій установці питання та документальному матеріалові; р. 1908 її видано повторним виданням, хоча вже було внесено поправки в погляди цього видатного дослідника минулого Лівобережної України XVII—XVIII. в. ¹⁾).

Це значіння монографії про селян, очевидно, зв'язане взагалі із впливами О. Лазаревського в нашій історіографії, що виявилися в утворенні лівобережного напрямку дослідів, лівобережної школи. До неї належав акад. Д. Багалій, що потім найбільшу увагу скупчив на студіях з історії Слобожанщини, акад. М. Василенко, О. Єфименкова, В. Мякотін, В. Модзалевський та інші ²⁾). Не можна сказати, щоб представники цього напрямку в українській історіографії прийняли цілком усі погляди О. Лазаревського. Нові студії дали можливість частину цих поглядів відкинути. Це, напр., бачимо в студіях В. Мякотіна. Та як цей останній дослідник, так і О. Єфименкова, акад. М. Василенко, В. Модзалевський уклали свої погляди на суспільні відносини Гетьманщини під впливами студій О. Лазаревського. У В. Модзалевського ми навіть бачимо в деяких студіях, напр. „Очерки по історії Лохвицької, Сенчанської, Чернускої, Куренської и Варвинської сотень, вошедших въ составъ Лохвицькаго уѣзда“ (1906), — впливи методи студій О. Лазаревського.

У дальшому огляді ми спинимось тільки на працях тих дослідників з цієї лівобережної школи, що в своїх студіях присвятили ширше місце питанням з історії селян на Лівобережній Україні. Вони своїми поглядами належали

¹⁾ Надмірне значіння старшині в історії покріпачення селян надає Карпов у російській історіографії у своїй невеличкій замітці „О крѣпостномъ правѣ въ Малороссіи“ (Русск. Архивъ, 1875 11 к. стор. 228—232); автор в цій замітці виявив, що він узагалі необізнаний з цим питанням на Лівобережній Україні, та має взагалі суб'єктивний підхід.

²⁾ Ст. М. Грушевського в 46 т. „Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові“ Головні студії О. Я. Єфименкової надруковано в збірниках „Южная Русь“ т. I, т. II, далі відома так само „Історія України“. Про Єфименкову є некролог акад. Д. Багалія в Записках Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук т. I. К. 1919, стор. 104—113. Про В. Модзалевського м. о. розвідка „З нової історіографії Чернігівщини“ Зб. „Чернігів і північне Лівобережжя“, стор. 483—500. К. 1928.

або до ліберального напрямку, або були народниками, що звичайно відбилося на поглядах на селян.

З згаданого лівобережного напрямку в українській історіографії після Лазаревського найбільше попрацював В. Мякотін, представник російської історіографії, співробітник часопису „Русское Богатство“. Погляди на суспільні явища цього часопису, як відомо, 90 рр. викликали полеміку з марксистами¹⁾.

Ми спинимось тепер на працях цього дослідника.

В. Мякотін багато працював в архівах Ленінграду, Харкова, Чернігова, Полтави, Києва, він обізнався з документами Румянцівської ревізії, генеральних слідств, переглядав справи монастирських архівів і взагалі все, що він уважав за цікаве для своєї праці. З його робіт з історії селян цікаві дві: „Прикрѣпленіє крестьянства лѣвобережной Малороссіи въ XVIII ст.“, надрукована в „Русскомъ Богатствѣ“ за 1894 р. (№ 2—4), тоді друга „Очерки соціальной исторіи Малороссіи“, друкована в „Русскомъ Богатствѣ“, далі в „Русскихъ Запискахъ“ перед війною та під час війни²⁾.

Першу розвідку про покріпачення селян в XVIII ст. В. Мякотін починає такою загальною характеристикою: „Въ исторіи крестьянства европейскихъ странъ было бы трудно, пожалуй, отыскать другой моментъ, полный такого потрясающаго трагизма, такого захватывающаго интереса, какой представляеть образование крѣпостного права въ Малороссіи послѣ отторженія ея отъ Польши“.

Коли ми в праці О. М. Лазаревського маємо багато витягів із джерел, що яскраво ілюструють авторові думки, то тут у праці В. Мякотіна маємо у використанні джерел іншу методу — більше наукове оброблення матеріалу. За допомогою цієї методи автор робить спробу висвітлити справу про покріпачення селян; автор узяв до уваги замітки М. Костомарова та інших дослідників. Притягнення нового архівного матеріалу та відміна в методі й опрацьованні цього матеріалу в О. М. Лазаревського ставить дослід В. Мякотіна в тодішній історіографії вище над попередні розвідки з історії селян. Автор обмеживсь лиш на одному питанні широкої проблеми про покріпачення селян. „Мы ограничиваемся пока постановкою одного изъ частныхъ входящихъ сюда вопросовъ, именно вопросомъ объ установленіи прикрѣпленія крестьянства къ землѣ“. У досліді увага скупчується на XVIII ст. Факти про покріпачення селянства в XVII ст., на які вже вказував О. М. Лазаревський, лишаються поза увагою автора. У XVIII столітті В. Мякотін одзначає три стадії в покріпаченні селян. Перша стадія — це три перші десятиріччя, коли, на авторову гадку, утворилася значна кляса володільців. Вони в зв'язку з економічним ходом життя живають заходів, щоб закріпачити селян законодавчим порядком, далі шляхом приватних угод, а то й силоміць. Під цей час роблять

¹⁾ „Что такое „друзья народа“ и какъ они воюють противъ соціаль-демократовъ“ Н. Ленин написал 1890 рр. як „отвѣтъ на статью „Русскаго Богатства“ противъ марксистовъ“.

²⁾ „Русск. Бог.“, 1912 р., № 8—11, 1913 р., кн. 9—12, 1914, № 9. „Русск. Записки“, 1915, № 1, 3, 5, 7, 8, 11, 1916, кн. 6—7, 10—12. Окремо видано під назвою „Очерки соціальной исторіи Украины въ XVII—XVIII в.“. Прага 1924—6 р. в 3 частинах.

так само спроби заборонити селянам переходити. Друга стадія 30—60 рр. XVIII ст. виявила наслідки діяльності попереднього часу. Аналогічне становище селян у Польщі та Росії дає можливість здобути від уряду наказу 1738 року про закріпачення селян. Цього наказу скасовано у 1742 р. З 60 р. XVIII ст. справа з закріпаченням селян вступає в нову стадію. Уряд російський з своєю централізаторською політикою, з тенденцією заборонити перехід селян зустрів прихильні настрої громадянства. Закінчуючи свою розвідку, В. Мякотін визнає, що „лишь детальное и вмѣстѣ широко поставленное изученіе всего соціального и экономического строя старой Малороссіи можетъ окончательно разяснить остающуюся еще во многихъ отношеніяхъ неразгаданной загадку исторіи малорусскаго крестьянства“¹⁾.

Розвідка В. Мякотіна цікава своєю спробою посистематизувати відомості щодо історії покріпачення селян. Тут безперечно подіяли погляди статті О. Кістяківського, що про неї ми згадували. Можна вважати за відносний поділ на 3 стадії, можна казати і про 2 стадії. У цій студії про селян автору увагу скупчено виключно на XVIII ст.; у ній є також впливи російської історіографії. Провідна гадка — аналогічна тій, що є в студії О. Лазаревського „Значеніе собранныхъ фактовъ и выводовъ, какіе можна изъ нихъ сдѣлать, главнымъ образомъ, кажется намъ, и заключается въ томъ, что извѣстныя явленія сказываются не какимъ-либо внѣшнимъ, искусственнымъ наростомъ, а естественнымъ, хотя бы вмѣстѣ и болѣзненнымъ результатомъ внутренней жизни страны“²⁾. Коли ми згадаємо авторову думку про якесь зовсім індивідуальне становище історії закріпачення селян на Лівобережжі (про це В. Мякотін казав на початку розвідки), далі допіру наведений висновок про природний хоч і хоробливий „результатъ внутренней жизни страны“, то можна сказати, що в Мякотіновій студії ми маємо спробу індивідуалізувати розвиток закріпачення селян на Лівобережжі. До висновку О. Лазаревського про покріпачення, як наслідок унутрішнього життя країни, В. Мякотін додає слово „болѣзненный“. У цій характеристиці безумовно є впливи народницького світогляду авторового, що не дозволили ближче та глибше глянути на економічне життя та суспільні стосунки України. Правда, автор неначе б сам це бачить, кажучи про детальне та докладніше вивчення соціального та економічного життя „старой Малороссіи“.

Селянського питання автор торкався у своїх раніших перед цією студією і пізніших студіях. Це є в його рецензії 2 т. „Описанія Старой Малороссіи“ або „Къ исторіи Нѣжинскаго полка“, (СПБ 1896), у статті про селянські справи Лівобережної України в Київському Центральному Архіві („К. Старина“, 1891, № 2), далі найдокладніше низку питань накреслено в широкій студії „Очерки соціальной исторіи Малороссіи“, початій друком 1912 р. в „Русскомъ Богатствѣ“.

¹⁾ „Русск. Богатство“, 1894, № 4, стор. 154—5.

²⁾ „Русск. Богатство“ 1894, № 4, стор. 155.

Та раніш, як перейти до розгляду цієї праці В. Мякотіна, спинимось на іншій праці про селян В. Барвінського, яка вплинула на вироблення поглядів В. Мякотіна в зазначеній студії; далі ще спинимось на студіях акад. М. Василенка, що хронологічно з'явилися раніш од згаданої праці В. Мякотіна.

Праця В. Барвінського „Крестьяне въ Лѣвобережной Украинѣ въ XVII—XVIII вв.“ вийшла між люди 1909 р.¹⁾ Її присвячено пам'яті О. М. Лазаревського. Праця поділяється на XIII розділів. Спочатку автор спиняється на історіографії питання. Тут він у своїх зауваженнях з приводу студії О. Лазаревського зазначає, що останній „придаєть слишкомъ большое вліяніє роли личности въ исторіи“²⁾, але визнає його одночасно за найкращого знавця внутрішнього життя Лівобережної України. Після історіографічного огляду автор зазначає, що для його студій за основу були архівні матеріали Харківського Історичного Архіву та відділу рукописів О. М. Лазаревського, далі друквані матеріали та література. Наприкінці праці автор подав додатки-документи з зазначених архівів.

У цій вступній частині студії В. Барвінський звертає увагу на потребу висвітлити колонізацію Лівобережної України, далі на потребу мати на увазі географічні умови — характерні особливості північного Лівобережжя — Чернігівщини, південного — Полтавщини.

Працю В. Барвінський починає загальною характеристикою залюднення Лівобережної України. Далі він спиняється на значінні революції 1648 р. і обмежує поширений погляд, ніби 1648 рік скасував на всій Україні попередній устрій, між іншим підкреслює помилку В. Мякотіна щодо скасування шляхетських порядків, що він не взяв до уваги географічного розподілу України на північну та південну. Володільці — монастирі, шляхта починають відновлювати свої права ще за Хмельниччини. Суперечність інтересів козацької старшини та селян тоді вже яскраво виявила себе. Тоді вже позначилися тенденція від старшини та монастирів захопити якнайбільше маєтностей³⁾. Розділи V, VI праці характеризують стан маєтностей. Тут автор ставить низку цікавих питань щодо компетенції полковників, у справі роздавання маєтностей, про компетенцію інших урядових осіб, далі про рангові ратушні та вільні військові („свободныя войсковыя“) маєтності, про участь, що її брала в роздаванні маєтностей, московська влада та інші. Не багато спиняється цей дослідник на формах землеволодіння, але тут, кажучи про громадське землеволодіння на Лівобережній Україні, відзначає він це, як особливий тип землеволодіння, інший, як у Росії. Немає так само підстави казати про „общинный строй“ на Україні, „понимая его въ общепринятомъ смыслѣ“⁴⁾. Він

1) „Записки Харьковского Университета за 1909 р., кн. 1, 2, 3 і окремо X. 1909, ст. 296.

2) Окреме видання, стор. 9.

3) „Для исторіи посполитыхъ въ Гетманщинѣ весьма важнымъ, рѣшающимъ моментомъ является переходъ большинства маєтностей въ руки владѣльцевъ“ (ib., ст. 55).

4) „Во всякомъ случаѣ, это — особый, оригинальный типъ владѣнія, мало имѣющей общаго съ великороссійскимъ міромъ“ (ib., стор. 125)

визнає, що по Хмельниччині багато землі було у козаків та посполитих. Чимало землі скуповують заможні кола, старшина, монастирі.

У другій частині праці найцікавіші розділи про селянські повинності (розд. IX, XII). Тут дослідник використав чимало архівних матеріалів для характеристики повинностей в XVIII ст. У праці мало висвітлено другу половину XVII в. Відзначимо, що в XVIII ст. особливо висвітлено діяльність Комісії економії. У цьому розділі В. Барвінський робить ще зауваження щодо економічного життя та спроби ув'язати з ним розвиток повинностей.

Погіршення становища селян у XVIII в. викликало незадоволення та протести селян, відсіля переходили в підсусідки, компанійці та спроби повернутися у козаки. Останнє питання у книжці зачеплено, але мало розроблено. Щодо виявів селянського протесту, то автор гадає, що тут хвилювання не набували масового характеру. Повставши на ґрунті певних стосунків до володільця, вони мали здебільшого „мирний характер“, але автор усе ж зазначає, наприклад, що в його матеріал неповний (напр., немає відомостей про XVII в.).

В останньому, XIII розділові В. Барвінський спиняється на тих заходах, яких у XVIII в. вживала старшина та інші володільці, щоб остаточно закріпачити посполитих, на указах з цього приводу виданих. Ці питання автор уже принагідно зачеплював в попередніх розділах; тут неначе підбивається підсумок — що державці свого кінець-кінцем досягли. „На сторонѣ державцевъ въ качествѣ вѣрнаго союзника, стояло само экономическое развитие, понизившее уровень благосостояния посольства и толкающее его внизъ по наклонной плоскости“ (стор. 236). Укази 1763 р., далі 1783 р. зафіксували закріпачення, що потребу його володільці підкреслювали вже давно.

Наприкінці розвідки В. Барвінський висловлюється проти того виняткового становища, що його, як ми бачили, надавав історії закріпачення селян на Лівобережній Україні В. Мякотін у своїй праці 1894 р. і повторив у пізніших студіях. „И въ этомъ отношеніи, намъ кажется, равно, какъ и въ другихъ — исторія Украины исключенія не представляетъ“ (стор. 251)¹⁾.

Цікава окремими гадками, праця В. Барвінського безумовно поглибила та поширила питання щодо вивчення історії селянства; оперта на розмірно небагатому матеріалі, вона стала потребувати доповнень.

Трохи пізніш за працю В. Барвінського вийшла невеличка розвідка академ. М. Василенка „Прикрѣпленіе крестьянъ въ Малороссіи“²⁾.

Автор, як ми знаємо, представник школи Лазаревського. У статті він дає короткий огляд процесу покріпачення селян спочатку в XVII, далі XVIII в., використавши попередні публікації з історії закріпачення селян. Кілька цікавих зауважень дає автор у цій своїй розвідці. Наприклад, підкреслює характер „жалування“. „При пожалованіи населенныхъ имѣній на получающаго маетность переносилось поэтому право на личность посполитыхъ и не право

¹⁾ Про працю В. Барвінського в „отзывъ“ проф. Д. Багалія „Записки Харьковскаго Университета“. 1908, кн. I, стор. 12—14.

²⁾ Збірник „Великая реформа“. М. 1911, т. I, стор. 108—27.

собственности на ихъ землю, а только право на часть ихъ труда, выражающуюся въ извѣстнаго рода платежахъ и повинностяхъ“¹⁾). Авторъ більшого значіння надає старшинським впливам в історії покріпачення селян, про ролю монастирів згадує тільки загально, зазначивши тут це, як погляди деяких дослідників. Цікаві деякі правні спостереження авторові в справі покріпачення селян; економічні явища життя окреслено в розвідці неповно.

Акад. М. Василенко видав так само (раніш) кілька „Генеральних слідств“, що містять важливий матеріал для соціального та економічного життя Лівобережжя.

Розглянувши праці В. Барвінського та акад. М. Василенка, що мали вплив на дальше розроблення селянського питання, повернемося до згаданої праці В. Мякотіна. В передмові до неї автор р. 1924 повторює гадку, що її висловив перед 30 роками. „Въ самомъ дѣлѣ, во всей исторіи европейскаго крестьянства, быть можетъ, не было другого такого трагическаго момента, какъ исторія малорусскаго крестьянства XVII—XVIII в.“. Тут так само яскравіше, каже автор, було те, яке значіння матиме цей його дослід для студій над аналогічними процесами в історії російського селянства, виявляючи цим впливи на його студию низки поглядів з російської історіографії. Далі він пояснює генезу походження своєї ширшої праці. Коли автор, опублікувавши розглянену у нас свою розвідку про селян, почав працювати далі, то робота ускладнилася. „Но чѣмъ дальше подвигалась моя работа, — каже В. Мякотин, — тѣмъ глубже погружался я въ развернувшееся передо мною необозримое море архивныхъ документовъ тѣмъ шире раздвигались рамки первоначально задуманнаго изслѣдованія. По мѣрѣ того, какъ въ моихъ рукахъ собиралось все большее количество матеріала для исторіи крестьянства гетманской Украины, для меня становилось очевиднымъ, что нельзя писать эту исторію, не выяснивъ предварительно, какъ образовалось въ гетманской Украинѣ владѣльческое имѣніе и какъ создалось въ ней крестьянское сословіе. А для того, въ свою очередь, необходимо было остановиться на общихъ условіяхъ землевладѣнія въ гетманской Малороссіи и на процессѣ распадѣнія ея населенія на отдѣльныя сословія, такъ какъ и эти темы были слишкомъ мало разработаны въ предшествующей литературѣ. Такъ задуманный мною первоначально очеркъ исторіи малорусскаго крестьянства въ XVII—XVIII вв. самъ собою въ процессѣ работы превратился постепенно в очеркъ соціальной исторіи Лѣвобережной Украины XVII—XVIII столѣтій“²⁾). З своїх „Очерковъ“ В. Мякотин випустив I т. на 3 випуски. У першому випускові він спиняється на повстанні Богдана Хмельницького та його наслідках і на формах землеволодіння на Лівобережній Україні в XVII—XVIII в. Розглядаючи питання про наслідки повстання Богдана Хмельницького, автор зазначає цілком справедливо „остатки старого порядка“. У формах землеволодіння його цікавить сяринне, громадське („общинное“) землеволодіння, питання про розпад

¹⁾ Ibid., стор. 114.

²⁾ В. Мякотинъ, „Очерки соціальной исторіи Украины въ XVII—XVIII в.“. Прага 1924, т. I, стор. 5—6 („Предисловіє“).

земельних громад, про роздавання та захоплення громадських земель. У другому випускові першого тому автор спиняється на „свободных“ військових поселеннях, процесі утворення володільницьких маєтків та їх історії в XVII в. після повстання 1648 р. і в XVIII в. Останньому, порівнюючи з XVII в., трохи менше приділене місце. У III випускові розглядається питання про утворення селянської верстви. Тут характеризується суспільний устрій по Хмельниччині, розглядається стосунки козаків та поспільства в XVII, далі в XVIII в., інших груп суспільства, підсусідків, бобровників, стрільців тощо, що ввійшли потім до складу селян Лівобережної України. Ось коротенько зміст цієї великої праці В. Мякотіна.

Вже з того, що ми казали, видно, що план „Очерковъ“ В. Мякотін уклав під тими впливами, що були в 2-ій пол. XIX та початку XX в. в українській історіографії. Безперечно під впливами О. Лазаревського, що цікавивсь володільницькою та селянською верствами, ми маємо у праці В. Мякотіна 2 останні випуски (другий та третій) цим питанням присвячені¹⁾. Розділ про форми землеволодіння повстав у зв'язку з тою увагою, яку приділили цим питанням О. М. Лазаревський, проф. Ів. Лучицький, працюючи над матеріалами Румянцівської ревізії. Останній звернув увагу в рецензії на I том „Описанія Старой Малороссіи“ Ол. Лазаревського і в розвідках про сябринне та громадське землеволодіння, про займанщину — на важливе значіння історії землеволодіння та його форм²⁾. Щодо розділу про Хмельниччину та її наслідки, то треба сказати, що побіжно фіксував увагу на цьому питанні вже Ол. Лазаревський, докладнішу увагу звернув на нього В. Барвінський у своїй студії „Крестьяне въ Лѣвобережной Украинѣ въ XVII—XVIII вв.“. Погляди В. Барвінського вплинули й на деякі інші гадки В. Мякотіна. Отже на всіх питаннях, що їх зачепив В. Мякотін у своїх „Очеркахъ“, вже купчилася увага в українській історіографії. Їх В. Мякотін виділи з, як актуальні питання для свого дослідю. Заслуга В. Мякотінова — в тому, що він переглянув (хоча з деякими його поглядами не можна погодитися) ці всі питання на підставі нового та ширшого матеріалу³⁾, що його такою мірою не притягали попередні дослідники, висунув деякі нові питання, на які раніш не було звернено відповідну увагу, доповнив наші відомості невідомими раніш фактами з джерел, вніс поправки та корективи до поглядів попередників на суспільні стосунки на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв.

За вихідний момент для своєї студії В. Мякотін обрав повстання Богдана Хмельницького. Цей хронологічний момент звузив розуміння самої Хмель-

¹⁾ Акад. М. Василенко зазначає з приводу праці В. Мякотіна „Його праця з соціальної історії України“, яка мала своїм вихідним моментом праці О. М. Лазаревського і яка ґрунтується на самостійно досліджених нових фактах, служить доказом, як багато зробив О. М. Лазаревський в деяких галузях історії землеволодіння. „Україна“, 1927, кн. 4, стор. 77.

²⁾ Див. нашу розвідку „Наукове розроблення Румянцівської ревізії“. „Україна“. 1924, кн. 3.

³⁾ Наприклад, він звернув значну увагу на південну частину Лівобережної України (Пейреслав. полк). Ми бачили, що О. М. Лазаревський здебільшого використовував архівний матеріал північної частини Лівобережжя.

ниччини та її наслідків і впливів. Дослідник зовсім правдиво висунув питання про рештки старого ладу, рештки монастирського та шляхетського землеволодіння, суспільних стосунків тощо, але ширше він не окреслює боротьби між старим та новим ладом за Хмельниччини, що почалася була перед Хмельниччиною. Нема відповідної уваги до всіх явищ економічного життя, нема повної характеристики суспільних стосунків. У зв'язку з цим потребують корективів авторові погляди в II розділі праці про форми землеволодіння.

Цілоком слушно В. Мякотін на початку цього розділу критично поставивсь до відомого оповідання козаків с. Покошиць 1773 р., що, ґрунтуючись на ньому, низка дослідників, починаючи з Лазаревського, характеризувала історію земельної власності на Лівобережжі. Щоб розв'язати питання про історію землеволодіння на Лівобережній Україні в другій половині XVII та XVIII в., автор спиняється на тих формах землеволодіння на Лівобережній Україні, що були під час Хмельниччини, а далі на дальшій її історії. Сябринне землеволодіння, громадське землеволодіння, розпад громадського землеволодіння, роздавання та захоплення громадських земель стає за предмет для дослідів. Саму зміну форм землеволодіння В. Мякотін пояснює „індивідуалістическими тенденціями“¹⁾. Треба так само зазначити, що В. Мякотін поєднує розуміння „общинного“ землеволодіння з зазначеними в документах „общественними“ землями тощо.

Спроби перенести розуміння великоруської „общини“ на громадське землеволодіння на Україні були вже в історіографії ще перед Мякотіним. Їх заперечувано²⁾. Погляд В. Барвінського ми вже згадували. На цьому питанні останніми часами спинивсь М. Слабченко. Ґрунтуючись на свідченнях документів, він висунув справедливий погляд, що твердження, які роблять „общинники“, цілоком безпідставні (кажуть же, ніби в XVII в. на Україні був общинний устрій, який прийнято зараз же після Хмельниччини)³⁾. Отже тому на характеристику „общинного“ землеволодіння на Україні в праці В. Мякотіна пристати не можна. Не можна так само визнати, щоб існувала „община“ полкова, що за її представників були полковники, казати про „мѣстныя общины“ тощо⁴⁾. Безперечно, ми маємо в документах багато прикладів на те, що існувало колективне, громадське землеволодіння, але вбачати в них „общину“ не можна, бо в цих економічних та суспільних стосунках є інші прикмети порівнюючи з великоруською „общиною“⁵⁾. Самий занепад колективного, громадського землеволодіння не можна пояснювати „індивідуалі-

¹⁾ „Очерки соціальної історії України вь XVII—XVIII в.“. Прага 1924, т. I, в. I, стор. 172, 285.

²⁾ Дебати Д. Багалія та Ів. Лучицького. „Чтенія в Ист. Общ. Н. Л.“, кн. 2, стор. 194—99 (К. 1888). Рец. Д. Багалія на „Слѣды общин. землевладѣнія“, Ів. Лучицького „К. Старина“ 1883, № 2, стор. 409—415.

³⁾ „Господарство Гетьманщини“, т. I. Землеволодіння та форми сільського господарства. Од. 1923, стор. 70.

⁴⁾ В. Мякотинъ, Очерки соц. історії України вь XVII—XVIII вв., 1926, т. I, в. II, стор. 32, 51, 135, 136.

⁵⁾ Це питання в студіях з історії Лівобережної України окремо ще не висвітлено.

стическими“ тенденціями. Він відбувся тому, що розвинулися нові форми економічного життя та суспільних стосунків (напр. розвинулася старшинська верства). Численні приклади таких змін в історії суспільних стосунків В. Мякотін наводить у II частині; тут він виявляє зростання володільницьких маєтків та зменшення „свободныхъ войсковыхъ сель“. Цю картину яскраво виявлено для XVIII в. на підставі тих часткових статистичних матеріалів, що їх використовував В. Мякотін. У його поглядах на цей процес в XVII та XVIII в. не раз виявляються впливи концепцій О. Лазаревського (наприклад щодо значіння старшини). Подекуди В. Мякотін запроваджує свої корективи. Заразом дослідник кидає цілком вірне спостереження щодо старшини, вбачаючи в ній „держателей владній феодального типа“, але ширше питання про характер фєвдалізму на Україні в XVII та XVIII в. не розгортає.

Згаданий вже вплив старшини, далі гетьманської влади, а в XVIII в. вплив російського уряду на розвиток суспільних стосунків у Гетьманщині схарактеризовано і в третій частині першого тому про утворення селянства („Образование крестьянскаго сословія“). Тут деякі характеристики, ба навіть, часом, методи нагадують нам деякі місця з праць О. М. Лазаревського („Описание старой Малороссіи“). Треба так само зазначити, що в цьому розділі автор робить іноді зауваження щодо впливів економічного життя. Напр., на стор. 213 це В. Мякотін дуже підкреслює „Въ самомъ дѣлѣ, вовлеченіе козаковъ во владѣльческое ‚подданство‘ являлось результатомъ не столько прямыхъ насилій владѣльцевъ, сколько ихъ экономической мощи и хозяйственной несостоятельности значительной части козачества и, пока эти основныя причины оставались неустраненными, а вмѣстѣ съ тѣмъ посполитые не были отдѣлены какимъ-либо совершенно непереходимымъ рубежомъ отъ козаковъ, переходъ изъ козачества въ посполство былъ неизбѣжнымъ явленіемъ“. До цих висновків автор приходять наприкінці всього розділу про селян.

Загально коротко схарактеризувавши суспільний лад, подавши історичний огляд окремих груп — бобровників, стрільців, курінників, підсусідків, він далі розглядає становище посполитих та козаків і виявляє заходи, якими утруднювано посполитим переходити в козаки і, навпаки, полегшувано козакам та іншим групам переходити в посполиті. Становище обох груп починає помітно гіршати наприкінці XVII та на початку XVIII в. Ці зміни особливо яскраво позначаються на економічному та соціальному погіршенню становища підсусідків¹⁾.

У цій розвідці про утворення селянської верстви є низка цікавих зауважень, але не всі погляди переконливі; не завжди можна погодитися з тим, як автор розв'язує деякі питання. Отож, наприклад, подавши відомості з актів про перехід у підсусідки в XVIII в., дослідник каже: „такъ же, надо думать, происходилъ онъ и во второй половинѣ XVII в.“²⁾. Не цілком виразна авто-

¹⁾ Очерки соц. истории Украины въ 2 пол. XVII и XVIII вв., т. I, в. III (пр. 1926), стор. 101, 103, 113, 156.

²⁾ Ibid., стор. 79.

рова гадка щодо того, чи зовсім селяни скинули з себе приватну залежність за Хмельницького чи ні. В. Мякотін схиляється до того, ніби цього цілком не було ¹⁾).

Цей наш короткий огляд найдокладнішої праці В. Мякотіна з історії суспільних стосунків на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв. (її можна вважати й за останню, бо після неї вже не було подібних ширших робіт), показує, що ця Мякотінова праця є безперечно ступінь наперед, порівнюючи з студіями Лазаревського, хоч вона сама виявляє впливи цього визначного дослідника Лівобережжя. Ширше уставлення студії, далі низка питань, що на їх В. Мякотін звернув увагу та висвітлив, ґрунтуючись на новому архівному матеріалі, певна наукова систематизація — ось позитивні прикмети студії. Заразом розв'язуючи таке складне питання, як суспільні стосунки на Лівобережній Україні, праця не висвітлює економічного життя за тих часів. Цей хибний момент у праці дослідник, як ми завважили, почав ніби вже сам відчувати наприкінці роботи.

Ми спинилися на визначніших працях щодо історії селянства. Ще деякі матеріали можна познаходити в інших представників цього лівобережного напрямку в українській історіографії — О. Єфименкової, В. Модзалевського та інших; вони повторюють здебільшого згадані погляди, іноді дещо додаючи нового ²⁾.

Коли порівнюємо тепер те, що дали представники лівобережного напрямку та сам О. Лазаревський, основоположник цього напрямку, то треба визнати,

¹⁾ Ibid., стор. 5, так само, т. I, ч. II, стор. 22. „Исчезло за время возстанія и крѣпостное крестьянство, обратившееся въ главной своей массѣ въ свободныхъ землевладѣльцевъ“, а в іншому місці — „не все крестьяне Украины успѣли въ моментъ возстанія Богдана Хмельницкаго окончательно сбросить съ себя частную собственность“.

²⁾ Під впливом студій Ол. Лазаревського написано розвідку Шульгина „Развитіе крѣпостного права въ Малороссіи XVII—XVIII вв. „Сѣв. Вѣстникъ“. 1887, кн. 6, стор. 50—64. Автор свої погляди уклав під впливом згаданої вище студії О. М. Лазаревського „Малор. посполитые крестьяне“, але в ній він пильну увагу звертає на відповідність умов життя, що уклалися на Лівобережній Україні у XVIII в., тому законодавству, що тоді існувало, „Лит. Статуту“, „Правамъ по которымъ судится малор. народъ“. Накресливши, що за Хмельниччини існував „общинный“ устрій, автор зазначає, що гетьмани, а згодом царі почали роздавати старшині землі. Розмежування посполитих від козаків та старшини відбувається поволі. „Въ универсалахъ напр. Богдана Хмельницкаго и Выговскаго мы не находимъ упоминаній о томъ, что крестьяне, живущіе на предоставляемыхъ во владѣніе козацкимъ старшинамъ земляхъ, должны подпадать зависимости отъ новыхъ владѣльцевъ, очевидно, по мысли названныхъ гетмановъ установленіе извѣстныхъ отношеній между владѣльцами и посполитыми должно было быть дѣломъ свободного договора“ (стор. 55). У цих авторових словах виявляється ідеалізація первісних стосунків між старшиною та посполитими, погляд, що з ним доводиться зустрічатися в народницькому напрямкові. Пізніше від Многогрішного становище селян погіршується. Селяни протестували проти цих порядків, беручи участь у заколатах, повстаннях (напр. Петрика), йшли на слободи або шукали інших засобів. Рос. уряд стежив за цими стосунками, втручавсь, коли вважав це за потрібне, боровсь проти переходів селян. У справі урегулювання цих стосунків російський уряд став на бік „державців“ і „крѣпостное право, такимъ образомъ, получило при Екатеринѣ II полную юридическую санкцію въ Лѣвобережной Украинѣ“. Ця студія, хоча використовує відомий вже в літературі матеріал, але іноді варта фіксацією уваги на деяких питаннях.

що в студіях усіх їх завелику приділено увагу старшині та перебільшено окреслено її значіння в історії суспільних стосунків, на Лівобережній Україні в XVII—XVIII вв. Ми так само бачили, що В. Барвінський, В. Мякотін та інші не цілком прийняли в усьому погляди О. М. Лазаревського, деякі відкинули, використавши для своїх студій новий архівний матеріал. Безперечно, є впливи О. М. Лазаревського на спосіб використовувати документи, що такий характерний для цього історика-фанатика документів, найяскравішого представника документального напрямку в українській історіографії.

Ці погляди на історію суспільних стосунків на Лівобережній Україні, що окреслив О. Лазаревський і так поширив лівобережний напрям, впливають і досі ще на напрям сучасних студій, що з'явилися за останні 12 років.

Представники лівобережного напрямку в українській історії, як ми бачили, дуже багато зробили щоб висвітлити історію селян, і публікацією матеріалу і своїми спробами подати гадки на низку питань, що повставали з приводу відомого вже матеріалу. Але вони, як ми бачили, мали за вихідний момент добу Хмельниччини, на часах перед нею сливе не спинялися. Це сталося, мабуть, у зв'язку з умовами розвитку української історіографії. Тимчасом питання про становище селян на Лівобережжі перед Хмельниччиною само собою дуже цікаво. Воно, можна сказати, не притягнуло окремої уваги в українській історіографії а розглядалося в зв'язку з історією селян на Правобережній Україні за часів литовських та польських.

Саме розроблення цього питання тісно зв'язане з низкою студій з історії Правобережної України, що розвинулися завдяки діяльності В. Б. Антоновича. Ми тепер спинимось на цих студіях, що зв'язані з тими чи іншими питаннями з історії селян на Лівобережній Україні перед Хмельниччиною.

Їх ми почнемо з праці Ф. Леонтовича „Крестьяне юго-западной России по литовскому праву XV и XVI столетий“, що вийшла з друку р. 1863¹⁾. Автор ставить собі завдання обізнатися з юридичним та економічним становищем селян: „юридическое и экономическое положение крестьян юго-западной России въ указанный периодъ времени составитъ предметъ настоящаго разсужденія“. Щоб це завдання розв'язати, Леонтович спиняється на трьох питаннях: про розряди селян, їхнє юридичне становище, їхнє економічне становище. В оцій своїй розвідці автор найбільш використовує Литовський Статут у трьох його редакціях, „Акты Зап. России“ „Памятники Киевской Комиссии“ та інші друквані матеріали, що були під той час відомі. Розглядаючи економічне становище селян, автор каже про поземельні стосунки (волості, служби, дворища), про волочну реформу, далі селянські повинності.

У цій праці за невеликого тоді ще матеріалу щодо селян для Лівобережжя відзначимо тільки згадку про „протекціонныхъ“ людей²⁾.

Ця Леонтовичева студія належить до перших студій з історії селян на Україні 1860 р. Вона є цікава як на той час спроба для характеристики

¹⁾ „Универс. Извѣстія“ К. 1863, № 10, стор. 1—48, № 11, стор. 1—40 К. 1863 і окремо.

²⁾ Ibid., № 10, стор. 7.

становища селян; тепер новий матеріал — архівний дав багато нових спостережень та ширше висвітлення самої історії селянства.

Далі ми спинимось на деяких зауваженнях щодо Антоновичевої праці.

У передмові до „Архива Юго-Западной Россіи“ ч. VI т. II (К. 1870) В. Антонович спиняється на становищі селян, їхніх стосунках до шляхти, характеризує окремі групи селян (челядь, отчичі, даншники, люди „похожіє“), підкреслює зміни в становищі селянства по Люблинській унії, далі становище селян за Статутами. Антонович так само звертає увагу на те, що „неограниченное крѣпостное право“ не могло закріпитися там, де була поширена козацька людність¹⁾. Цей погляд поширює Ів. Новицький у вступі до актів — „Объ экономическихъ и юридическихъ отношеніяхъ крестьянъ въ XVI—XVII вв.“²⁾. Характеризуючи стосунки селян до дідичів, він одзначив нерівномірний розподіл повинностей по різних місцевостях українських земель польської держави. На „заднѣпровской Малороссіи“ селяни жили в легших умовах порівнюючи з Правобережжям. В цих двох розвідках Антоновича та Новицького є принагідні зауваження щодо Лівобережжя. Велика кількість архівного матеріалу та друківаних джерел для Правобережжя вплинуло на те, що увага купчилася найбільше на Правобережжі. Це можна бачити в пізніших працях Леонтовича („Крестьянскій дворъ въ Литовско-русскомъ государствѣ“, „Панскій дворъ въ Литовско-русскомъ государствѣ“). У першій — про селянський двір — Леонтович подає бібліографію питання щодо історії селянства. Далі, спиняючись на характеристиці диму, двору, різних типів поселень, він уважно разом з іншими відомостями використовує матеріал, що доховали відомі йому джерела, для північної частини Лівобережжя — Сіверщини, далі Остерщини; окреслюючи становище селян, іноді звертає увагу на економічне життя лісової України³⁾.

У другій праці — про панський двір⁴⁾ він підкреслює економічне значіння цього двору і так само частково спиняється на дворах українських земель.

¹⁾ На питанні про селян В. Антонович спиняється ще в лекціях „Исторія малорусскаго козачества“ (К. 1882). Тут цікаві його гадки про становище селянства Хмельниччини. „Казалось бы, что по удалении изъ края дворянскаго сословія, населеніе должно было сохранить личную свободу; но мы видимъ, что съ самого начала гетманства Хмельницкаго зародышъ закрѣпощенія уже существовалъ. Къ возстанію Хмельницкаго примкнула нѣкоторая часть дворянъ, главнымъ образомъ изъ областей сѣверскихъ и черниговскихъ. Эти дворяне, находясь слишкою далеко отъ Польши, чтобы надѣяться на ее поддержку, примкнули къ козакамъ и дали присягу на вѣрность войску Запорожскому. Хмельницкій съ своей стороны всегда очень хлопоталъ какъ передъ польскимъ, такъ и передъ русскимъ правительствомъ о признаніи всѣхъ правъ и привилегій на крѣпостное населеніе въ ихъ владѣніяхъ. Это и послужило зерномъ для развитія крѣпостного права. Старшины козацкіе начали распространять права этихъ дворянъ и по отношенію къ своимъ владѣніямъ“ (стор. 119—120). У цьому курсі лекцій він висловлював в інших місяцях коротко свої погляди на окремі явища колонізації, становище селян у XVIII в. тощо. Щодо Мазепи, він каже, що „при немъ также впервые появляется панщина“ (ст. 128).

²⁾ Архивъ Юго-Западной Р., VI т. I, ст. 148 (вступ).

³⁾ Цю працю друківано в „Журналѣ Министерства Народнаго Просв.“ 1896 р. (№ 2, 3, 4, 6, 10, 11, 1897 р. 4, 5).

⁴⁾ „Варшавск. Унив. Изв.“ 1895, № 5.

Тут в XVI в., особливо в першій половині XVI в. „господарское хозяйство... не могло достигнуть такого развития, какъ это было въ собственной Литвѣ“¹⁾. Свою увагу дослідник скупив тут, як і в попередній роботі, найбільше, на території Литви та північних українських правобережних землях.

Коротко спиняється на становищі селян на Лівобережжі перед Хмельниччиною і акад. М. Грушевський у V томі „Історії України-Руси“. Тут зазначається окреме становище Задніпря в зв'язку з загальними умовами тутешнього життя; подає автор приклади з південної частини Лівобережжя, де людність жила на „свободі“. Звістки, наведені в праці, дозволяють зробити такий висновок — „як бачимо, обставини для розвою фільваркового, панщинного господарства і взагалі інтензивнішої експлоатації селянської праці були неприхильні. Але тенденції до неї дуже виразні та сильні — щоби лише та плітка колонізації трошечки стверділа й дала себе шляхетському режимові уйняти. Місцями се дійсно удало ся, особливо в десятилітнє затишшє перед самим великим рухом Хмельниччини, місцями так і не прийшло“²⁾.

Ширші відомості маємо в пізніших „Студіях з економічної історії України“. У першій студії зібрано відомості про економічний та соціальний перелік XV—XVII в., про його значіння для Правобережжя та Лівобережжя³⁾. Далі автор додав розвідку „Господарство польського магната на Задніпровю перед Хмельниччиною“, де мова мовиться про господарство Ст. Конєцпольського (на підставі орендної умови). Спинімося докладніше на вступній частині цієї розвідки⁴⁾. У ній автор зазначає, що виучувати обставини життя в Східній Україні заваджає брак матеріалів. „Бракує багато фактичного матеріалу, який би дозволив нам іти в кождім напрямі тодішнього звичайного, буденного обиходу, орієнтувати ся в подробицях побуту чи то матеріального чи духовного, класти руку на пульс народнього життя і відчувати його биття на кожній праці“. Далі автор підкреслює, що „великий народній рух XVII в. розвинув ся на економічному ґрунті. Він був передусім протестом проти тих форм економічної експлоатації селянської праці, що насували ся в Східню Україну з Західньої, а з нею обмежене маєткових і особистих прав селянина“ ... „Антагонізм українського селянина, що хотів свобідно господарювати на свобідній землі, і свобідно користати з її дарів і з здобутків своєї праці, до польського пана, що не горівши, не болівши хотів положити свою руку на сі овочі його праці, був сам по собі незмірно гострим і напруженим“. Далі автор коротко спиняється на характеристиці магнатського господарства в цей час, підкреслюючи, як цей розвиток магнатського господарства на Лівобережжю висвітлюється в польській та українській історіографії. Перша, польська, розглядає цей *Drang nach Osten* у східню Україну XVII в., як велику культурну місію Польщі. Українські історики зазначають, що магнати

¹⁾ Ibid., стор. 13.

²⁾ „Історія України-Руси“ т. V, ст. 220—21 (Львів 1905).

³⁾ Про це так само відомості в VI томі „Історії України-Руси“.

⁴⁾ Розвідку цю надруковано в „Записках Наукового Т-ва у Києві“, т. I, К. 1908 разом з текстом орендного контракту, що його в цій пізнішій студії не додано.

та шляхта прийшли „на готовеньке“, коли тут народня колонізація значно вже розвинулася та організувалася.

На умови колонізації, на розвиток господарства на Лівобережжі, треба зазначити, ще раніш звернув увагу П. Куліш у I т. „Історії возсоединенія Руси“ (СПБ 1874). Зазначені М. Грушевського студії цікаві тим, що тут автор відновив це питання, обґрунтувавши та доповнивши новим матеріалом та ширшими спостереженнями над ходом життя України в першій половині XVII в. Окрім цих „Студій“ треба відзначити так само т. VIII (частини 1, 2, 3) „Історії України-Руси“, де можна знайти відомості щодо стану Лівобережжя перед Хмельниччиною та під час Хмельниччини. Тут є цікаві відомості щодо колонізації Лівобережжя, розвитку козацьких рухів та участі у них селян, боротьби польських магнатів проти цих рухів тощо.

У томах про Хмельниччину так само є чимало цікавого. Відзначимо деякі окремі місця. Автор висвітлює питання, як сучасники дивилися на причини Хмельниччини, каже про те, що важили релігійний, соціальний та національний мотиви, про кривди козацькі. „Коли таким чином мотив релігійний усильно підчеркнув ся, розширив ся та роздував ся супроти свого реального значіння в данім моменті, навпаки мотив соціальний — безсумнівно дуже реальний і могутній губить ся по-за ріжними спеціальними загостреннями, ніде майже не виступаючи на увесь зріст, а мотив національний, теж без сумніву дуже напружений, підмінюєть ся конфліктами релігійними або соціальними, зрідка лише прохоплюючи ся афоризмами, які дають нам зрозуміти той властивий сполучник, який об'єднував ріжні класові чи конфесійні суперечности на спільнім національнім ґрунті“¹⁾.

До цієї характеристики пояснення мотивів Хмельниччини в тогочасній літературі далі автор додає, яку роль в тогочасній ідеології мали ці мотиви. Щодо „народніх мас“ автор зазначає: „А народні маси, що давали головну чисельну силу повстанню, ту стихійну силу, яка заливала українські землі, підкопуючи, обрушуючи всі позиції шляхетського режіму, — уносячи нераз і провідників повстання проти їх волі, все таки переважно зіставали ся в ролі пасивній супроти тих²⁾ і особливо в ідеології повстання, в його мотивуванні, в формулюванні його завдань проявляли себе далеко слабше — незмірно слабо в порівнанню до своєї стихійної динамічної енергії“³⁾.

Про цю енергійну участь селян у повстанні Хмельницького автор далі не раз на сторінках своїх томів про Хмельниччину каже, ілюструючи свідченнями з джерел.

З інших студій відзначимо зауваження акад. М. Грушевського щодо історії покріпачення селян у загальних курсах. В „Історії українського народа“, видрукуваній у I т. „Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ“ автор відрізняє три групи селян на Лівобережжі — підсусідків, слобожан та селян

¹⁾ „Історія України-Руси, т. VIII, ч. II, К. 1916, стор. 431.

²⁾ Очевидячки, тут треба розуміти козаків.

³⁾ *ibid.*, стор. 432–3.

„своземців“. „Въ найбільше зависимомъ положенні находились „підсусідки“, крестьяне поселявшієся на земляхъ уже присвоенныхъ путемъ займки разными представителями козачьяго и привилегированнаго старшинскаго сословія“. Відзначаючи активну діяльність старшини в процесі покріпачення селян, М. Грушевський великого надає значіння політиці московського уряду, що жалував маєтності старшині та цим неначе закріплював „порабощенье народныхъ массъ старшиною“¹⁾).

Цим можна закінчити наші уваги з приводу висвітлення історії селян на Лівобережній Україні в працях М. Грушевського. У них свої спостереження автор робить у зв'язку з своєю загальною концепцією історичного життя на Україні. Тепер перейдемо до деяких підсумків.

У працях, що ми згадували, чималу увагу присвячено становищу селян на українських землях за литовських часів перед Люблинською унією та по ній. Матеріяли дали можливість встановити розподіл селян на розряди, обов'язки їх, характер землеволодіння²⁾. Тут деякі висновки цікаві і для Лівобережжя. Меншу увагу приділено часові від Люблинської унії до Хмельниччини. Це можна сказати щодо території Правобережної, а ще більш для Лівобережної України³⁾.

Щодо цього тільки треба зробити виняток для вивчення історії колонізації Лівобережної України, якій і в українській і в польській історіографії приділювано відповідну увагу. В історії залюднення Лівобережної України ініціатива безперечно належала українській пригнобленій людності, а не півним колам, як це зазначає польський історик Ол. Яблоновський⁴⁾.

Оце фактично всі відомості про погляди, що ми маємо в цьому правобережному напрямкові. Докладно селянську справу не висвітлювано ні в польській історіографії, ні в російській, дарма що цього можна було сподіватися, бо архівні збірки переховувалися в польських та російських наукових осередках і їх можна було використати.

Цим ми закінчуємо огляд третього періоду в історії дослідів над селянами Лівобережної України XVII—XVIII в. Він охоплює час починаючи од 1861 р. і геть аж до революції 1917 р. Він уклавсь під впливами економічних змін, змін у суспільних стосунках, ідеологічних течій, що є різноманітні для 2-ої половини XIX в. Розвиток капіталістичних стосунків та перехід селян до пролетаріату відбувається що далі, то більше. Класовий антагонізм суспільства

¹⁾ Стор. 287—9, СПб 1914 р.

²⁾ Напр., деякі студії з історії землеволодіння Владімірського-Буданова. Окрім цього з історії колонізації відзначимо цього ж автора розвідку у „Кієвск. Стар.“ 1888 р., № 7, ст. 79—116.

³⁾ Варт так само згадати тут про книжку Ор. Левицького „Очерки народной жизни въ Малороссіи во второй половинѣ XVII в.“ (К. 1902 г.); у ній автор звертає увагу на те, що судові документи мають вагу для виучування „народной“ історії. У цьому напрямкові дещо вже зробив Ол. Лазаревський, що про нього ми згадували. У своїх „Очеркахъ“ акад. Ор. Левицький використав джерела Лівобережної України 2 пол. XVII в. Свої погляди автор уклав під впливом народництва.

⁴⁾ Про це докладніш буде мова в другому розділі нашої праці, стор. 78—79 і далі.

в 2-й пол. XIX в. та на початку XX в., характер сільського господарства на Україні та ті нові зміни, що в йому почали відбуватися, загострюють увагу громадянства. Починають вивчати становище селянина, цікавитися його добробутом. Народницька та ліберальна течії виявляють цю увагу до становища селян не тільки в сучасному, а й у минулому. Ми бачили, як питання про індивідуальне чи громадське селянське господарство стає за предмет для жвавої дискусії в історіографії, дискусії, що по цей час іще має відгуки.

Оці інтереси до вивчення селян виявилися в історіографії, найбільше в лівобережному напрямкові, що його представники були зв'язані з народницькими та ліберальними течіями свого часу. Вони, опублікувавши архівні матеріали та розвідки, чимало поставили питань з історії селян Лівобережної України XVII—XVIII вв., деякі з них розв'язали. Щодо оцінки різних чинників з історії лівобережного селянства, то, напр., питання щодо старшини викликало справедливі зауваження. Може бути, цей погляд на надзвичайне значіння старшини в історії селян у основоположника цього напрямку О. М. Лазаревського, а за ним у його наступників утворився під свіжим вражінням од побуту за кріпацьких часів першої половини XIX в. на Лівобережній Україні. У цьому лівобережному напрямкові відбилися інтереси до питань, що їх ставила дійсність 2-ої пол. XIX в., його дослідники, хоча і багато зробили для вивчення історії селянства на Лівобережній Україні, але рівночасно виявили, яке складне саме це питання.

У нашій передреволюційній історіографії, можна сказати, сливе не було спроб тісніш ув'язувати історію селян на Лівобережжю перед Хмельниччиною та по Хмельниччині. Правобережний напрям в історіографії цікавивсь історією перед Хмельниччиною, Лівобережний — історією по Хмельниччині. Щодо виучування історичного життя в цілому в XVII в. на Правобережжі, такі спроби вже були в студіях, напр., В. Антоновича. Щодо Лівобережжя таких спроб сливе не було. Хмельниччина, що нею почалося нове життя на Лівобережжі, заслоняла собою попередній час, і на нього дослідники звертали побіжну увагу. Це відбилося й на неправильних щодо історії суспільних стосунків твердженнях. Отже для дальших студій розв'язати це питання дуже важливо; студії над становищем селян перед Хмельниччиною та докладне виучування економічного життя вже почали ставити в історіографії (спроби, напр., у Барвінського).

Його поширив та поглибив марксіський напрямок в історіографії, що почав вже завойовувати собі вплив ще перед революцією¹⁾. Воно правда, ми ще не маємо ширшої відповідної студії з історії селян XVII—XVIII вв., але все ж через своє значіння потребують уваги погляди дослідників цього напрямку в загальних курсах історії.

З праць істориків-марксистів спинимо увагу на поглядах в праці М. Покровського „Русская история“. Автор звернув увагу на значіння економічного

¹⁾ Напр., праці (загальні курси) Рожкова, Покровського спляються на деяких питаннях з історії селян Лівобережної України.

чинника в історії розвитку кріпацтва, що його форми в XVIII в. мають зв'язок з становищем кріпацтва на Україні перед Хмельниччиною. „Гораздо любопытнее, — каже автор, — что и процесс закрепощения козаков, начатый Вишневецкими и их собратьями в конце XVI века после небольшого перерыва продолжался с прежней интенсивностью. Закрепощение было здесь, прежде всего, неизбежным спутником обезземеления, лишенный земли козак не имел возможности отбывать военную службу и уже этим самым падал до положения посполитого, из шляхтича второго сорта становился мужиком“¹⁾.

Пізніш М. Покровський в інших студіях, спиняючись на легендах, що їх утворила була російська історіографія — „борьба леса со степью“, про „закрепощение та раскрепощение“, підкреслює значіння економічних інтересів. „В 1783 г., когда Екатерина распространила крепостное право на Украину, вести борьбу было не с кем — в последнем гнезде степовых хищников господствовали русские штыки. Но связь между их появлением в Крыму и распространением крестьянской крепости на всю площадь русского чернозема, конечно, была; Черное море теперь открылось для русской пшеницы и чернозему, помещику, как никогда, нужны были рабочие руки“²⁾.

З інших дослідників спинив увагу на історії селян на Лівобережжі М. Рожков у своїх загальних студіях.

Ще р. 1905 М. Рожков висловив гадку, що розвиток грошового господарства вплинув на те, що заборгованість селянинова побільшала. Давність цієї заборгованости „послужила юридическим основанием для первых элементов крепостного права“. Початкові форми закріпачення мали характер умовний. Далі велике значіння мало прикріплення селян то до землі, то до володільцевої особи. Отже був подвійний характер закріплення селян у XVI—XVII вв. перед Хмельниччиною³⁾. По Хмельниччині в історії закріплення на перше місце висуває М. Рожков рангові маєтності, що на них найраніш сталося це закріплення. „Процесс закрепощения нашел себе первые яркие проявления в ранговых маєтностях, землях, являющихся должностными, связанными с определенной старшинской должностью гетмана и его ближайших помощников, полковников, сотников и проч.“⁴⁾. Заборгованість мала тут велике значіння. Тут Рожков не звернув уваги на монастирські володіння. Оцінюючи участь старшини в історії закріплення, автор уклав свої погляди під впливом О. Лазаревського та О. Єфименкової.

Впливи марксизму є в студіях М. Слабченка та М. Яворського.

Треба відзначити погляди на історію селян М. Слабченка в його томах „Організації господарства“. Тут особливі цікаві томи — перший та четвертий. У першому томі автор висловлює свій погляд на значіння

¹⁾ М. Покровский, Русск. история, т. II, стор. 216. 1923.

²⁾ М. Покровский, Марксизм и особенности исторического развития России. М. 1925, стор. 84—5.

³⁾ Обзор русской истории с социологической точки зрѣнія, II в. М. 1905, стор. 50—1.

⁴⁾ Н. Рожков, Русская история в сравнит.-ист. осв., т. VI М. 1923 ст. 30—31. Про погляди Н. Рожкова див. ст. М. Покровського „Историк марксист“ 1927 № 3 та розвідки різних авторів в „Ученых записках Института истории“, т. I, М. 1929.

козацької революції для суспільних груп. „Революція обіцяла місту звільнення від конкурентів та волю торгівлі, конфесійним інтересам повне задоволення, класові селян свободу від панів, козацтву від великих дідичів. Польська держава не справилась з організацією великого господарства на Україні та збанкрутувала і новий устрій почав утворюватись „не відразу“. Важливе земельне питання не було в корені розв'язано. Шляхти немало лишилося на Україні. „Словом міжнародня обстановка й тяжкий внутрішній стан країни не сприяли переведенню заснованих на радикальних принципах господарчих порядків“ (стор. 17—18). У дальшому, обстоюючи новий устрій, „виразно побивався пролетарський кляс“. У цьому томі автор спиняється на низці важливих питань щодо відновлення власности, історії землеволодіння, колонізації форм господарства, клясового розподілу людности тощо.

У четвертому томі автор звертає увагу на розвиток тодішньої української буржуазії, на її становище в державі та впливи, на допомогу від московської буржуазії. „Московская буржуазия, вступившая в XVII в. на путь меркантилизма и широкой империалистской политики, протянула руку помощи своему украинскому собрату“ (стор. 4), „Присутствие московских войск облегчило украинской буржуазии прочно пустить корни и победить мужика“ (стор. 5). Автор тут далі розгортає та доповнює свої гадки щодо стану „хлопов“, про що, як ми бачили, він казав у I томі. Селяни за Хмельниччини „ничего по существу не выиграли и „новым порядком“ были так же недовольны, как и до Хмельниччины“ (стор. 3). Це незадоволення вони далі не раз виявляють. У цьому томі М. Слабченко підкреслює, що „крепостное право явилось у нас, как и в России, не от государства, как говорил Ключевский, но при помощи государства, при помощи политической организации командующих классов. К такому результату пришли разными путями — нажимом в частноправных отношениях, как установлено было в предыдущих томах исследования, и не менее сильным (нажимом) публично-правового типа“. Тут головну ролу в цей час „мелкой собственности“ мали натуральні податки та повинності. У книжці є чимало цікавих гадок, але zarazом часом бракує хронологічної перспективи, так само є твердження, що потребують доповнень та поправок. Отож автор зазначає, що „Шляхетство, крупные торговцы и их вспомогательные аппараты были либо уничтожены, либо изгнаны“ (т. IV, ст. 1), в іншому місці (т. I, ст. 18) каже: „скільки не емігрувало шляхетства, не мало його залишилось на Україні (твердження акад. Василенка про вигнання цілого шляхетства на Україні ні на чому не засновано) й захопило впливові посади“. Останню гадку в автора цілком обґрунтовано; на першу гадку не можна пристати в тій широкій формі, в якій її подано. Так само варт відзначити, що цікаве питання щодо української буржуазії не розгорнено у автора. Очевидячки, існували умови ще перед Хмельниччиною, що підготували її пізнішу силу. Можна ще назвати низку питань, але загалом ці праці дають цікаві авторові спостереження щодо складних питань з історії клясових стосунків на Лівобережній Україні в XVII—XVIII в. Деякий матеріал є так само в інших двох томах.

У студіях М. Яворського безпосередньо до нашої теми стосуються розділи в ч. II „Нарису історії України“. Автор тут укладає свої гадки під впливом вже відомих нам поглядів М. Покровського, В. Барвінського та М. Слабченка, внівши zarazом і деякі свої спостереження. Автор звертає увагу на те, що „велика земельна власність при нерозвиненій тоді виробничій техніці, коли не було машин“, не могла без послушенства існувати. Перші „покріпачувати“ селян почали монастирі. М. Яворський вбачає це в тому послушенстві, що про його свідчать універсали Богдана Хмельницького“. Отже послушенству, коли не для всіх, то принаймні для деяких монастирських посполитих навіть не треба було поступово відновлюватися, воно існувало, або відразу ж поверталось й набувало старого свого змісту, як „то й притихало на деякий час“ (стор. 117). За монастирями йде військова старшина¹⁾.

Історики-марксистичні своїми зауваженнями в загальних курсах та в спеціальних поглибили та поширили ті питання, що на них треба звертати увагу, студіюючи далі історію селян. Самий напрям марксистської соціології поставив питання про студії над історією селян в іншу площину — ширшу та глибшу, ніж вона була досі.

Разом з цією течією, в українській історіографії по революції 1917 р. ширшу привертає увагу в студіях вивчення історії економічної. Цей інтерес утворюється так само почасти під впливами марксистської соціології, але він фіксує увагу найбільше або тільки на економічній історії, або на ній у зв'язку з історією суспільних стосунків. Це виявилось в студіях з історії економічного та соціального життя на підставі Рум'янцівської ревізії, що дають матеріал для історії селян в XVIII в. Ми відзначимо праці, що зв'язані з історією селян.

Вперше почато використовувати матеріяли Рум. Рев., як ми бачили, в 2-ій половині XIX в. З пізніших студій XX в. назвемо розвідку В. Романівського „Хозяйства монастырскихъ крестьянъ Любецкой сотни въ 1767 году (Юбилейный Сборникъ статей Ист.-Этногр. кружка при Киевскомъ У-тѣ. К. 1914), далі праці Ф. Ковби про становище посполитих в Пищанській сотні Переяславського полку, П. В. Федоренка про Вороньківську сотню. Обидві надруковано в „Трудахъ Полтавской Ученой Архивной Комиссии“ в. 12 (П. 1915), З новіших праць моя „Канівська сотня Переяславського полку за Рум. рев.“ (Записки Істор.-Філ. Відділу У.А.Н., кн. VII—VIII), дещо є про селян в іншій моїй студії про Остер (ibid., кн. VI) та в праці Пустовійта про Козелець (ibid.), далі Мандзюка („Гоголівська сотня Переяславського полку за Рум. Рев.“ — Студії наук.-досл. Кат. історії України в. I), в студії С. Шамрая про Баришпіль (Іст.-Геогр. Зб., т. I, II). Ці студії, правда неоднаково, більш та менш повно, залежно від стану самого джерела та авторових інтересів висвітлюють життя економічне і соціальне підданих та посполитих і їхнє становище супроти інших груп людности,

В окремих студіях трапляється так само поєднання інтересів до економічного життя з інтересами правними. Це є в новіших студіях проф. Ол. Гру-

¹⁾ В сучасній марксистській історіографії М. Слабченко та М. Яворський не вважаються за марксистів.

шевського „Універсали та грамоти в земельних справах з 1650—1660 рр.“, потім „Гетьманські земельні універсали 1660—1670 рр.“¹⁾). Автор використовує здебільшого для своїх студій опубліковані вже матеріали в „Актахъ Западной Россіи“, далі в „Актахъ Южной и Западной Россіи“ в Генер. слідствах Чернігівського, Ніженського полків, з невиданих — Генер. слідство Стародубівського полку. Спинається він на низці питань, які в історичній літературі вже дебатовано, висловлюючи з приводу цього свої гадки.

Інша розвідка, що на ній треба спинитися, — це праця Ір. Черкаського „Сліди домініяльного (панського) суду на Лівобережній Україні наприкінці XVII і початку XVIII в.“. Автор ставить цікаве питання про існування панських судів на Лівобережжі. Він визнає, що такий суд був вже наприкінці XVII та початку XVIII в. Панами були тоді монастирі ратуші, старшина. Автор визначає компетенцію суду, але далі підкреслює, що „матеріали, на підставі яких ми прийшли до зазначених висновків, нечисленні“. Це все ж дозволяє Ір. Черкаському поставити питання про існування панських судів. Щоб далі це питання опрацювати, потрібні більші матеріали. Так само потрібно виявити, якою мірою ратуші брали участь у панських судах, бо самі ратуші все ж не можна вважати за „панів“, бо ратуші та пани то різні суспільні явища.

Отже огляд студій, ближче зв'язаних з питанням щодо історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII в., які з'явилися по революції 1917 р.³⁾,

¹⁾ Друк. в „Наук. Зб. Істор. Секц. У.А.Н. за 1925 р.“ (К. 1926), стор. 110—137, Історично-Географічний Збірник, т. I (К. 1927), стор. 53—92. На подібні теми в розвідка й у „Записках Іст.-Філ. Відділу“, кн. VII—VIII. („Перші земельні гетьманські універсали“).

²⁾ Друк. в „Працях Комісії для виучування історії західно-руського та українського права“, в. II (К. 1926), стор. 176—197. Також стор. 190.

³⁾ Закінчивши цей розділ, ми обізналися з 1 пол. IX тому „Історії України-Руси“ академіка М. Грушевського, що вийшла з друку р. 1929. Тут подамо короткі відомості про той новий матеріал з історії селян, що є в цьому томі. Акад. М. Грушевський в передмові до цього тому подає деякі зауваження. Він підкреслює, що в історіографії „після того, як так довго скупчувала на собі увагу політика старшини, її стратегія й дипломатія“ тепер „мусімо шукати того, що досі більше постулювалося, ніж виявувалося, становище та роля соціальних низів“... Основним завданням моїм і мусіло бути дослідження саме ролі їх у сім великим зломі українського життя, висвітлення впливів цього моменту на дальшу їх долю і переломлення в їх уяві і свідомості його значіння“ (стор. 6). Цьому приділено увагу правда одночасно з далеко більшою увагою до дипломатичної та суто-воєнної історії тих же часів Хмельниччини (роки 1650—1655). Документального нового матеріалу подано сила.

У новому томі цінні відомості, що їх подав автор на підставі польських та московських архівів, про відновлення шляхетського режиму по Зборівській умові та Білоцерківській умові, разом з тим є відомості про відновлення послушенства на шляхетських землях та про те, як поставилися до цього селяни. У праці виявлено так само напрям політики старшини в селянському питанні. По Зборівській умові, як укладено реєстра за одну з маніфестацій лояльності, зазначає автор, „від котрих ніяк було відмовитися, се було допускання польських поміщиків до їх маєтностей і підтвердження обов'язку підданих слухатися своїх панів“ (стор. 15). Ця політика Богдана Хмельницького та, можна думати, не всієї, але значної частини старшини виявилася пізніш у тому, що гетьман видав в 1650 р. з волоського кордону універсала, який дозволяв панам разом із старшиною карати своїх „своєвольних“ підданих (стор. 22).

Додатковий матеріал можна так само знайти в цьому томі для розв'язання дискусійного аж до останнього часу в історіографії питання, в якій мірі можна казати про розвиток послушенства та умови його існування за Хмельниччини до Переяславської умови.

виявляє, що тут продовжувано студії, ставлено окремі цікаві питання. Висвітлюючи явища, виявили себе яскраво напрямки марксівський та економічний. Останній має впливи згаданого в нас лівобережного напрямку.

Коли ми тепер коротко спинимося на головних моментах у нашому огляді щодо історії селян, то побачимо, що за різних часів громадянство ставилося по-різному до селян. По-своєму дивилася на селян старшина в 2 пол. XVIII в.; з іншими інтересами підійшли декабристи, далі члени Кирило-Методіївського Т-ва; ще інакше підійшли ліберали та народники по реформі 1861 р. Безперечно, усі ці погляди відбили на собі ті ідеологічні течії, що тоді були панували. Усі вони виявили шматки реального життя селян. „Все идеологии составляют из кусочков действительности, совершенно фантастической идеологии не бывает, и, между тем, всякая идеология есть кривое зеркало, которое дает не подлинное изображение действительности, а нечто такое, что даже с изображением в кривом зеркале сравнить нельзя“, каже акад. М. Покровський ¹⁾.

Ці всі віхи в історії селян тепер уже перейдено. Історичний дослід вступив завдяки марксівським працям у дальшу стадію, глибшу та ширшу для студій над минулим.

Дальше більш чи менш повне висвітлення історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII вв. залежатиме також від стану архівних матеріалів та їх правильного критичного використання та тлумачення.

На цьому останньому питанні ми тепер спинимось. Щодо архівних матеріалів з історії селян, то треба сказати, що стан їх для XVII в. та XVIII в. далеко не однаковий.

Коли для історії Лівобережної України XVIII в. багаті, різноманітні джерела заховалися в значній кількості по київських, харківських, чернігівських, полтавських архівах, коли матеріали можна знайти у архівах московських та ленінградських, то зовсім інакше виглядає стан джерел для XVII в. За Хмельниччини, далі Руїни понищено багато архівних матеріалів, що висвітлювали розвиток економічних, суспільних стосунків на Лівобережжі перед Хмельниччиною та по ній. Надзвичайно цікавий процес утворення нових суспільних форм на Лівобережжі доводиться відновлювати за уривковими та дуже неповними відомостями, які залишилися в документах чи які подають пізніші джерела XVIII в. Цей загальний стан архівних матеріалів не раз підкреслювали дослідники; яскраво схарактеризував це акад. М. Грушевський у „Студіях з економічної історії України“.

¹⁾ „Борьба классов и русская историческая литература“ Пгр. 1923, стор. 9. Звичайно кожна ідеологія відбиває класові інтереси. В марксівській соціології поняття класа найяскравіш окреслено у Леніна: „классами называются большие группы людей, различающихся по их месту в исторически определенной системе общественного производства, по их отношению (большей частью закрепленному, оформленному в законах) к средствам производства, по их роли в общественной организации труда, а следовательно по способам получения и размерам той доли общественного богатства, которой они располагают. Классы — это такие группы людей, из которых одна может себе присваивать труд другой, благодаря различию их места в определенном укладе общественного хозяйства“. Текст подаємо за С. Оранським „Основные вопросы марксистской социологии т. I Лнгр. 1929 ст. 172.

„Великий народній рух“, скасувавши шаблею козацькою весь ненависний, супротивний йому суспільно-політичний устрій, знищив багато й того, що могло мати лише розуміння свого передреволюційного життя і народньої опозиції. Багато поглинула „велика руїна“ навіки. Втрати сі тим тяжкі, що взагалі ті джерела, в яких ми черпаємо свої відомості про українське життя тих часів, для східної України, не були так багаті. Українське життя ще тільки формувалося, і весь той юридичний і культурний зміст, актами якого ми користуємося для пізнання давніх обставин, — був ще дуже слабкий, мало розвинений. Отже й не міг лишити по собі таких багатих матеріалів, які маємо по всіх історичних пригодах для Західної України“¹⁾.

За такого стану матеріалів, коли й можна буде дещо відновити з політичного життя України на підставі джерел по московських, польських та інших архівних збірках, то щодо суспільних стосунків, життя економічного повно намалювати картину їх не можна буде.

Усе ж дещо в цьому напрямкові в історіографії вже пощастило відновити і, очевидно, дещо пощастить і в дальшому.

Для першої половини XVII в. з історії Лівобережжя можна деякі відомості знайти в актових книжках²⁾, люстраціях, панських архівах, монастирських архівах тощо, з державних архівів чималий матеріал ще могла б дати Литовська та Польська метрики. Тепер частина цих матеріалів переховується в архівах Польщі³⁾. Увесь цей матеріал зберігся в далеко кращому стані для Правобережжя. Для Лівобережжя заховалося його багато менше й частина, напр. та, що переховується в польських архівах, залишається тепер неприступна.

Тому студіювати історію селян за цей час доводиться тільки за уривковими та неповними відомостями, що доховалися досі чи то в мемуарах, чи то в інших документах, чи вже опубліковані. Отож, приміром, не можна цілком відновити картину економічного та соціального життя на Лівобережжі на південній його частині — Полтавщині за господарювання Вишневецьких. Вже опублікований матеріал ставить низку питань, що їх покищо розв'язати не можна.

Небагато матеріалів доховалися й для Хмельниччини. Ми знаємо, що у Хмельницького був свій архів, де було чимало матеріалів для історії міжнародніх зносин та для історії внутрішнього життя. Архів цей був спочатку в Терехтемирові, далі в Чигирині. Він частково потрапив до поляків, потім за дальших гетьманів особливо піклувався про його Дорошенко. Пізніше зібрано великий архів за Мазепи в Батурині; його, як відомо, 1709 р. знищено, коли Меншіков здобув це місто та й зруйнував його до щенту⁴⁾.

¹⁾ „Студії“ К... 1918 ст. 82.

²⁾ О р. Левицькій, „Объ актовых книгахъ“. Труды XI Археол. съезда, т. II.

³⁾ Бібліографія у праці В. Романовського „Нариси з архівознавства“. Х, 1927, ст. 33. „Archeion“ II Warszawa 1927.

⁴⁾ Іван Крип'якевич, До історії українського державного архіву в XVII в. (Записки Наукового Т-ва у Львові, т. 134—5), ст. 67—68 та інші ст.

Так само не пощастило пізніш частині старшинських архівів та архівам монастирів. У кращому стані вони для XVIII в., як для XVII в.

Архів Києво-Печерського монастиря, напр., на початку XVIII в. (1719 р.) під час пожежі було знищено, отже ми можемо виучувати становище селян на маєтках Лаври докладніше для XVIII в. Так само чимало понищено архівних старшинських матеріалів під час боротьби різних груп на Лівобережжі, конфіскацій маєтків тощо. Велику щодо відновлення цих архівів працю проробив О. М. Лазаревський в 2-ій пол. XIX в., Серед чималої кількості документів XVIII в., що їх пощастило посистематизувати, трапляються іноді цікаві документи XVII в. або їх копії. Так само траплялися подібні явища з архівами Малоросійської колегії та іншими ¹⁾). Ця сувора доля архівних матеріалів 2 пол. XVII в. ще дещо залишала з матеріалів для студій над суспільними верствами. Праця над історією Лівобережної України у XVIII в. дала можливість у документах XVIII в. повідшукувати чимало цікавих та цінних відомостей для XVII в. Тут важливі звістки в Генеральних слідствах Стародубівського, Чернігівського, Ніженського, Гадяцького, Миргородського, Прилудького, Київського та інших полків. Додаткові відомості дають документи, до Генеральних слідств додавані. Чимало доховалося копій, а то й оригіналів монастирських справ. Багатий матеріал дають „Монастирські справи“, що переховуються в Архіві давніх актів у Києві. Їх частково використовував для своїх студій В. Мякотін. Тут доховалися справи Густинського, Лубенського та різки чернігівських монастирів.

Отже, частину відомостей ми можемо відновити, та це звичайно не задовольнить усіх потреб дослідів над історією селян на Лівобережжі в XVII в.

Окрім цієї неповноти матеріалу — за другу важливу перешкоду для вичування цього ж матеріалу є те, що він розкиданий. Акад. М. Василенко, В. Мякотін, В. Барвінський цілком справедливо зазначили цю велику аномалію в стані архівного матеріалу. Взяти хоча б для прикладу, що таке важливе джерело для історії економічного та соціального життя, як Рум'янцівська ревізія, розкидане по різних місцях ²⁾). Усе це утруднює виучувати історію Лівобережжя. Правда, тепер почато вже спроби збирати, концентрувати архівні матеріали з історії XVII—XVIII вв. ³⁾, але в цьому напрямкові є ще чимало роботи.

Ця коротка характеристика стану архівних матеріалів Лівобережжя XVII—XVIII в. показує, чом не так систематично, як, наприклад, для історії Правобережжя видавано матеріали. Коли для історії селян на Правобережжі маємо видані документи в кількох томах „Архива Юго-Западной России“ (із розвідками В. Антоновича, Ів. Новицького), для Західної України маємо низку томів „Жерел до історії України-Руси (вступні розвідки акад. М. Гру-

¹⁾ Геліченко, Скорбный листъ архива Малоросійской Коллегії („Кіев. Стар.“, 1889, липень, стор. 445—58).

²⁾ Про це у моїй статі „Наукове розроблення Румянцевської ревізії“ „Україна“ 1924 № 3.

³⁾ Ст. Є. М. Іванова „Українські фонди перевезені з Москви“ („Архівна справа“, кн. 4, Харків, 1927 р.).

шевського), то для історії селян Лівобережної України матеріалів, виданих окремими збірками нема. Ці матеріали, що доховалися, частково видані в різних виданнях (напр. „Акты Западной Росіи“, „Акты Южной и Западной Росіи“ та інші) разом з джерелами іншого характеру, частково розкидані по розвідках з історії суспільних стосунків, по численних працях О. Лазаревського, В. Мякотіна, М. Василенка, В. Барвінського. Знайти можна матеріал і по провінціальних виданнях 2 пол. XIX ст. (напр. „Черниговскія Губернскія Вѣдомости“). Отже можна сказати, що ми не маємо тепер систематично підібраних матеріалів з історії селян на Лівобережжі, той матеріал, що виданий уривками, не може задовольнити дослідника.

Отже з того, що ми казали, можна бачити, що джерела не вистудіювані, далеко ще не всі відомі. Тут для XVII в. все ж дещо можна буде відновити але звичайно, навряд чи пощастить відновити так, як це можна буде зробити для XVIII в. Багато поглинула велика Руїна XVII в.!

Отже тому для нашої праці ми мусіли звернути увагу на джерельний друкований та архівний матеріал. Перший ми використали з низки друкованих видань та розвідок. Архівний матеріал використали з київських архівних збірок, чернігівських, харківських, полтавських, використовували так само московські та ленінградські архівосховища.

Це дало нам можливість одночасно почати готувати до друку збірку матеріалів з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII в.

У цьому першому томі своїх „Нарисів“ ми маємо на увазі спинитися хронологічно на XVII в., кінчаючи початком XVIII в. (Мазепиними часами). Наші „Нариси“ почнемо з першої половини XVII в., далі розглянемо становище селянства за Хмельниччини на Лівобережній Україні, далі по Хмельниччині в 2-ій пол. XVII в.

Р О З Д І Л І І

СЕЛЯНИ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В І ПОЛОВИНІ XVII в.

Економічні передумови колонізації Лівобережжя та сама колонізація. Клясові стосунки. Становище селян на північному та південному Лівобережжі. Питання про характер послушенства у різних володільців — шляхти, монастирів тощо. Боротьба проти шляхетського укладу — колонізаційний рух та участь у козацьких повстаннях.

В історії українських земель велике, безперечно, значіння має XVI в. Він стоїть неначе на порозі двох днів — старої з розвиненим натуральним господарством і нової, коли ширше дається знати грошове господарство. Не тільки трапляються під цей час зміни в економічному житті, трапилися так само зміни в суспільних стосунках, в політичному житті, в історії культурного та освітнього руху. Акад. М. Грушевський у своїй цікавій праці „Студії з економічної історії України“ каже: „не тільки зазначений він великими, епохальними подіями, які на цілі віки дали напрям і закраску дальшому розвоєві життя“ (стор. 3) і далі окреслює галузі життя, в яких нове життя себе виявило. „В світлі сих матеріалів вирисовується й виясняється перед нашими очима многоважний економічний процес, на тлі якого розвиваються тодішні економічно-суспільні відносини — перехід центра ваги економічного й суспільного життя з города-міста на село, на панський двір-фольварок: і на панщинне господарство“ (стор. 5). Справді, в XVI в. закладаються нові форми економічного, соціального, політичного життя, які дуже подіяли на хід дальшого життя українських земель.

В XVI в. в економічному житті ми спостерігаємо розвиток грошового господарства. У старому господарстві, де експлуатація фавни країни, себто поширення ловецтва, рибальства, бджільництва, випасів для худоби та іншого, мала головне значіння, стаються зміни в зв'язку з новим напрямом в економічному життю Європи. Те, що Польща здобула Гданськ, відкрило зручніший торговельний шлях для зносин з Західньою Європою, порівнюючи з тими, що існували доти. У Польщі, а далі й на Україні виникає низка торговельних осередків, що велику відігравали ролю в економічному житті. У XVII в. господарства, замість обслуговувати свої вужчі інтереси, починають продукувати на продаж. Цей новий характер господарства захоплює спочатку західні українські землі (Галичина), далі поширюється на Правобережну Україну та далі на схід.

Джерела відзначають, що під цей час багато вивозять лісових матеріалів до Західньої Європи. Вивіз цей почато вже в XV в. і в XVI в. він значно розгортається. До Гданську цих лісових матеріалів вивожувано дуже багато. Пани-дідичі нещадно винищували ліси, щоб здобути якнайбільше грошей. Цілком правдиво каже польський письменник, „Де поглянеш, всюди рубають або бук до гуті, або сосну на смолу, або дуб на барки“.

У XVI в. повстає великий попит і на продукти сільського господарства. До цього спричинилася велика потреба на збіжжя в Західній Європі. Гуситські війни та селянські заколоти за Реформації у Німеччині зруйнували утворене тут господарство. Дуже допомагала була хлібом Іспанія, але тут сільське господарство підупало. Низка умов сприяє тому, щоб Гданське в економічному житті посіло показне місце в Європі¹⁾. Сюди починають надходити продукти сільського господарства, що їх узялося постачати панське господарство в Польщі та на Україні, ідучи назустріч новим вимогам життя.

Коли, таким чином, хліб стає за об'єкт для експорту, то земля, що продукувала хліб, набуває значіння для людности і насамперед для тодішніх владущих верстов — магнатів, шляхти, духівництва тощо. Маючи перевагу в державі, вони починають захоплювати землі. Зростають чимало панські маєтки, виростає чимало фільварків.

Цьому розвиткові панських маєтків сприяв самий характер фєвдального ладу в Польщі. Тут у XV в. шляхта здобуває собі низку важливих та вийняткових прав в управлінні державою. Як верства, шляхта замикається. Привилеї, що їх здобуває шляхта, перетворюють її на певну клясову групу. Завдяки багатьом пільгам щодо господарства осіла землеволодільницька шляхта, набуває не абиякого значіння й поволі захоплює державні посади. Разом з духівництвом шляхта стає „первенствующимъ сословієм“ у Речі Посполитій. Та не треба забуватися, що ці обидві верстви не були цілком одноманітні. Тут визначалися магнати — заможніші кола, що диктували свої бажання менш заможній шляхті.

Цей клясовий характер відбивається й у тогочасному законодавстві — статутах, конституціях, у відповідній клясовій організації тощо²⁾.

Зміни в економічному житті та суспільному ладі безперечно вплинули на становище українських земель. Вже перед XVI в. відомі спроби уній — включити українські та литовські землі до Речі Посполитої. Зазначені вище зміни сприяють тому, що заходи ці поновлюються. Нагадаємо кілька важливих подій, що передували були Люблинській унії. Вже Литовський статут 1529 р. відзначив низку нових елементів владущих верстов на українських та литовських землях. Далі в зв'язку із змінами в економічному житті важливого набув значіння „Устав о волоках“, що його Жигимонт-Август 1557 р. запровадив для великого князівства Литовського. За дальший етап було запроваджено Литовського статута 1566 р., що доповнив іще деякими елементами права, зформульовані в Статуті р. 1529. Усе це підготувало Люблинську унію 1569 р. Польські пани вже давно намагалися були об'єднати українські та литовські землі, їм тільки пощастило зробити це тепер, як утворилися відповідні сприятливі економічні, соціальні та політичні умови.

¹⁾ П. Кулишъ, Історія возсоединенія Руси, т. I, стор. 16.

²⁾ Ст. Кутшеба, Очеркъ исторіи общественно-государственнаго строя Польши. СПб 1907, 55—94, 131—136.

Люблинська унія оформила новий стан і на українських землях на Правобережній та Лівобережній Україні. Тоді до Речі Посполитої увійшли на Лівобережжі з Чернігівщини тільки Остерщина та Любеччина, невеличка смуга землі біля Дніпра, решта Чернігівщини тоді належала Московській державі. Зате до Київського воєводства увійшла вся південна частина Лівобережжя, пізніша Полтавщина. По Люблинській унії на Правобережжі, а потім у кінці XVI та в першій половині XVII в. поширюються нові форми економічного життя, робляться спроби завести суспільний лад, що панував у Польщі з виїнятковим становищем шляхти, католицької церкви, поширеною панщиною, що вже була в Польщі та в Західній Україні.

Становище селян на Правобережжі, що досі були рівняючи вільні, змінюється. Шляхта, монастирі здобувають у короля права на землі, щоб їх ширше експлуатувати та здобувати продукти для експорту через Гданське в Західню Європу. Про розміри цих земель у Варшаві знали мало. Про це може свідчити яскравий приклад надання гуманського та звинородського ґрунтів. Калиновський, що привластив їх собі хитрощами, зазначив, що вони займають 7 миль, а насправжки ці багаті землі дорівнювали двом повітам колишньої Київської губернії¹). В останній чверті XVI в. територію північно-західньої України, себто краї вислянського басейну, експлуатовано так, що звідси вивожувано чимало хліба за кордон.

У зв'язку з цим поширюється вже не тільки захоплення нових земель, а й відбирання земель у селян. Такі випадки траплялися вже раніш в першій половині XVI в. в Західній Україні, але тепер вони поволі поширюються на Правобережжя. З одnodенної панщини стає триденною на землях з розвиненим панським господарством, у Галичині траплялися вже й випадки щоденної панщини. На українських та литовських землях цим змінам у становищі селян допомогла „устава о волоках“ 1557 р., що про неї ми згадували. Вона в інтересах фільваркового господарства нищить селянські права та старий характер землеволодіння. Зміни відбуваються на Волині. Це можна бачити з новіших відомостей про зростання невеличкого міста Старокостянтинова. На Волині в останній чверті XVI та початку XVII в. фільваркове господарство, продукція хліба на вивіз охоплює цілу територію, далі починає переходити й на Київщину²).

Ці нові форми економічного життя звичайно погіршили становище селян. Вже за Генріховими артикулами р. 1573, що ствердили цілковиту владу панів над селянами в додаток до попередніх умов, юридичне становище селянина гіршає. Ще більше виявляється це пізніше. Експорт на захід та потреба обробляти для цього землю викликає дедалі більшу потребу на по зможі більшу кількість людности в поселеннях, щоб мати певні робочі руки для

¹) М о я розвідка, Гуманщина в XVI—XVII вв. „Записки Іст.-Філ. Відділу“, кн. XI, стор. 23—4.

²) Чимало звісток про зміст в економічному та суспільних стосунках є в працях М. Грушевського „Історія України-Руси“ т. VI, стор. 121—234, далі в „Студіях з економічної історії України“ (К. 1918); про Волинь так само у О. Барановича Панське місто за часів польської держави (Старий Константинов) („Записки Іст.-Філ. Відділу В.У.А.Н.“, кн. XVII, стор. 5—12).

праці на вивіз. Про ці зміни в становищі селян чимало доховалося звісток в актових книгах володимирських, луцьких останньої чверти XVI в. Заразом джерела доховали окремі випадки, коли селян звільняли від послушенства. Про це може свідчити запис зем'янина Павла Пузовського 1593 р... „паметаючи на учтивые службы того подданого моего Федора Данилевича, которые он мне, пану моему, з молодых лет своих чинил... теды я того Федора Данилевича с послушенства своего его вызволяю и волным его чиню на вечные часы“...¹⁾ Та це були окремі випадки, мабуть за якісь особливі послуги, бо інвентарі сіл на Волині та в інших місцевостях відзначили нові зміни в економічному житті, що поволі пересовувалися на Київщину і далі на південь та схід. Чимало до цих нових форм важкого життя для селян запроваджували фєвдальні війни, що відбувалися поміж заможними шляхтичами за землю, селян тощо. Про це чимало зустрічаємо звісток у джерелах. Ці „gwałtowne pąjazdy“ руйнували селянське господарство.

Селяни Західньої України, Волині та інших місцевостей шукали порятунку в утечах. Їх чимало зареєстровано в актах. Польський уряд уперто боровся з утікачами, видаючи різні накази тощо, але спинити їх він не міг.

Селяни тікають або на південь України, Запоріжжя, або на схід. Отже починається колонізація цієї мало залюдненої території українських земель, куди людність гнали важкі економічні та соціальні умови.

Територія на сході, що на ню пішла людність у 2-ій пол. XVI та в XVII в., було Лівобережжя. Ця територія мала вже поселення, але була зовсім незначно залюднена в порівнянні з західньо-українськими землями. Завдяки змінам в економічному житті та суспільних стосунках у Західній Україні та на Правобережжі вона здобуває чимало нових поселень, під цей час її колонізує українська людність. Лівобережжя притягало увагу не самої української людности, дуже цікавилася цією територією й шляхта; писано з приводу вільних українських земель чимало брошур про те, як ними розпорядитися. Одні радили завести на лівому березі Дніпра лицарську школу, інші пропонували поділити всю порожню землю на Україні між бідною шляхтою і про рокували, що таким способом тут утвориться нова Річ Посполита, бо порожньої землі на Україні тоді було більше, ніж Велика та Мала Польща разом узяті. Не дарма пани польські на соймі казали: „Ми знаємо цей край менше як голяндці Індію“²⁾.

Докладно оглянути колонізацію Лівобережної України завдяки наявності малого числа актових книг київських, житомирських, брацлавських та інших матеріалів надто бо важко, але це не спинило робити спроби виявити, звідки йшла ця колонізація на Лівобережжя³⁾.

¹⁾ Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. VI, т. I, стор. 221—3.

²⁾ П. Кулишъ, Исторія возсоединенія Руси, т. I, стор. 18—19.

³⁾ Напр. М. Максимович, В. Антонович, Владімирський-Буданов, польський історик Ол. Яблоновський та інші. Див. про це у Н. Василенка, „Очерки по исторіи Западной Руси и Украины“ (стор. 529—534).

Тут очевидячки треба обмежити гадку Ол. Лазаревського щодо цього питання; він, на підставі ономастики сіл, за колонізаційне джерело для Лівобережної України називає Поділля, Галичину, Волинь¹⁾. Вже В. Антонович одзначив, що XVI в. колонізація так само відбувалася з півночі на південь. Цього погляду тримається Ол. Яблонівський. Він каже, що людність пересувалася „етапами“, з півночі на південь посувалися поселенці в XVI в., далі визначає рух з Правобережної України на Лівобережну. На Київщину людність ішла з Волині. З Київщини — на Лівобережжя — Остерщину, Переяславщину, Лубенщину та інші місцевості південного Лівобережжя. Він наводить випадки, коли люди переходили з місцевостей північної Полтавщини в південну²⁾. Ці всі звістки Ол. Яблонівський подає тільки на підставі відомостей з трибунальських процесів, що все ж не дають повної картини про колонізацію.

Акад. М. Грушевський зазначає, що з українсько-білоруського Полісся з Побужжя, Галичини, з північно-західної Волині людність селянська та міщанська йшла на Брацлавщину та Київщину³⁾.

В історії колонізації Лівобережної України наприкінці XVI та в першій половині XVII в. головну роль мала людність українська. Вона вже застала тут низку поселень, що існували раніше⁴⁾. Справді, з люстрацій староств 1552 р. знаємо, що напр., на Остерщині вже існували поселення, окремі поселення були на території південного Лівобережжя. На початку XVII в., за відомостями люстрацій, поселень побільшало значно на території Лівобережжя.

* Мало вивчено територію Чернігівщини, що належала Московській державі в XVI в. Тут частина давніх поселень залишилася. Вони містяться здебільшого по річках Остру, Союму, Десні, Снові. Так ми знаємо про існування Листвена, Боровичів, Сновська, Курилова, Великої Весі, на Городянщині Клочкова, Сибережа, на Чернігівщині, Коропа, Мельні на Кролевеччині, Бириля (Буринь) на Путилівщині, Мглина, Сосниці, Стародуба та багатьох інших. Можна гадати, що сюди московська колонізація сягала, хіба як виняток, можливо за таку територію була Стародубщина, де були володіння московських бояр та „дѣтей боярскихъ“, але це питання ширше не вивчено⁵⁾.

¹⁾ „Въ подтвержденіе того, что Подолия была колонизаціоннымъ источникомъ для Лѣвобережной Малороссіи можно указать на названія нѣкоторыхъ поселеній послѣдней повидимому перенесенныхъ сюда изъ Подоліи...“ Далі, ставлячи питання, відкіля приходила людність, що оселяла Поділля, зазначивши, що це питання не було ще за об'єкт для досліду, Ол. Лазаревський гадає, що „вѣроятнѣ всего, что метрополіей этой колонизаціи была Галицкая Русь...“ (Лубенщина и князя Вишневецкіе. „Кіев. Стар.“, 1896, янв., стор. 125—6). Ця людність йшла на пізнішу Полтавщину, південне Лівобережжя; на північне Лівобережжя — Чернігівщину — ішла людність з Волині та Холмщини (ib., стор. 124).

²⁾ Źródła dziejowe, t. XXII, 1887, стор. 128—133.

³⁾ „Історія України-Руси“, т. VII, К. 1909, стор. 256.

⁴⁾ „Но далеко не всѣ города Черниговской губерніи обратились въ городища, а села въ селища; многіе изъ нихъ и въ смутную годину татарскаго лихолѣтя сохранили свое населеніе и затѣмъ продолжали свое существованіе подъ тѣми же именами въ XVI и XVII, XVII—XIX в.“ Д. Багал'й, „Очерки изъ исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства“, т. I, М. 1887, стор. 64.

⁵⁾ Н. Василенко, Очерки, стор. 559—560.

Цікаву картину залюднення східньої частини Чернігівщини (кол. повіти Новгородсіверський, Рильський, Глухівський, далі Путивельський) подає грамота Івана IV московського царя, Новгородсіверському монастиреві 1552 р.¹⁾ Грамота подає відомості про територію земельних володінь, експлуатацію природних багатств — про рибні лови, боброві гони, про млини, тощо. Відомості, що тут подається, показують зростання поселень, але не характеризують спустошення, як це підкреслює Ол. Лазаревський²⁾. Там у грамоті читаємо: „за монастырем же в слободкѣ монастырской семь мѣсть дворовыхъ да селище, что было починокъ Афанасіевъ, на рекѣ Натери, да деревня, что былъ починокъ на рѣдѣ на Бобріке“... Далі маємо згадки про поселення („деревни“ та „села“) Коровикову, Оначину, Горбов, Красну, Щєкову, Жерноков, Вишинка, Іванків, Коткович, Скоски, Погребки, Сопич, не згадуємо вже про починки, що тут були.

Можна гадати, що тут, як і на іншій території Чернігівщини, жила найбільше українська людність, потім білоруська. Людність на цій території страшенно збільшується в кінці XVI та на початку XVII в.

Отже, колонізаційний рух на схід, що відбувався з Правобережжя та західніх українських земель, ішов на територію, що вже мала поселення. Цілком безпідставні та необрґрунтовані гадки тих польських дослідників, що відзначають, ніби Лівобережна Україна та Південна оселилися завдяки ініціативі найвищої польської влади та заходами магнатів. За головну причину були, каже, напр., Ол. Яблоновський, інтереси оборони, а не меркантильно-економічні³⁾. Він забувається за економічні та суспільні зміни в XVI в., що через них українська людність почала тікати на схід та південь та шукати тут кращої долі.

Щоб яскравіш уявити зміни в залюдненні Лівобережжя, окремо спинимося на північному Лівобережжі (Чернігівщині) та Південному (Полтавщині). Їх різнять між собою природні географічні та історичні умови життя.

Історію залюднення північної частини Лівобережжя — Чернігівщини в першій половині XVII в. можна поділити на два періоди, що межує їх 1619 р. — рік, коли східня та північна територія Чернігівщини перейшла до Польщі. За першого періоду кількість поселень Західньої Чернігівщини — Любецького та Остерського староств збільшилася порівнюючи з XVI в.; тут було далеко більше поселень, як наприклад було в Переяславському старостві. Виникають поселення в інших частинах Чернігівщини. На початку XVII в. на території пізн. Стародубівського полку було 47 поселень Ніженського — 49, північної час-

¹⁾ Тексти копії грамоти опубліковані в „Обозрѣніи Румянцевской Описи Малороссіи“ стор. 847—857. (В архівних збірках є копії в Рум. рев.) Новгород. сотня т. 142 (переховується в Черніг. Істор. Архіві), у монастирських справах (№ 2456) у київському архіві давніх актів.

²⁾ „Тѣмъ не менѣе, грамота эта служитъ несомнѣннымъ доказательствомъ запустѣнія сѣверской земли в XVI в., послѣдовавшего можетъ быть послѣ нашествія Менгли-Гирея“ („Описание старой Малороссіи“, т. 1, стор. 214, прим.).

³⁾ Źródła dziejowe, t. XXII, стор. 113—4. Так само на ша розвідка „Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII в.“ („Записки Істор.-Філ. Відд'ялу В.У.А.Н., кн. XXIV, стор. 64).

тини Прилуцького — 19. На території пізнішого Чернігівського полку, можна думати, існувало більш поселень, як у Стародубщині. Ці числа, — хоча приблизні, можливо навіть зменшені, бо укладені на підставі зовсім неповного матеріялу¹⁾, усе ж дозволяють вказати на деяку залюдненість Чернігівщини.

Колонізація Чернігівщини стає інтенсивніша за другого періоду після Деулинського перемир'я. На території Стародубського полку виникло 128 нових поселень, на Ніженщині — 77, на Прилуччині (черніг. частина) — 20²⁾. Щодо території самої Чернігівщини, то тут можна визнати не меншу кількість поселень, як на Стародубщині. Ближче можна казати про поселення на рр. Снові, Стрижню, Білоусу, Замглаю — правим допливом Десни, по рр. Вересочі, Мені, Борзні та самій р. Десні. Ця вся територія, що була зв'язана з Чернігівським повітом новоутвореного Чернігівського воєводства. У другій частині цього воєводства — Новгородсіверському повіті зустрічаємо поселення по Десні, Сейму, Івоті, Убеді. Спостереження з історії колонізації цього часу дозволяють визнати значну кількість поселень по Сейму та Десні³⁾. В Остерському старостві за люстрацією 1636 р. виникає 16 нових поселень⁴⁾, виникають так само нові поселення в Любецькому старостві.

Отже тому на підставі відомостей, що ми їх подали, можна відкинути погляд Ол. Яблоновського, ніби з Чернігівщини була пустеля в той час, як вона відійшла від Москви до Польщі. „Смутное время“, нехай воно й поруйнувало деякі поселення, все ж можна на підставі історичних віломостей визнати й за час, коли на Чернігівщині з'явилася низка нових осельників⁵⁾.

У дальшій колонізації Чернігівщини безперечно деяке значіння мала шляхта та польський уряд, але не треба забувати, що це явище треба зв'язувати тільки з останнім десятиріччям перед Хмельничиною.

За браком відповідних матеріялів, отож, напр., лишається покищо нез'ясоване питання щодо архіву Пясочинського (останній тут мав великі володіння), не можна розв'язати тут низку важливих питань, зв'язаних з історією залюднення цього краю.

Після Деулинської умови Чернігівщину адміністративно поділено на дві частині.

Одну з них, Стародубщину, приєднано до Смоленського воєводства; на ню поширюється ординація 1620 р., і тут швидко після 1620 р. почато розда-

¹⁾ Відомості ці ми взяли з праці О. М. Лазаревського „Описание Старой Малороссии“, т. I, II, III; користуючись їх даними, ми так само взяли до уваги критичні зауваження Д. Багалія, В. Мякотіна, Ів. Лущицького.

²⁾ Звичайно, ці числа приблизні; вони укладені за відомостями в працях Лазаревського (Опис. Стар. Мал.). Можна думати, що, напр., на Прилуччині було більше поселень, ніж знайшли ми в праці О. М. Лазаревського, бо ця територія була більше зв'язана з колонізаційним рухом (головним його напрямком).

³⁾ „Zadnieprze“ Sł. geogr. kr. Polsk., т. XIV, ст. 240—247, 1895.

⁴⁾ Żr. dz., V, ст. 209.

⁵⁾ Al. Jabłonowski, „Zadnieprze“, стор. 244, т. XIV, Sł. Geogr. Kr. Polskiego, ст. 241: „Czernihowszczyzna wogóle, zdaniem miejscowych badaczy jej przeszłości, dostała się Rpltej po ciężkich wojnach, jako pustynia prawdziwa, puszcza pełna, wśród których kryło się kilka gródków wspierających wyciągnięty na Seymie i Deśnie łańcuch pomniejszych ostrogów strażnic“.

вати маєтності шляхті, щоб утворити відповідний ґрунт для заведення шляхетського ладу; наслідки цих заходів виявилися по 1635 р.

Друга частина — східня Чернігівщина (пізніші повіти Чернігівський та Стародубський) була Чернігівським князівством в управлінні королевича Володислава. Р. 1635 утворено окреме Чернігівське воеводство з воеводою Мартином Калиновським. Досі, себто до 1635 р., не можна сказати, щоб на Чернігівщині були запроваджені вже міцно шляхетські установи. Це почалася тільки пізніше ¹⁾).

На Чернігівщині участь шляхти в залюдненні виявилася найбільше в утворенні низки міст, що мали правити для них за фортецю на випадок якоїсь несподіваної небезпеки. Отож, напр., це можна казати про Батурин, Борзну, Конотіп, Ніжень, Кролевець та інші. Згадані поселення мали спочатку військове значіння на лінії Путивельського „рубежу“ для охорони володінь ²⁾). Але це була тільки частина міст, друга частина вже існувала раніш. Назвемо Стародуб, Погар, Почеп, Мглин на Стародубщині ³⁾ та інші. Маємо так само відомості про те, що шляхтичі брали участь в осадженню сіл на території північного Лівобережжя.

На території пізнішого Стародубського полку були осаджені напр. с. Случок, Хмелівка ⁴⁾, с. Перегін ⁵⁾, Дешковичі ⁶⁾, Кривоносівка ⁷⁾, Борщів ⁸⁾; Криски ⁹⁾ на території Чернігівського полку; Вороніж ¹⁰⁾ Береза ¹¹⁾ на території Ніженського полку та інші. Про ці поселення ще доховалися звістки, що їх оселили шляхтичі, але про більшість таких відомостей не дійшло. Просто в Генер. слідстві зазначено було такого то шляхтича (напр. „село Лоски за владіння польского било шляхтича Речицького“). Усіх шляхетських поселень у „Ген. Слѣдстві“ Стародубського полку зазначено 61 ¹²⁾). Серед цих відо-

¹⁾ Акад. М. Василенко, Правне положення Чернігівщини за польської доби (Збірник „Чернігів і північне Лівобережжя“ К. 1928, стор. 290—301).

²⁾ Ал. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи, т. II, Нѣжинскій полкъ. К. 1893, стор. 51, 142, 206, 254, 377.

³⁾ Ibid., т. I, Старод. полк, стор. 112—3, 238, 298, 333.

⁴⁾ „Ген. слѣдствіе Стародубскаго полка“ (рукопис), стор. 6, пор. Ол. Лазаревського, „Описаніе Старой Малороссіи“, т. I, стор. 163.

⁵⁾ Ал. Лазаревскій, ib., стор. 244—5. За від. Ген. сл. у Лазаревського наведено оповідання козака Рубана, про те, що це село осадив Ол. Пясочинський.

⁶⁾ Ал. Лазаревскій, ib., стор. 246.

⁷⁾ Генер. сл., Старод. п., стор. 41 (рукопис).

⁸⁾ Ib., стор. 6.

⁹⁾ Ген. сл. Черн. п., Ч. 1908, стор. 141.

¹⁰⁾ Ген. сл. Нѣж. пов., Черн., 1901, стор. 83. Ал. Лазаревскій, Оп. Стар. М., т. II, стор. 345.

¹¹⁾ Ал. Лазаревскій, ibid., стор. 497.

¹²⁾ Тут згадуються з значних володільців М. Абрамович воевода Троцький. Ол. Пясочинський, Каз. Куницький підкоморій „княжества Литовского“, з інших шляхтичів — Птава, Речицький, Злотий, Хмельовський, Шкирмонт, Хваці, Волович, Понятовський, Кохановський, Грибовський, Остревенський, Полулях, Юдицький, Салтан, Рачинський, Маркевич, Мелешевський, Плясний та інші.

мостей зазначено, що „деревнею Круковим за владѣнія полского владѣли бискупи и нѣкоторые смоленская шляхта“¹⁾, потім у шляхтича Салтана була в володінні окрема Ропська волость²⁾, у шляхтичів Устиновича та Плясного була в володінні волость Чолховська³⁾.

На території Ніженського полку в „Генеральному слѣдствіи“ позначено 47 шляхетських поселень⁴⁾. Порівнюючи ці числа поселень на Стародубщині та на Ніженщині (тут беремо території пізніших полків) до поданих вище загальних чисел, можна сказати, що кількість поселень, що були в володінні шляхтичів, приблизно становила третину (108 пос.) зазначеної вище кількості (311 п.). Це звичайно приблизні числа, бо звістки наші щодо кількості поселень, як ми вже зазначили, на північній частині Лівобережжя все ж неповні⁵⁾. Але вони констатують цілком вірно те, що на північному Лівобережжю не всі поселення належали шляхтичам, було чимало поселень, можливо новіших, новоосілих, які ще не потрапили ближче в сферу експлуатації польських панів.

Отже в залюдненні північного Лівобережжя Чернігівщини кінця XVI в. та в першій половині XVII в. головну участь взяла народня колонізація. Людність, що тікала від утисків економічних, соціальних та інших, тут оселялася або в давніх вже поселеннях, або утворювала нові. Пізніше тут з'явилася шляхта. Вона сюди йде на те, щоб виконувати різні численні адміністративні обов'язки, не забуваючись про те, щоб здобути права на землі, ґрунти тощо та визискувати людність. Була так само частина шляхти, що тут одержувала право на землі та села за заслуги перед державою. Цим самим владущі кола в особі шляхти поширюють тут феодалний лад, що існував вже на Правобережжі.

Аналогічні риси в історії колонізації ми зустрічаємо, коли перейдемо до південної частини Лівобережжя.

Тут у XVI в., як і на території Запоріжжя, було поширене ухадницьке господарство. Воно в першій половині XVII в. існує, але поруч нових форм господарства, що тут виникли та зв'язані із змінами в економічному житті в Західній Україні та на Правобережжі.

Природні багатства південної частини Лівобережжя по Люблинській унії притягають пильну увагу шляхти. Про це свідчать відомості про надання тут великих просторів наприкінці XVI в.

¹⁾ Ген. сл. Стар. полка (рукоп.), стор. 25.

²⁾ До цієї волости належали поселення Старий Ропськ, Карповичі, Сачковичі, Тимоновичі, Бровчичі, Хоромне, Могилевці та Займище „где деревня Кропивна поселилас“ (Ген. сл. Старод. п., стор. 1).

³⁾ До волости належали поселення — Чолховичі, Щербиничі, Денисковичі, слобода Щербиницька, Лиси (Либи), Добродіївка (іб., стор. 2а).

⁴⁾ Тут позначені володільці — шляхтичі Пясочинський, Уляницький, Спнявський, Ярославський, Суходольський, Ястребський, Ясилковський, Ясотцький та інші.

⁵⁾ Дуже мало заховалося вказівок про володіння шляхти на території пізнішого Чернігівського полку порівнюючи з Стародубщиною та Ніженщиною. Чи не вплинули часом на це пізніші колонізаційні рухи в 2 пол. XVII в. на північному Лівобережжі? Відомо, що тут великі володіння мав Калиновський в 1 полов. XVII ст. та інші.

Р. 1578 Стефан Баторій пожалував Михайлові Байбузі великі землі по рр. Сулі, Удаю, Солониці: „Далисмо ему и тым листам нашим даємо в староствѣ нашим Черкаським и Каневським пустыню ку^р осаженю людми, названую реку Сулу, реку Удай и реку Солоницю, з речками и озерами, почавши с конца горою Сулы от Снятина, рубежа Московскаго аж вниз до устя Днепра“¹⁾.

Р. 1580 той таки Стефан Баторій надав Ол. Вишневецькому Черкаське та Канівське староство²⁾. Ол. Вишневецький 1583 р. відбирає володіння по р. Сулі, Удаю, Солониці „зо всіми уходами, пожитками и приналежностями“³⁾.

Так починає народжуватися на південній частині Лівобережжя велике землеволодіння, що в Вишневецьчині пізніше набуло свого яскравого виявлення. Роздавання великих просторів землі не було тоді за винятком. Соймова ухвала 1590 р., де підкреслювано, як причину роздавань, щоб землі не залишалися порожні та давали якусь користь, вказувала, що цей спосіб роздавати землі польський уряд уважав за доцільний та потрібний. На території Полтавщини наприкінці XVI в. та на початку XVII в., окрім Вишневецького; з значніших осіб були Острозькі (згодом володів Заславський), Жолкевські та інші. В історії цих роздач головне значіння мали економічні вигоди. Тому цілком справедливо Ол. Лазаревський, полемізуючи з Кулішем каже щодо Вишневецького: „Ближайшее изучение памятниковъ, повидимому, указываетъ что Іеремія переселился на Лубенщину съ цѣлями экономическими, а не религиозными“⁴⁾. Вимоги розвитку господарства в Польщі та на Правобережжі диктували шляхті та магнатам такий напрям інтересів на новозалюднених землях.

Цей процес роздавання земель одбувався поруч з народньою колонізацією Лівобережжя. Ми вже зазначали, що поширення грошового господарства потягнуло за собою зміну в суспільних стосунках на західніх та правобережних українських землях. Селянство відсіля починає тікати на південь та на Лівобережжя.

Люстрації початку XVII в. подають звістки, що значна кількість поселень в Переяславському, Канівському, Черкаському староствах має „slobody“. Поселення Гельмязів, Яблонів у Переяславському старостві „ratione slobody nic nie czupі“⁵⁾; в такому становищі перебуває низка поселень у Черкаському старостві Ірклій, Кропивна та інші. У Канівському старостві є, як у зазначених лише староствах, чимало хуторів, де живуть козаки⁶⁾.

У першій чверті XVII в. Переяславське староство дуже заселяється. Переяслав Ер. Лясота в 1594 р. характеризує як велике місто волинського

¹⁾ Николайчикъ, Матеріали по історіі землевладѣнія князей Вишневецкихъ въ Лѣвобережной Украинѣ. „Чтенія в ист. Общ. Н. Л.“, кн. 14, в. II, К. 1900, стор. 86.

²⁾ Іб., стор. 87—9.

³⁾ Іб., стор. 89—90.

⁴⁾ „Лубенщина и князья Вишневецкіе“ (К. Старина“, 1896. мартъ, стор. 335—6).

⁵⁾ „Źr. dz.“, т. V, стор. 106.

⁶⁾ Ibid., стор. 104, 107.

воеводи кн. Ол. Острозького, дарма що його засновано за якийсь десяток років перед тим ¹⁾). Р. 1616 тут було за люстрацією 700 домів козацьких та 300 міщанських, себто 1.000 домів. У самому старостві по річках Трубайлу, Альті, Карані, Супою, Переводі виникає чимало поселень за звітками 1622 р. Чимало людности починає оселятися; села, слободи, хуторі з'являлися далі на південь по Дніпру. Напр. р. 1622 в Ірклію було козацьких домів більш як 400, послушних тільки 50, у Голтві — 20 послушних, непослушних козаків більш як 400, в Кропивні перших — козацьких — більш як 200, послушних 60 ²⁾). Але все ж можна думати, що ми не маємо всіх відомостей щодо цієї території. Так у люстрації 1616 р. Черкаського староства зафіксовано випадок, щодо володінь Домонтова Піщаної, Золотоноші, Домонтова і до сіл „na tym gruncie Domontoskim powo osiadłych onych lustrować nie dali у nie dopuścili“. Так само не переведено люстрації в добрах Федора Суцанського — Проскурні, у Байбузи в Івана Луцкевича та Василя Добрянського ³⁾). Подібні звістки 1622 р. маємо щодо території Ворскла.

Зміни в заселенню сталися і в інших частинах Лівобережжя. Більшає кількість поселень на Лубенщині. Ол. Лазаревський нараховує тут 27 поселень, але так само зазначає: „Можна догадуватися, що вь приведенномъ перечнѣ указаны не всѣ поселенія, уже существовавшія вь это время на Лубенщинѣ“ ⁴⁾). Отже тепер важко відновити точну кількість поселень, що існували на південному Лівобережжі в першій чверті XVII в.

Джерела доховали звістки, що до цих поселень приходило чимало утікачів. Так про це є конкретні вказівки щодо поселень Прилуки, Многи, Куринки, Сітовища, Сенчі, Лохвиці, Снятинки, Нового та Старого Руменського, Лубень (Олександрів), Замостя, Олександрівського, Хорола (Ярослав), Жовнина, Горошина, Нового Пирятина (Михайлова), Барішполя, Іванкова, Переяслава, Золотоноші та інших. Сюди людність ішла з Правобережної України, Поділля, Волині, Київщини, Мозирщини, Подніпровських поселень тощо ⁵⁾).

Ол. Яблонівський, роблячи підрахунок поселень, зазначає, що близько 1625 р. на Переяславщині було 65 поселень, на Миргородщині — 30 поселень. Коли додати до цього частину лівобережних поселень, що ввійшли до складу Київщини та Черкащини, то маємо більш 100—150 поселень ⁶⁾); отже можливо територія південної частини Лівобережжя — Полтавщина, мала мабуть більш як сотню, може навіть до двох сотень поселень у першій чверті XVII в. Можна думати, що поселень на ній було менше ніж на Чернігівщині.

¹⁾ Мемуары отн. къ ист. Ю. Р. в. I, К., 1890, стор. 161—2.

²⁾ „Źr. dz.“, V, стор. 132—34.

³⁾ Архивъ Юго-Зап. Р., ч. VII, т. I, ст. 315, „Źr. dz.“, V т., ст. 135.

⁴⁾ Ол. Лазаревскій, Лубенщина и князья Вишневецкіе („К. Стар.“, 1896, февр., стор. 222—8). Цікаво зазначити, що пізніша людність, як видно з Ген. Сл. Переясл. Прилуцького, Миргородського полків сливе не пам'ятає про польські часи, оскільки вона змінилася в своєму складі. Так само „Истор. очерки Полт. Луб.“ („Чт. вь ист. общ. Н. Л.“, кн. XI).

⁵⁾ „Źródła dziejowe“ XXI різні стор. т. XXII, стор. 132—3, 159—161.

⁶⁾ „Źr. dz.“ XXII, стор. 221.

Колонізаційний рух поширюється значно в 2-ій половині XVII в. Тут маємо явище цілком аналогічне до північної частини Лівобережжя. Загальні відомості про цей розвиток залюднення південного Лівобережжя маємо у Бопляна. На території, що на заході мала за межу Дніпро, на півночі рр. Десну, Остер, Соїм, на сході московський кордон, а на півдні р. Ворскло, було 361 поселення. У басейні р. Сули за Боплянвою мапою було 164 поселення; з допливів найзалюдненіші були Удай з 69 поселеннями, далі Многа, Лисогор, Оржиця, річки Псьол, Хорол, Ворскло та інші були залюднені значно менше. Незначна кількість поселень була на Переяславщині. Ці Боплянкові відомості стосуються до 30—40 рр. XVII в. і зовсім не перебільшені. Ол. Яблонівський ставиться до них з певним скептицизмом і зве їх „гасконською фантазмагорією“. А втім, нічого дивного тут нема. Згадаймо, що чимало поселень виникло в 1 чв. XVII в., а ті економічні та соціальні умови, що існували в Польщі, тільки сприяли їх дальшому збільшенню та залюдненню. Боплян зазначає, що, перебуваючи на службі у Конєцпольського, він заклав фундаменти більш як 50 слобід, а з них за нещодовгий час, коли побільшало людности, вийшло понад тисячу осад; людність заселила пустелі¹⁾.

За додатковий для наших відомостей про Полтавщину за Вишневецьчини матеріал є витяг з інвентаря маєтків Яреми Вишневецького, що опублікував Пржездецький. На Вишневецьчині було 34.822 госп. (за Кулішевим підрахунком 39.610 господарств). Тут названо поселення Лубні, Хорол, Горошин, Лукомль, Оржиця, Буромль, Вереміївка, Жовнин, Чигирин-Дуброва, Пирятин, Білошапки, Держикрай, Золотоноша, Піщана, Домонтів, Прилука, Полтава, Манастирище, Голтва, Журавка, Городня, Гмировка, Ічня, Іваниця, Голенка, Красне (Кр. Колядин), Липове, Кропивна, Самбір, Глинське, Варва, Переволочна, Сокиринці, Срібне, Чернухи, Снятинка, Вороньки, Многа, Куренька, Лохвиця, Піски, Сенча, Камишня, Ручинці, Хомутець, Сергіївка, Робишівка (?), Царів Бід, Липова Долина, Райгород, Опанасівка, Талалаївка, Ромен, Корибутів, Кулигородище (всього 56 поселень)²⁾. Тут усе ж не ціла Полтавщина, але відомості про кількість поселень та в них господарів свідчать про те, що цю територію було значно залюднено.

На сході на Сулі в 1647 р. відомі поселення Недригайлів, Кормишівка, Цибулине, городець Ольшаний, на Пслі — городище Камінне, сл. Камінна, м. Бобрік, сл. Будилівка, відомі так само поселення на сході на р. Ворсклі³⁾.

¹⁾ Description de l'Ukraine присвята; так само В. Г. Ляскоронській, Гильомь Левассерь Боплянъ и его историко-географическіе труды К. 1931. Л. Падалка, Прошлое Полтавской территории и ея заселение", стор. 60—1. Н. Василенко, Очерки, стор. 518—9.

²⁾ A. l. Przedzieski, Podole, Wołyń, Ukraina. Wilno 1841, стор. 41—4. П. Кулишъ, Исторія возсоединенія Руси, т. I. СПб 1874, стор. 26—8. А. М. Лазаревскій, Лубенщина и князья Вишневецькіе („Кіевская Старина“, 1896, кн. III, стор. 243—5). Докладно розглянено питання у М. Грушевського: Исторія України-Руси, т. VIII ч. II, стор. 358—60. Бодяньскій нараховує до 245 т. д. людности (Пам. Полт. губ. за 1865 г.), Падалка нараховує до 149 т. д. людности („Прошлое Полтавской территории и ея заселение“. Полтава 1914, стор. 63). З зазначених поселень м-ко Ромен було найвизначніше — 6,000 госп. далі Лохвиця, Лубні, Варва.

³⁾ Чтенія Общ. Ист. и Др. 1885 II. „Акты относ. къ Малороссіи“ В. Холмогорова, ст. 1—17.

Що ці відомості про кількість людности не перебільшені, це можна бачити з пізніших реєстрів війська Запорозького, що їх видав Бодянський. Тут на південній частині Лівобережжя виникла низка полків — Переяславський, Прилуцький, Кропивницький, Миргородський, Полтавський, частина сотень Чигиринського, Черкаського полків. Перед самою Хмельниччиною цю територію, можливо, було залюднено густіш, ніж північну частину Лівобережжя.

На жаль, важко підібрати більш-менш точні відомості про кількість людности та поселень, бо відповідних джерел бракує. Можна тільки приблизно гадати, що на Лівобережжі перед Хмельниччиною було може трохи більше як тисячу поселень.

Такий великий розвиток колонізації порівнюючи з кінцем XVI в. стався завдяки сприятливим історичним умовам для залюднення цих земель.

Самий хід колонізації та її засоби тепер важко встановити цілком, але в засобах є, можливо, певна аналогія з тим характером колонізації, що відбувалася під той час на Правобережжі — на південній Київщині, Брацлавщині тощо. Найбільшу участь у колонізації брали пересельці, що тікали від утисків. Вони оселялися по берегах річок, утворюючи нові поселення чи збільшували кількість людности в тих поселеннях, що вже тут існували. Так само практиковано закликати колоністів через осадчих. Ми наводили кілька прикладів про подібний характер поселень на Стародубщині. Був він, очевидно, і по інших місцевостях на Лівобережній Україні. Людність, таким способом оселявана, здобувала собі пільги від податків на різні терміни 20 рр. тощо¹⁾. Кажемо це на підставі подібних явищ на Правобережжі, бо осадчих листів з Лівобережжя, де регульовано б стосунки між володільцем та осельниками, не збереглося. Коли наближавсь кінець „słobody“, людність часом переходила з одної частини Лівобережжя на другу, напр. з Переяславщини на Посулля, або на південну Київщину. Такі факти переходів зафіксовано у Ол. Яблоновського²⁾.

Отже Лівобережжя залюднювали селяни, що тікали від панів, та володільці — шляхта. Манастирі в історії залюднення Лівобережжя в 1-ій половині XVII в. діяльної участі не брали. У цій колонізації безперечно є своєрідні риси — її причини, далі характер, зв'язаний з економічним життям цього часу та деякі інші прикмети, — все це різнить її від пізньої колонізації Лівобережжя в 2-ій пол. XVII в. Тут безперечно немає цілковитої аналогії з історією залюднення Лівобережжя пізнішими часами, як це іноді підкреслюють деякі дослідники.

Цей колонізаційний рух з Правобережжя на Лівобережжя запровадив звичайно зміни і в економічне життя Лівобережжя, певним робом його інтенсифікувавши. Розвиток грошового господарства на Заході, що про його ми зга-

¹⁾ Про розміри пільг див. „*Żr. dz.*“ т. V, стор. 106—7, 135.

²⁾ „*Żr. dz.*“ т. XXII, стор. 132.

дували вище, сприяв тому, щоб форми землеволодіння тут змінилися та утворилося панське господарство.

Звістки про це економічне життя на Лівобережній Україні наприкінці XVI в. та в першій половині XVII в. не рясні. За литовських часів на західній та південній частині Чернігівщини існувало „помѣстное“ землеволодіння. Уряд жалував землю та різні вгіддя та людей за службу цареві. Це пожалування мало характер тимчасовий, але навсправжці переходило в спадщину; так поволі утворювалося право власності на землю та на працю тих, хто на ній сидів. У сільському землеволодінні на північній частині кол. Чернігівщини, можна думати, існували деякі давні риси послушенства, давні форми селянського землеволодіння, зв'язані з місцевим звичаєвим правом, але вони різнилися де в чому і від південної частини. Можна думати, що тут був однаковий характер заїмки, що поширилася в XVII в. На території Чернігівщини, заховалася частково назва „дворище“; тут могли бути тільки деякі риси дворищного землеволодіння.

На південній Чернігівщині, а ще більш на території Полтавщини поширено ухадницьке господарство. Лови риби, звірів тощо було поширено по річках південної частини Лівобережжя та на території Запоріжжя. Тут брали діяльну участь козаки, міщани; це робили й інші групи людности, мали під своєю владою уходи й старости. Про це збереглося чимало звісток у люстраціях Канівського та Черкаського староств.

Дослідники зазначають, що в 2-ій пол. XVII в. на Лівобережній Україні існувала займанщина громадського та сябринного землеволодіння. Ці форми землеволодіння, існували тут у першій половині XVII в., а може й раніш; завдяки тим рухам колонізаційним, — що про них згадували, вони значно розвинулися згодом. Вільної землі було багато, і поселенці, що приходили на Лівобережжя брали землі, скільки могли обробити. Заїмку переводили окремі особи, родинні угруповання, громади. Іноді землю брало спільно кілька сіл. Отже на зайнятих землях, чи то була оранка, чи ліс, чи сіножать, укладалися певні земельні стосунки. В установленні їх чимале значіння мала громада; окремий поселенець міг узяти шматок цієї землі тільки за дозволом од громади. Далі землі поменшало; отже треба було виробити окремі правила, як нею користуватися.

Заїмка взагалі була поширена на території Лівобережжя. Вона існувала тут не тільки в першій половині XVII в., існує пізніше, в другій половині XVII в., в XVIII в.; вона переноситься далі на територію Слобідської України, куди тікала людність з Лівобережжя. Громадське землеволодіння взагалі явище відоме. Про його є відомості в Західній Європі, Німеччині, Швеції та в інших країнах, але воно тут мало свої індивідуальні риси.

Сябринна форма землеволодіння була поширеніша на Чернігівщині. В його основі була єдність походження, родинний зв'язок. Ця давня форма, з якою ми зустрічаємося тут, зайвий раз стверджує нашу гадку, що поселення на Чернігівщині могли існувати давно. Поселенці займали певну кількість землі. В міру того, як членів родини більшало, могли вони брати землі більше,

Земля була власністю родини або роду; земля фактично не ділилася, була спільною власністю усіх сябрів; окремих сябр мав право на ідеальну частку. На північному Лівобережжі дослідники напр. Ол. Єфименкова, Ів. Лучицький відзначають, що є вказівки на існування сябрів. Так у люстрації 1636 р. Любецького староства ми зустрічаємо такі звістки. Тут є відомості про долеві шматки¹⁾. Як вплив давніх форм, тут існували в першій половині XVII в. „вучицькі землі“ (Пилипівщина, Прокопівщина та інші). Можна думати, що деякі явища цього характеру існували в Остерському старостві, на південь від Любецького²⁾.

Ці форми безперечно ширше розгортуються пізніше по Хмельниччині; про це ми маємо чимало звісток, але початку їх треба шукати в першій половині XVII в.³⁾ Очевидячки, Хмельниччина утворила сприятливі умови для розвитку цих народніх форм землеволодіння займанщини, громадського та сябринного землеволодіння⁴⁾.

Вони не мали цих сприятливих умов у першій половині XVII в., коли тут у зв'язку з ходом економічного життя та зміною суспільних стосунків утворюється велике магнатське та шляхетське землеволодіння. Воно на Чернігівщині існує поруч „волоків“, запровадження яких визначало появу нових явищ в економічному житті.

Ми вже зазначили, що на всій території північного Лівобережжя шляхетське землеволодіння розвинулося за різного часу.

Надання земель на Чернігівщині в першій половині XVII в. від уряду стало за основу для дрібного або середнього шляхетського володіння. З значних надань задля колонізації зазначимо в Новгород-сіверському повіті — Олександрові Пясочинському — каштелянові Київському та Новгород-сіверському старості. Чималі володіння належали Калиновському, Абрамовичеві, Киселеві (Чернігівщина, Ніженщина).

У південно-західній частині Чернігівщини — Остерщині та Любеччині — здавна існувало дрібніше боярське землеволодіння. На Остерщині в першій

¹⁾ Wsi Rzepki i Danice, których possessorami są Jukolan, Jan, Harasim, Simeon, Szerchi, Jako, Opanas, Zdan, Wojciech, Misko i Chrisko, a Kudzien Macienkowie, Małko Peroccy Rzepczy-cowie, Danicowie videlicet Misko, Wasko Dzieszkowie, Cheliasz Zarzecki, Manuło, Danicze i insze do tych obudwu wsi sortium possessores, quorum nomina per expressum volumus habere. Al. J a b ł o p o w s k i. Żr. dz., V, ст. 208 також 87, 122. Зауваження Ф. Леонтовича („Крестянській дворъ въ Литовско-рускомъ государствѣ“ Журн. Мин. Н. Пр. 1896 г. 4 кн., ст. 235—6).

²⁾ Т. V, ст. 196—208. Архивъ Юго-Западной Рос. ч. VII т. I с. 597 Ів. Лучицький „Сябры и сябр. землевладѣніе“ (Сѣв. Вѣстн. 1889, № 1, ст. 80—5).

³⁾ А. Єфименко, Дворищное землевладѣніе въ Южной Руси. „Южная Русь“, т. I, СПб 1905, ст. 395.

⁴⁾ Про займанщину Д. Багалій „Займанщина въ Лѣвобережной Украинѣ XVII и XVIII ст.“ (К. Стар. 1883 XII) та Ів. Лучицького „Займанщина форми заимочнаго землевладѣнія въ Малороссіи“ (Юрид. Вѣст. 1890, кн. 2); про сябрів стаття Ів. Лучицького: „Сябры и сябринное землевладѣніе въ Малороссіи“ (Сѣв. Вѣстникъ 1889, № 1—2). У цій статті про сябрів автор каже: „Все равно идетъ ли рѣчь о лѣвомъ или правомъ берегу Днѣпра, о югѣ или сѣверо-западѣ Росіи, о боярахъ и крестьянахъ,—мы встрѣчаемъ въ актахъ нерѣдкія указанія на соединенныя семья на кровные союзы, на общность земель, владѣемыхъ ими“ (ib., ст. 80).

половині XVII в. розвивається шляхетське землеволодіння. Тут особливо треба відзначити діяльність Михайла Ратомського та Степана Аксака ¹⁾.

За інших умов розвивалося магнатське та шляхетське землеволодіння на південній частині Лівобережжя. Тут у першій чверті XVII в. ми зустрічаємо територію Посулля в руках кн. Вишневецьких, територія між Пслон та Хоролом буда мало не вся в королівському володінні: північна та західня територія Полтавщини була зв'язана з староствами Переяславським, Канівським, Черкаським.

У другій чверті XVII в. чимало відомостей зустрічаємо в джерелах про те, що вільні землі або захоплюють або їх роздають. Окрім того Вишневецький починає захоплювати по сусідніх землях з усією територією різні вгіддя—оранку, ліс, пасіки та інше; численні ухвали соймових судів свідчать про те, що він втручавсь у землі Данилевичів, Київсько-Пустинно-Микольського монастиря, С. Лаща-Тучапського, А. Казановського, А. Калиновського та інших ²⁾. Заразом ми маємо вказівки про роздавання земель та сіл. Р. 1639 полковник Станіслав Потоцький отримав за жалуваною грамотою Володислава IV маєток з ораними та неораними землями, луками, пастівниками, лісами, сіножатями, пасіками, млинами тощо— „romienionemu urodzonemu Potockiemu prawem lennym samemu, zenie i potomkam jego p̄ci męskiej, poki je u stawac̄ będzie, сум listem naszym daiemy “ ³⁾.

Так само розвивається під цей час і монастирське землеволодіння. З давніх володінь на Лівобережжі існують володіння Київсько-Печерського та Пустинно-Микольського монастирів. Раїна Могилянка кн. Вишневецька заснувала в 1619 р. Лубенський Мгарський монастир: „тим листом моим позволяю фундувати монастир за Лубнями, от Лубень полмили, у лѣсѣ Мгарском на горѣ, где перед тим бывала пасѣка и, знат, слыше бывал передтим колис и монастир“ ⁴⁾. Раніш були засновані Ладинський та Густинський монастирі ⁵⁾. На Чернігівщині знаємо про Новгородсіверський монастир, що виник раніш як у XVII в., потім Ключівський ман. ⁶⁾. На території пізнішого Ніженського полку Адам Кисіль відновив Максаківський монастир. У королівській грамоті 1642 року зазначено, що він, каштелян Київський, дав ченцям, на їхнє прохання, притулок у власних володіннях Киселівських та Менських на рч. Десні коло перевозу Максаківського, де колись за Москви був

¹⁾ М о я праця „М. Остер в XVII—XVIII ст.“ Зап. Іст.-Філ. Від., кн. VI К. 1925, окр. відб. ст. 7—8 М. Александровичъ, Остерскій уездъ К. 1881, ст. 26—32. Так само про це є матеріали в магістр. книжці м. Остра (рукопис Харківський Історичний Архів).

²⁾ Ф. Николайчикъ, Мат. по исторіи землевладѣнія кн. Вишневецкихъ въ лѣвобер. Украинѣ. „Чт. въ Ист. Общ. Н. Л.“, кн. 14, в. III, К. 1900, стор. 146—190.

³⁾ Архивъ Юго-Западной Россіи VI т. I, ст. 513—5.

⁴⁾ Акты Зап. Р., т. IV, 502 ст. М. А с т р я б а, Лубенскій Мгарскій Свято-Преображенскій Монастирь „Труды Полт. Уч. Арх. Ком.“, в. 13, стор. 47—50; Книга копій крѣпостей, грамотъ купчихъ Мгарскаго монастиря (рукопис 1729 р., стор. 2)

⁵⁾ Акты Зап. Россіи, т. IV, стор. 501. А. Л а з а р е в с к і й, Описаніе Старой Малороссіи, т. III. Прилуцкій полкъ, стор. 388—9, 414.

⁶⁾ А. Л а з а р е в с к і й, Описаніе Старой Малороссіи, ч. I, стор. 214—6, 435.

монастир¹⁾. Так само маємо низку відомостей про домініканські монастири у м. Ніжені та Новгород-Сіверщині²⁾; в м. Моровійському³⁾ були володіння польських біскупів; були так само володіння в інших місцях.

Розвиток шляхетського землеволодіння на Лівобережній Україні, що стався в зв'язку із змінами в економічному житті, суспільних стосунках, політичній ситуації українських земель на Правобережжі, виявляв вимоги грошового господарства. Ці вимоги яскраво себе окреслюють у звітках нечисленних джерел, що до нас дійшли. Тут так само характеризується напрямком економічного життя на Лівобережжі.

Початок розвитку на Задніпров'ю цього нового напрямку в економічному житті зв'язується з кінцем XVI; у першій половині XVII в. на Лівобережжі, надто на Полтавщині, можна констатувати ширший темп експлуатації природних багатств. Для Чернігівщини, на жаль, маємо менше відомостей.

Ми почнемо наші відомості з північної частини Лівобережжя. Тут, як на південній частині Лівобережжя, використовувалися природні багатства як предмет експорту до Гданську.

Про зміни в економічному житті в західній частині Чернігівщини можна казати на підставі свідцтва люстрацій.

В Остерському старостві за люстрацією сума „провенту“ 1616 р. позначена близько 1.000 fl в 1636 р. через 20 р.—5450 fl. У Любецькому старостві ця зміна менша. Р. 1616 сума провенту була тут близько 2924 fl., у 1636 р. вона дорівнює 5003 fl. Отже в Остерському старостві ми маємо більшу зміну порівнюючи з Любецьким староством⁴⁾. Коли порівняємо подібні числа „провенту“ у Переяславському, Черкаському, Канівському староствах, то ці числа відбивають нові умови в господарстві. Отже зміни в економічному житті на південно-західній Чернігівщині були великі.

Зміни трапилися так само і в північній частині Чернігівщини, з 1619 р. приєднаній до Польщі. У другій чверті XVII в. ми зустрічаємо вказівки на надання земель, лісів та іншого польським шляхтичам та магнатам Абрамовичеві та Пясочинському; вони, в зв'язку з станом економічного життя на Західній Україні та Правобережжю, на Чернігівщині так само запроваджують низку змін в економічному житті, поширюючи тут явища, відомі їм на правому Дніпровому березі⁵⁾.

Більш відомостей щодо змін в економічному житті маємо про Полтавщину. Стара система „уходів“⁶⁾ існує, але починає відходити на другий план,

¹⁾ „Чт. въ Ист. Общ. Н. Л.“, кн. IV, от III, стор. 91 Ген. сл. Черн. полка. Черн. 1909, ст. 594.

²⁾ Vol. legum, III, 884, А. Лазаревскій, Опис. Ст. Мал. т. I, стор. 214.

³⁾ Ген. сл. о маестностяхъ Киевск. полка (Рукопис у Київському архіві давніх актів). Так само „Чтения въ Ист. Общ. Н. Л.“, кн. 7, от. III, стор. 66. О. М. Лазаревскій за Окольським зазначає польські кляштори у Чернігові А. Лазаревскій, Лубенщина и кн. Вишневецкіе („К. Стар.“, 1896, кн. III, стор. 338).

⁴⁾ Źródła dziejowe, t. V, W. 1877, стор. 86, 195, 96—100, 210.

⁵⁾ Описаніе докум. и бум. Моск. Арх. Мин. Юст., кн. 18, М. 1913, ст. 104, 113.

⁶⁾ Як широко була розвинена система входів, можна бачити хоча б з люстрації Черкаського та Канівського замків 1552 р. (Арх. Ю.-З. Р., ч. VII, т. I, стор. 84—6, 102).

одколи поширюється роздавання земель польським магнатам. Тут маємо відомості щодо хижаського нищення лісів, палення їх тощо — перших форм наступу капіталу, що вже відомий з життя Західньої України.

Наведемо кілька фактів, що виявляють ці нові течії.

Р. 1621 Жигимонт III дав в управління Бартоломееві Обалковському скарбові промисли на Лівобережжі, і так само право на володіння Березанню, Биковим, Яблоновим та Миргородом ¹⁾).

Р. 1630 дається йому „пустая слобода Полтава“, з умовою, щоб він у лісах та пушах тамтешніх не виробляв поташу, клепів та інших товарів без королівського на це дозволу ²⁾). Пізніші відомості 1636 р. показують, що Березань, Биків, Яблонів, Миргород „добра селітряні“ були в посесії переяславського старости Лукаша Жолкевського ³⁾). На видобування салітри уряд звернув велику увагу. Р. 1643 маємо відомості про позов віце-адміністратора салітряних заводів на Україні Станіслава Гульчевського; він позивав до суду євреїв та міщан мм. Лубень, Лохвиці, Прилуки та Пирятина за те, що вони, не сплативши мита, продавали та вивозили салітру до Московії через Путивль ⁴⁾). Цей Станіслав Гульчевський пограбував у Миргороді путивельських торгових людей, як видно з відписки путивельського воєводи Ю. Долгорукова ⁵⁾). Є так само відомості про володіння салітряними добрами р. 1643 на території пізн. Кобеляцького повіту Юр. Немирича ⁶⁾). У судовій претенсії Ю. Немирича до Гурських зазначено, що землі на Ворсклі, Орелі були продані „з людьми на тых кгрунтах осажаными, з ловенем рыбы и звѣра, и млынами, корчмами робленемъ салетр, паленем попелев“.

Перед самою Хмельниччиною-піше до Москви Ольшанський воєвода, що в Охтирському повіті з'явилися пасічники та будники, які належать гадяцькому державцеві Ст. Броневському; вони не хочуть залишати „государевой землі“, дарма що цього вимагав воєвода. Про це він писав Броневському, але той відповів: „мнѣ де так топерва свазится из буды и пасѣк убыток будет большой во всем; как де будет весна, и я до свезу тотчас“ ⁷⁾). Очевидячки з цих окремих фактів вже можна побачити, що економічне життя на Полтавщині набирає інших форм, що вже зв'язані з розвитком грошового господарства. Значний його розвиток можна бачити з двох цікавих умов, укладених р. 1640. Перша стосується до Гадяччини, що нею володів тоді Конецьпольський. За орендною умовою з ним року 1643 на три роки на

¹⁾ „Чт. въ Истор. Общ. Н. Л.“, кн. 14, в III, ст. 129—130.

²⁾ К. Старина, 1903, кн. 4, ст. 107, А. Лазаревській, Истор. очеркъ мѣсть составляющихъ Полтавскій полкъ“.

³⁾ *Źr. dz.*, t. V, ст. 214.

⁴⁾ Актовая книга Кіевск. Центр. Архива № 16. Книга Житомирская гродская, записовая, поточная 1643 г., ст. 302.

⁵⁾ Акты Южной и Зап. Р., т. III, стор. 118.

⁶⁾ Актовая книги Кіевск. Центр. Архива № 3024, ст. 837—41. № 2160 ст. 611. Так само мій „Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII в.“ Записки Істор.-Філ. Відділу, кн. XXIV, ст. 68.

⁷⁾ Акты Ю.-З. Р., т. III, стор. 114.

Гадяцьку волость, Длуський має сплачувати Конецпольському щороку 13 тис. польських золотих. Ці гроші пан Краковський отримуватиме так: чотири готівкою, решту поташем з буд. ¹⁾ Другий орендний контракт маємо від р. 1647. Цей орендний контакт уклав Ярема Вишневецький з Замойським на місто Лубні; має Замойський за три роки сплатити 21.000 польських золотих, щороку по 7.000 золотих ²⁾. Ці великі суми вже визначають, що прибутки в маєтностях магнатів на Полтавщині підвищилися. Підвищилися вони через те, що розвинулося економічне життя, поширилася торгівля тощо. Отже це свідчить, що перед Хмельниччиною на Лівобережжі маємо звістки про певний розвиток грошового господарства. Тут уже можна констатувати значний темп експлуатації земель, яка потрібна була на те, щоб здобувати продукти для експорту за кордон.

На Лівобережжя значною мірою переносяться з Правобережжя явища економічного та соціального порядку, про які на Правобережжі доховалося чимало відомостей у джерелах. Можна думати, що вони поширилися на частину території Лівобережжя (напр. територія Вишневецьчини). Були окремі місця на північній частині Лівобережжя. Але щодо всієї території Лівобережжя відомостей про це не маємо.

Ці наші відомості про розвиток економічного життя в першій половині XVII ст. на Лівобережній Україні, потім раніш про колонізаційний рух окреслили вже ті умови, серед яких тут жило селянство. Як певна суспільна група, селянство жило тут здавна.

Ми в дальшому почнемо огляд наших відомостей про становище селян у першій половині XVII в. з Чернігівщини, а ще ближче півд.-зах. та зах. її частини, а далі перейдемо до південної частини Лівобережжя, потім спинимося на окремих питаннях, зв'язаних з історією селян на Лівобережжі.

Почнемо тут з Остерського та Любецького староств, що історичними умовами життя були зв'язані постійно з Литвою, а далі з Польщею.

До Остерського замку за люстрацією 1552 р. належало 6 сіл — Виповзів, Євминка, Крехаїв, Боденки, Жукин, Чернин. В усіх них ревізори занотували 38 осіб. Оподаткування сіл складається з грошей, сіна, меду, участі в бобрових гонах. Для прикладу наведу відомості с. Крехаєва: „Село Крохаевъ, человекъ 5, дають полъ 4 копы грошей и полъ 3 грошей, сена стогъ, а два человека на воли сидятъ, а высидевши годъ мають дати 45 грошей; бобровые гоны: сего году тамъ одного бобра убито, а иногда убиваютъ больш“. У с. Жукинѣ — інші умови: „Село Жукинъ, человекъ было 11, алежъ пять сее зимы послѣ колядъ пошли прочь: приходитъ съ села того грошей полторы копы грошей, а меду кадь и полшостанадцять ведерца, сена 40 возовъ“. Беруть волощани участь у тонях; повинні давати „подводу водяную“ та інш. Крім волощан, данину повинні давати міщани ³⁾.

¹⁾ М. Грушевський, Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною. Записки Наук. Т-ва у Києві, т. I, К. 1908, стор. 39.

²⁾ Архивъ Ю.-З. Р., ч. VII, т. I, ст. 462.

³⁾ Архивъ Ю.-З. Р., ч. VII, т. I, ст. 595—8.

Указівки на такі повинності „волощан“ маємо в с. Лутаві, приписаній до Київського замку ¹⁾).

Очевидячки подібні повинності були на Любеччині.

Доховавсь од 1560 р. лист Жигимонта-Августа про брання підводного податку в Любецькій волості ²⁾. І в Остерському і в Любецькому старостві ми зустрічаємо в 2-ій пол. XVI в. вказівки, що людність не може виконувати повинностей через війни та ворожі напади ³⁾. Ці умови не перешкодили тому, що стосунки державців до селян змінилися. На Остерщині діяльність старости Михайла Ратомського дуже сприяла тому, що стосунки ці змінилися. Р. 1593 Жигимонт III ствердив Остерське староство за ним „замокъ зъ местомъ Остромъ и зо всею волостью, зъ фольварками, селами, селищами, боярами, людьми тяглими и загородниками и ихъ повинностями, чиншами, подачками, роботами...“ ⁴⁾. Цей староста провадив уперту боротьбу проти бояр та міщан остерських, щоб вони визнавали „зверхність“ старости і не чинили перешкоди щодо задоволення інтересів старости ⁵⁾.

Відповідні вказівки маємо й у люстраціях. З люстрації 1616 р. переведеної за того ж Михайла Ратомського, бачимо, що кількість замкових сіл зменшилася. Частина з них лишилася за замком, друга частина була в оренді тодішньої дрібної шляхти. Напр., с. Крехаїв було у посесії М. Плихти. Людність тут давала мед, овес, сіно, всього на 30 зл. ⁶⁾. Вказівки на такі податки знаходимо в сс. Євминка, Боденки, Виповзів. У Літківцях („Kolence“) згадується про чинш та куничників. Люстрація 1622 р. вказує на зміни економічних вимог—прибутки староства показано значно більші порівнюючи з люстрацією 1616 р. Усі села, крім Остра, перебувають у посесії. Хоч у люстрації нема згадок про становище селян, але можна думати, що воно так само погіршало. Це видно з пізнішої люстрації 1628 р. Селяни мають давати подимне, овес, сіно, курей, підводи, далі відбувати низку інших дрібних повинностей. Особливо це підкреслюється в реєстрі податків для підданих х. Омельногого. Очевидно, що наслідки попередньої боротьби старости з міщанами та боярами виявили себе в докладнішій регламентації повинностей ⁷⁾. Маємо вказівки про відмінні повинності в нових поселеннях, що виникли на землях староства (Семиполки, Нова Бобровиця, Ярославівка, Мокрець, Ржавець та інші).

Пізніш р. 1636 становище селян по цих нових оселях погіршало. Вони раніш здобули довголітній термін вольности („na wiele lat wolności nadali“); їм кількість років в 1636 р. скоротили до трьох (Семиполки, Калита та інші)

¹⁾ Арх. Ю.-З. Р., ч. VII, т. I, стор. 119—120.

²⁾ Арх. Ю.-З. Р., ч. VIII, т. V, стор. 469.

³⁾ Ibid., ст. 166.

⁴⁾ Ibid., ст. 263,

⁵⁾ Ibid., ст. 292—312.

⁶⁾ Wieś Krochajów. Tej wsi possessorem urodzony Pan Mikołaj Plichta. W tej robot, nie odpowują i czynszu nie dają. Miodu wieś wszystka daje kadzi z półtrzecia, każda każ po fl 10. Owies i siano. Al. Jabłonowski, „Zr. dz.“ t. V, ст. 99.

⁷⁾ М. Александровичъ, Остерській уездъ, додаток ст. 88—100, моя праця „Остер в XVII—XVIII ст.“ (Зап. Іст.-Філ. Відділу Укр. Акад. Наук, кн. VI. К. 1925, окр. відб., ст. 6—7).

і до шістьох (Новий Остер), вони надалі мають сплачувати податки та відбувати повинності як Старий Остер та Омелянів. Ці повинності полягають в уплаті з дима двох курей, десятка яєць, воза соломи, двох возів дров. Хто має пару волів, той платить 1 злот грошима, дає чверть овса, осьмачку жита, по пів осьмачки пшениці та ячменю. Більший відповідно до цього податок був з тих, хто має дві парі волів. Хто живе з заробітків, має платити півзлота чиншу, давати осьмачку вівса, віз сіна, курку. Торговці, власники човнів, бортей та рибалки сплачували так само відповідні податки¹⁾. На Остерщині вказівок на панщину ми не зустрічаємо, але, беручи до уваги характер податків, можна вважати їх за важкі, особливо за звичаїв шляхти, що були вже на Лівобережжі.

І в Любецькому старостві по дрібно-шляхетських володіннях, становище селян подібне до того, що ми зазначили на Остерщині.

Тут ми зустрічаємо, що селяни сиділи на грошовій данині (чинш поворотне) та медовій данині. По селах відокремлених від Любецької королівщини (напр., Йолче, Беречки) є вказівки на роботу селян два дні на фільваркові та один у замку²⁾. Це відомості з люстрації 1616 р.

Р. 1622 люстрація вказує на розвиток посесії та єврейські оренди в Любецькому старостві. Збільшення прибутків маємо в люстрації 1636 р. Можна припустити, що в зв'язку з цими змінами в економічному житті, погіршується становище селян на цій території.

Ці відомості люстрації щодо оподаткування селян на Остерщині та Любеччині показують, що становище їхнє змінилося, особливо перед Хмельниччиною. Вони підпадають більшій експлуатації. Правда, неповні відомості люстрації³⁾ не все заховали, щоб окреслити їх становище, але все ж ці звістки дають можливість казати про те, що податки та повинності збільшилися. „Воля“ нових осель було розуміння відносно. На прикладі Остерського староства ми бачили, що ревізори не завсіди на неї вважали. Можна думати, що її скорочували і державці, і шляхта⁴⁾.

Коли ми ще маємо деякий матеріал, щоб схарактеризувати становище селян на Остерщині та Любеччині, то далеко менше можна сказати про північну та східну Чернігівщину. Вона довгий час була за Московію і допіру перед Хмельниччиною (з 1619 р. починаючи) знов стала належати Польщі.

¹⁾ Al. Jabłonowski, „Źr. dz.“, t. V, st. 209–210, Архивъ Юго-Зап. Р., ч. VII, т. I, стор. 352–4.

²⁾ „Inszych podatków ni powinności nie dają, procz robot, ktorych przedtym do Lubecza niedziel trzy do roku odprawowali ale iż teraz doma odprawować będą przy folwarku tedy nie byli przeciwko temu, żeby dwa dni przez wiosnę w tydzień, a przez zimę u jesień dzień jeden w tydzień robili“. Архивъ Ю.-З. Р., VII, ч. 1, ст. 302.

³⁾ В. М. („Кіевск. Стар.“ 1892 окт. ст. 137–139. Рец. на Архив Ю.-З. Р., ч. VII, т. II).

⁴⁾ Тому гадаємо, що думку В. Барвінського про те, що пільги багато важили для розвитку повинностей, треба значно обмежити (В. Барвінскій, „Крестьяне...“ Зап. Харьк. У-та, 1909, кн. I, стор. 32).

Тут ішло своїм шляхом утворення стосунків між селянами та заможними групами — дворянами „боярскими дѣтьми¹⁾).

Повернулася ця значна територія до Польщі з Стародубом, Новгород-Сіверським та іншими містами... „со всіми къ нимъ принадлежащими уѣзды, волостями, военнымъ снарядомъ, посадскими и пашенными людьми“. Послушенство могло утворитися тут тільки в сфері впливів московських суспільних відносин. Тут важило звичайно прикордонне становище Чернігівщини²⁾). Воно не давало можливості набуті сталих форм цього послушенства селян.

Переходимо до характеристики становища селян на володільницьких землях. Ми знаємо, що чимало володінь належало тут дрібній шляхті та заможнішим, як Ол. Пясочинський, Калиновський, Абрамович, Кисіль. Уривкові звістки вказують на загальні умови; тут можна казати про встановлення порядків аналогічних тим, що були на Правобережжі. Февдальні наїзди, бійки тут так само відбивалися на становищі селян. Про с. Дешковичі є звістка, що на його напав О. Гарабурда, „подданныхъ такъ чаусовскихъ якъ и дешковскихъ знищилъ и пограбилъ, на рѣкъ Деснѣ и Судости бобры половиль и уставленые прикrostи подданнымъ тамъ мешкающимъ чинить“³⁾).

Про встановлення послушенства маємо вказівку в с. Пекарівці та інших селах на території пізнішого Ніженського полку. Р. 1635 король надає це село Адамові Киселеві. Опис надання стосується до кількох сіл: „въ каждой деревнѣ заставши мужиковъ, зволалисьмо и при прочитаніи призилю его кор. мил. подданные послушенство свое отдавали, а мы его мил. п. Александровѣ Киселю въ посессию подавали: въ первой деревни Уздици дворовъ 10, въ другой Пекуровкѣ двор. — 8, въ третьей дер. Змѣтневѣ — 8, в четвертой Воншининѣ (sic) такъ же 8, въ пятой Горбовѣ двор. — 6, жилцовъ и подданныхъ найдется суммою всѣхъ 37 подданныхъ“⁴⁾).

Р. 1645 маємо грамоту Володислава IV, що надає Пясочинському с. Сибереж на території пізнішої Роїської сотні Чернігівського полку „prawem lennum“ з правом володіти йому та його нащадкам ґрунтами, лісами бортним деревом, підданими та їх роботами⁵⁾).

Про деякі податки за перебування на Чернігівщині Пясочинського збереглися згадки в пізніших звістках XVIII в. Отож у „Дневныхъ Запискахъ“ Якова Марковича збереглося таке свідоцтво: „старики села моего Сваркова,

¹⁾ Питання це не досліджено. Д. Багал'їй, в рец. на „Описаніе Старой Малороссіи“ т. I. О. М. Лазаревського, ст. 42 (окр. відб.) зазначає „Правда, трехсотлѣтній періодъ въ исторіи Сѣверщины (съ половины XIV до пол. XVIII) очень темень, тѣмъ не менѣ изъ отрывочныхъ извѣстій видно, что историческая жизнь здѣсь шла своимъ чередомъ“. Нові матеріали є в томах: Описанія док. и бум. Моск. арх. мин. юст. (напр. 18 та інші).

²⁾ И. Н. Миклашевскій, Къ исторіи хозяйственного быта Московскаго государства Заселеніе и сельское хозяйство южной окраины XVII ст. М. 1894, стор. 15.

³⁾ А. Лазаревскій, Опис. Стар. Малор., т. I, стор. 246.

⁴⁾ Ibid., т. II, стор. 302 прим.

⁵⁾ Ze wszystkiemu gruntami, lasamy, borami, paszamy, sienożęcmy, drzewem bortnym, danią miodową, lowy zwierzęciemu y rybneim, z gony bobrowemu, także z poddanemi ich robotami, czynszkami, pożytkami, podatkami jako przerzeczzone dobra ynszi possessorowe trzymali y w sobi są ograniczone, trzymal y uzywal..“ (Ген. сл. о маегн. Черн. п. 1729—30 г. Черн. 1909 изд. подъ ред. Н. П. Василенка ст. 323) „Опис. Стар. Малор.“ т. I, ст. 3.

Володька та Гладкій, были у меня и сказывали, что село Сваркове было шляхетское до гетмана Хмельницкого, а осаживалъ оное нѣкоторый шляхтичъ Пѣсочинскій, а дань годовую собиралъ съ них по копѣ грошей, пѣвнѣ (пѣтуху) и часть конопли“¹⁾.

Ці окремі уривкові звістки про селян на північній та східній Чернігівщині дозволяють визнати, що на цій території так само існували певні повинності фєвдального ладу у різних категорій селян; вони, очевидно, не могли перебільшувати повинностей селян західньої Чернігівщини²⁾, але звичайно тут потрібні ширші досліди, якщо пощастить здобути відповідний архівний матеріал.

На нормування повинностей селян у північній та східній Чернігівщині могла подіяти аграрна реформа 1557 року т. зв. „устава на волоки...“ На Брацлавщині, східній Волині, Київщині ця реформа впливу не мала³⁾. Складніша справа з Чернігівщиною. Ми маємо вказівки в самому „Уставе“ про план переведення реформи на деяких українських землях „Шестого дня місяца мая почнутя личьбы зъ волостей Русскихъ напервій зъ Речицы, зъ Мозыра... зъ Омѣстиславля, зъ Орши, зъ Любеча...“⁴⁾. Тут згадується Любеч, про Остерщину вказівок немає. Вказівки про північну та східню Чернігівщину маємо з 2 четв. XVII в., коли вона повернулася до Польщі. У Почепській волості з акту 1641 р. знаємо, що стародубський „мѣрничій“ Молюшицький (Валюшницький) „чинилъ помѣрѣ на пустоши Озаровѣ, въ трактѣ почеповскомъ лежачой, а именно козакамъ Андрею и Ивану Бартошевичамъ, Ивану Гродзбольскому и Павлу Кротовичу, на всякой конѣ по чєтыри волоки“⁵⁾. Згадку про волоки маємо пізніше р. 1652 „Кристофоръ Крупскій поручикъ корогви козацкой великаго его милости пана Гавріила Керла маршалка стародубского почеповскій чиню вѣдомо ижъ Александръ Королкевичъ маючи подъ собою одну волоку на козацкомъ въ Доманичахъ принялъ другую уволоку тамъ же въ Доманичихъ по римару вакуювую и тепєрь маючи грунтъ на поль коня мѣетъ послугу замковую отправоватъ якъ другіє козаки“⁶⁾.

Маємо вказівки на користування волоками на території пізнішого Ніженського полку—володіння 15, 40 волоками⁷⁾, на території Чернігівського полку⁸⁾.

Отже можна казати, що волочний помір використовувано на деяких землях Чернігівщини. Можна казати так само, що в зв'язку з цим повстало переведення

¹⁾ Ст. 325.

²⁾ Деякі вказівки щодо оподаткування селян маємо в „Volumina legum“ IV, 51 (1647 р.) III. 290 (1629 р.).

³⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. V, стор. 210. (Льв. 1905). М. Любавський, Очеркь історіи Лит.-русс. гос. М. 1915, стор. 107 (2 изд.).

⁴⁾ „Уставъ о волокахъ данный королемъ Сигизмундомъ Августомъ въ 1557 году“. Пам. Київской Ком., т. I—II, 2. вид. (К. 1898, стор. 528).

⁵⁾ А. Л. Лаваревскій, Опис. Стар. Малор., т. I, стор. 305.

⁶⁾ „Обозрѣніе Рум. рев.“ Черн 1866, стор. 613.

⁷⁾ A. I. Jabłonowski, Zadnieprze, t. XIV. Sł. Geogr., ст. 244. Филаретъ, Ист.-стат. опис. Черниг. еп., вып. VII, стор. 404 (від 1627 р.)—„Теди по надъ тою рѣчкою грунтъ панѣ Бѣлкевичевой, которая за мною в сусѣдствѣ мѣшкала и доходила волокъ сорока“.

⁸⁾ Филаретъ, *ibid.*, книга 3, стор. 10 (1628 р.).

деяких повинностей, зв'язаних з волочним поміром. Земельна волочна реформа сприяла тому, що шляхта відокремилася в певне коло, сприяла й кріпаченню селян. У ній фіксується панщина: „Робота тяглымъ людемъ с кождое волоки по два дни на неделю а толока чотыры лете с чымъ кажуть“. „Огородники пры дворех наших мают быти, даючи каждому по тры моркги земли, а им с того служыти по одному дню в тыйдень пешо, а жоны ихъ лете не большъ, одно до жънива альбо до полотья будутъ повинъни“¹⁾. Так само були встановлені чинші. Усе це звичайно могло вплинути на становище селян на Лівобережжі, коли нормовано їх повинності та податки перед Хмельниччиною. Таке явище мало статися ще й тому, що вплив волочної системи взагалі міг відбитися в зміні економічних та соціальних форм життя на Лівобережжі²⁾. Повинні завважити, що ближчих відомостей про вживання волок на Полтавщині ми не маємо і тут, очевидно, казати про певні впливи волочного поміру не доводиться.

Окрім володінь дрібної шляхти та магнатів на Чернігівщині, ще треба відзначити володіння монастирське.

Воно на Чернігівщині давнє. Вказівки на те, що Київо-Печерський монастир володів низкою сіл на Остерщині та Любеччині, є раніш од XVI в. Це звичайно була тільки частина великих земельних володінь Лаври, що їх було особливо багато на Правобережжі. У XVI в. за люстрацією Київського замку (1552 р.) Печерському монастиреві належали с. Навоз, Мнево, Гдень, Сорокошичі, Глибове, Ошитковичі, Новоселки на Дніпрі, Тарасовичі, Сваром'є, Слобідка на Десні, Дубечня, Погреби та інші. Людність цих сіл сплачувала податок грошима та медом. Напр. „с. Навозъ, чловѣковъ 44, дані с нихъ 11 копъ грошей и 13 грошей, меду ведерець 130“³⁾. Указівки на володіння цими селами маємо наприкінці XVI в. та в першій половині XVII в. За подимним 1630—1 рр. маємо вказівки на 14 сіл, що з них нові є Новоселки на Десні, Пакуль, Вишеньки, Гнідин та інші; у них — 72 дими, 32 городники та 23 вбогих. В 1630 рр. маємо зміну: позначаються категорії селян, що з них береться різний податок, для прикладу знов візьмемо те саме село Навоз: тут з 12 димів платили по три злотих, з 6 огородників по 1 злотому та 6 грошей польських, з убогих — 5 по 12 грошей, піп платив 6 злотих⁴⁾. Отже є розподіл селян на групи на економічному ґрунті.

Окрім володінь Печерського монастиря, перед (Хмельниччиною на Чернігівщині були володіння Новгородсіверського, Ключовського, Омбишівського, Максаківського, Ніженського монастирів. Найдавніший з цих монастирів був Новгородсіверський. Ми маємо відомості, що цей монастир володів уже селами за часів московських; ми згадували, що монастир мав від Івана

¹⁾ Пам. Київск. Ком., т. I—II, ст. 518—20.

²⁾ М. Любавскій, Очеркъ исторіи Лит.-русс. гос. М. 1915 (2 вид.), стор. 246.

³⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. VII, т. I, ст. 120. Піддані монастирські повинні були робити замкову роботу, відбувати стацію та підводи (Архивъ, *ibid.*, стор. 587—8).

⁴⁾ „Z siola Nawozka: z dymów dwunastu po złotych trzy, z ogrodników sześci po złotemu u sześci groszy polskich, z nędznych chałupek pięciu po groszy dwunastu, pop złotych sześć. „Архивъ Юго-Зап. Р. VII, т. I, ст. 389—390.

Грозного 1552 р. грамоту на володіння в Путивельському та Новгородсiверському повітах. До вгiддiв вiходили села, озера, їзи, сiножатi, бобровi гони тощо. Надавано разом з угiддiями селян. „Да вѣ Путивльскомѣ у. Колодезская волость, по рѣчкѣ колодезю на монастырской землѣ со крестьяны и селищы займищы и съ бортнымъ ухажьемъ, и съ звѣриными, рыбными ловлями, и съ бобровыми гони, со вспуди и перевѣси“... „и со всякими угоды, да по рекѣ по Сейми рыбная ловля и озера со вѣми угоды“. Цікаво, що грамота забороняє царським урядовцям чинити кривди селянам; у ній так само вiдзначено умови суду та порядок участі в них тiунiв, та виборних суддiв¹⁾. Р. 1620 монастиреві належало с. Глазiв на рч. Бисичi „за давнихъ часовъ, такъ за царей московскихъ, якъ за пановъ“²⁾. Ключовський монастир на території Топальської сотні — пiзнiшого походження на Стародубщині. Його засновано ще за московських царiв (поч. XVII в.); його пiдтримували Хвацi та Борозни³⁾. Іншi монастирi були на Нiженщині. Омбишiвський монастир iснував з поч. XVII в. Омбишiвськi селяни вiдбували послушенство перед Хмельниччиною своiй володiлиці кн. Угорницькiй та монастиреві⁴⁾.

Про становище тут людности ми можемо сказати ширше. У копії „фундуцiального запису Катериною Угорницькою скарбниковою чернѣговскою на села Лосиновку и Омбиш з ґрунтами до них належними монастиру Омбишискому данного“ (1649 р.) зазначається добра та ґрунти, що вона дає на монастир. Є вiдомості про пiдданих: „Так теж з подданими впреречоных маетностях Онбишу и Лосиновце мешкаючими з их кґрунтами пожитками и вшелякими повинностями в инвентару приправѣ вчистом мнѣ на тiе маетности служачими описаними iзовѣми пожитками в тих маетностях будучими на тот вышѣменованній монастир Онбышскiй чрез мене фундованній, даю дарую и вѣчными ане отзовними часы записую“...⁵⁾. Цей монастир пiдлягав Печерському монастиреві. Тут для нас важить вiдзначити згадку, що в володiннях Угорницької iснував iнвентар. Можна думати, що такi iнвентарi iснували й по маетностях iнших володiльцiв Лiвобережжя. Вони, мабуть, зовсiм не збереглися до наших днiв, бо покищо не маємо жадних вiдомостей якi свiдчили б за те, що вони збереглися.

Про становище людности в згаданих селах маємо ще згадку в пiзнiшій „Сказке боярина Омбишского Савки Грушевского каким способом Омбишъ и Лосиновка, и от кого К. П. Лаврѣ наданы і какіе iменно были подданіе до Хмельнѣчщины а похмельнѣчщинѣ тѣж подданіе показачились“ (1744—45 рр.). Тут зазначається „...пред Хмельницкого войною завладѣнія в селѣ Омбишѣ

¹⁾ Монастирські справи № 2456. (Архiв давнiх актiв у Київі) і 142 т. Рум. рев. (новгор. сотня Чернiгiвський окрарх).

²⁾ Филаретъ, Опис. Черн. еп., VI, 84.

³⁾ Ал. Лазаревскiй, Оп. Стар. М., т. I, стор. 435—6.

⁴⁾ Ibid., т. II, стор. 84—5.

⁵⁾ Монастирські справи № 1756. Архiв давнiх актiв у Київі. У копії зазначені, крiм Катерини Угорницької, ще пiдписи „Андржей ксiожко на четвертени Четвертенскiй очевисте прошонiй од еи мосцѣ панѣ Угорницькой Ян надешковках Дешковскiй, Симеон Вiдгура, Францишек Соколовскiй“.

благочесивого пана Угорницького, и по смерті вдовствующой Его паней Катерини Угорницькой, не бывало козаковъ но все подданіе як самой панной так и монастырця Омбишского дѣвичого черницям повинность подданическую-безпротивенства исполняючіе бивали. Як же панѣ Угорницкая в старости своей начала ослабѣвати“, то за порадою своїхъ приятелівъ передала свої володіння Київо-Печерському монастиреві¹⁾. Ближче та докладніше „повинность подданическая“ не окреслена в „Сказке“, але вона висвітлює цікаві моменти, правда загально, з історії монастирських селян на Ніженщині.

Ми ще не згадували про Максаківський монастир. Він мав за свого патрона Адама Киселя. Останній передав монастиреві на власність на території пізнішої Борзенської сотні с. Ховми, Красний став, Ядути, Прачі. Села Сидорівка та Адамівці заснували „законники“ монастиря²⁾. Піддані в цих селах, можливо, мали повинності аналогічні тим, що були по селах Омбишського монастиря та по інших сусідніх монастирях.

Цими звітками про становище селян у монастирських володіннях ми кінчаємо наші повідомлення щодо північної частини Лівобережжя перед Хмельниччиною. Тут маємо володіння кількох суспільних груп дрібної шляхти монастирів та заможнішої шляхти. У володіннях їх становище селян, можна думати, було не однакове. Становище селян у південній частині Чернігівщини (Остерщина та Ніженщина) різнилося від становища в північній та східній Чернігівщині. На останній, за винятком Любеччини, були менш розвинені селянські повинності, бо вони допіру утворювалися. Звичайно, тут останнє слово скажуть відомості з нових архівних матеріалів, але думаємо, що загальні історичні умови не сприяли, щоб тут перед Хмельниччиною дуже розвинулося „послушенство“. Знов же й те, що революційні рухи за Хмельниччини поволі тут розвивалися, цю гадку стверджує. Південна частина Чернігівщини та Любеччина були в важчих економічних та соціальних умовах.

В інших умовах уклалися стосунки селян до володільців на південній частині Лівобережжя. Тут розвиток історичного життя має питомі свої риси. Коли візьмемо люстрації Черкаського та Канівського замків 1552 р., то економічні та суспільні стосунки окреслено тут в інших формах, ніж на Чернігівщині. Ми маємо вказівки на численні уходи на лівому березі Дніпра та по його допливах. Староста одержує різні податки з людности, що серед мало займаних просторів почуває себе ще вільною. Суспільний поділ людности не зовсім різко розмежований. Ми маємо вказівки тільки щодо бояр, міщан та козаків; про інші категорії залежної людности відомостей нема.

¹⁾ Монастирські справи № 1164 та № 1794 Архів давніх актів у Київі. У цьому цікавому документі далі перераховується по іменах та прізвищах підданих монастирських раніших та пізніших. Отож наприклад „Юско а прозвания его невѣдает стал козаком в Хмельниччину а прежде был подданим пана Угорницького а где он родился в Омбишѣ или на сторонѣ того-мнѣ отец мой не говорил“. Подібні відомості подано про більш ніж 10 підданих, що їхні діди чи прадіди були підданими Угорницького чи Угорницької.

²⁾ Ген. сл. о маест. Нѣж. п. под ред. М. П. Василенка. Черн. 1901, стор. 42—4.

Наведемо відомості щодо оранки: „Пашуть черкашене мешчане и бояре на поли, где хто хочеть“¹⁾. Податки фіксується на старосту; регламентація деяких з них потребує уваги. Наприклад, оповідається про оранку міщанську: „земля по полемъ, надъ мистомъ мешчаномъ на пашню здавна была вольна, нижли недавно князь Володимиръ Путивльскій, вышодши изъ Москви, почаль на тыхъ земляхъ с пашень мешчанскихъ брати десятину. Сего лета взято жита 10 копъ, ярыва 10 копъ — жалуютъ о то мешчане“²⁾. У Канівському старостві відрізняються піддані князівські, зем'янські, церковні, монастирські. Так само в Канівському та Черкаському староствах маємо вказівки на різних володільців уходів (староста, монастир та інш.). Окремо визначимо становище козаків.

„Козаки, которые домовъ тамъ въ Каневе не мають, и тые дають старосте колядки по шести жъ грошей а сена косять ему по два дни на лѣте толоками за его стравою и за медомъ. А которые козаки, не отходячи у козацтво на поле, а ни рекою у низъ, служатъ в местехъ въ наймехъ бояромъ або мешчаномъ тые старости не повинни колядки давати, ани сена косити“³⁾.

Через півстоліття знов таки в люстраціях подибуємо нові явища — зустрічаємо на Лівобережжі велику кількість вільних колоністів, що в кілька разів переважає „послушних“. У 25 селах Переяславського староства люстратори зазначили більш, як 1000 козацьких дворів, дворів „послушних“ було 280 (люстрація 1615—6 рр.⁴⁾. У Канівському старостві козаків, що жили на хуторах, було більше як „послушних“ підданих⁵⁾. У Черкаському старостві низка поселень, як ми згадували, була на „волі“, коли ж „воля“ закінчиться, то людність має відбувати повинності „jako j mieszczanie czyrkascy odprawować będą powinni“⁶⁾. Ів. Лучицький зазначає, що, напр., в м. Ірклію на Золотонощині було 400 козацьких дворів та тільки 50 селянських „послушних“⁷⁾.

Отже бачимо, що скупі відомості люстрацій вказують, що на західній Полтавщині на початку XVII в. були вільні колоністи.

Становище на західній Полтавщині було інакше ніж у східній та південній. Тут ще наприкінці XVI в. маємо звістки в джерелах про роздавання великих просторів польським магнатам. Р. 1590 за жалуваною грамотою Жигимонта III кн. Олександрові Вишневецькому надається і на „вічне володіння“⁸⁾ землі в басейні рч. Сули, Удаю, Солониці та угод Лужок. Це надання, зв'язане з широким тоді роздаванням земель польським магнатам, поклато основу тому великому володінню Вишневецьких, що вони мали на Полтавщині перед Хмельниччиною, — свого роду удільного князівства могутнього фєвдала — Вишневецьчини. Вишневецький мав право „замки закладати, места и села на

¹⁾ Арх. Ю.-З. Р., VII, т. I, ст. 86.

²⁾ Ibid., стор. 97. Люстрація Канівськ. замку.

³⁾ Ibid., ст. 95. Щодо Черкаського замку див. ст. 82.

⁴⁾ Żr. dz., t. V, ст. 106—7.

⁵⁾ Ibid., ст. 104.

⁶⁾ Ibid., ст. 107.

⁷⁾ Ів. Лучицький, Займанщина та форми заможного влад. в Малоросії. Юрид. Вѣст. 1890, кн. 2 Żr. dz., т. V, ст. 134.

⁸⁾ Вечность князю старосте Черкаскому на Сулу и на иньшие добра „Чт. въ Ист. Общ. Н. Л.“, кн. 14, в. III. К. 1900, стор. 92.

тихъ кгрунтехъ людми осажовати, костелы и церкви Божие фундовати, земли розробливати, будовати, ставы и млыны направовати и вшелякие пожитки себе там вынайдовати, становити размножати и оттоль всихъ вшелякихъ доходоу, чиншовъ, платовъ, десятинь, дяклов, даней и иныхъ належностей, яко колвек менованыхъ и которые ся потомъ онде вынайти и менованы быти могутъ, з людей и зо всихъ крунтоу помененыхъ добр уживати, водле означенья и положения тымъ добромъ границу через комисары наши, которыхъ там на то з нинешнего сойму зараз назначимы и вышлемы и до того там себе прибавляти, розширяти и пожитков примножати“¹⁾. Ці права, що їх одержував Вишневецький, звичайно відкривали широкі можливості для надуживань та експлуатації селян та інших верстов людности. Можна думати, що використувати ці права володільці почали пізніш на початку XVII в. Вишневецькі поширили їх на територію Західньої Полтавщини та інші місцевості. За грамотою Жигимонта III 1620 р. Вишневецькому дається черкаське староство, що залишилося вільне, бо Ян Острозький вмер. У грамоті зазначається м-ка Боровиця, Ірклій, Голтва, Кропивна та інші слободи, хуторі та села з „karczmami, browarami, mlynami, poddanemi, z ich czynszami, robotami, u wszelakimi powinnościami, pasiekami, stawami, jeziorami, sadzawkami, rzekami Pslem i Worsklem“...²⁾. Подібні зазначення маємо в грамоті того таки Жигимонта III на староство Переяславське Ян. Заславському з м-ками Яготиним та Гельмязовим³⁾.

Ці звістки дозволяють визнати, що становище підданих на західній Полтавщині з 1620 рр. змінилося; цілком можливо, що люстратори 1616 р. передавали факти про становище людности не зовсім точно, бо зміни вже началися розвитком економічного життя на початку XVII в. Людність Переяславщини та з Кропивної, Ірклії та інших сіл на Канівщині та Черкащині, що була на „волі“ за люстрацією 1616 р., як ми бачили раніш, в 1620 р. стає в інші стосунки до старост, більш експлуатується.

Дальші зміни сталися в другій чверті XVII в., коли економічне життя розвинулося. Числа прибутків староств Переяславського (3.400 зл.), Черкаського (4.000 зл.) 1636 р. за це свідчать⁴⁾.

За подимним 1631 р. на Полтавщині платило 49 поселень 3.755 зл. 21 гр., за підрахунком Л. Падалки. Нехай підрахунок цей і не зовсім точний⁵⁾, усе ж, ґрунтуючись на ньому, можна визнати, що людність відбувала багато податків. Вони по різних місцях Полтавщини були неоднакові і розподілялися відповідно до зайнятъ людности. З м. Домонтова на Західній Полтавщині (Золотонощина) княгиня Домонтова брала 76 зл. 15 гр. — з 22 димів по 3 зл. з 7 огородників по 1¹/₂ зл., з кола млинового — шість. З м. Хорола Вишневецький брав

¹⁾ Чт. в Ист. Об. Н. Л., кн. 14, в. III, К. 1900, ст. 95.

²⁾ Ibid., ст. 117. ³⁾ Ibid., ст. 119.

⁴⁾ Żr. dz., t. V, ст. 214, 224, 132, 135.

⁵⁾ Л. Падалка, Прошлое Полт. тер. Полт. 1914, ст. 75—6. Треба до цього числа додати 105 зл., що їх мав Вишневецький з Ірклія, Кропивної та Голтви. (Архивъ Юго-Зап., Р. ч. VII, т. I, стор. 366).

98 зл. 12 грошей — з 8 ринкових домів по три злотих, з 15 будинків — по 48 грошей, з 8 слобожан, що живуть за містом по 24 польських грошей, з нужденних 12 по 12 халуп польських грошей, з панотця — 12 злотих, з млинаря і од кола млинового — 2 зл. і 12 гр.; кравець, різник, швець, коваль платили кожен 6 злотих, рибалка 48 грошей¹⁾.

Від 1640 р. на території Полтавщини збереглися звістки, де оподаткування описано докладніше. На Вишневещині, що охоплювала мало не всю Полтавщину, було понад 30.000 господарств. Кожен господар, щоб звільнитися від панщини, мав давати по 5 талярів, млинарі від кола — 2 черв. зл. Окрім того панові належав прибуток з шинків²⁾. Маємо цікавий лист од Вишневецького млина, де зазначається, що він „ведлуг звичаю“ має давати 200 кіп з ново-збудованого млина³⁾. Очевидно таке виявлення податків у грошах вказувало на те, що тут розвинулося грошове господарство.

Р. 1643 за орендною умовою на Гадяцьку волость, що її Конєцпольський дав в оренду Длуському на три роки, зазначено низку повинностей у селян. Селяни за особливим списком мають нажати 2 копи якогось збіжжя, звести його, змолотити. Сіно треба косити 1 день, потім зібрати, зв'язати та скидати в скирти, або замість сіна мають платити за віз 5 грошей; хто має коні або воли, той повинен привезти два вози дерева. Од диму дають курку, від чотирьох димів гуску або за неї 6 грошей. Так само селяни мають возити поташ з гадяцьких буд. Прясти піддані не повинні⁴⁾. Конєцпольський залишає деякі прибутки за собою — поволощину, бджільну десятину та інше; шинкування було в орендаревих руках.

¹⁾ Архивъ Ю.-З. Р., ч. VII, т. I, стор. 367, 397.

²⁾ До цієї звістки у Пшездецького (Podole, Wołyń, Ukraina, 1, ст. 41—4) акад. М. Грушевський ставиться скептично. Він її має за пізнішу ремінісценцію; — „мабуть якась пізніша ремінісценція: кождий господар за панщину платив 5 талярів (неймовірно), млинарі від колеса по 2 червоні, „кабак“ був на пана, і були фільварки виділені“. (Історія України-Руси, VIII т., ст. 360, ч. II). Ці звістки треба так само розглядати в зв'язку з загальним ходом економічного життя та з історією тодішніх клясових відносин на Лівобережній Україні. Це взято на увагу вже в праці П. Куліша „Історія возсоединенія...“, т. I ст., 24—29.

³⁾ Лист Яр. Вишневецького на будування млина Іванові Павленкові. „Вѣдомо чиню тимъ листомъ моимъ, ижъ Иванъ Павленко мелникъ подданній мой з футора Тишковъ усмотрѣлъ мѣсце способное на збудованье млина на рецѣ Удаи нижей млиновъ мѣскихъ, а вище березотокких на тишках которому позволяемъ греблю порадно висипать и млин на той же рецѣ помяненной к ужиткови моему поставитъ а кол чотирох мучних двох ступних и фольшових едній яко самъ подіймується збудовать, до того поддані тамошніи имѣть ему бытъ помощними; по которого млина збудованя исправлено зошлао слугъ своихъ которіи скоро узнают, ижъ той млинъ естъ потребны и к ужитковъ моему поставлен безперешкоды вышнихъ и нижчих млиновъ тогда ему за каждое коло ведлугъ звичаю млинского по двѣсти копъ назначаю, а если бы то мѣло бытъ з шкодою иншихъ млиновъ тогда той млинъ знесть, а той мелникъ сто копъ вины до скарбу моего отдать повиненъ будетъ; а для лѣпшой певности и дачи даю той лист мой рукою моею пописавши до которого и печат притиснутъ расказалемъ“. Лист, перекладено з польської мови можливо в XVIII в. (рукопис. Книга копій крѣп. Мгарск. м. ст. 5). (Бібліотека III Відділу Укр. Ак. Наук).

⁴⁾ Зап. Укр. Наук. Т. ва у Києві. Кн. I. К. 1908 р. ст. 41 (додаток до розвідки М. Грушевського).

У зв'язку з цими відомостями про повинності селян на східній Полтавщині можна думати, що повинності натурального характеру існували взагалі на Полтавщині в різних формах, іноді надзвичайно тяжких для людности. Повинності на гроші не всюди переводжено; це виявляло зміни в економічному житті, що повставали завдяки вимогам ринку; володільці фактично могли вимагати не тільки грошей, але виконувати повинностей у натуральній формі.

Отже, з відомостей першої половини XVII в. бачимо, що на володільницьких землях — дрібних та великих магнатських — визначився розвиток економічного життя в зміні повинностей селян. Це можна казати і щодо королівщини. Найбільші були ці зміни на магнатських землях, менше відчуваються на дрібношляхетських землях, що на північному Лівобережжі більш поширені як на південному.

Окремо треба згадати про становище селян на монастирських землях. На Полтавщині ми вже зазначали розвиток монастирського землеволодіння, оскільки цьому раніш у XVI та на початку XVII в. не робили значних перепон магнати та шляхта. Тут ми зазначили, окрім володінь Пустинно-Микольського монастиря, ще й те, що повстали монастирі Густинський, Ладинський, Мгарський, Лубенський. У порівнюючи несприятливих умовах розвивалися пізніше володіння цих монастирів, бо на їх діяльності відбивалися релігійні переслідування від польських владущих кіл, найбільше Яр. Вишневецького, перед Хмельниччиною.

Найдавніший Пустинно-Микольський монастир здавна мав володіння на Подніпрянщині. Р. 1553 він мав уходи на Дніпрі „въ Пивовъ“, окрім того, більше володінь у Канівському старостві: „А далее за Днепромъ же, отъ замьку Каневскаго въ шестинадцати миляхъ, отъ Черкасъ в девяти, на реце Суле устье, где Сула в Днепръ впадаетъ, отъ того вышей у мили по речьку Переволочьну то монастиря Пустынского, рыбъ осмая часть, бобровъ половина“¹⁾. З інших володінь названо окремі уходи на рч. Самарі та Тясьміні, що належали Печерському монастиреві²⁾.

У XVII в. володіння цих монастирів, можна думати, зменшилося в зв'язку з тим, що тут поширилися впливи магнатського землеволодіння. Року 1639 маємо звістку про те, що захопив Яр. Вишневецький вр. Клим'ячичі на р. Сулі, що належало Пустинно-Микольському монастиреві³⁾.

Не встиг значно поширити перед Хмельниччиною свої володіння на півночі Полтавщини Густинський монастир, але окремі відомості щодо селян свідчать про їхнє важке становище. Це видно з „постановлене подданним, як мають панщину робити, от ісайъ Копинского, архиепископа и ексарха патриаршого“. Це „постановлення“, як ми бачили, зв'язано з ім'ям Ісайї Копинського, що був за ігумена в Густинському, Ладинському, а згодом Мгарському

¹⁾ Архивъ Ю.-З. Р., т. VII, ч. I, стор. 101.

²⁾ Ibid., стор. 86.

³⁾ „Чт. в Ист. Общ. Н. Л.“, кн. 14, в. III, стор. 155, 163 (1643).

монастирях¹⁾. Тому воно має ширше значіння для характеристики повинностей селян, що могли бути аналогічні в згаданих трьох монастирях.

З цього „постановлення“ видно, що в монастирі був „реєстр“ повинностей. Піші та кінні мають „толокою... сѣна косити день“, його погребти та привезти до монастиря. „Такъ же жита толокою озимини день одинъ, а ярини день“. Хто має коні, той повинен десять возів привезти; кожен десять кінних мають давати по чотири підводи на рік „сѣ чим ся трафить за десят мил возити?“ У „постановленню“ накладається кару на „непослушних“.

„А хто бы з нихъ, будучи непослушними, на греблю не виехалъ, або не вийшов, таковий повиненъ будетъ огурного $\bar{\text{с}}$ грошей дати²⁾, а день предця отробить“³⁾. Самий цей наш документ цікавий, крім зазначеного, тим, що вказує на те, що існували „звичай“ та „слухність“, на які могли покликуватися піддані, виконуючи свої повинності.

Окрім указівок на одбування низки повинностей, що їх маємо в „постановленню“, надзвичайно важливому для характеристики селян, спинимося ще на деяких відомостях щодо Мгарського монастиря.

¹⁾ „Фундушъ княжны Раины Вишневецкой“. Труды Полт. уч. Арх. Ком. вип. 13, ст. 49. Рукопис. Книга копій крѣп. Мгарск. м., стор. 2.

²⁾ $\bar{\text{с}}$ грошей — 6 грошей.

³⁾ Зважаючи на цікаві відомості в „поставленню“, наводимо його цілком, тим більш, що видання, де його надруковано, приступне мало.

„Постановлене подданым, іак маюг панщину робити, о Ісайѣ копинского, архиепископа и ексарха патриаршого.

Ісайа копински, милости Божию епископ и ексарха патриарши. Вѣдомо чиним, ижъ, что просили насъ подданіе церковніе ладинские, аби есмо межѣ ними порядокъ учинили, то знихъ іакою повинность намъ на церковь Божию давати и чинити будет повиненъ; що мы, видіачи речъ слухную, и постерегаючи тежъ, аби ничего болше на нихъ надъ слухност и звичаю не витягано, толко ведлугъ того постановленія нашего было брано, теде, знесиши з ними за прозбою ихъ, всѣ громады ладинское на то часъ такое постановлене учинили. Если ижъ кождий с нихъ в рокъ повинности намъ на церковь Божию чинил ведлугъ реестру бывшаго намѣстника нашего ладинского мартіра, в року χ кимъ браного, еднакъ не ведлугъ уважено передъ тимъ брано, или у можнѣйшихъ, которіе маюг плугъ воловъ, або даст господъ богъ будут мѣти пасѣку и иншихъ добродѣйствъ на кгрунти церковном, имаючися добре надъ инъшихъ, то и овше ведлугъ пожитку, маетности и уваженія насъ, або намѣстника нашего, всякую повинность чинит и давати повинни будут. До того всѣ разомъ, кождий з нихъ такъ конніе іако и пѣшие толокою повинни сѣна косит день, и тое погребти и до монастиря возит што потреба; такъ же жита толокою озимини день одинъ, а ярини день. До того кождий з нихъ, хто конѣ масть, дровъ по десяти возовъ вивезити; сѣ тихъ же коннихъ за десятини члвковъ въ рокъ повинни подводъ по чотири сѣ чимъ сіа трафить, за десят мил возити, шарварокъ до гребле кождий зъ нихъ и дліа самихъ себе дернъ, хворостъ, солому, и што потреба до гребли возит, или поправоват, кром сипання грабарского. А хто бы з нихъ, будучи непослушнии, на греблю не виехалъ, або не вийшов, таковий повиненъ будетъ огурного $\bar{\text{с}}$ грошей дат, а день предця отробить. И на то есмо имъ дали сей листъ сѣ притисненемъ печати и с подписомъ руки нашои. Писаль в Ладинѣ року χ кн. іюля $\dot{\text{д}}$ іа дніа“ (1628 року 11 липня). (Лѣтопись монастиря Густинскаго. М. 1848, стор. 57). Сама форма „постановлення“, мабуть, тоді взагалі була відома. Її уживано, можливо, у Київо-Печерському монастирі, бо пізніш на початку XVIII в. ми зустрічаємо в „вотчинныхъ“ документах Київо-Печерського монастиря листи подібної середньовічної форми.

У „Фундуші“ 1619 р. князівни Раїни Вишневецької зазначено, що на Мгарський монастир даються землі, а так само „Млини обидва нижній и вышний под тоєю ж горою, на рѣчцѣ Олшанце, с подданными на томъ же грунть мешкаючими придаю“¹⁾. Так само вільно монастиреві „пахати хлѣба и сѣна косити и до самого Удая рѣки“.

Відомості про становище селян по монастирських маєтностях доповнюють наші спостереження щодо становища селян по магнатських володіннях. Очевидно, те, як магнати ставилися до селян, відбивалося й на становищі монастирських підданих. Це тим можливіше, що, як ми знаємо, у заснуванні монастирів шляхта та магнати брали іноді дуже діяльну участь.

Ми зробили характеристику повинностей селян на Лівобережній Україні, пізніших Чернігівщині та Полтавщині, оскільки дозволяли нам джерела. З них видно, що кожна з цих двох територій мала свої окремі історичні умови, серед яких розвинулися стосунки селян до шляхти, магнатів та монастирів. Коли для Чернігівщини велике значіння мала давня її колонізація та можливо не зовсім сприятливі умови економічного розвитку та інший його характер у першій половині XVII в., за винятком хіба Остерщини та Любеччини, то на Полтавщині більш увага фіксується на значно ширшому розвитку тут колонізаційного руху, економічних умов життя та магнатського господарства. Оця відміна в умовах історичного життя на Полтавщині та Чернігівщині, звичайно, себе виявила в суспільних стосунках, на становищі селян на цих двох територіях. Спільне було в тому впливі грошового господарства, про який ми казали раніш.

Так само можна підкреслити і другий важливий висновок щодо становища селян. Це аналогія в деяких їх повинностях з подібними повинностями на Правобережжі. Аналогія ця звичайно повстала завдяки умовам життя Правобережжя та Лівобережжя. На історії селян Лівобережжя це позначилося.

На Чернігівщині ми маємо вказівки, що там здавна існував дим, як основний елемент у сільському життю²⁾. Тут існують селіща, селища³⁾. Усе це явища, що їх подибуємо й на Правобережжі. Аналогію до життя селян на Вишневецьчині Ф. Леонтович знаходить на Волині⁴⁾. Докладніш порівнявши повинності селян на Лівобережжі та Правобережжі, можемо визнати, що вони деякою мірою тотожні. Вони фактично повинні були бути тотожні, бо колонізаційний рух ішов з Правобережжя. Відсіля йшли нові порядки, що їх почала запроваджувати на Лівобережжі польська шляхта.

Отже на Лівобережжі можна констатувати щодо селянських повинностей низку явищ аналогічних Правобережжю. Це стосується й до дрібношля-

¹⁾ Рукопис „Книга копій крѣпостей Мгарскаго мон.“, ст. 2. Гр. Полт. Арх. Ком., в. 13, ст. 48 також А. Зап. Р. II, 46. Пізніші відомості 1624 р. у О. М. Лазаревського „К. Старина“ 1896, II, стор. 224 (Лубенщина и князя Вишневецкіе).

²⁾ Ф. Леонтович, ґрунтуючись на Литовській метриці, вказує на те, що дими тут єв XVI в. (Крест. дв. въ Лит.-русс. гос. Ж. М. Н. Пр. 1896, № 2, стор. 347).

³⁾ Любавскій, Обл. дѣл., 456.

⁴⁾ Ж. М. Н. Пр. 1896, 7 кн., ст. 100—1. У зв'язку з цим порушується низка цікавих питань з історії колонізації, на яких ми маємо спинитися в іншій ширшій роботі „Заселення Брацлавського та Київського воеводств перед Хмельниччиною“.

хетських володінь і до магнатських і до монастирських маєтків. Відміна в умовах економічного та взагалі історичного життя Лівобережжя порівнюючи з Правобережжям внесла відмінні особливості в розвиток тут селянського „послушенства“. Це ми маємо далі вяснити, докладніш визначивши категорії селян на Лівобережжі, їх правне становище, ставлення до володільця тощо.

Ми вже згадували про зміни в економічному житті, що сталися в 2-й пол. XVI в. та першій пол. XVII в. на Лівобережжі. Ми бачили, що ці зміни призвели до ширшого колонізаційного руху на схід, до того, що польські пануючі кола захопили нову територію та взялися її експлуатувати.

Ці зміни були зв'язані з становищем шляхти, як певної клясової групи в державі. Приєднання українських та литовських земель до Польщі відбилося на зміні суспільного укладу, що тут вже існував раніш. Введення „Устава о волоках“ 1557 р. вже вказувало на те, що шляхта на литовських та білоруських землях посіла окреме клясове становище. По Люблинській унії у зв'язку з пріоритетом владущих груп у користуванні прибутками, що їх вони мали від торгівлі з Заходом, у зв'язку з розвитком багатства — певної економічної незалежності повстає питання про оформлення прав шляхти. На суспільний уклад на східніх українських землях впливає те, що тут було поширено польське та німецьке права. Шляхта та магнати на Україні здобувають право володіти землею; вони можуть володіти лісами, пущами, оранкою, рибними в'їддями. У „Литовському Статуті“ 1588 р., що яскраво відбивав на собі шляхетські клясові тенденції, різко переводиться межа між „шляхетськими“ людьми та людьми „простого стану“. Це ж фіксується раніш і в Статуті 1566 р. У 26 арт. 3 розділу зазначено, що забороняється користуватися шляхетськими правами людям простого стану... „и тежь постерегаючи всякого — уближенья статусу шляхетского отъ людей простых... варуемъ ижь простого стану человекъ не осегнувши первой отъ насъ господара вольности шляхетское именовей и кгрунтовъ шляхетскихъ ни которымъ обычаемъ поседати а ни куплею своею на вечность держати не можеть, але близкие за отложеньемъ пенезей шацунькомъ статутовимъ, ку тому именьи прийти и припущоны быти мають, хотя бы и давность земская зошла“¹⁾.

У польському праві у викристалізуванні стосунків поміж шляхтою та селянами мали значіння т. зв. „Генріхівські артикули“ 1573 р. Вони стверджують цілковите право панам над людністю, що жила по їхніх маєтностях²⁾. Ці права мала не тільки польська шляхта, а й українська; використовували її монастирі, велике тут значіння мав елемент релігійний. Шляхта своє клясове панівне становище використовує особливо в зв'язку з вимогами економічного життя, щоб швидше збезправити становище селя-

¹⁾ Литовскій Ст. III, ред. III р. арт. 26, ст. 64 (Вид. Моск. Общ. Ист. и Древн.).

²⁾ Vol. leg. I, 133—4. Ст. К у т ш е б а, Очеркъ истории обществ. и гос. строя Польши. СПб. 1906, стор. 141.

нина, що раніш у першій половині XVI в. мав право продавати землю, передавати її в спадщину, міняти тощо, особливо на королівщинах¹⁾.

Посівши таке панівне місце в державі, шляхта уважно ставилася до своїх прав, обороняючи їх усіма засобами. Тільки вона, як ми бачили, володіла землею; міщанам це заборонювано. Низку податків з шляхетських земель було скасовано, щодо держави вона відбувала мінімальні повинності. Утворюється принцип „Neminem captivabimus“. Скасування мита дає шляхті можливість розвинути через різних агентів свою участь в економічному житті. Завдяки цьому упривілейованому становищу шляхти, на Литві та українських землях поширюються лятифундії, що їми володіли представники визначних родів — „королев'ята“, як назвав був цих великих землеволодільців-магнатів Хмельницький. Такий клясовий характер шляхти на Україні, звичайно, сприяв тому, що утворилися суперечності поміж інтересами владущих фєвдальних груп та інтересами селянства й інших незаможних верстов. Ці суперечності почали дедалі більше виявлятися в тому, що погіршало становище селян, спочатку на Західній Україні, потім далі на сході — на Правобережжі та Лівобережжі.

На Лівобережжі становище селян, як ми бачили, погіршало в зв'язку з ходом економічного життя. Коли воно було сприятливе для шляхти та магнатів, щоб виявити своє панівне клясове значіння в державі, то для селян воно потягло за собою зміни в становищі більш та менш заможних категорій селян щодо поширення їх більшої експлуатації та погіршення умов життя.

Вже з огляду селянських повинностей, ми бачили, що на Лівобережжі існувало кілька категорій селян, що назви їх ми зустрічаємо в суспільних групах Литовської держави. Очевидно, стан їх зв'язувано з загальним станом подібних груп на українських правобережних землях та з особливими умовами Лівобережжя.

На Лівобережжі ми зустрічаємо кілька різноманітних категорій селян — даних, роботних та служебних. Ці три категорії мають звичайно низку інших дрібніших поділів, назви їх так само існують на Правобережжі. Найчастіш можна вказувати на існування данників²⁾ та служебних людей. Категорія тяглих виникає на Лівобережжі пізніше. Данників більше було на Полтавщині, ніж на Чернігівщині. Служебні люди були зв'язані найбільше з замками, хоч іноді трапляються на володільницьких землях.

У люстраціях XVI, XVII в. є згадка про повинності цих груп людности. Данники дають данину медом, грошима та іншим. Зустрічаємо вказівки на

¹⁾ М. Ф. Владимірській-Будановъ, Крестьянское землевладѣніе Зап. Р. до пол. XVI в. „Чт. въ Ист. Общ. Н. Л.“, кн. 7, ст. 37—81. Спроби окреслити становище землевласника та землероба в новіших студіях А. Бурдзейка (Земляўласник і земляроб па Літоўскаму Статуту 1566 г.) Т. Забелы (Земляўласник і земляроб па Статуту Літоўскаму 1588 г.), що надруковані в „Працях Беларускага Дзяржаўнага Універсітету ў Менску“, № 20. М. 1928.

²⁾ М. Любавскій, Областное дѣленіе..., ст. 342. Мусимо, завважити, що категорії селян мають багато назв, які взагалі поширені за фєвдальної доби. Ми подаємо загальні назви. іноді деталізуючи їх при потребі.

те, що існували спеціальні служби; були бортники, осочники, бобровники, огородники, сторожі, рибалки. Вони теж давали певну данину, чи то натуральну чи грошову. Серед селян є категорія, що займається промислами — ковалі, млинарі, шевці, бондарі, рудники. На Лівобережжі ці всі повинності не завжди були зв'язані з певною категорією селян, бували випадки, коли, в залежності від стану виробничих сил, вони могли бути у других категорій.

У важчому становищі була, очевидно, челядь, або люди непохожі, що були зв'язані з працею на панському дворі. Невільна челядь є суспільна група, що з нею можна зв'язати початок закріпачення селян; біля неї в зв'язку з низкою економічних та суспільних умов почали гуртуватися пізніше інші групи незаможного селянства.

Інший характер мають бояри путні (слуги путні) — вища категорія селянства. Вони були в Любецькому, Остерському, Переяславському, Канівському, Черкаському старостах, відбували служби й у приватних володіннях. Бояри іноді і переходили до шляхетства, надаваного їм за визначні „служби“ на війні та взагалі за послуги державі. Але з бояр утворивсь і кадр селян; ця категорія селян одбувала повинності тяглої людности, її визискував староста чи то володілець-пан¹⁾.

Окреме становище належало на Лівобережжі козакам. Ця група була поширена особливо на Лівобережжі, на території Полтавщини та Південній Чернігівщині, не кажучи вже про частину території Правобережжя та Запоріжжя. Зміни на півдні України в економічних стосунках висунули козаків на чільне місце, тому вони стали за об'єкт пильної уваги для польських владущих верстов, які різними засобами намагалися спинити розвиток козацтва. Козацтво відіграло велике значіння в історії боротьби проти польських магнатів та взагалі в історичному житті України. До козацтва ввіходили різні групи селян. Економічні умови життя утворили поділ козаків на заможніших та менш заможних. Це явище вже яскраво позначилося на Україні перед Хмельниччиною²⁾.

Отже на Лівобережжі ми зустрічаємо в першій половині XVII в. різні групи селян. Ці групи мають різноманітні повинності. Такі факти вказують на те, що на Лівобережжі існувало загальне явище февдального ладу, що тра-

¹⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. V (розділ про селян). Ф. Леонтовичъ, Крестьянскій дворъ въ Литовско-русскомъ государствѣ. „Журн. Мин. Нар. Просв.“, 1896 р. № 2, 3, 4, 7, 10, 12, 1897 р. 4, 5, М. Любавскій, „Областное дѣленіе...“ ст. 313—53, Владимірскій Будановъ, Крестьянское землевладѣніе въ Западной Руси до пол. XVI в. „Чт. в ист. Общ. Н. Л.“, кн. 7, стор. 12—37. Ф. Леонтовичъ, Крестьяне въ Юго-Западной Россіи“. Ів. Новицький, Передмова до „Архива Юго-Зап. Р.“ VI ч. т. I, В. Антонович, Передмова до „Архива Юго-Зап. Р.“ VI ч. т. II. Путні бояри відомі на Лівобережжі та на Правобережжі в XVII—XVIII, як побачимо далі. Відомості про це є в Манаст. справах (Архів давніх актів у Києві), напр. щодо Печерського, Омбшівського, Софійського, потім в Рум. ревізії Київського полку — сотня Київська та інші.

²⁾ Про козаків М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, К, 1909, де відповідна бібліографія, далі т. VIII, частини 1, 2, 3.

пляється по інших країнах. Подібне явище, напр., ми зустрічаємо в історії французьких селян¹⁾, в історії селян Московської держави²⁾.

Дальші зміни в становищі селянства позначилися вже в XVI в. на Лівобережжі цілком ясно. Найнезабезпеченіші з зазначених категорій селян були невільна челядь та категорія роботних або тяглих людей. З цими групами можна зв'язати фактичний та юридичний початок закріпачення селян на Лівобережжі перед Хмельниччиною.

Перші його вияви з'являються наприкінці першої половини XVI в., коли на Правобережжі вже були поширені деякі явища початкових форм кріпацтва³⁾. З середини та в другій половині XVII в. вже можна на підставі джерел казати про те, що вияви ці поширилися.

Відомості щодо монастирських володінь на Чернігівщині, лаврські володіння на Подніпрянщині, далі повинності селян в Остерському старостві, боротьба старости проти бояр та міщан вказують на те, що існували явища, зв'язані з початками обмеження прав селян і виявлення їх підданської залежності від господаря. У люстрації 1552 р. з підданих Печерського монастиря на Чернігівщині-Подніпрянщині зазначено данину грошима медом⁴⁾; вони „повинні замокъ робити, подводи и стащы давати вси“⁵⁾. На Остерщині важчі повинності для селян виникають згодом. У першій половині XVII в. на цій території ми зазначали вже складніші повинності селян, бояр, міщан (Омелянівський).

Отже початки закріпачення селян у вигляді форм послушенства на Лівобережжі можна констатувати в XVI в. на Чернігівщині Литовській, а далі Польській; на Полтавщині вони з'являються пізніш у першій половині XVII в.

У дальшому розвитку цих стосунків мали значіння кілька чинників: 1) економічні стосунки, 2) давність володіння, 3) напрям законодавства та його шляхетський характер, королівські пожалування, 4) діяльність самого володільця шляхтича, 5) звичай.

Володіння землею у роботних, данників та служебних людей зв'язується з правами умовної власності; вони мали виконувати повинності та давати податки. Це загальне явище фєвдального порядку. Такий прекарний характер володіння землею мав, як ми бачили, різні відтінки; одна категорія селян мала одні повинності, у другій — інші і так далі. Розвиток економічного життя в 2-ій пол. XVI та першій пол. XVII в. повинності та податки поширює. На роботних данників, а іноді на служебних та міщан у містах, які маґдебурзького права не мали, накладається повинності та податки, що вони не виконували досі. У „постановленню“ про повинності для підданих Ладин-

¹⁾ Н. Карѣевъ, Очеркъ исторіи франц. крестьянъ съ древн. вр. до 1789 г. Праці Ів. Луцицького з історії французьких селян.

²⁾ М. Дьяконовъ, Очерки изъ исторіи селянскаго населенія въ Московскомъ государствѣ (XVI—XVII вв.) СПб. 1896.

³⁾ М. Ф. Вл.-Будановъ. Крест. землевладѣніе .. „Чт. в Ист. Общ. Н. Л.“, кн. 7, стор. 91.

⁴⁾ „Арх. Ю.-З. Р.“, ч. VІІ т. I, стор. 120.

⁵⁾ „Повинни замокъ робити, подводи и стащы давати вси, яко господарские и церковные, подданные со сѣхъ сель повѣту чернобыльскаго, а на имя села тые: напервый по Днепру низу села монастыря Печерскаго: Своромль, Тарасовичи, Новоселки, Ошитковичи, Глубово, Сороковичи, Навозъ. Мневъ, Гдень...“ Арх. Ю.-З Р., ч. VII, т. I, стор. 587—8.

ського монастиря на Прилуччині зазначено, що кінні та піші мають сіно косити „день“; кінні дрова возити давати підводи за 10 миль тощо. Хто не вийде чи не вийде на роботу, той має заплатити 6 грошей „а день предця отробить“¹⁾. В Остерському старостві бояри та міщани скаржаться на старосту М. Ратомського, що він чинить їм кривди, захоплює їхні землі та майно. М. Ратомський скаржитья, що бояри та міщани не виконують повинностей „и пожитковъ водле инвентару, то есть овса, сѣна, куровъ и иншихъ доходовъ“²⁾. Усі ці явища були нові, їх зв'язано з вимогами володільців та старост, що й собі відбивали загальний напрям тодішнього життя. Економічні зміни пояснюють поширення експлуатації, що сталися на Вишневецьчині з данниками, не кажемо про інші категорії селян. Тут на зміну повинностей подіяло те, що землі надано шляхті. Селян збезземелювано через надання земель, і це вплинуло на поширення повинностей, потрібних для селянина, щоб жити, а для дідича, щоб далі дужче визискувати селян³⁾.

Белике значіння для утворення нових форм визиску селян мала давність. В установленні повинностей підданих Печерського монастиря на Чернігівській Подніпрянщині цій давності належало певне місце. Їй підлягають люди робітні, данники, служебні. Вона поширюється на „вольного пошого человека“ В 13 арт. роз. 12 Литовського Статуту 1588 р. це ясно зазначається⁴⁾. Давність мала значіння в стані невільництва; через неї невільник втратив право переходу, став цілком залежати од пана. На Лівобережжі давність була за один з важливих чинників, чом погіршало становище селян, але не головний. Справді, маємо ми вказівки й на заборгованість селян на Правобережній та Західній Україні, маємо на це вказівки й на Лівобережжі. Те, що селянин не міг сплатити борг панові, прикріплювало його до землі Разом з цим ми зустрічаємо чимало вказівок, що селяни тікали від володільців як на приватних землях, так і на королівщинах⁵⁾. Оцей рух людности привернув до себе увагу законодавства. Напр., у Литовському Статуті 1588 р. зазначено, в яких

¹⁾ Лѣтоп. Густ. мон. М. 1848, ст. 57.

²⁾ Архив Ю.-З. Р. ч. VIII, т. V, ст. 292—312, 295. Тут цікава посилка на інвентар.

³⁾ М. Покровский, Русская история, II, ст. 216. М. 1923. М. Слабченко, Хозяйство Гетманщины в XVII—XVIII ст., т. IV. Николаев. 1925. Передмова. Н. Рожков „История России в сравн.-ист. осв.“, т. III, М. 1922 ст. 99.

⁴⁾ Лит. Стат. 1588 изд. Моск. Общ. Ист. и Др., ст. 339—340, М. Грушевський, Ист. Укр.-Руси, т. V (Льв. 1905), ст. 173—6. Ф. Леонтовичъ, Крестьяне Юго-Западной России..., ст. 18—24.

⁵⁾ „Вообще мы замѣчаемъ, что кромѣ немногихъ случаевъ, укрѣпленіе крестьянъ всегда основывалось на одномъ неизмѣнномъ началѣ долговой, или, лучше сказать, хозяйственной зависимости, хотя цѣль укрѣпленія могли быть самыя разнообразныя. Въ этой хозяйственной зависимости крестьянъ отъ землевладѣльцевъ нужно искать основную причину, или, точнѣе говоря, ту почву, на которой возникло укрѣпленіе сельскихъ жителей какъ въ юго-западной, такъ и въ восточной Руси“ (Ф. Леонтовичъ, Крестьяне..., ст. 20). Коли цю гадку можна прикласти до „отчича“ „старожила“ непошого, то щодо іншихъ категорій селян не можна вважати це за основне. Цей погляд, очевидно, треба обмежити для Правобережжя, а так само ще більшою мірою для Лівобережжя. В історії селян Московської держави це питання так само дуже складне. М. Дьяконовъ, Очерки изъ истории сельскаго населенія въ Московскомъ государствѣ (XVI—XVII вв. СПб. 1898, ст. 21—23).

випадках володілець має право „искати“ „отчизного человека, вольного похажога, дворного челядина“¹⁾.

На поширення володільцевих прав вплинуло й литовське та польське право. У Литовському праві звичай, принципи давности тлумачено широко; як в інших ділянках державного життя, так і в суспільних стосунках він себе виявляв. Литовський статут, що мав вплив на формування далі прав владущих кіл перед Хмельниччиною та по Хмельниччині²⁾, дає низку прикладів, коли використовувано цей принцип, деякі з них ми вже наводили щодо окремого упривилейованого становища шляхти, становища „похажога вольного человека“. Вкажемо на ар. 18, розд. III Литовського Статуту 1588 р., де зазначається, що людей простого стану не треба ставити на уряди. „Тежь простыхъ людей не повышати над шляхту, а ни достоинства ихъ прикладати, и врядовъ наших простого народу людемъ давати не маемъ, але шляхте каждому рицарскому человеку и тутошнего паньства великого князьства литовского родичомъ, и въ томъ паньстве оселымъ...“³⁾. Такий напрям литовського та польського права, що в 2-ій пол. XVI та першій половині XVII в. поширює свої впливи; особливо в галузі виявлення значіння владущої кляси — шляхти та магнатів, зустрічаємо в низці королівських грамот, що стосуються економічних та суспільних стосунків. Ці жалувані грамоти Жигимонта III та Володислава IV відомі на Лівобережжі; в них надається права певній особі володіти не тільки землями та людьми, але також брати з них певні податки. Ці королівські пожалування були свого роду „кріпацькими“ актами; вони на українських землях за литовських часів відомі вже в XV та XVI вв.⁴⁾. Подібні жалувані грамоти XVII в. Потоцькому 1639 р., надання Вишневецькому 1590 р. ми згадували раніш в іншому зв'язку. Тепер згадуємо ще про жалувану грамоту Жигимонта III Бартоломееві Обалковському на управління салітарними промислами та чотирма новими містечками Березанню, Биковим, Яблоновим, Миргородом „z chutorami y sieliszczami, do tych slobod należącyimi z iurisdifią (sic) y powinnościami wszelakimi, ludzi w tych slobodach osiadłych y z pozytkami ztamtaď przychodzącymi, ktore on slobody trzymac, osadzac“⁵⁾.

Юрієві Немиричеві в кол. Кобеляцькому повіті на Полтавщині продав Гурський в 1643 р. землі в районі рч. Ворскла, Кобеляка. Юрій Немирич був за підкоморія Київського та володів цією територією „з людьми на тыхъ кгрунтахъ осажонными, з ловленемъ риби и звѣра, з млинами, корчмами, робенемъ салетръ, паленемъ попеловъ“ та інше⁶⁾.

¹⁾ Лит. Стат. 1588, розд. 12, арт. 12, 13, 14, 17, 18.

²⁾ А. Ф. Кистяковській, Права, по котрымъ судится малоросійській народъ. К. 1879, вступна стаття ст. 32—3. Нольде, Очерки по исторіи кодификації мѣстныхъ гражданскихъ законовъ... т. I. СПб, 1906, ст. 20—3.

³⁾ Лит. Стат. 1588 г. Вид. Моск. Общ. Ист. и Др. ст. 60—1. Про напрям законодавства див. М. Вобrzyński, Karta z dziejów ludu wiejskiego w Polsce. „Rocznik Akademii Umiejętności“ 1891—2 р., ст. 180—3.

⁴⁾ Ф. Леонтовичъ, Крестьяне Юго-Западной Россіи... К. 1863, ст. 24—5.

⁵⁾ Чт. в Ист. Общ. Н. Л., кн. 14, в. III, Ф. Николайчика „Матеріалы...“, ст. 130.

⁶⁾ Акт. книжка Луцьк. гр. суду № 3024, ст. 838—41, так само. Актова книга № 2160, ст. 612 у Київському центр. Архіві давніх актів.

Такі пожалування були не тільки на Полтавщині, були вони на Чернігівщині напр., Пясочинському, Калиновському, Абрамівчіві, Киселеві. Вони сприяли тому, що становище данників змінилося, а далі переведено на робітних людей тих, що сиділи на волі.

В усіх згаданих умовах для збільшення податків та повинностей для обмеження прав різних категорій селян мала також значіння особа самого володільця чи то шляхтича, чи то магната. Юридичний безправний стан челяді, потім стан „простого люду“ давав можливість володільцеві надуживати своїх прав над своїми підданими щодо встановлення їхніх повинностей супроти пана-господаря¹⁾. Литовське законодавство взагалі докладніш не нормувало обов'язків селян. У королівських володіннях ще маємо деякі відомості щодо системи селянських повинностей, правда, можливо, ці реєстри їх неповні. Складніше питання щодо володінь приватних осіб. Тут усе залежало від господареві волі і селяни відбували різноманітні повинності²⁾; на жаль, у джерелах мало доховалося про це відомостей. Вкажемо покищо на орендну умову на гадяцьку волость Конецьпольського з Длуським, де зазначено обов'язки та їх повинності супроти орандаря та володільця.

Волю господареву міг обмежувати іноді звичай, але не завсіди. Ті норми селянської праці, що існували в одних маєтках, звичай міг поширювати на володіння там, де їх не було. Так само порушення звичаю іноді викликало непорозуміння; за приклад на те, як звичай впливав на встановлення податків та повинностей, може правити згадане „постановлення“ про панщину підданих Ладинського монастиря. В йому сказано, що робиться це „постановлення“, „абы ничого болше на нихъ надъ слушности и звичаю не витягано“³⁾. „Ведлугъ звичаю млинского“ призначає Вишневецький платити з кожного кола „по двѣсти копѣ“ млинареві Іванові Павленкові⁴⁾.

Низка економічних та суспільних чинників, що оце коротко ми їх розглянули, таким чином відіграли в історії покріпачення селян чималу роль. Робітні, данники, служебні люди втрачали поволі свої права після боротьби, залежно від їх соціальної та економічної відірності. Тут так само впливали різноманітні місцеві умови, як от, наприклад, становище окремих категорій селян на Чернігівщині та Полтавщині. Повинності та податки селян серед усіх цих умов не були однакові. Напр., на Чернігівщині існувала давність, що вплинула тут сильно на оформлення низки повинностей. Це не можна сказати про Полтавщину. Отже, виявляючи процес розвитку кріпацьких відносин, треба визначати, що повинності та податки селян на території Лівобережжя були неоднакові та нерівномірні.

На Лівобережжі перед Хмельниччиною побільшало повинностей та подат-

¹⁾ Момент особистої залежності підкреслює широко Рожков („Русск. ист. в сравн.-ист. осв.“, т. III, ст. 99).

²⁾ Ф. Леонтовичъ, *ibid.*, ст. 69. Так само Ф. Леонтовичъ, Панскій дворянъ въ Литовско-рускомъ госуд. Варш. Унив. Изв. 1895, V.

³⁾ Лѣтоп. мон. густ. М. 1847, стор. 57.

⁴⁾ Книга копій крѣпостей Мгарскаго мон., ст. 5 (рукопис використ. в бібл. III Відділу УАН).

ків. Це стосується особливо до роботних людей та потім данників, так само до осадників, що мали деякий час „слободу“. Їхні повинності стали значно тяжчі. Коли джерела наші не дозволяють казати про певну кількість днів панщини на тиждень, то загальний характер селянських повинностей, як робіт панщинних для деяких територій Лівобережжя цілком можна визнати; напр., „постановлення“ про панщину для підданих Ладинського монастиря. На Полтавщині та південній Чернігівщині ці явища є, але вони виявляються далеко не так, як вони відомі в Галичині XVI в. першої половини XVII в.¹⁾ та Правобережжі²⁾. Прикордонне становище Лівобережжя, історія його залюднення та економічне життя — все це чинники, які вказують, що на Лівобережжі не могла як загальне явище існувати дводенна та більша панщина, як це було в Галичині, раніш ще в середині та 2-й половині XVI в. У першій половині XVII в. по деяких місцевостях північного та південного Лівобережжя були надмірні повинності у різних категорій селян, але про ту кількість днів панщини, що існувала в Галичині, тут нема звісток.

Трете явище в історії селян — це те, що ми бачимо, що в усіх категорій селян економічні умови життя та суспільне становище погіршали. У Литовському Статуті 1588 р., арт. 21 роз. 12 отчича зрівняно з невольником. „Невольники вперед не мають бути з иньшихъ причинъ одно полоненики а иньшая челядь невольная и тежь дети потомъки полонениковъ мають бути осаживаны на земляхъ и розумены быти за отчичовъ, а татарскіе невольники мають бути осаживаны на ихъ земляхъ“³⁾. Це явище кінця XVI в. для Правобережжя з'являється на Лівобережжі пізніш, у першій половині XVII в. і вказує на те, що під той час спроби обмежувати права отчичів були можливі. Погіршало, напр., становище їхне на Вишневещині⁴⁾; так само сталася низка змін перед Хмельниччиною і в становищі козацтва. Літописець козацький Самовидець⁵⁾ зв'язує початок Хмельниччини з важким становищем козацтва: „Початок і причина війни Хмельницького єсть единою отъ дяховъ на православіе гоненіе и козакомъ отягощеніе; тогда бо онымъ не хотячи, чогу не звикли быти, панщини робити, на службу замковую обернено, которихъ з листами и в городъ до хандоження коней старостове держали, в дворахъ грубу то єсть печи палити, псовъ хандожити, дворѣ зъмѣтати, и до иншихъ неспоснихъ дѣлъ приставляли“⁶⁾. Важко було тоді поспільству. Самовидець вказує,

¹⁾ Жерела до історії України-Руси т. II, т. III Описи королівщини на руськ. землях XVI в. ст. М. Грушевського „Економічний стан селян на Галицькім Подніпров'ю в половині XVI в.“. *Pravem i lewem. Wł. Łosińskiego*, t. I, Lw. 1904, ст. 351—395. T. Lubomirski, *Rolnicza ludność w Polsce...* W. 1862.

²⁾ Ст. Ів. Новицького в *Арх. Ю.-З. Р.*, ч. VI, т. I.

³⁾ *Лит. Статут. 1588*, ст. 346.

⁴⁾ А. Лазаревскій, *К. Стар.* 1896, кн. II, ст. 228—9.

⁵⁾ Завважмо, що ще Куліш р. 1897 думав, що „сочинитель лѣт. Самовидца былъ Ракушка“ (Україна 1925, № 6, стор. 191, лист Ол. Дорошкевича). Це тепер визнають інші дослідження. *Моя розвідка „З нової історіографії Чернігівщини“* (Зб. „Чернігів і північне Лівобережжя. К. 1928, ст. 497—8).

⁶⁾ Лѣт. Самовидца. К. 1878, ст. 3. В сп. Козельського ця характеристика повніша.

що посполиті терпіли „великіє вимисли“ від намісників, старост, євреїв-орандарів. „Великіє чинши, поволовщини, дуди, остѣ, мѣрочки сухіє, з жорновъ плату и иное, отнимання фольварковъ“ — ці податки зубожили людність; збереглася Боплянова характеристика, що так само вказує на аналогічні явища. Селяни дуже бідні, мають робити три дні на тиждень на користь свого володільця з своїми кіньми, давати відповідно до кількості ґрунту, кілька мір хліба, кур, гусей на Великдень, Трійцю, Різдво; поза цим мають возити дрова, відбувати інші повинності. Володільці „користуються безмежною владою не тільки над майном, але життям своїх підданих; от як великі привилегії польського дворянства, яке живе як би в раю, між тим, як селяни знаходяться ніби в чистилищі“¹⁾. Цілоком справедливо дослідники заперечили вживання Боплянових слів для загальної характеристики селянства перед Хмельниччиною²⁾, але для деяких районів Лівобережжя її можна прикласти. Боплянова характеристика в загальному правильно передає той напрям класових стосунків на Лівобережжі, що утворивсь тут перед Хмельниччиною.

Цими відомостями щодо становища селян на Лівобережжі ми можемо закінчити огляд повинностей селян, юридичного та фактичного становища їх перед Хмельниччиною, що за нього виникли в XVI в., перші форми послушництва селян, які розвинулися в першій половині XVII в.

Як ми бачили, цей складний процес класових стосунків на Лівобережжі був зв'язаний з економічним життям та колонізацією краю. Він тут розвинувсь після 1569 р., за часів Люблинської унії, коли територія Лівобережної України залюднилася та підпала під широку експлуатацію від магнатів та шляхти. Розвиток тут господарства сприяв реалізації прав шляхти, що цілоком були протилежні інтересам селян та козаків. Але шляхта не змогла тут закріпитися в зв'язку з різними формами протесту людности — козацькими рухами, селянськими повстаннями, поширенням утеч тощо, та в зв'язку з новими формами суспільних стосунків, що почав тут хід економічного життя утворювати.

Усі ці явища джерела висвітлили неоднаково повно. Більш маємо відомостей про втечі селянські, козацькі рухи, менше щодо селянських окремих повстань та індивідуальних виступів проти тодішніх дідичів. Докладніших відомостей щодо селянських повстань, можна думати, немає тому, що ці повстання зв'язувалися часто з козацькими рухами. Усі ці явища ув'язані між собою; втечі людности — селян та козаків, — зв'язується так само з невдалим закінченням козацьких повстань. Наслідки Куруківської умови 1625 р., напр., вплинули на те, що поширивсь колонізаційний рух на Слобожанщину.

Почнімо наш огляд з селянських утеч. Переходи селян від одного володільця до другого були поширені на Правобережжі вже наприкінці XVI в. Литовський статут деталізує низку явищ, з цим переходом зв'язаних³⁾. Ми

¹⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. V, стор. 221.

²⁾ L. Beauplan, Description D'Ukraine. Paris MDCCCLXI, st. 23—24.

³⁾ Напр. Литовський Статут-1588, розд. XII, 14—20.

вказували на те, що в зв'язку з цими утечами розвинулося залюднення Лівобережжя; вони сталися через те, що умови економічні та соціальні гіршали. Подібне явище, що ми його знаємо на Правобережжі наприкінці XVI в., зустрічаємо на Лівобережжі в першій пол. XVII в. Тут людність кидає свої оселі та й переходить на нові місця на тому таки Лівобережжі, або рушає на південь за Псьол та далі на Запоріжжя або на схід, на Слобожанщину.

Р. 1618 трохи не половина лубенської людности залишила свої давні оселі та розійшлася, бо кн. Вишневецький „людей зубожиль вельми, выбираючи неслыханные податки п'янежные, быдлярские, медовъ накидане, горелки и селитры“¹⁾. Збереглося оповідання одного запорожця з Дону, де він жив 18 років; це оповідання—про те, що тут перебуває аж до 1.000 козаків, дехто з них по 5—6 років²⁾. Маємо вказівки про переходи ченців Густинського та Ладинського монастирів³⁾. Після Куруківської кампанії, коли поляки на Лівобережжі почали робити значні утиски, колонізаційний рух збільшивсь до Московії та на Слобожанщину. На це явище звернув увагу в листах до московських воевод Вишневецький, бо з його володінь тікало чимало людей. Лубенський староста Якуб Коледа р. 1638 писав до путивельського воеводи Плещеева, що „подданные кн. Іереміи Вишневецького, поднявся в нынѣшнюю свою козацкую войну отъ мѣста Гадяцкого нѣскольکو тысячъ ушли въ Путивль“⁴⁾. З цим часом зв'язаний перехід козаків та селян з Яцьком Остриянином до району Чугуєва. Вони мотивували цей перехід релігійними утисками, але, як ми бачили, до цих переходів спричинилися утиски економічні та важкі суспільні стосунки на Лівобережжі⁵⁾.

Особливо збільшується колонізаційний рух перед Хмельниччиною. Про це є багато відомостей у листуванні Яреми Вишневецького з московськими воеводами. У листі 23 січня 1648 р. маємо прохання Вишневецького до Путивельського воеводи кн. Юрія Долгорукого видати селян, що повтікали до Московської держави. Покликується він на царську грамоту, „чтобы мы подданные зъ Недрыгайловское волости, съ Ольшаное и иныхъ атошлыхъ на сторону его царского величества селищъ, со всеми маетками, зборами и животинами выданы были...“ Він має надіслати своїх людей, що упізнали б утікачів. „Сошлю я теды вборзѣ пана Яна Бѣседовского, старосту моего Руменского и пана Крыштофа Сѣножацкого, хоружого Чернѣговского, слугъ моихъ, чтобы они подданныхъ моихъ власныхъ отъ мене збѣглыхъ, познавали і за позволеньемъ его царского величества оныхъ зъ животинами и зъ маетками всехъ спровадили“⁶⁾.

¹⁾ М. Грушевський, Український рух на схід... „Україна“, 1914, кн. I, стор. 28.

²⁾ Д. Багал'їй, Очерки изъ истории колонизации и быта Степной окраины Московского государства М. 1877, стор. 158.

³⁾ Ibidem., стор. 165—173.

⁴⁾ А. Лазаревскій, Лубенщина и князя Вишневецкіе, „Кіевск. Стар.“ 1896, кн. II, стор. 229.

⁵⁾ Д. Багал'їй, ibidem, стор. 174—5, далі стор. 176—196.

⁶⁾ Акты Южной и Зап. Россіи, т. III, стор. 113; далі звістки на стор. 127, 145, 152, 155, 166.

Людність селянська не тільки тікала або переселялася на нові місця. Вона виявляла свій протест проти шляхетських утисків ще й тим, що брала участь у козацьких рухах. Ми вже згадували про її участь у русі Остринина.

Участь у козацьких рухах для селянина, що оселився на Лівобережжі та почав терпіти утиски від панів, була річ важлива. Стати козаком, стати залежним од козацької старшини це визначало для панського, чи старостинського чи монастирського підданого стати вільною людиною. Загальні умови сприяли тому, що наприкінці XVI в. поширилися кадри козаків з підданих, які тікали від панських утисків. Відомості люстрацій замків 1616 р. показують велику кількість „непослушних“, що живуть на Подніпрянських староствах. До лав козацтва наприкінці XVI та на початку XVII в. вливається хліборобський елемент — селяни, яких притягала до себе боротьба з фєвдальними шляхетськими порядками¹⁾. Козаччина тепер набуває нового характеру поруч із старим, нападно-добичницьким характером.

Нові кадри козацтва, селяни, беруть діяльну участь у рухах Косинського та Наливайка. Під час цих рухів Подніпрянщина перебувала не раз під зверхністю козаків. Часи Сагайдачного не проходять без того, щоб селяни не брали активної участі в його війнах, хоч соймова ухвала 1601 р. пропонує козакам, які були панськими підданими, повернутися до своїх панів²⁾. На початку XVI в. серед козаччини починають більше та ліпше кристалізуватися інтереси „статочних“ козаків, старшини та взагалі заможніших груп козацтва. Трапилося це, можливо, через те, що козацтво взяло участь в охороні інтересів православної церкви; козацька верства увійшла в більший контакт з інтересами церкви, монастирів, які мали землі, та ослабила увагу до селян³⁾.

Дальші події, нещасливі для поляків, зв'язані з Цецорською поразкою 1620 р., вирівняли наче б то становище козаків, бо козаки з Сагайдачним брали діяльну участь у Хотинській війні. Козаки за це не одержали нічого. На соймі ухвалено провадити боротьбу з козаками, розпустити ту їх частину, що переважала потрібне число; вони повинні повернутися до своїх панів та старост і виконувати підданські повинності⁴⁾. Комісія 1625 р., що була несподівана для козаків, закінчилася Куруківською умовою.

Шляхта тріюмфувала. За Куруківською умовою за козаків визнавано тільки тих, хто був записаний до реєстру (реєстр = 6.000); інші повинні були повернутися до своїх панів та виконувати їм „послушенство“⁵⁾. Конєцпольський на Східній Україні почав заспкоювати селян та козаків, але несподівано для нього виникло тут повстання з Тарасом на чолі. Селяни брали

¹⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII. К. 1909, стор. 269—271.

²⁾ Vol. legum, II, ст. 401.

³⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, стор. 401—2.

⁴⁾ Vol. legum, III, ст. 216.

⁵⁾ Архивъ Ю. З. Р., III, I, 78. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, т. XVII. Рудницький, Козацько-польська війна р. 1625. Так само його Українські козаки в 1625—30 рр. (Записки Льв. Н. Т-ва XXXII).

діяльну участь у цьому повстанні, „починали купитися се зе-всюд“¹⁾. Конєцпольський не зміг з ним упоратися і вступив у перемови, щоб виграти час. Війна 1630 року справила велике вражіння на уряд польський, тим більш, що козаки змогли підняти до повстання людність, невдоволену з польських утисків²⁾. Хвиля повстань шириться 1630 рр. Агітація Скиданова мала не абиякі наслідки. Він, за відомостями Конєцпольського, „з кільканадцятьма сотнями ходячи за Дніпром, не тільки в маєтностях королівських, але і шляхетських, а саме — в маєтках кн. Яр. Вишневецького списував до реєстра всіх, хто тільки може зброю носити і до нього зголосився, а над людьми шляхетського стану чинив великі нелюдськості, убийства і насильства. Переяславський підстароста в тих же тонах характеризує повстання на Задніпрянщині. „Кизим теж увів з Києва чималу купу їх за Дніпро: стоїть тепер в Переяславі і там до нього збираються. Остриянин з Полтави теж збирає їх до себе. В тамошніх містах, що належать до староств, все хлопство покозачилося і в самім Гадячу вписано їх в козаки дві тисячі“. Потоцький просто каже... „дуже гультайство зміцняється на Задніпров'ю — справді що хлоп то козак...“³⁾. На Південній Чернігівщині було повстання Мурка та Носека. П. підкоморій чернігівський та п. староста остерський, оповідає Окольський, мусіли залишити свої маєтності, щоб уратувати життя, та тікати „проселочними“ дорогами⁴⁾. І з Вишневецьчини володільці тікали.

Поляки приборкали повстанців, жорстоко покарали людність. Це довелося робити серед скрутних економічних обставин. Їх малює гетьман Потоцький. „Все війсьको нужденне, більша частина товариства вже три або чотири тижні не їдять хліба. Нечувана річ, аби жито на Задніпров'ю коштувало по тридцять і кілька злотих — і ще щоб тільки дістати! І на новий мала надія. Вже кілька літ не було врожаю в тих сторонах, а тепер і поготів же вигоріло. Навіть тут в низині коло Дніпра не мали паші коням і багато зісталосся без коней“⁵⁾. Цей важкий економічний стан на Надніпрянщині сприяв тому, що козаків та повстанців-селян на якийсь час було приборкано. На Роменщині, де був Остриянин, ще було якийсь час неспокійно серед селян⁶⁾.

Наслідки мирової угоди з козаками були сприятливі для шляхти; козаки в своїй присязі обіцялися усунути з свого гурту та не приймати надалі, тих, що не були у реєстрі, а поприходили з поміщицьких маєтків. Це звичайно насправжки не було виконано.

Перед Хмельниччиною дуже загострюються суперечки між селянством та козацтвом з владущими магнатськими колами. Загальний суспільний стан

¹⁾ Льв. лѣт. ст. 1. З цим часом зв'язується досить значне селянське повстання. „Бєсїди про козацькі часи на Україні“. Черн. 1897 ст. 50—3.

²⁾ М. Грушевський, *Іст. Укр.-Руси*, т. VIII, ч. I, стор. 108.

³⁾ *Ibid.*, стор. 258—264.

⁴⁾ „Дневник Окольського“, *Мемуары рѣтн. кѣ исторіи Южной Руси* т. II (К. 1896), ст. 177.

⁵⁾ М. Грушевський, *Іст. Укр.-Руси*, т. VIII, ч. I, стор. 303—4.

⁶⁾ *Мемуары* т. II ст. 265.

притягав увагу до себе в останнє десятиріччя перед Хмельниччиною. Сойми 1641, 1646, 1647 р. велику увагу приділяють податкам, подимному, чоповому, та іншим, розглядають справи щодо їх нормування...¹⁾).

Не заховуються від сойму й факти селянських утеч. Усі ці факти вже виявляють, що розв'язання клясових суперечностей може статися лише відповідним шляхом — шляхом революції. Хмельниччина й була за вихід з тих економічних та соціальних утисків, що утворили шляхта та магнати на українських землях, з тої клясової боротьби, що розгорнулася серед тодішнього співвідношення виробничих сил.

¹⁾ Volumina legum, IV, ст. 31, 51, 71. (СПБ 1859). Р. 1647 звертається увага також на те, щоб завдяки поборам на Чернігівщині, людність відсіля не втікала („aby za nagłym przyciśnieniem, poddani za granicę Państw naszych nie wyszli“, *ibid.*, ст. 71).

Р О З Д І Л Ш.

СЕЛЯНИ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ЗА КОЗАЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.

Участь селян у революції. Економічне життя за Хмельниччини. Суспільні відносини. Відновлення послушенства селян на монастирських, шляхетських та інших землях та три стадії його розвитку. Боротьба проти відновлення „старих“ порядків — колонізаційний рух та повстання.

Повстання Богдана Хмельницького зчинилося тоді, коли клясові інтереси польської шляхти та українських козаків і селян зробилися найбільш протилежними. Його організовано було на Запорізькій Січі, як це завжди було раніш. Тільки темп розвитку його був інший. Жовтоводська та Корсунська козацькі перемоги над поляками, що сталися ще й завдяки спілці з татарами, велике справили вражіння на Україні. Пригноблена людність стала підтримувати повстанців, або їдучи до головного війська, або організуючи свої окремі загони.

Збереглися відомості, які дозволяють думати, що повстання на Полтавщині, далі у Галичині почалося раніш ніж рух Хмельницького. Воно далі стало поширюватися вже з зв'язку з загальним ходом козацької революції¹⁾. Про початки руху на Полтавщині ми знаємо з донесінь Вишневецького. Про селянські повстання в Галичині свідчать джерела.

Отже, вже на початку повстання Богдана Хмельницького Подніпрянщину відразу було відрізано від інших польських земель; тут повстала людність швидко відчула себе господарем становища.

На початку повстання Ярема Вишневецький, визначний магнат, добрий вояк, намагавсь був провадити боротьбу з повсталою людністю. Та що революційний рух розвивавсь далі, то він мусів тікати з Полтавщини, а разом з ним мусіли тікати й інші володільці, спочатку на Чернігівщину, далі на Волинь, щоб уратуватися від повстанців. Цікаві відомості подають нам джерела про ці події. У відомій своїй записці Мужилівський пише „а посольство дочулося, же короля в земли нема, в козацтво все обернулося, такъ на сюй стороне я[к] и на туй Днепра. Панов своих, которые не повтекали, Ляхов, Жидов, ксендзов позабияли, (костелы) попустошили, замков, в которых Ляхи, Жиды позапирали се, подобывали [поз]аднипровю, по всей Вишеневе[т]щине, и замки королевские — перший гомельский за[мокъ], другий стародуб[ський], третій новгородский, четвертый черниговский, лоевский любецкий, брагинский, острицкий почасти и литовским зостало се“²⁾. Самовидець (Ракушка),

¹⁾ С. Томашевський, Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. „Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка XXIII—XXIV“, ст. 14—17.

²⁾ Востоковъ, Первые сношенія Богдана Хмельницкаго съ Москвою. „К. Стар.“ 1887, кн. 8, ст. 723, пізніше видав ще М. Грушевський. „Україна“, 1914, кн. II.

що виявив у літопису симпатії до старшини та взагалі заможних верстов, каже: „И так народъ посполитій на Украинѣ, послышавши о знесеннѣ войскъ короннихъ и гетмановъ, заразъ почали ся купити в полки не толко тіе, которіе козаками бывали, але кто и нѣгди козацтва не зналъ“. У другому місці той же літописець каже „И на тотъ часъ туга великая людемъ всякого стану значнимъ была и наругання от посполитихъ людей, а найболше от гуляйства, то есть от броварниковъ, взынников, могилников, будников наймитовъ, пастуховъ, же любо бы якій человекъ значній и не хотѣлъ привязоватися до того козацкаго войска, тилко мусѣлъ задля позбитя того насмѣвиска и нестерпимихъ бѣдъ в побояхъ на пояхъ и кормахъ незвичайнихъ, и тіи мусѣли у войско приставати до того козацтва“. Аналогічне свідощтво є в літопису С. Величка¹⁾.

Ці свідощтва джерел відзначають високу хвилю революційного повстання на Лівобережжі проти польського фєвдального ладу. Повстання це йшло не однаковим темпом. На півдні воно було активнїше, на півночі розвивалося спочатку значно повільнїше. Північна частина Чернігівщини, що була недалеко від Московської держави, була в особливо несприятливих умовах порівнюючи з Остерським, Ніженським, Козелецьким повітами, що мали тісний зв'язок з козацькими рухами. На півночі Чернігівщини шляхта поставилася негатиивно до поради Вишневецького, коли він був тут, — рушати за Дніпро на Правобережжя. Вона думала, що за лісами та болотами їй нема чого боятися козаків. Тільки, коли козаки побрали південні замки, далі Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверське, тоді пани, шляхта почасті тікали, часті попереходили на бік козаків. Про таке становище маємо повідомлення, наприклад, в „отписке“ трубчевського воеводи Нащокіна. До Трубчевська утік „изъ Літовской стороны Новагородка Северского шляхтичь панъ Криштофъ Силичь“ Московські воеводи обережно поставилися до цього. Шляхта пробувала боротися з повстанням. Стародубський підстароста р. 1648 сповіщає трубчевського воеводу „ижъ холопы наши кабальные, уси подданные маестностей нашихъ, збунтовались протывъ насъ пановъ своихъ, собравшыся въ одно мѣсто, не мало шкодъ почынили, пановъ своихъ забивали“.. і прохає далі, щоб не приймали втікачів. Довго триматися у Стародубі полякам не пощастило, бо це місто козаки швидко забрали²⁾.

Народні думи яскраво передають, як тікала шляхта з Лівобережної України; в одній, що уривок з неї записав С. Нос на Лубенщині, зазначається:

Повіяли вітри все буйніі,
 Пішли дворяни все смутніі
 Берег з берегами, а круча з кручами.
 Там дворяне проходили.
 Кидають отчизну і свою дідизну
 Свої пасіки й лєваді³⁾.

¹⁾ Лѣтопись Самовидца К. 1878, ст. 12—13. Також у С. Величка „Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками“ К. 1926. Видання Археогр. Комісії Укр. Акад. Наук, стор. 54.

²⁾ Акты Южной и Зап. Россіи, т III, стор. 227.

³⁾ В. Антоновичъ, М. Драгомановъ, Истор. пѣсни малорусскаго народа, т II, ч. 1, К. 1875, стор. 48.

Р. 1648 Лівобережжя, отже, стало вільне від польських панів. Боротьба тривала далі: Справді становище української повсталіої людности було таке, що або самій загинути, або щоб шляхта загинула. Обставини повернулися на користь повстанців-козаків та селян.

Щасливий похід Богдана Хмельницького на захід — Пилява, перехід до Львова та під Замостя, потім повернення до Києва виявляли перемогу козаків. Рівночасно повсталала низка пекучих політичних соціальних питань, зв'язаних з тогочасними клясовими відносинами, що їх треба було розв'язати. Гостро стояло питання з послушенством селян. Під час цих подій представники польської влади почали провадити перемови з козаками. Адам Кисіль, що брав участь у цих перемовах, представник панських інтересів, володівши перед Хмельниччиною маєтками на Правобережжі та Лівобережжі, звичайно не міг помиритися з занепадом шляхетського ладу. Кисіль намовляв Богдана Хмельницького, щоб він не приймав під протекцію „хлопів“, щоб наказав „хлопам“ виконувати послушенство та обробляти землю¹⁾. Місія Адама Киселя як відомо, мала несприятливі для поляків наслідки.

Козаки почали готуватися до нової війни. Настрій на Україні був справді рішучий. Агітація була тоді поширена. Один козацький бранець оповідає про це так. „Лист від Хмельницького єсть, аби ми всі, хто в бога вірує, збиралися разом до громади, чернь і козаки; він запевняє, що панів не буде, і ми на тім, щоб не було жадного шляхтича, і на згоду дозволити не хочемо²⁾. На Задніпрянщині та взагалі на Україні престиж Богдана Хмельницького стояв високо під цей час. У козацьких листах починає частіше траплятися титул Богдана Хмельницького, як представника війська запорізького. Людність, що знала вже за перемоги козацькі, радо відгукнулася на заклики Богдана Хмельницького. Козацькі полки приходять з-за Дніпра до Києва в великій кількості в травні 1649 р. У секретній реляції Смірговського, що був у Чигрині на початку травня, зазначається, що козаки та хлопи збираються з різних місць³⁾. Відомо так само, що Миргородський полковник наказав приходити всім, хто може сидіти на коні⁴⁾. Повсталала українська людність готувалася дати рішучий бій польській шляхті.

Загальні умови сприяли козакам. Татари, що з їхньою допомогою Богдан Хмельницький здобув перемогу, були на боці козаків, правда, вони чинили чимало кривд людности. Польське військо потрапило в несприятливі умови і тільки через зраду татар, спільників козацьких, становище Богдана Хмельницького послабшало. У серпні 1649 р. обидві сторони уклали Зборівську умову, що коли рівняти до загальних вимог козаків, показує все ж значні придбання шляхти. Із Зборівських статтів можна бачити, що тоді найбільше цікавило обидві сторони. У статтях ясно визначили козацькі права, територію

¹⁾ „Chłoptwa prostego pod protekcią nie przyjmował, posłuszentwo panom ich przykazał“ — Щоденник В. Мясковського. Яна Michałowskiego Księga pamiętkowa. Kr., 1864, стор. 372—375.

²⁾ Ojczyście spominki II, ст. 42 Kr. 1845 (А. Grabowskiego).

³⁾ Michałowski, Ks. pam., стор. 397.

⁴⁾ Акты Ю.-З. Р., VIII, стор. 295.

„войска Запорожскаго“, окреслили становище православної церкви, що тоді зв'язувано з національними вимогами. Окрім того, даровано амністію тим, хто брав участь у повстанні „і жаден пан не має чинити“ помсти та каранья, відзначили низку національних вимог, щодо школи тощо. Козацький реєстр має складатися з 40.000; досі такого офіційного ще реєстра не було. Козаки могли вписуватися до реєстру на території Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств. Гетьман війська запорізького має укласти іменний реєстр усіх уписаних до козаків за своїм підписом та військовою печаткою; це для того, щоб ті, що в козацтві, зісталися при козацьких вільностях, а всі інші аби підлягали замкам, а в маєтностях шляхетських — панам своїм¹⁾.

Ця Зборівська умова багато важила для розвитку шляху козацької революції. Це перед нею виявляється спілка поміж козаками, духівництвом, та міщанами, що взялися активно підтримувати козацьке повстання. У Зборівській умові 1649 р. вже ясно окреслюються класові інтереси козацтва. Інтереси селянства, чи, як тоді його звали, поспільства, відходять на другий план. Пригнічення від поляків розвитку української людности перед Хмельниччиною, релігійні утиски надають козацькому повстанню національно-релігійного напрямку. Охорона інтересів духівництва та міщан у минулому сприяла тому, що утворилася ця спілка між козаками, духівництвом та міщанами, що стають за панівний важливий елемент у суспільному життю надалі, особливо по Зборівській умові. Поневоле людність, що йшла так енергійно боротися з поляками, відчула, що до неї ставляться вже інакше²⁾. Богдан Хмельницький, поставивши себе в таке супроти селян становище, звичайно пірвав з поспільством, і представники його — Кривоніс, Нечай, Богун, Височан мали цілковиту рацію виявляти в різних формах своє незадоволення з такого ігнорування інтересів селянської людности.

Зборівський трактат не завдовольнив ані Хмельницького, ані поляків. Для української людности він давав дуже багато, коли порівняти з тим, що вона мала перед Хмельниччиною, але як порівняти з революційними гаслами та тою великою хвилею повстання, що піднеслася, трактат був капітуляцією. Людність починала виразно виявляти незадоволення; повертатися назад до панів селяни та козаки не хтіли. Утворюється *status quo*. Богдан Хмельницький, про це поінформований, не дуже поспішавсь з реєстром. Тільки на початку 1650 р. цього реєстра укладено. Кількість козаків, записаних до реєстру, була понад 40.000 і взагалі можна думати, що самий реєстр укладено так, аби укласти; ні точности, ні повноти тут не було. Військо поділилося на 16 полків³⁾.

¹⁾ М. Грушевський, VIII, III, стор. 215—7. Н. Костомаров, Богдан Хмельницький. СПб. 1904, стор. 318—20.

²⁾ М. Грушевський, Хмельницький і Хмельниччина („З політичного життя Старої України“. К. 1918, стор. 60). М. Покровський, Русская история, т. II, стор. 188—9.

³⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси. VIII, III, стор. 273—280. Тут автор підніс гадку щодо критичної оцінки відомостей реєстру та взагалі числа полків. Вона тим важливіша, що, напр., О. Лазаревський рахував не 16, а 26 полків за Хмельницького.

З числа цих полків відокремимо ті, що були зв'язані з Лівобережжям. На Полтавщині було п'ять полків: Переяславський, Кропив'янський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький. Полки Прилуцький та Переяславський заходили частково на територію кол. Чернігівщини. На територію Лівобережжя заходили Черкаський (4 сотні), Чигиринський (8 сотень), Київський (1 сотня)¹⁾. На Чернігівщині, окрім зазначених частин Переяславського та Прилуцького полків, були Ніженський та Чернігівський полки. Стародубський, як відомо, утворився пізніше. На території пізн. Чернігівщини було близько 4.304 козаків, тим часом як Полтавщина давала близько 12.000 козаків за відомостями Зборівського реєстру²⁾.

Отже кількість козаків на цих двох частинах Лівобережжя була неоднакова. Як ставилася людність до повстання це, як бачимо, яскраво позначилося на кількості козаків (правда, за неповними реєстрами Зборівської угоди). Відмінні економічні та соціальні умови життя на північній та південній частині Лівобережжя перед Хмельниччиною виявили себе і під час Хмельниччини. На півдні Лівобережжя революційний рух був ширший та більший порівнюючи з північчю. Не дарма з приводу цього в жаданнях козацьких послів збереглася така фраза „Iz tak siła kozactwa naszego xze ie. mc. Wisniewieckie napłodzie nad wolą u roskazanie i kr. mci ze teraz nie mozemy i sami potrafic, iakoby mogli to w pewny comput zwieść...“³⁾.

Отже Зборівського реєстра запроваджено, можливо, навіть для форми, щоб нехай частково задовольнити польські вимоги.

Загальний настрій людности по-старому залишавсь ворожий супроти поляків. Особливо багато з цього приводу маємо вказівок у листуванні Адама Киселя, не кажучи вже про інші джерела. Козаки й поляки почали готуватися до нової кампанії.

Козацька революція за цей час набрала вже на Україні чималої сили та почала впливати на зміни суспільних стосунків на території сусідніх держав та земель. У Білорусі, Польщі, Литві, на східній території Московської держави маємо вказівки на те, що людність у різних формах виявляє своє незадоволення. Тут вплинула, може бути, ще й і агітація.

Повстання Богдана Хмельницького, Зборівська умова притягли до себе пильну увагу людности на Білорусі. Козацький уряд усенькі можливості використував, щоб це повстання поширювалося в суміжних територіях. Про суміжні білоруські землі була гадка, що її при першій змозі можна буде включити до козацької держави. Не тільки селяни, але й інша людність на Білорусі прихильно ставилися до подій на Україні. Доховалися вірші, складені тут на похвалу Богдану Хмельницькому та Іванові Виговському. На Білорусі людність увіходить у зносини з Хмельницьким, дарма що влада цьому чинить перешкоди. У московських архівосховищах збереглися свідоцтва гінців мос-

¹⁾ М. Максимовичь, Собр. соч. т. I, 670, 678, 704. М. Грушевський, *ibid.*, стор. 277—8.

²⁾ Реєстра війська Запорізького, видав О. Бодяньский.

³⁾ М. Грушевський, *ibid.*, стор. 210. Примітка.

ковських, що на Білорусі — в Дорогобузькім, Більськім та інших повітах „пашенные люди“ спокійно чекають, щоб прийшли козаки. В різних місцях на Білорусі є відомості, що місцеві селяни розбивають панські двори та тікають до козаків. Можна думати, що тут був масовий рух серед селян¹⁾.

Сівські воеводи повідомляють р. 1649 до Москви про те, що на Білорусі помітно співчуття козакам. „А Бѣлорусцы де, государь, всякіе чорніе люди всѣхъ городовъ и уѣздовъ, которые города за козаками, стоятъ противъ поляковъ съ козаки за одно, а которые де, государь, Бѣлорусцы въ Литовскихъ городѣхъ повѣтные люди, и тѣ де неволею слушають Литвы а съ козаками де ссылаютца, чтобъ ихъ козаки отъ Литвы свободили“²⁾.

Хоч ми тепер іще й не маємо ширших відомостей про те, як цей рух одбувався, але можна сказати, що він дуже непокоїв Москву, Литву та Польщу.

Московський уряд пильно збираючи докладні відомості про рух Хмельницького на Україні, дуже обережно ставивсь до його. „Смутное время“, що виявило незадоволення різних груп людности, було дуже близьке, щоб за його забути. Це тим більше треба було пам'ятати, що у Хмельницького перебував Акундінов, що ширив чутки про своє царське походження та гуртував навколо себе людей. Місцеві московські емігранти, от як, напр., Борис Грязной, підтримували його та допомагали³⁾. Дуже багато зусиль уживали з Москви, щоб Богдан Хмельницький видав Акундінова, але здобути його тут не пощастило, бо, як відповів Богдан Хмельницький, козацьким звичаєм, цього не можна було зробити.

Маємо й інші відомості про те, як людність реагувала на звістки про революцію на Україні.

Збереглися звістки про те, що в Московській державі селяни відмовлялися від роботи та тікали. Р. 1649 в вяземських дворцових селах селяни відмовилися виконувати мостову повинність, про це вяземські воеводи повідомляють Москву⁴⁾. Пізніш маємо відомості 1656 р., що селяни з Брянського повіту повтікали до „Черкаских“ земель — до Стародубського, Новгород-Сіверського, Почепського повітів⁵⁾. Є вказівки взагалі про те, що боярські люди та селяни тікали на Україну, бо тут вони могли знайти землю та волю. Ці звістки маємо з пізніших часів. М. Костомаров це підкреслює: „Въ это время Малая Русь сдѣлалась притономъ бѣглыхъ людей и крестьянъ изъ Великой Руси. Изъ уѣздовъ Брянскаго, Карачевскаго, Рыльскаго и Путивльскаго, отъ вотчинниковъ и помѣщиковъ бѣгали боярскіе люди и крестьяне

¹⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, в. I (К. 1929), стор. 218—221.

²⁾ Акты Ю.-З. Р., III, стор. 331. Н. Костомаровъ, Богданъ Хмельницький, ст. 198—9 (1903 г.), Його ж, Гетманство Выговскаго (Ист. м. и изсл. т. II, СПб, 1872) ст. 78.

³⁾ Акты Ю. З. Р., VIII, стор. 331.

⁴⁾ Акты Ю. З. Р., т. III, дод. стор. 60.

⁵⁾ Акты, іб., стор. 513. Н. Костомаровъ, Гетманство Выговскаго. (Ист. моногр. и изсл., т. II, СПб 1872, стор. 78—9). З цього приводу Костомаров зазначає: „Ясно было, что казачество, которое возникло изъ возстанія простого народа противъ владѣльцевъ, было искушеніемъ для сосѣдняго великороссійскаго престонородія“.

в Малую Русь, составляли шайки около Новгорода-Сѣверского, Почепы и Стародуба, нападали на имѣнія и усадьбы своихъ прежнихъ владѣльцевъ и дѣлали имъ всякія „злости и несправимыя разоренія“¹⁾.

У зв'язку з цим дворянському Московському урядові справді треба було бути і за Хмельниччини та й пізніш на сторожі²⁾.

Селянські заколоти під впливом руху Хмельницького виникли і в Польщі. У Польщі шляхту хвилювали селянські заколоти. Вони саме тоді почалися, коли король з посполитим рушенням стояв під Берестечком проти Богдана Хмельницького з татарами.

Звичайно причини повстання були не в емісарах, які виряджав Богдан Хмельницький, щоб підіймати селян проти панів. Певну роль тут відіграли ті економічні та суспільні стосунки, що існували поміж панами та селянами. Чимало збереглося різноманітних оповідань про ці заколоти. Серед них цілком реально виступає селянське повстання в околицях Нового Торгу, недалеко від польсько-української етнографічної межі на Краківському Підгір'ї. На чолі повстання був Костка Наперський, що йому попервах пощастило здобути кілька замків. К. Наперський звав себе спільником Хмельницького, видав од імени Хмельницького універсала, де закликав селян кидати панів, іти грабувати шляхетські багаті двори, закликав людиність іти до козаків через усеньку Польщу. Це викликало рух селян у староствах Ляскоронським, Новоторзьким, Чортштинським (за відомостями у Голінського). Рух цей тривав не довго, частина повсталого селянської людинності повтікала на Угорщину. Повстання зліквідувало польське військо, що на допомогу йому король вирядив спеціальний відділ з-під Берестечка³⁾.

Ці відомості про селянські заколоти у Польщі, Московії, Білорусі, дали складна політична ситуація, що утворилася в Східній Європі в зв'язку з козацькою революцією, примусили сусідні держави дуже уважно стежити за дальшим ходом подій у козацькій державі. Богдана Хмельницького, що тримав по Зборівській кампанії спілку з Туреччиною, сусідні держави намагаються по змові використати. Московська держава, що до неї не раз звертався Богдан Хмельницький, трималася політики нерішучої. Як видно з воеводських „отписок“, у Москві побоювалися козацького наступу⁴⁾; до рево-

¹⁾ Н. Костомаровъ, Юрій Хмельницький, стор. 104 (XII, т. СПб. 1905).

²⁾ М. Покровский, Русская история, II, стор. 195. „На Москве“ — каже М. Покровский — „значение того факта, что „чернь“ — „правая рука“ Хмельницкого, понимали едва ли не лучше, чем сам Богдан. Поскольку Московское государство было дворянским, а не боярским, оно было ближе к козакам, нежели к польским панам, но поскольку козацкая революция, в начальном своем периоде, была и крестьянской, она была одинаково страшна и панской и дворянской „государственности“ (стор. 195-6).

³⁾ Щоденник Ст. Освеціма. „Кіевская Старина“, 1882, VI, стор. 442—50, IX, 503—11. Kubala, Szkice historyczne, Lw. 1880, I, стор. 307—325. Grabiec, Dzieje Polski niepodległej I, Warsz. 1916, стор. 200—1. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, т. I, стор. 264—270. К. 1929.

⁴⁾ Акты Ю.-З. Р., т. III, стор. 352—4.

люційного руху на Україні ставилися досить стримано, дарма що козаки серед головних гасел висунули й оборону православної віри.

Тимчасом шляхта готувалася дати козакам реванша, щоб повернути їх у попереднє становище. На Україні так само становище ускладнилося в зв'язку з незадоволенням з Богдана Хмельницького за те, що він дечим поступився полякам. Тут далі розгорталася боротьба на суто клясовім ґрунті. Новопоряджений реєстр війська Запорозького, хоч він і не завдовольнив обох сторін, усе ж відгравав своє значіння. Велике незадоволення викликало те, що пани повернулися до своїх маєтків¹⁾. Це часткове повернення панів збільшило переселення за московський кордон, куди шлях людність знала ще перед Хмельниччиною. Молдавський похід Хмельницького та його щасливе закінчення відсунули на деякий час боротьбу, але не ліквідували зовсім.

Польська шляхта підсилено готувалася до реваншу. Козацька старшина тимчасом зондувала дальше ставлення до них у Москві, тримаючи про всякий випадок у запасі татар та турків. Нова кампанія, що її розпочали поляки, була для козаків нещаслива. На початку кампанії загинув Нечай, що його мали за заступника Богданові Хмельницькому. В українськiм народнiм репертуарi доховалося кілька варіантів пісні про Нечая, що в них він змальовується, як оборонець народніх інтересів²⁾. Сучасні джерела характеризують його, як представника опозиції політики Хмельницького. Кампанія для козаків через те, що татари зрадили, закінчилася поразкою. Пізніш Богдан Хмельницький лиш на деякий час опанував ситуацію. Успіхи Радивілові, його похід та здобуття Київa погіршили знов ситуацію. Під Білою Церквою укладено нову умову. Козацьке військо зменшено до 20 тисяч, обмежено територію козацького війська самим Київським воеводством, амністію даровано тільки шляхті та міщанам. Права шляхти на землі відновлено. У 4 пункті Білоцерківського трактату зазначено. Поміщики воеводств Київського, Брацлавського та Чернігівського, як і старости можуть тепер повертатися до своїх маєтків, або посилати туди своїх урядовців та мають відбирати всякі прибутки — корчми, млини, давати суд; відбирання податків від підданих мають затримати до укладання реєстру, щоб ті, що стануть реєстровими козаками, тимчасом виселилися, а щоб залишилися ті, що до підданства належать. Як і в добрах королівських, щоб було відомо, хто залишиться при козацьких вільностях, а хто при підданстві та послушенстві замковому. Євреї можуть жити та мати оренди в шляхетських та королівських маєтках. Богдана Хмельницького обмежено щодо права зноситися з сусідніми державами³⁾.

¹⁾ У своїй останній роботі („Історія України-Руси“ т. IX, ст. I. К. 1929) акад. М. Грушевський це трактує, як одну з маніфестацій лояльності. „Одною з таких маніфестацій лояльності, від котрих ніяк не можна було відмовитися, се було допусканне польських поміщиків до їх маєтностей і потверджуванне обов'язку підданих слухатися своїх підданих“ (ст. 15). Погодження козацької старшини на це могло так само статися в зв'язку з тими своїми клясовими інтересами, які вона почала виявляти вже першими роками козацької революції.

²⁾ „Истор. пѣсни малорусск. народа“, ч. II, в. I Вл. Антоновича та М. Драгоманова, ст. 55—97.

³⁾ Памятники Киевской Ком. для разбора древнихъ актовъ, т. I—II. К. 1898, стор. 598—602. Щоденник Освеціма за ред. В. Антоновича. „Кіевская Старина“, 1882, XII, стор. 549—51.

Отже, Білоцерківський трактат фактично відновлював низку прав шляхти та погіршував становище селян. Звичайно, він не міг задовольнити а ні козаків, а ні владущі кола українські. Коли ще після Зборівської умови шляхта не наслідувалася en masse повертатися до своїх маєтків, то після Білоцерківського трактату становище змінюється. Виявляється на Україні спроба відновити старий феодалний устрій і становище повсталі людности дуже погіршується. Яскраво це передає народня дума:

Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький починив,
Що з ляхами із мостивими у Білій Церкві замирив?

Да велів ляхам
Мостивим панам,

По козаках, по мужиках, станцією стояти
Да не велів великої станції вимішляти

Та ще ж то ляхи
Мостивії пани,

По козаках і по мужиках поставали
Да великою станцію вимішляли,

Од їх ключі поодбирали
Да стали над їх домами
Господарями ¹⁾.

На Лівобережжі почалося швидко проти поляків повстання, що примусило польське військо відступити. На Правобережжі почався колонізаційний рух на Лівобережжя та Слобожанщину. Козаки знов почали готуватися до війни, що відновилася р. 1652. Перемога біля Батога над поляками відживила сподіванки козаків, але тому, що майбутнє було неясне, то старшина, щоб уратувати становище, мусіла активніше взятися до різних міжнародніх комбінацій. Серед тих комбінацій новий утворюють напрямком перемови з Московою, що закінчилися Переяславським трактатом 1654 р.

Перемови з Московою почали козацькі представники раніш, 1648—9 рр. Московський уряд, як ми зазначали, боявсь наслідків козацької революції для себе та взагалі не бажав поривати стосунків з польським урядом. Тим то супроти козаків він узяв незвичайно стриману позицію, вичікуючи для себе сприятливіших часів. По катастрофі під Берестечком маємо відомості, що Виговський цікавиться спілкою козаків з Московою. „Подъячий“ Гр. Богданов повідомляє, що він у Корсуню від Виговського чув, що козаки збираються з московським царем „учинить договор... И будетъ царское величество пожалуетъ ихъ, велить принять подъ государеву высокую руку, и онъ о тѣхъ всѣхъ статьяхъ учнетъ догвариваться, на которыхъ статьяхъ тому быти“ ²⁾. Чимале значіння в дальшій політичній ситуації відіграла справа одружіння Т. Хмельницького з Лупулівною та в зв'язку з цим тодішня міжнародня ситуація козацької держави. Московський уряд багато вивідував настроїв на Україні через своїх агентів і допіру р. 1653 після земського собору зміг

¹⁾ „Истор. пѣсни малорус. нар.“, т. II в. 1, стор. 110:

²⁾ Акты Ю. и З. Р., III, стор. 462.

погодитися на об'єднання України з Московією, він надіслав до козаків посольство з ближчим боярином Бутурліним на чолі. У Переяславі відбувся акт об'єднання України з Московською державою. Самий акт перейшов дві стадії, як це можна думати на підставі джерел — спочатку виконали присягу Богдан Хмельницький та Виговський, далі царські послы й собі присягли¹⁾. Додатково пізніш поїхали з України до Москви козацькі послы; вони одержали тут статті та грамоту, де визначувано права різних верстов людности. Треба зазначити, що ці статті то був наслідок прохання козаків у формі царських резолюцій. Вони складаються з 11 пунктів; тут увага фіксується на козацькій справі, релігійній. Реєстр козацький мав складатися з 60.000 козаків. Визначувано жалування старшині. Гетьман не мав права зноситися з турецьким султаном та польським королем. Треба перевести реєстр козацький, щоб знати надалі, хто козак, а хто „мужик“. У жалуваній грамоті стверджуються давні права та привилеї війська запорізького²⁾. Акт Переяславської умови у дальшому житті України має велике значіння і про особливе його значіння можна сказати взагалі в історії східної Європи, але він мав значіння в пізнішому зміненому вигляді статтей 1659 р. Тому О. Яковлів поняття Переяславської умови застосовує до 1659 р., а саму умову 1654 р. іменує московською³⁾,

Обставини, за яких укладено цього акта та й самий акт виразно виявили інтереси двох суспільних груп сусідніх держав, що зросли за різних умов — української — козацької старшини, що знала конституційні умови, та московської — боярської, що репрезентувала централістичну державу.

Отже тому, коли старшина ближче довідалася була за Переяславську умову, вона була з неї незадоволена. Самі статті за Богдана Хмельницького не були ширше відомі. Допіру згодом їх опублікували і то в зміненому вигляді⁴⁾. В. Липинський, розглядаючи погляди істориків та різних дослідників, каже: „Всі ж вони сходяться тільки в однім, а саме, що ці умови прилучення зформульовані дуже неточно, а особливо ті пункти, на підставі котрих

¹⁾ Деякі дослідники не визнають, що відбулася присяга царських послів. Аналіза джерельних відомостей дозволяє визнати, що присягати могли й московські представники.

²⁾ Текст мови маємо в різних виданнях. Полное собрание законовъ, I ст. 311—6. Акты Южн. и З. Р. X та XI т. Бантышъ-Каменскій, Источники Малоросійской истории ч. 1. Головніша література: М. Грушевський, Переяславська умова України з Московією. К. 1918, вид. III, де названо важливішу літературу; з нової В. Мякотинъ, Очерки соціальної історії України. Прага 1924, т. I, в. I (раніш друковано в „Русск. Бог.“ з 1912 р.) В. Липинський, Україна на переломі. Відень 1920. А. Яковлів, Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Московією р. 1654 (Юб. збірник на пошану ак. Д. І. Багалія К. 1927, стор. 580—615 К. 1927), його ж, Статті Богдана Хмельницького в редакції 1659 р. (Юв. Збірник на пошану ак. М. С. Грушевського, стор. 179—194. К. 1928). Проф. Лашенко, Переяславський договір 1654 р. (Юб. збірник в честь проф. Дністрянського. Пр. 1925).

³⁾ Юб. Збірник на пошану ак. Д. І. Багалієві, ст. 581.

⁴⁾ П. Шафрановъ, О статяхъ Богдана Хмельницкаго. „К. Стар.“, 1889. кн. XI, ст. 385—91. З нової літератури згадані статті А. Яковлева в збірниках на пошану акад. М. Грушевському та акад. Д. Багалієві

оте „прилучення“ мало б відбутися“¹⁾). Тут не треба забувати історичних умов та часу, коли ці пункти уклалися.

Загально дослідники на саму Переяславську умову дивляться, як на об'єднання двох незалежних держав. Козацька старшина, видимо, розглядала Переяславську умову, як явище подібне до попередніх умов і надавала їй характер тимчасовий. Московський уряд дививсь так: він тимчасовий характер відкидав і вважав об'єднання за стале, адже воно завдовольняло його давні централістичні наміри.

Це розходження виявилось в дальшому дуже швидко. Коли почали приводити людність до присяги, то виявилася значна опозиція від духівництва та частини старшини й козаків. Полковник Богун присягати відмовивсь. У полках Кропив'янським та Полтавським козаки „киями побили“ московських урядовців. Українське духівництво занесло протест через особливого посланця до Луцького граду²⁾). Тим то можна казати, що слова козацького літописця Самовидця ніби „що по всей Украинѣ увесь народъ з охотою тоє учинилъ“³⁾ неправдиві. Пізніш старшина виявляє свій протест у формах вже інших, що вказували на шукання інших шляхів; політика Москви стала їй не подобатися. Старшина побачила, що виконати Переяславську умову вона не зможе, як не змогла вона виконати умови Зборівської. Скласти реєстр козацький, як виявилось, не можна було; 60.000 це було замале число для тої кількості козаків та селян, що брали діяльну участь у повстанні проти поляків. Так само неможливо було його перевести так, що „кто козакъ, тотъ будетъ волность козацкую имѣтъ, а кто пашенной крестьянинъ, тотъ будетъ должность обыкную его царскому величеству отдавать, какъ и прежде сего“⁴⁾). Це можна бачити з відомостей, що їх подавав Протасєв до Москви: „и гетманъ де съ ними⁵⁾ о томъ на всякіе мѣры розмышлялъ „як учинити“ роспись“. „И прирадили де гетманъ и полковники такъ, что такой росписи нынѣ учинить на шестьдесятъ тысячъ никакими обычаи не умѣтъ, потому: нынѣ де, государь, они козаки собрались противъ твоего государева непріятеля большимъ зборомъ, кто былъ и не козакъ, и тотъ нынѣ козакъ, а всѣ де они ставятца въ ровенствѣ козаками...“⁶⁾). Окрім цієї справи, гетьман не думав погоджуватися й на те, щоб передавати прибутки з України до московської скарбниці⁷⁾).

Отже утворилося становище, за якого старшина не могла виконати Переяславської умови, і загальна атмосфера стосунків України з Москвою стала напружена. Тимчасом знову почалася війна з Польщею. Польща була тоді в критичному становищі в зв'язку з успішним наступом шведського короля

¹⁾ В. Липинський, Україна на переломі. Від. 1920, ст. 29.

²⁾ В. Липинський, Україна на переломі, ст. 34—5. М. Петровський, До питання про певність відомостей літопису Самовидця... „Записки Ніженського Інститута Народньої Освіти“, кн. 6. Н. 1926, ст. 23—25.

³⁾ Самовидець, ст. 36.

⁴⁾ Акты Южной и Зап. Р. Х., ст. 450.

⁵⁾ Полковниками та суддями.

⁶⁾ Акты Южной и Зап. Р. Х., ст. 694.

⁷⁾ В. Мякотинъ, Очерки сод. ист Малороссіи. „Русск. Бюг.“, 1912, кн. 8, стор. 177—3.

Карла X. Москва змінила свої позиції щодо Польщі, ставши з ворога її прибічником. Це викликало незадоволення серед старшини. Утворюється спілка між Україною та Швецією проти Польщі та Москви¹). В утворенні цієї спілки діяльну участь узяла старшина. Збереглася копія універсалу від імени війська Запорізького („Nos, exercitus Zaporogianus“), де зазначається, що московський уряд не виконав своєї обіцянки, а зацікавившись надією одержати польську корону, вирішив нас придавити та поневолити²). Цей універсал розіслано до володільців земель за кордон („Serenissimis, Celsissimis, Illustrissimis, Excellentissimis, Perillustribus...“). Ми не знаємо, яке вражіння справив універсал за кордоном, але для дальшої політики старшини він мав значіння.

Перед смертю Богдана Хмельницького прибуло польське посольство. Поляки прохали козаків, щоб вони увійшли з ними у спілку; Богдан Хмельницький від цієї спілки відмовивсь, заявивши, що про це може бути мова тільки тоді, коли поляки визнають козаків вільними, а не підданими та рабами, як це вони роблять тепер.

Це незалежне становище посіла старшина і щодо Москви. Вона зажадала, щоб її представники були на Віленському з'їзді, де польські та московські представники мали обмірковувати українські справи. Та московські представники заявили, що Богдан Хмельницький та козаки — піддані московського царя і не їхня справа тут бути³).

Дарма що старшина заявила про свої права і полякам, і Москві, усе ж ці заяви ігноровано. Для козацької старшини утворюється складне становище.

До цього часу належать так само дуже цікавий епізод зв'язаний із здобуттям Старого Бихова р. 1657. Він показував, що вплив козацької держави поширився на північ, до Білоруси (Мстиславське воєводство). Це мало велике не тільки політичне, а й економічне значіння. Таким способом Богдан Хмельницький намагавсь здобути шлях через Білу Русь та Прусію до Балтицького моря. Здобуття Старого Бихова на ім'я війська Запорізького викликало незадоволення серед владущих московських бояр, і вони згодом, вже як Богдан Хмельницький помер, не раз своє незадоволення виявляли, вимагаючи, щоб бихівці присягнули на ім'я царя. Цікаво відзначити, що отут виявилася боротьба економічних інтересів української старшини та москов-

¹) Про стосунки між Росією та Швецією К. Я куб о в, Россія и Швеція въ первой половинѣ XVII в. М. 1897.

²) „Sed (o spes fallaces) Principem illum Piissimum, Relligiosissimum, Benignissimum ministri status et primores Moscoviae ad ea induxerant consilia, ut primo illo anno, quo de pace inter Polonus et Moscos agitabatur, actum quoque est, ob spem adipiscendi Poloniae Regni, etiam de nobis opprimendes et subiungendis: promiserant Moscovitae Polonis nos rupturos fidem Svecis illisque belluros ad nutum Magni Ducis; eo autem dirigebant consilia sua, ut nos bello cum Svecis occupatores facilius opprimere potuissent et, subiugare“... Архивъ Юго-Зап. Р., ч. III, VI СХХVII ст. 363. К. 1908. W. Lipiński, Dwie chwile z dziejów porowolucyjnej Ukrainy (Z dziejów Ukrainy, ст. 580—91). М. Грушевський, Переяславська умова... К. 1918, в. III, ст. 14.

³) Н. Костомаровъ, Богданъ Хмельницкій, СПб. 1884, стор. 234—5 (в. III).

ських бояр¹⁾. Їй в історії стосунків між Україною, Москвою та Польщею важливе належало місце.

Інтереси української старшини йшли усупереч інтересам польських та московських владущих верств. І Польща, і Москва, виходячи з своїх інтересів, спільно зійшлися на думці, щоб використати відповідним способом важке становище України. Визначається перспективи боротьби поміж владущими групами за опанування цією територією, що давала численні економічні можливості. За такої ситуації Богдан Хмельницький помер. Його смерть, звичайно, не затримала розвитку подій, що зародки їх назначилися вже за його життя.

Цим ми скінчимо наш огляд подій Хмельниччини; вона в історії суспільних стосунків на Лівобережжі є вихідна доба для дальшого розвитку цих стосунків у 2 пол. XVII в. та в XVIII в. Ми бачили, що селянство надзвичайно активну взяло участь у козацькій революції, бачили, як його ситуація поволі змінювалася, як виступали на чільне місце дедалі твердіше козацька верства проти духівництва. Час Зборівської умови був час, коли почала між селянами та козаками утворюватися межа.

Білоцерківська та Переяславська умови далі це виявляють. Отже козацька революція яскраво висунула протилежність інтересів селян та козаків і старшини; і, повставши, селяни не бажали повертатися назад у підданство — козацька старшина, що мала інтереси тотожні з московським боярством та польською шляхтою, не могла відмовитися своїх прав, які звоювала через революцію і які були протилежні інтересам селянства.

Це становище на Україні клясової боротьби зручно використовують московський та польський уряди, щоб зміцнити свій вплив на території України, щоб опанувати її землі, придбати вплив на напрям економічного життя та ін.

У дальшій боротьбі за незалежне існування України між козацькою старшиною, московським боярством, польською шляхтою ці економічні інтереси відіграли велике значіння при тих політичних комбінаціях, що укладалися тоді.

В історії економічного життя України козацька революція накреслила нові шляхи розвитку. Февдально-економічний устрій, збудований на достатковій земель та примусовій праці, занепав. Повстання передало права на землі, що їми володіли магнати, шляхта, церква, — козакам та селянам — тим, хто ці землі обробляв. Правда певного акту з цього приводу український уряд не видав. У Зборівському та Білоцерківському трактатах про це ми не зустрічаємо відомостей, як і в інших джерелах.

Беручи до уваги підрахунки 1625 р. у Ол. Яблоновського можна думати, що на цій Наддніпрянщині було тоді не менш як 140.000 приватних маєтностей²⁾.

¹⁾ Іван Крип'якевич, „Вольний порт“ у старім Віхові 1657 р. (Наук. Зб. за 1929 р. 1 стор. с. УАН. К. 1929, стор. 92—97).

²⁾ A. Jabłonowski, *Źr. dz.*, т. XX Іван Крип'якевич, Український державний скарб за Богдана Хмельницького: „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“. СХХХ, ст. 76—82.

Тепер вони спорожніли. Польська шляхта або була забита, або повтікала, дехто приєднався до повстанців; православна українська — так само приєдналась до козацького війська. На Лівобережжі, де землі здебільшого належали магнатам та шляхті, земля зробилася за Хмельниччини власністю війська Запорізького.

У зв'язку з цим зайшли зміни в тодішніх формах економічного життя, зокрема, торгівлі. Ми знаємо, що перед Хмельниччиною був дуже розвинений експорт товарів з українських земель та Польщі за кордон. Вивожувано ліс, худобу, віск, хліб та інше. Експорт хліба, наприклад, 1648 р. досягає найбільшого числа, що до нього ні пізніш, ні раніш не підіймався. Того року через Гданськ вивезено, напр., 128.790 лаштів хліба. Далі експорт товарів зменшивсь. На це вплинули козацька революція та війни за економічне панування на сході Європи, що їх провадила Польща, Швеція та Московія. У дальшому напрямку господарства тут відіграв значіння меркантилізм, що розвивається в Західній Європі у Франції та Англії¹⁾.

Про вплив козацької революції на зміну торгівлі маємо в джерелах цікаві відомості. Московський посланець — дьяк Григорій Кунаков, що перебував наприкінці 1649 р. в Варшаві, в донесінні до Москви подає відомості про скаргу гданських купців Д. Рина та Г. Макварта на шкоди, яких вони зазнали — „откупили де они въ сѣверскихъ городѣхъ, въ Новгородкѣ, въ Стародубѣ, въ Почепѣ, въ Глуховѣ, въ Ромнѣ, въ Переяславлѣ у Адама Киселя, у воеводи Київскаго, да у князя Еремѣя Вишневецкаго, воеводи Рускаго, да у Миколая Обрамовича, у воеводи Троцькаго, да у Яна Песочинскаго, у старости Новгородцкаго, да у Александра Конецпольскаго, у хорунжого корунного, на будахъ смолчину и поташъ; и прошлаго де лѣта 157-го году тѣ ихъ откупленные товары смалчоху и поташъ съ тѣхъ будъ поймали тѣхъ литовскихъ городовъ хлопи леберизанцы и отвезли въ царскаго величества сторону въ Трубчевскъ и въ Брянский и Путиловской уѣздъ и въ Комарицкую волость и въ иние мѣста къ родимцамъ и къ совѣтникамъ своимъ на сбереженъе на время“²⁾. Очевидячки, ці гданські купці були досить заможні, бо змогли взяти на одкуп ціле Лівобережжя чи може іншу значну частину і тому чимало зазнали збитків од революції.

Факт, що стосуються до інтересів гданських купців, яскраво виявляє, що організація та провадження торгівлі перейшли за революції в інші умови, порівнюючи з тим, як було досі. У тому ж донесінні Кунакова ми зустрічаємо відомості про те, що якісь купці провадили „поташъ и смальчюги“ до моря „къ Ригѣ“³⁾.

Отже, і в землеволодінні і в торгівлі можна визначити перелім, що його зробила революція. Нам треба тепер коротко простежити ці зміни в економічному житті на Лівобережжі, оскільки вони зв'язані з історією суспільних стосунків. Для цього треба буде вияснити спочатку рух людности,

¹⁾ Korzon, Wewnętrzne dzieje Polski, t. II, стр. 5, 11, 12, W. 1887.

²⁾ Акты Южной и Зап. Р. III, ст. 406.

³⁾ Ibid., 407.

залюднення Лівобережжя за цих часів, далі форми землеволодіння та його характер. Далі ми спинимося на сільському господарстві, промисловості, торгівлі, скільки це дозволяють джерела. Відомості про податки, що сюди додамо, допоможуть нам виявити ступінь оподаткування та фінансову систему нової держави.

Почнімо, отже, з відомостей про залюднення.

Лівобережжя порівнюючи з Західною Україною та Правобережжям потрапило в відмінні умови розвитку економічного життя та суспільних стосунків.

Ми вже з історії Лівобережжя за часів перед Хмельниччиною знаємо, що ця територія почала тоді значно залюднюватися. Певні економічні можливості що були зв'язані з вільнішим володінням землею, відіграли тоді велику роль в початковій колонізації, коли ще тут не так давалася в знаки влада магнатів. Цей вільний простір щодо володіння землями мав значіння в історії колонізації за Хмельниччини серед інших умов.

За Хмельниччини Лівобережжя залюднюється далі.

Історичні умови тому сприяли. Згадаймо, що на Правобережжі відбувалася вперта боротьба між козаками та шляхтою. Татари тут дуже часто руйнували села, забирали людність у полон. Оці несприятливі умови життя примушували людність залишати свої села та й рушати на схід. Ми не маємо повних відомостей для докладної картини цього руху. Та й без них на підставі уривкових відомостей можна визнати, що не в усі роки він був однаково дужий та що він одбувався не завжди з однаковою силою з усіх місцевостей Правобережжя. Звістки про значний рух маємо щодо Волині. З маєтків Вишневецького, Конєцпольського та інших йшло на Лівобережжя чимало людности. Конкретно дослідники називають на Волині колишній Кременецький повіт та деякі інші¹⁾.

Вже швидко по Зборівській умові, коли частина шляхти та магнатів дістала право повертатися до своїх старих володінь, людність з Правобережжя тікає за Дніпро. Кисіль у листі до короля в квітні 1650 р., нарікаючи на „шарпанину“ українського люду від жовнірів, каже: „чернь, не можучи терпіти тіранії, потім як її на різних місцях горлом карано за бунти й виступи проти панів, валить за Дніпро, і не знаю вже, хто ще там зістався“. Про цей рух на схід маємо відомості й у Голінського²⁾. Може бути, що ці відомості в польських колах перебільшені, але вони передавали цілком вірно, що 1650 р. був рух на схід. Він, можна думати, був не такий великий, як пізніше.

Особливо велика хвиля колонізації була по Берестейській поразці козаків та Білоцерківській умові, коли шляхта одержала право повертатися до своїх маєтків та відновлювати „послушенство“. Найбільше відомостей щодо становища людности можна подати для р. 1654. Відомо, що Переяславські пакти

¹⁾ М. Владімірській-Будановъ, Передвиженіе южно-русскаго населенія въ эпоху Богдана Хмельницкаго. „К. Старина“, 1888, № 7, стор. 79—91.

²⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, пол. I (К. 1929), ст. 23.

визначили тільки частину війська козаків — 60.000 — а насправді їх було, вже раніш під Зборовим, більше, близько 360.000 ¹⁾). У відомостях 1654 р. про кількість людности, приведеної до присяги, правда неповних ²⁾), можна знайти деякий цікавий матеріал. Очевидячки, більшість людности не присягла, але це дозволяє де в чому уявити приблизно — загальний стан залюднення Лівобережжя 1654 р. Ніженський полк мав 20.566 чол., що жили в 152 поселеннях. Отже, на одне поселення припадало 135 душ. Серед тих людей, що присягали, позначаються лиш начальні люди, козаки, міщани та „всяких чинов люди“. Коли навіть, за гадкою Вл. Буданова, збільшити цю кількість удвоє, то виходить число чимале. Нагадаємо, що перед Хмельниччиною у Ніженському полку було приблизно 126 поселень. Отже, можна констатувати, що за Хмельниччини на території Ніженського полку людність чимало збільшилася ³⁾).

Наведемо далі відомості щодо інших полків. У Полтавському полку маємо вказівку за переписними книгами 1654 р. — 13.244, Миргородському — 4.798 д., Прилуцькому — 7.605 д. ⁴⁾). Усі ці числа, збільшені вдвоє, вказують на те, що Лівобережжя за Хмельниччини було значно залюднене.

Така велика кількість людности, звичайно, під час цих бурхливих років широко стала використовувати економічні можливості, що повстали на Лівобережжі, відколи вибухла козацька революція; її використовувала місцева людність, звільнившись від підданства.

Почнімо з землеволодіння. Революція 1648 року скасувала велике землеволодіння на Україні й передала землю повсталій людності. Опанувати цю землю людність почала в тих формах, які відомі були їй раніш. Ми вже про них згадували, коли розглядали становище селян перед Хмельниччиною. Коли перед Хмельниччиною більша кількість землі була в володінні магнатів, шляхти, то за Хмельниччини ця земля зробилася власністю селян та козаків через „займи“. Отже в зв'язку з цим за Хмельниччини широко розвиваються займанщина, сябринне землеволодіння, що звичайно не відкидало існування індивідуального землеволодіння. Не раз дослідники, щоб схарактеризувати загальний стан землеволодіння за Хмельниччини, покликувалися на оповідання козаків с. Покошич у 2 пол. XVIII в., що його вперше подав О. М. Лазаревський у „Малоросійських посполитыхъ крестьянахъ“ — „вся земля была малоросіянъ сполная и общая, потамисть они первѣе — подѣ полки, а въ полкахъ подѣ сотнѣ, а въ сотнѣхъ подѣ мѣстечка, села и деревнѣ и въ оныхъ

¹⁾ Акты Южн. и Зап. Р. X, ст. 243. Про рух людности так само у В. Б. Антоновича. Арх. Ю.-З. Р., ч. VI, т. II (передмова).

²⁾ Вл.-Буданов збільшує число осіб, що присягли, вдвоє, щоб одержати справжнє число людности; думаємо, що і це число неповне, бо ми знаємо, в яких ненормальних умовах переводжено цю присягу.

³⁾ Акты Южной и Западной России, т. X, 299, 838.

⁴⁾ Ibid., 302, 304, 294, 295. Про велику кількість людности ми маємо вказівки у Павла Алепського („Путешествіе патриарха Макарія“, в. II, стор. 15. „Чт. в Моск. Общ. Ист. и Древн.“, 1897, IV). Відсутність відомостей по інших полках не дає, на жаль, можливості хоча загально порівняти стан залюднення за часів Хмельниччини з часами до Хмельниччини.

подъ свои жилища, двори, дома и футори осягли и по займовали; и потому сталися всѣ добра малороссіянь быть властными чрезъ займы“¹⁾). У цих словах не можна бачити повної історії землеволодіння на Лівобережній Україні, як це визначає О. Лазаревський. Саме свідoctво належить пізнішому часові (через сто років), а далі з історії землеволодіння можна визначити кілька стадій, одну від одної відмінних. Вони виявлялися залежно від загальних історичних умов, суспільних стосунків тощо. Обмежуючи так характеристику землеволодіння, що маємо в оповіданні козаків 1770 рр., мусимо визначити, що для Хмельниччини вона мала цілковите значіння можливо для 1648—9 рр.; після 1650 рр., коли займанщина значно поширюється, маємо відомості в джерелах про відновлення монастирського та шляхетського землеволодіння. Перешкождали так само розвиткові займанщини за Хмельниччини неврожаї, морова пошесть, посуха, з цими явищами здибаємося пізніше²⁾).

Отже можна, навіть за обмежень, визнати, що заїмочне землеволодіння, громадське сябринне мали за Хмельниччини, коли скасовано землеволодіння панське, широкий простір для розвитку. Участь у захопленні землі брала і місцева й новоосіла людність. Діяльну участь виявили різні групи — козаки, селяни, міщани. Активність владущих верстов у захопленні земель та закріпленні її за собою виявляються з 1650 р. Починає розвиватися монастирське землеволодіння, відновлюється шляхетське землеволодіння у тих шляхтичів, що стали на бік Хмельницького та починає зароджуватися земле-

¹⁾ А. М. Лазаревскій, Малор. посп. крест. „Зап. Черн. Стат. Ком.“, кн. I, Черн. 1866, стор. 26. На цей погляд пристали О. Єфименкова („Южная Русь“ СПб. 1905, т. I, стор. 396, ст. „Дворищн. землевладѣніе...“), Філімонов — Мат. по вопросу объ эволюціи землевладѣнія (Краткій истор. оч. малорусск. землевл. Пермь 1895, ст. 1—2), Барвінський В. („Крестьяне въ Лѣвобережной Украинѣ въ XVII—XVIII вв.“ X. 1909 ст. 43—5). В. Мякотін обмежує значіння цієї характеристики, кажучи, що це оповідання, як і подібні, неповно висвітлюють історію землеволодіння: „подлинный историческій процессъ отразился недостаточно полно и точно“ („Русск. Бог.“ 1913, кн. 9, стор. 194). Він наводить ще вказівки про землеволодіння православних монастирів та шляхти, що стала на бік козаків; справді, треба внести деякі обмеження до цієї характеристики землеволодіння, що її подав О. Лазаревський. Тільки ж не можна погодитися з дальшою не цілком ясною оцінкою В. Мякотіна значіння козацької революції в історії землеволодіння „По отношенію къ формамъ землевладѣнія возстаніе 1648—54 гг. менѣе всего явилось кореннымъ переворотомъ, однимъ ударомъ уничтожившимъ все старое и позволившимъ новой жизни развиться на совершенно расчищенномъ мѣстѣ. Буря возстанія снесла, хотя и неполнѣ, верхній этажъ существовавшаго до него въ Малороссіи землевладѣнія — землевладѣніе помѣщичье — но она не затронула непосредственно другихъ видовъ и формъ землевладѣнія въ странѣ и лишь видоизмѣнила ихъ взаимоотношенія, поставивъ ихъ въ новыя условія развитія“ („Русск. Бог.“, 1913, № 9, стор. 195). Тут є неясність у характеристиці. Джерела Хмельниччини якраз зазначають, що повстала людність захопила велику кількість земель. Це стосується до магнатського та шляхетського землеволодіння, що йому належала значна територія Лівобережжя перед Хмельниччиною; є вказівки в джерелах (напр. щодо Густинського та Мгарського монастирів), що православні монастирі так само не уникли цього впливу козацького повстання. Так само В. Барвінскій, Крестьяне..., стор. 43—44. М. Слабченко Орг. господарства Гетьманщини, т. I, стор. 21.

²⁾ М. Слабченко, іб. т. I, ст. 95.

володіння старшинське. Та все ж земля, у різних її виглядах — земля орна, сіножаті, ліси, різні вгіддя купчиться у нових господарів у селян, міщан та козаків. У них було чимало землі за Хмельниччини. Можна думати так само, що лишилося ще чимало вільної землі¹⁾.

Од характеристики землеволодіння перейдемо до характеристики стану господарства. Те, що у людности було багато орної землі, вказує на існування певних форм сільського господарства. Указівки на деякий його розвиток збереглися в оповіданні Павла Алепського²⁾. Та звичайно воно не мало того характеру, що його мало магнатське господарство на Лівобережжі перед Хмельниччиною. Воно не могло широко розвинутися за Хмельниччини; цьому перешкоджали недороди, морова пошесть, далі взагалі історичні умови життя того часу. Є відомості про те, що на Україну цими роками довозувало хліб. Взяємські воеводи, повідомляючи 1649 р. про мир козаків з поляками, пишуть: „А хлѣб де, государь, за рубезом в Польских и в Литовских городѣх дорог, купят большою цѣною. А из Польских де и Литовских городов многіе купецкіе люди и пашенные крестьяне от хлѣбной дороговизни идут в Смоленской уѣзд и в иные в порубежные мѣста...“. Про те, що українські купці купували хліб, маємо так само повідомлення в „отписке“ Трубчевського воеводи та проханні торопчан³⁾. Про довіз збіжжя, соли та різних товарів на Україну ми знаємо з посольства Унковського р. 1650. І високі ціни на хліб про це свідчать. Р. 1650 за вказівками М. Слабченка за чт. жита платили 54 коп., чт. вівса—37,5 коп., р. 1651—40 коп.⁴⁾. Щодо скотарства, то вказівки в джерелах відзначають, що воно було значно розвинене⁵⁾. Існували ще рибальство, садівництво тощо. Лівобережжя переживало зміни щодо промисловости. Виробництво звичайно поменшало: насамперед працювало для потреб революції. Так, можна сказати, що салітряний промисел, що існував перед Хмельниччиною, не занепав. Є вказівки у джерелах, що міщани вивозили на продаж на схід, до Московської держави, салітру. У зв'язку з цим доведеться визнати, що салітряне виробництво було широко розвинене⁶⁾. Не так було розвинене інше виробництво.

За Хмельниччини людності дуже бракувало мануфактури. Р. 1649 Богдан Хмельницький здобувши Броди, узяв контрибуцію сукнами. На Лівобережжі могло існувати лиш невеличке хатне виробництво⁷⁾. Узагалі хатне виробництво в різних галузях за Хмельниччини, як і пізніше, було сильно розвинене.

¹⁾ М. Слабченко, ів. т. II, ст. 104—5.

²⁾ П. Алепський, ів. 17, 32, 94 („Чт. въ Истор. Общ. Моск. ист. и Др.“, IV).

³⁾ Акты Южной и Зап. Р., III, стор. 370, 109—10 (дод.).

⁴⁾ М. Слабченко, Орган. госп. Гетьманщини, т. I, стор. 107 (Од. 1923).

⁵⁾ П. Алепський, ів. т. II, 31—2.

⁶⁾ М. Слабченко, Організ. хоз., т. II, стор. 62. Тут неправильне покликування на „Памятники Киевск. Ком.“ 1, 21 потрібно ст. 201, а не 21. М. Слабченко, покликаючись на цю сторінку, зазначає, що Хмельницький „завел для нужд армии пороховой завод на ост. Буцьком“. У тексті листа Мясковского (стор. 201) сказано тільки „у грочов та“.

⁷⁾ М. Слабченко, т. II. „Судьбы фабрики и промышленности в Гетьманщине“. Од. 1922, ст. 71.

З інших видів виробництва, що були розвинені перед Хмельниччиною, й існували тепер, за Хмельниччини назвемо буди, гуті, рудні. Ми же наводили на початку розділу вказівку, скільки поташу припало „хлопам“ на Лівобережжі. Нагадаємо, що 1650 р. Богданові Хмельницькому дісталися великі запаси поташу Конєцпольського; у самому Млієві гетьман одержав прибутку на 200.000 тал.¹⁾ Владущі кола — старшина захопили до своїх рук поташне виробництво і чимало поташу вивозили при нагоді до Польщі, до Німеччини та до Москви. Отож р. 1649 маємо вказівки на те, що поташ продавали в Новгородсіверському та Чернігівському повітах. Продавали полковник Петро Забіла, сотник Павло Шох, писар Ян Красовський²⁾.

Про цю промисловість заховалися ширші відомості в джерелах. Величезні лісові простори на північній Чернігівщині (Сіверщині) та Полтавщині, очевидно, ще перед Хмельниччиною притягли до себе увагу торговельних кіл, у тому числі гданських купців. Пізніш за Хмельниччини ми в джерелах подибуємо чимало відомостей про торгівлю поташем, продаж його, перевіз тощо; володільці називаються „черкаські полковники та сотники“. Згадуються, як продавці, полковник Мартин Небаба, борзеньський сотник П. Забіла та інші особи, в тому числі є міщани. Називаються окремі місця, Почеп, Погар, „Макушин“ та інші³⁾. Варто відзначити, що до поташної повинності притягають і селян „Из Почепа везли тот поташ Почепскаго уѣзда до рубежа деревни Бородиной по приказу того сотника Криска Прокоповича, а ото Брянского рубежа везли до Брянска наймиты, Вознесенские волости крестьяне“⁴⁾. Пізніш, коли на якийсь час відновлюється шляхетське польське володіння на Лівобережжі, відомі спроби завоювати під свій вплив вивіз поташу та шмалцюгу. Для північного Лівобережжя ми маємо цікаве свідчення у листі Лизавети Абрамовичевої, удови відомого Стародубського старости та воеводи Троцького Миколи Абрамовича (8 липня, 1652 р.) „войтам, лавникам и всим мещанам Мглинского и Дроковского мѣста“... Лист цей складено в лагідних тонах: „хочу по вас дознати подданской зичливости, абисте не отмовляючи вси до громади собрашися з урядом моим добрый способ и добрую дорогу

¹⁾ Слабченко, II, стор. 151—2. Цілком можливо, що поташ вивозувано до Московії, де по різних районах ліси було понищено. И. М. Кулишер, Ист. русск. нар. хоз., в. II. М. 1925, стор. 235, 240.

²⁾ Акты Ю.-З. Р. III, стор. 102, 103 (дод.).

³⁾ Акты Моск. госуд., II, 225 (19. VI. 1648 р.). Акты Ю.-З. Р., III, 38, дод., 98, 102—5. У проф. О. Оглобліна в замітці „До історії будиницької промисловости за часів Хмельниччини“ (Записки Іст.-Філ. Відділу, кн. X (1927), ст. 303—310) зазначимо помилкове таке твердження. Революційний вибух р. 1648 безперечно одразу зачепив складну й налагоджену організацію в лісовій промисловості (ст. 304). Цей інтересний момент відзначив уже Самовидець. Можна думати на підставі ходу революційної хвилі на Лівобережжі, що відразу були зачеплені місцевості не на півночі, як помилково каже проф. О. Оглоблін (твердження своє він подає, оглядаючи відомості про Сіверщину), а на півдні — південному Лівобережжі — (пізніший Полтавщині), далі згодом рух перейшов на північне Лівобережжя. Це важливо тому, що цей хронологічний момент виявляє так само частково, чом там довше затрималися форми старого господарства. Розвідка проф. Ол. Оглобліна цікава низкою інших спостережень.

⁴⁾ Акты Ю.-З. Р. III, дод., ст. 103.

хоч в Могилевщину, немашли близкое ку пристанѣ дороги шмалцуг и поташ готовий конми своїми навезли, а чиншах фуру потрутите: кажу зас з того мѣсца латве фурманов намовити могу“¹⁾.

Ще треба спинитися на двох статтях, що давали значний прибуток людності. Це винокурні та розвиток шинків, далі справа млинарська.

Обидві статті зв'язані були з сільським господарством. Право гуральництва належало перед революцією шляхті. По революції воно набуває загального характеру. По Зборівським та потім Переяславським трактатам козаки фіксують право варити вино та продавати його тільки за собою²⁾.

Дуже розвинене млинарство. Млини належали заможнішим верствам. Безперечно, значна частина млинів, що існували перед Хмельниччиною, перейшла до повсталого людності, частина млинів, мабуть, спинила працю. З р. 1650, та й раніш ми маємо вказівки в джерелах на те, що монастирі та старшина або шляхта намагаються повернути цю прибуткову статтю до своїх рук, або відмовити попереднє володіння. „Млинове право“ мало велике значіння в сільському господарстві і використовувати його, щоб здобувати відповідну „мерочку“, ввійшло в завдання верстов, що хоч трохи були економічно забезпечені та могли набувати млини. Указівки на таке значіння млинів ми бачимо в універсалах Богдана Хмельницького. Р. 1649 в унів. Густинському монастиреві зазначається: „Мы реферуючись во всемъ до права давного срокго напоминаемъ хто толко товаришомъ нашимъ се менуетъ и зъ месчанъ жеби жадное перешкоди ни одкого монастир Густинскій не поносилъ и хто колвекъ до того млина молотити придетъ без мерочки звычайное не молот, але все зуполна до рук отца игумена и брати монастиря Густынского доходило...“³⁾.

Указівки на право володіти млинами маємо в 1652, 1655 рр. ще й в інш. документах Густинського монастиря⁴⁾. Як важлива прибуткова стаття, млини фігурують у Переяславських статтях 1654 р. Їми має право володіти старшина „для прокормлення, что расходъ имѣють великой“⁵⁾. В описові мандрівника Павла Алепського зустрічаємо вказівки на млини. Біля с. Русанова за Броварами, що є біля Києва, його увагу привернули дуже великі млини та сукновальня⁶⁾. Млинарство за Хмельниччини було широко розвинене⁷⁾.

Взагалі про зайняття людності, треба сказати, заховалося дуже мало відомостей. Мало маємо відомостей про рибальство, звичайно розвинене,

¹⁾ Від. рукописів бібл. кол. Київського університету (тепер В. Б. У.) № 247, арк. 116, 134, 158 зв—159; документ цей зберігся у трьох пізніших копіях.

²⁾ Зборівські статті, п. 11 (Грушевський, іб., т. VIII, ч. 3, стор. 217).

³⁾ Київський архів давніх актів. Справи монастирські (Густ. ман.) № 996, ориг.

⁴⁾ Ibid., № 998, 999.

⁵⁾ 3 ст. „На писаря и на судей войсковыхъ, на 2 человекъ, и на всякого полковника и на ясауловъ войсковыхъ и полковыхъ чтобы по мельницѣ было, для прокормлення, что расходъ имѣють великой. Царское величество пожаловалъ велѣлъ быть по ихъ челобитью“. Можливо що тут фіксувалося те, що було.

⁶⁾ П. Алепський, стор. 82, вып. II „Чт. в Моск. Общ. и Др.“, IV, М. 1897.

⁷⁾ В. Модзалевський, Перший підскарбій Р. Ракушка. „Записки Іст.-Філ. Відд. Укр. Ак. Наук“, в. I (К. 1919), стор. 20—25.

садівництво, городництво тощо. Мало є відомостей про рудні, гути ¹⁾ та інше виробництво. Але ж з цього неповного огляду можна визнати, що козацька революція, скасувавши давній фєвдальний уклад, сприяла зміні економічних стосунків, давши можливість у зв'язку з вимогами часу розвинути одним, послабивши розвиток інших. Можна думати, що 1649—1650 рр. були в економічному житті для людности тяжчі, пізнішими роками умови розвитку господарства, покращали, дарма що людності доводилося переживати чимало негод ²⁾).

Відомості, що їх ми маємо про торгівлю та податки, це стверджують.

Під час Хмельниччини торгівля була розвинена в різних формах. Була дрібна та велика торгівля, транспортна та осіла, постійна та певними часами сезонна, на обмін та здобуття прибутку, місцева та закордонна. Ці форми, що їх відзначив М. Слабченко, відповідали тодішньому становищу, — за характерну його прикмету був брак диференціяції ³⁾. Звичайно за Хмельниччини не в усі роки ці форми були однаково розвинені та не по всіх місцевостях. У торгівлі брали участь різні групи людности — селяни, козаки, міщани, духівництво. Чимало людей записувалося в міщани 1654 р. ⁴⁾, правда невідомо чи то в зв'язку з торговельною діяльністю, чи з яких інших причин.

Особливе значіння мала торгівля з закордоном. До нас дійшов універсал Богдана Хмельницького 1654 р. про податок з товарів, що їх дозволено на Україну та експортовано ⁵⁾. У йому зазначається, що чужоземні купці мають платити певний податок; згадуються тут греки, вірмени, турки, а так само й московські купці. Про поширені торговельні стосунки можна казати після 1650 р., коли джерела відзначають активну діяльність українських та чужоземних купців ⁶⁾. Іноді окремі групи купців користувалися з привилеїв. Це було, напр., з греками ⁷⁾.

Торговельні стосунки на Україні були за Хмельниччини з Московією, Заходом (Прусією, Польщею), Півднем (Кримом) ⁸⁾.

¹⁾ В. Модзалевський у своїй праці „Гути на Чернігівщині“ (стор. 18) застосовує перші вказівки про гути до 1660 р.

²⁾ У зв'язку з цим загальний погляд проф. М. Слабченка про те, що господарства за Хмельниччини занепало („Орг. хоз.“, т. II, ст. 1—2) треба обмежити, віднісши його до певних років. Узагалі це питання має бути ще за об'єкт студій, коли пощастить мати більше архівного матеріалу.

³⁾ М. Слабченко, Орг. хоз., т. III. (Од. 1923), стор. 34—5.

⁴⁾ Акты Ю. и З. Р. X, 799, 801, 803, 805. ⁵⁾ Акты Ю. и З. Р. III ст. 507—8.

⁶⁾ З відомостей Арсенія Суханова, який їхав до гетьмана, знаємо, що українські купці їздять з товарами до Очакова. [З оповідань білгородців, які були у Гадячому, Рашівці, Хоролі, знаємо... „казаки запорожские все на Украинѣ по своимъ имѣньемъ, и запасы великие возят в степь к мурмам и татаром и продают“. Подано у М. Грушевського „Історія України-Руси“, т. IX, п. I, ст. 158.

⁷⁾ А. Лазаревській, Опис. Стар. Малороссіи, т. II, ст. 58—9.

⁸⁾ М. Слабченко „Орг. хоз.“ т. III ст. 62—4. Торговля була поширена тоді явище. Про це свідчать цікаві побутові вказівки Осолінського венецькому послові до Хмельницького-Віміні. Щоб полегшити подорож, останній мав прибратися за купця та вдавати, ніби подорожує він у справах торгівлі попелом та деревом. При цьому тут зазначається, що великий з цієї торгівлі прибуток мають голяндці. „Записки Льв. Н. Т-ва“, т. 78 (1907), студія Кордуби, дод. 21.

Українські владущі кола, Богдан Хмельницький та старшина, дуже цікавилися питанням про вивіз продуктів. Справа з здобуттям Старого Бихова, як ми зазначили, ув'язана з ходом тогочасного економічного життя. Іван Крип'якевич опублікував універсала 1657 р., де Богдан Хмельницький, подаючи до відому всіх, що Старий Бихів склав присягу війську запорозькому, зазначає: „Видечи мы южь их щирую верность, позволисмо купцомъ и (мещаном киевским) поневаж портъ сотворился вгору люб самым ити, люб своих факторов посылатъ до Бихова и где колвек залоги нашѣ застают, з вшелякими легкуменами и купецкими речами сухим путѣм и водою, як кто может“¹⁾.

У торговельних стосунках звичайно велике значіння мали міста. А серед них Києву належало особливе місце. За статтями 1654 р. у Києві встановлюється „склади товарів складъ всякихъ товаровъ купецкихъ гостинныхъ Києву данъ“²⁾.

Міщанам дано було низку привилеїв, їх звільнено від частини податків³⁾. Разом з цим у Києві московська влада намагається закріпити своє значіння через окремого воеводу, виявляючи цим централістичні інтереси, що особливо розвинулися в дальшій економічній політиці цього уряду на Україні. Такі спроби обмежити торгівлю маємо в наказі Бутурлінові, р. 1656, що був тоді за воеводу у Києві. Заборонювано купцям, що приїздили до Києва, торгувати вином та тютюном „Да и то имъ приказать: которые спередъ приѣдутъ въ Кіевъ съ продажнымъ виномъ и съ табакомъ, и у тѣхъ велено бочки разсѣкать, и табакъ у нихъ велено иматъ и жечь и они бь впредь съ виномъ и табакомъ однолично въ Кіевъ не приѣзжали...“⁴⁾. Міста в історії економічного опанування від Москви певних територій мали для неї виключне значіння, хоч можна думати, що не всі міста за Хмельниччини були однаково байдужі до захоплення їх од московського капіталу⁵⁾. Місто під цей час було надзвичайно активне. Ствердження особливих прав міста маємо, напр., для Києва в гетьманських універсалах та царських грамотах, ствердження прав раніш маємо в царській грамоті для Переяслава⁶⁾.

Питання про участь міста в економічному житті України за Хмельниччини, можна сказати, ще не з'ясовано. На його історії за цей час відзначаються впливи попереднього ладу. Козацька старшина на це вважає й стверджує права міста. Отож р. 1656, Богдан Хмельницький видав універсала, що в ньому стверджує „права и привилѣгии... королей польских мѣсту Остру...

¹⁾ Іван Крип'якевич, „Вольний порт“ у Старім Бихові 1657 р. (Н. Зб. ст. 92, іст. с. за 1929 К. 1929).

²⁾ Акты Ю.-З. Р. X, ст. 616.

³⁾ Ibid., стор. 615—626. Список грамот Києву за Хмельниччини дає ст. В. Щербини: Документи до історії Києва 1494—1835 (Український Археографічний Зб., т. I. Київ 1926) але він неповний Див. В. Романовський (Архівна справа, кн. V—VI, X. 1928, ст. 110—112).

⁴⁾ Акты Ю. и З. Р., XV, ст. 132. М. Слабченко, Орг. хоз., т. III, стор. 78.

⁵⁾ П. Клименко, Місто й територія на Україні за Гетьманщини (Зап. Іст.-Філ. Відділу Укр. Ак. Наук, кн. VII—VIII. К. 1926, стор. 312—313, 316).

⁶⁾ Акты Ю. и З. Р. X ст. ст. 26, 647—58, 533—38.

пильно жадаючи и суворо розказуючи аби екзекторы и иные всякіе факторы з мѣщан острицких гайдемся баваючихся тых екзакції и иных вшеляких по-податков ярмарковых нигде витягаты и з них вибираты не важился“¹⁾.

З раніших універсалів відзначимо універсал Мартина Небаби полковника чернігівського м. Чернігову р. 1650 „Всѣм обець і каждому засобно кому о том вѣдати будет потреба даю на поратунок усему мѣсту млинов пять млин старій белорускій млин горилій млин Грицков, млин на Стрижню, млин рижаківській котором аби в тих млинах кривдѣ и перешкоди нѣ откого не было под неласкою войсковою“.

Відомості про турботи за місто Чернігів маємо і в королівській грамоті Яна Казимира того ж 1650 р. 1-го липня. У грамоті зазначається межі міста, стверджуються право міста мати 3 ярмарки, що кожен з них тривав би 2 тижні. Ці всі права надається в королівській грамоті: „желая даби сей город наш ограниченіи опять в прежнее состояніе и славу свою послѣ нынѣшняго спустошения козацького притти могл“ (spustoszenia ko[za]ckie przyśc mogło). Далі зазначається: „а люди всякого званія, которие на показание ярмарки приѣзжать будут по обычаю других городов во всяком охраненіи имѣют битъ содержими“²⁾. Не відомо походження цієї грамоти, за чім клопотанням її видано, але вона цікава виявленням спроб польського уряду турбуватися про українське місто, спроб безумовно ув'язаних з загальним напрямом відновлення польських порядків 1650 р. на Лівобережній Україні.

Безперечно, виучування історії надань прав лівобережним містам виявляє тут боротьбу за сферу впливів між козацькою старшиною та московською владою.

У розвиткові торгівлі, в участі міста в цій торгівлі, відіграли ролю ця боротьба гетьманської та царської влади за впливи; початки такої боротьби можна бачити вже після 1654 р., пізніш вона набуває широкого значіння. Окрім визначних міст на Лівобережжі можна думати, що діяльну участь брали в торгівлі містечка, а то й великі села. Усе це повиявляти не можна, бо відомості в джерелах дуже мізерні.

Ці вказівки про зайняття людности та розвиток торгівлі доповнюють відомості про податки, що їх мусів збирати гетьманський уряд. У вересні 1649 р. слуга воеводи Адама Киселя повідомляє про те, що розіслано людей збирати податки та провенти в різні місця³⁾. Р. 1653 Богдан Хмельницький узяв 1.000 польських золотих з київських міщан („урочные деньги“⁴⁾).

Р. 1657 у-статійному спискові царського посла зазначається, що прибутки з міст ідуть на гетьмана „и тѣ вся городы Малые Росіи вѣдаешь и сѣ тѣхъ городовъ всякіе доходы збираешь на себя ты же гетмань...“⁵⁾.

¹⁾ Источники Малор. исторіи Д. Бантиш-Каменського т. 4, ст. 4 (рукописн. отд. СССР Академии Наук).

²⁾ Копії в справах Харківського істор. архіву. Черн. частина, № 1559.

³⁾ Кс. рат. Michałowskiiego, стор. 497–8, 509.

⁴⁾ Акты Ю. и З. X, ст. 632–3.

⁵⁾ Акты Ю. и З. P., III, ст. 567.

Про збирання податків на Україні маємо цікаву інформацію, що її подав козацький посол — переяславський полковник Павло Тетеря у Москві в 1657 р. під час розмови з московськими людьми „А хотя де тѣ поборы учнутъ собирать со всякого крестьянского двора по золотому полскому, или по два, и того де сберетца не мало, про то де ему Павлу вѣдомо подлинно, потому: что онъ самъ въ воеводствѣ кievскомъ собиралъ поборы и собралъ съ кievского воеводства со 120.000 золотыхъ полскихъ, а русскихъ числомъ 20.000 рублевъ; а какъ бы де впрямъ выбирать, и съ того бѣ де воеводства кievского было съ 50.000 золотыхъ червонихъ. А въ нѣжинскомъ де и въ иныхъ повѣстахъ полксвники собирають съ двора золотыхъ по 2 и по 3, сказываютъ, что на гетмана, а гетману де хотя что и дадутъ и то не все, а користуюца тѣмъ полковники, и отъ того де у нихъ чинитца смута и бунтовство“¹⁾. Ми не маємо відомостей про докладний розподіл податків, але цілком правильно буде визнати, що не всі групи людности платили податки²⁾. Правда, не завжди це можна було так перевести. Іноді обкладувано податками і козаків, і міщан. Це, звичайно виявило, які складні були умови, що виникли за Хмельниччини на Україні. Податки платила людність різноманітні. Існували оренди, побори, чопове, цло³⁾. Ми вже згадували були про універсал Богдана Хмельницького 1654 р. про податок, що мали платити з товарів купці; „и жъ мы, маючи великій на людей чужоземныхъ, а приходовъ мало маючи на тые расходы“⁴⁾ — так характеризується офіційно причини відбирання цього податку, хоч далі згадується — „прето углядѣвши тое, якъ здавна передъ тимъ бывало...“ Треба ще зазначити, що існували поголовщина, вагове, перевозове та інші⁵⁾.

¹⁾ Акты Ю. и З. Р., XI, ст. 743, дод. № 2, VIII.

²⁾ Іван Крип'якевич, Український державний скарб за Богдана Хмельницького, „Зап. Н. Т-ва ім. Шевченка“, СХХХ, стор. 91.

³⁾ Ів. Крип'якевич, *ibid.* 93, 94, 95. Ів. Крип'якевич висловлює гадку, що побор „це, можливо, подимне. Підраховуючи кількість різних податків, він гадає що сума їх близько 300,000 злотих (*ib.*, 98).

⁴⁾ Акты Ю. и З. Р. III, стор. 507—8.

⁵⁾ М. Слабченко, Орг. хоз., т. 4. Николаїв 1025, стор. 190—1, 194, 195, 206, 212. Поголовщиною Хмельницький обклав усю людність, щоб сплатити податок татарам. З часами Богдана Хмельницького зв'язується в пізніших джерелах право на низку податків. У „Дневныхъ Запискахъ“ ген. підск. Якова Марковича (І ч. М. 1859 ст. 239—240) зазначено:

„Получилъ листь отъ родителя съ приложеннымъ реестромъ, каковый данъ изъ Коллегіи сборщикамъ, о сборахъ, чтобы оные собираемы были по силѣ послѣднего указа, всѣ тѣ, которые по пунктамъ Богдана Хмельницкаго при бытности и другихъ гетмановъ собирали на гетмановъ, полковниковъ старшину, на церкви и проч. и которые и на слуги войсковые собирались, а именно: торговые, ковшики, ваговое (вѣсовое), ведерковое, кроме со старшинь и знатного товариства, также ярмарковое, стацею съ ратушныхъ посполитыхъ людей, повозное, скутное, дегтевое, отъ вина волошского отъ ташъ, покуховное, показанщину, ральды, поколющину, тютюнну (табачную) десятину, пчелинную десятину съ посполитыхъ на слуги войсковые“. Очевидячки, що треба ще встановити чи справді ці всі податки існували за Хмельниччини, чи це пізніша традиція старшинська почала виводити їх од Хмельниччини.

Отже можна визнати, що запровадження податків, хоч про них маємо і неповні звістки, виявляють за Хмельниччини значний темп економічного життя.

Для військового скарбу фіскальний інтерес мав першорядне значіння. Це видно з такої цікавої вказівки джерел щодо поширення прав Богдана Хмельницького, швидко по Зборівських статтях р. 1650 „Взагалі забирає всі міста, ліси і буди поташні, про які з ним гданщане сміють без відома короля й Річи посполитої вступати в контракти на них і посилають до нього“¹⁾. Це, очевидно, дуже обурювало автора цього джерела, бо він зник до того, щоб ці справи були у польського уряду та шляхти.

У листі на соймик Потоцький скаржитья, що він не отримує своєї інтрати в розмірі півтора мільйона, а про Хмельницького каже, що він панує, як пан та спільник корони, маючи на рік більш, як 5 мільйонів інтрати („Panuie tedy sobie Chmielnicki iak pan et socius regni, maiac do roku więcei nisz pięć milionow intraty“²⁾).

На підставі цієї звістки в 1650 р. з ворожого табору ми тепер уявляємо, якими більше-менше засобами розпоряджав під цей час козацький уряд.

Це цілком гармоніює з відомостями, що їх отримав підканцлер Радзейовський з Чигирина наприкінці грудня 1650 р. „Стацію Хмельницький вибрав по всій Україні аж до лінії; кожен дав півосьмачку збіжа, козак чи хлоп; за універсалами Хмельницького, що має великий розхід і силу послів у себе“³⁾.

Ширилися чутки, як видно з звітлення литовського шляхтича Мисловського, що їздив до Хмельницького від Януша Радівіла, ніби, мовляв, людності важче живеться, як раніш у панів. У згаданому звітленні зазначено: „хлопам не було більшої неволі, як тепер: (гірш) ніж під панами: що хоче то з ними робить і податки такі як і в Короні збира“⁴⁾. За Хмельниччини серед поляків взагалі чимало поширилося фантастичних оповідань та легенд, щоб ними хоча б доконати „зрадника“ Хмельницького. Справді, економічні можливості України були привабливі, і польській шляхті не так легко було від них відвинути.

Цей економічний стан України використовує Виговський у своїх переписах з московським піддячим Григорієм Богдановим після Берестейської поразки. Визначаючи мотиви, з яких московському цареві треба прийняти „Малую „Русь“ у підданство, Виговський зазначає, що це принесе велику територію, великі прибутки з промислів та з торгівлі⁵⁾.

¹⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, п. I, стор. 20.

²⁾ Ibid, стор. 109. ³⁾ Ibid, стор. 157.

⁴⁾ М. Грушевський, ibid., стор. 214.

⁵⁾ Акты Ю.-З. Р., III, ст. 475 „и овладеет онъ великій государь многою землею и городами, и тѣхъ городовъ ему великому государю съ мѣщанъ и со всякихъ чиновъ людей и съ ихъ торговыхъ и съ иныхъ со всякихъ промысловъ учинится ево государевой денежной казнѣ прибывъ многая потому что православныхъ христіанъ многолюдство большое и промыслы всякими промышляють въ своихъ городѣхъ и въ иные государства для всякихъ своихъ промысловъ ѣздять“...

Вже коротенько оглянувши економічне життя на Україні за Хмельниччини, бачимо, що воно перейшло кілька стадій, одним з характерних явищ було в шляхти відновити старі форми економічного життя; тут, на Лівобережжі та Правобережжі, було чимало маєтків, які давали можливість відновити торгівлю з Гданськом. Та це здійснити не пощастило, не вважаючи на різні заходи, на пункти в умовах, тощо.

На Лівобережжі організується новий уклад економічного життя; у цьому беруть участь усі групи людности, правда, в зв'язку з пошестями, посухою доводилося чимало терпіти, але людність ці труднощі переборола. Пізніші активними діячами в економічному житті відзначаються міста, старшина, манастирі. Продукційні сили, самий спосіб продукції за Хмельниччини сприяють виявити відповідні суспільні стосунки. Це ті економічні умови, що серед них виникає поневолення однієї групи людности від другої.

Новий уклад суспільний, що повстав з козацькою революцією на Україні, набрав військово-козацького характеру. Його підготувала раніш козацька організація, що діяльну брала участь у козацьких повстаннях, і відома під ім'ям війська Запорізького. Козацько-військовий уклад відзначив перемогу козаків над шляхтою та взагалі панами, що проти них вони провадили боротьбу в XVI та в першій половині XVII в.

За козацької революції можна відзначити чотири виразно окреслені групи. Вони нам вже відомі: це — козаки, селяни, міщани, духівництво. З підлеглих раніш вони зробилися діяльними учасниками творіння нового життя, провадять боротьбу з поляками, відстоюють свої права, відновлюють своє господарство та поширюють його тощо.

З них ми далі головну увагу скупчимо на становищі селян, а тепер, оскільки потрібно, виявимо становище інших суспільних груп, бо воно зв'язане з класовим становищем селян.

Селяни, козаки, міщани, духівництво за Хмельниччини не були замкнені групи. Твердої межі між ними не було. Селянин міг ставати козаком, селянин та козак могли бути міщанами, духівництво теж поповнювано з цих груп. Попередні історичні умови життя підготували таку урівненість, що правда, тимчасову, всіх груп людности.

Дальший хід козацької революції запроваджує поволі зміни в становищі зазначених головних суспільних груп. З них починає поволі відокремлюватися козаччина з своєю старшиною в особливу групу. Провідна роль козаків у рухах проти поляків раніш, а за часів революції яскраві окреслення своїх прав поставили козаків та старшину на місце панівної групи. Тому цю революцію дослідники справедливо звать ще козацькою.

Це становище козаків звичайно підготувало їх економічне забезпечення. Здобич, що її пощастило здобути під час військових подій на Лівобережжі та Правобережжі, переходила здебільшого до цієї групи. Нагадаємо про велику козацьку здобич під Пилявцями. Польський історик Korzon зазначає,

що тут козакам дісталось 10.000.000 злотих¹⁾). Керівне значіння козаків та старшини в революції дало їй пізніше змогу відзначити, коли потрібно було, свої права. Ми вже зазначили, що в Зборівських, Білоцерківських, далі Переяславських статтях виразно проходить думка про особливі права та вільності війська Запорізького.

Це окреме панівне становище козаків та старшини, що утворилося з революцією, лишається надалі. За Хмельниччини є звістка, що старшина поволі починає фіксувати за собою права землеволодіння—ті права, що їх мала давніш польська шляхта і що вона придбала тепер. На початку Хмельниччини джерела заховали вказівки тільки щодо володіння Богдана Хмельницького. З 1654 року, коли Україна об'єдналася з Москвою, ми частіше зустрічаємо в офіційних грамотах вказівки на володіння владущих верстов. Старшина починає здобувати це право через Москву. Московський уряд, знаючи подібну практику у себе в державі, дає такі дозволи на володіння, щоб міцніше його скріпити. Маємо з приводу цього звістки про надання грамот військовому судді Богданову, переяславському полковникові Павлові Тетері²⁾; вони, як відомо, були в Москві послами від України. Шлях, отже, був прокладений. Спритніші представники старшини йдуть цим шляхом. Такі є Золотаренки, київський полковник Антін Жданович, Евстафій та Іван Виговський³⁾ та інші. Московський уряд радо стверджував та надавав грамоти на володіння землями, селами та іншими вгіддями.

Та виявилось, що ці грамоти царські не мали сили на козацькій території. Це висока була революційна хвиля і по Переяславській умові 1654 р., щоб старшина могла відновити шляхетський лад на Україні. Це яскраво передав у своїх інформаціях Павло Тетеря у Москві в 1654 р. „И Павель Тетеря говорилъ, чтобы де царское величество въ войско ни про что про то, чѣмъ кто отъ его царскаго величества пожалованъ объявляти не велѣлъ, потому что про то и гетманъ Богданъ Хмельницкій не вѣдалъ; а только де въ войскѣ про то свѣдаютъ, что они писарь съ товарищи упросили себѣ у царскаго величества такіе великіе маестности, и ихъ де всѣхъ тотчасъ побьютъ, а учнутъ говорить: они де всѣмъ войскомъ царскому величеству служили, а маестности выпросили они себѣ одни писарь съ товарищи“⁴⁾). Цікаве повідомлення П. Тетері, зв'язане з проханням дати писареві Виговському нові маестності, виявляє, що до Москви звернулася тільки, мабуть, невеличка група старшини; вона побачила за загальної опозиції від старшини до централістичної політики Москви, яка виявилася швидко по Переяславській умові, що не може ще використати своїх прав. Сильна була опозиція козаків та селян проти відновлення шляхетських прав. Це звичайно:

¹⁾ Т. Korzon, *Historya nowożytna*, t. II W. 1903, стор. 69. Про ці зміни в становищі козаків В. Липинський, *Україна на переломі*. Від. 1920, стор. 88—89.

²⁾ Акты Южной и Зап. Р. X, стор. 487—8, 501—2.

³⁾ *Ibid.*, т. XIV, стор. 171—4, 605—6, 785—6, 783—4; т. III, 541; т. XV, стор. 1—4. В. Мякотинъ, *Оч. соц. ист. Малороссии Русск. Богат.* 1912, кн. 8, стор. 171—2.

⁴⁾ Акты Южной и Зап. Р. XI, додат. № 2, 764—5.

не перешкодило старшині шукати інших шляхів, щоб зміцнити своє становище. Це й сталося пізніше, коли виникли відповідні сприятливі умови.

Отже вже за Хмельниччини цілком визначилося становище козаків та старшини, як владущої верстви.

Та в привилейованому становищі були не самі козаки та старшина. В цьому становищі опинилися й духівництво та монастирі. Вже попередні умови історичного життя, боротьба за зрівняння в правах у Польській державі, це все підготували. Тісний контакт поміж козаками, духівництвом та міщанами, що повстає за Сагайдачного, при новій нагоді тепер знов яскраво відзначається. Козаки, охороняючи свої права та закріплюючи їх, серед головних завдань ставлять охорону інтересів духівництва та монастирів. Богдан Хмельницький та козацька старшина підкреслюють це при кожній нагоді, чи то в декларації чи через послів на сойм, чи в дипломатичних перемовинах, чи в заявах окремим визначним особам, дарма що, треба сказати, духівництво іноді не відповідно трималося, напр. наробило великого переполоху, як на Київ наступав Радівіл.

У „декларації ласки кор. п. милости“ Зборівській умові привилейований стан духівництва в ст. 5, 8, 9 підкреслюється¹⁾. Це для нас цілком ясно, бо козаки вже перед Хмельниччиною підтримували представників православної віри в боротьбі проти католицизму та унії. Діставши перемогу, козаки й дали діяльно підтримують та обстоюють права православної віри і всяко сприяють духівництву та монастирям поліпшувати своє економічне становище. Маємо чимало універсалів Богдана Хмельницького, що ними він забороняє козакам, черні та старшині втручатися в монастирські володіння. По Переяславській умові 1654 р., дарма що духівництво якийсь час і чинило велику опозицію Москві, усе ж воно звертається ж сюди з проханням ствердити свої права²⁾. Прохання це йде до Москви в супроводі листа Богдана Хмельницького, що й собі прохає ствердити права українського духівництва.

Духівництво та козаки вже утворили на початку революції 1648 р. досить міцну спілку, щоб боротися за свої права. Міщани були в іншому становищі, менш забезпечені, хоча й мали магдебурзьке право. Правда, міста за Хмельницького так само здобувають володільницькі права на села, фіксовані в універсалах та грамотах (напр. Чернігів). Це ураховували владущі верстви за часів Хмельниччини.

Цей коротенький огляд відомостей про становище заможніших груп — старшини, духівництва показує, що ці групи посіли вже за короткий час Хмельниччини панівне місце в державі.

Ми знаємо, що на початку революції ці групи разом з селянами, які давали головні кадри повстання, брали діяльну участь у боротьбі з польсько-февдальним режимом. Та далі інтереси селянства розійшлися з інтересами інших груп людности на Лівобережжі. Яскравіше почало вимальовуватися, що

¹⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. III, стор. 216 Київ-Відень 1922.

²⁾ Акты Южной и Запа. Р. X № 16.

козацька шабля дбала тільки про свої інтереси. Погляд О. Лазаревського, що один час панував був в українській історіографії — погляд, за яким шляхетський режим зовсім був скасований — тепер завдяки джерельним відомостям покинули. Козаки та особливо старшина й духівництво забувають потроху про те, що селяни брали участь у повстанні й допомогли їм скинути магнатів, починають більш охороняти свої інтереси. За Хмельниччини різко виявляється суперечності класових інтересів селян та потім старшини і духівництва. Це фактично загальне явище класової боротьби. Кляса, що стала на чолі, дбає найбільше про свої інтереси. Це явище було за Хмельниччини, воно виявилось в тому, що утворилися відповідні форми суспільних стосунків. Отже тепер, нагадавши в загальних рисах становище владущих кіл за Хмельниччини, ми зможемо чіткіш відзначити історію селян за цю добу.

Хід козацької революції на Лівобережжі, міжнародня ситуація, економічні умови, суспільні стосунки вже показали, що становище селянства змінилося, поширилася його активність у галузі економічній та громадській, чого не було раніш, перед революцією. Уважливіш оглянувши становище селянства за Хмельниччини, можемо за якихось 9 років (1648.—1657 р.) вирізнити кілька діб у їхній історії. В історії селянства на Лівобережжі можна відокремити три доби, що звичайно між собою ув'язані — 1) 1648—1650 рр. 2) 1650—1654 рр. 3) після 1654 р.

Початок повстання 1648 р. на Лівобережжі характеризується тим, що селяни звільнилися від панів та взяли активну участь у козацькому повстанні. Надзвичайно активно воно розгорнулося на Полтавщині, потім поволі рух поширювався на Чернігівщині. Селяни здебільшого поробилися козаками та міщанами. Спроби в договорах Зборівському, Білоцерківському, Переяславському обмежити кількість козаків певним числом не можна було здійснити. Ми бачили, що навіть за Переяславською умовою 1654 р. коли реєстр козацький дорівнював 60.000, не можна було його здійснити, така сила була козаків. Селяни оголосили війну не тільки магнатам, вони оголосили війну дрібній шляхті та монастирям. Поробившись вільними, вони беруть участь в утворенні нового життя; тут принцип виборности відіграв ролю в організації різних форм суспільного життя. „И такъ народъ посполитій на Украинѣ послышавши о знесеніи войскъ коронныхъ и гетмановъ, заразъ почали ся купчити въ полки не толко тіе, которіе козаками бывали, але кто и нѣгди козацтва не зналъ“¹⁾. Правда, не треба забувати, що на Лівобережжі були такі території, де революційна хвиля була більша, де менша. Усенька ця різноманітність залежала від економічних, географічних, соціальних умов певної території. Цими рисами взагалі можна характеризувати першу добу 1648—1650 рр. в історії селянства.

За такої загальної картини повстання на Лівобережжі збереглися в джерелах відомості, дуже цікаві, про активність монастирів охоронити себе, свої володіння, від повсталого люду. Здається, монастирі раніш рд усіх інших

¹⁾ Літ. Самовидця, стор. 12. В історіографії часто під впливом захоплення вивченням історії козащини ослаблюється й затемнюється значіння та роля селянських мас за Хмельниччини та взагалі в XVII ст. А проте вони мали своє значіння в класових відносинах.

груп тодішнього суспільства, взялися рішуче обороняти свої права. Турбувалися вони про те, щоб їх маєтності були цілі, щоб піддані виконували нормально послушенство та давали податки на монастир¹⁾. Це видно з універсалів Богдана Хмельницького. В одному з них, р. 1648, зазначається (це — універсал на ім'я Густинського монастиря) „предто просили нас, абы зь ихъ кгрунтовъ и футоровъ до войска подданныхъ ихъ не приймовали и ихъ грунтовъ, такъ лѣсовъ, яко и сѣножатей и пасѣкъ што мы на ихъ прозбу, яко богомольцевъ своихъ, вѣале, безъ жадного нарушенія, заховуемъ подъ ласкою нашою“... Густинський монастир, що прохав Богдана Хмельницького охоронити його інтереси, одержав таким чином ствердження своїх прав на підданих та їхню працю²⁾. Та можна думати, що справа навсправжки була інакша порівнюючи з тим, що написано в універсалі. За це свідчать інші універсали Богдана Хмельницького. Трохи раніш того таки 1648 р. (червень) ми маємо відомості, що сотники та отаман прилуцький за універсалом мають хапати та карати „своєволцовъ“, що грабували Густинський монастир та забивали ченців. Р. 1649 (жовтень) Богдан Хмельницький наказав універсалом прилуцькому полковникові, щоб він „смирить“ козаків та селян, непослушних Густинському монастиреві³⁾. Отже казати навіть про якесь неповне, незначне послушенство в маєтках Густинського монастиря в роки 1648—9 не можна.

Це саме трапляється й по інших монастирях. Отож у джерелах є вказівка щодо с. Підігрець, яке належало жіночому Києво-Печерському монастиреві. В ун. Богдана Хмельницького від 28/XII 1648 р. зазначається, щоб піддані „такъ и тые, которые съ охоты своее, пидь тотъ часъ въ козачество не хотячи, до того монастира, работы и повинности отпраляти удалися“, „виконували“ по-старому „послушенство“⁴⁾.

Наведемо відомості з універсалу Богдана Хмельницького 1649 р. на ім'я Лубенського Мгарського монастиря, виданий на прохання охоронити монастир

¹⁾ Треба зазначити, що дослідники, вважаючи на недостатні джерела, мають різні гадки щодо становища селянства в 1648—9 рр. В. Барвінський висловлює сумнів, щоб універсала 28/VII 1648 р. Богдана Хмельницького (Акты Зап. Р. У, ст. 85—6) могли використовувати: „сильно сомнѣваемся, чтобы въ 1648 году какъ до, такъ и послѣ того грознаго универсала существовало послушенство подданныхъ...“ („Крестьяне лѣв. Укр.“ окр. відбитка, Харків 1909, стор. 47). В. Мякотін схиляється до думки, що послушенство по деяких місцевостях відбувалося. „Такъ енергично водворяя спокійствие среди монастырскихъ крестьянъ и охраняя монастырскія земельныя имущества отъ всякихъ покушений на нихъ со стороны окрестнаго населенія, Хмельницкій и его ближайшіе сподвижники не менѣе енергично противились уменьшенію „числа“ подданныхъ въ имѣніяхъ православныхъ монастырей“. („Русск. Бог.“, № 9, стор. 118—121). Важко довести, щоб на початку Хмельниччини 1648—50 рр., коли революційне піднесення було велике (це підкреслював навіть неприхильний до повстання автор літопису Самовидця), виконувано універсали Богдана Хмельницького. Тут є правильний погляд В. Барвінського; тому погляд В. Мякотіна щодо 1648—1650 рр. треба відкинути.

²⁾ Архів давніх актів у Києві. Монаст. справи ч. 977. А. Лазаревскій, Малор. посп. крест. „Зап. Черн. Ст. Ком.“, в. I ст. 14—15. Також про це відомості щодо Макошинського ман. Архів давніх актів у Києві *ibid.*, спр. № 25.

³⁾ А. Лазаревскій, Опис. Стар. Малороссії, т. III ст. 395.

⁴⁾ Акты Зап. Р., V, ст. 85 с. Підгірці є на Київщині в сучасному Обухівському районі.

від козаків: „скаржилися а то ижъ нѣкаторіе з товариства нашего козаковъ войска его Королевской Милости Запороского смѣють и ваятятся непристойне надъ годность свою не тилко в справі духовніе церковніе священническіе втручати, але и самыхъ тыхъ священниковъ духовныхъ отцовъ не тилко зневажати, але и здоровля ихъ позбавляти яко мнѣ о томъ дано знати, же на розныхъ мѣстахъ до килку на сту особъ мало в смерть біючи забивали“... Гетьман доручив у зв'язку з цим охороняти монастир Миргородському та Прилуцькому полковникам.

Та видно, що універсал Богдана Хмельницького ченців не заспокоїв. Р. 1651 маємо в новому універсалі його вказівку, що „своеволники до монастира приезжаючи купами не для побожности христьянской але для лупезства до монастира гвалтомъ напіраются...¹⁾).

Отже на Лівобережжі в 1648—9 рр. можна думати, що селяни не виконували нормально послушенства в монастирських володіннях, хоч адміністрація монастирська використовувала всі можливості, щоб це послушенство відновити. Можна думати, що перші спроби відновити послушенство почали робити монастирі та духівництво, що стали з козацькою революцією в привилейоване становище. Правда, ці спроби спочатку були невдалі, але вони в дальшому, в історії розвитку послушенства, в історії закріпачення селян на Лівобережжі мали велике значіння.

У дальшому ході подій р. 1650 ставсь за переломовий, коли виявилися та викристалізувалися суспільні стосунки. В універсалах Богдана Хмельницького яскравіше вимальовуються нові зміни в становищі монастирських селян. В ун. 1651 р. на ім'я сотника, отамана та „обывателемъ“ вереміївським пропонується „абы въ мѣстѣ Веремѣвцѣ и въ селахъ до него належныхъ всѣ тые, которые въ реистрѣ войска Запорожского не вписаны послушенство звыклое отдавали, и яко подданные повинности своей досить чинили...“ Київському Пустинно-Микольському монастиреві²⁾. У 1652 р. тому ж монастиреві Богдан Хмельницький передав у володіння м-ко Чигирин-Дуброву з селами „Росказуемъ аби въ месте Чигринъ-Дуброва и селахъ, тамъ належачихъ, всѣ тіе, которіе колвекъ въ реестрѣ войска Запорожского не писаны, послушенство звыклое отдавали и, яко подданіе, повинности своей досить чинили и ни въ чемъ спречними и противними не были урядникамъ и старшинѣ, отъ игумена и капитули монастиря Николского посланимъ“³⁾.

Нагадаємо, що ці два села Вереміївка та Чигирин-Дуброва, у першій половині XVII в, були спочатку в володінні Пустинно-Микольського монастиря, далі серед маєтностей Вишневецького.

Зміни в становищі селян виявляються так само й на північному Лівобережжі, на монастирських маєтностях. Маємо тестамент Адама Киселя 1650 р., за яким Максаківський монастир отримав у своє володіння „ключъ ввесь

¹⁾ Книга крѣпъ ман. Мгарского Лубенского, стор. 7—8 (рукопис в Бібліотечі ІІІ відділу Укр. Ак. Наук). ²⁾ Акты Зап. Р. V, стор. 87.

³⁾ М о я студія „Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII ст.“ (Записки Іст.-Філ. УАН, т. XXIV, ст. 70).

задесенській, красноставській, до котрого належать села Ховмы, Красноставъ, Ядути, Прачы, Високоє...“ потім „Мену, Макошин...“ з тим, щоб „законники“ монастиря мають „тоть ключъ зъ селами содержать и онихъ заживать пожитки всякіє мѣти“¹⁾. Докладніш податки та повинності в тестаменті не деталізовано. Вказівки на те, що селяни неодмінно повинні виконувати послушенство, маємо в ун. 1653 р. Богдана Хмельницького на ім'я Межигірського монастиря. Зазначивши, що Межигірський монастир потерпів знищення „презь Радивила и иныхъ непріятелей церкви Божое“, він надає монастиреві „село Чернинъ“... „подданымъ тежъ тамошнимъ розказуемъ, абыстеса во вшелякой повинности знайдовали и послушными мѣстцу святому межигорскому были, иначей не чинети, а непослушныхъ волно будетъ превелебному оду игуменови и черницамъ того монастиря належачимъ карать яко подданихъ мѣстца святого ведлугъ проступковъ ихъ“²⁾. С. Чернин перед Хмельниччиною належало Тишкевичам³⁾. Після 1650 р. на монастирських землях у сприятливіших умовах відновлюється послушенство. За другої цієї доби, 1650—1654 рр. як далі побачимо, є так само вказівки про те, що відновлюється послушенство на шляхетських землях.

Ще численніші звістки про монастирські володіння та становище на них селян трапляються після 1654 р. Піклування про прибутки зустрічається в жалуваній царській грамоті київському митрополитові та монастирям — „по нашей государевой милости тѣми маестностями владѣти и доходы всякіє, которые съ тѣхъ маестностей на митрополию сбирывали и нынѣ, собирають, имати попрежнему“⁴⁾.

Справді після 1654 р. настають відповідніші умови для того, щоб монастирське землеволодіння розвивалося та зміцнювалося. Гетьманська влада разом з владущою старшинською верствою наказами та іншими заходами виявляла, як вона дбає за те, щоб краще забезпечити монастирі землями, турбується й про те, щоб на підлеглих монастирям землях виконувано послушенство. Низка нових універсалів яскраво про це свідчить.

Богдан Хмельницький в універсалі 1655 р. Густинському Прилуцькому монастиреві наказує селянам „абысте іакъ передь тимъ греблю монастирскую гатили такъ и теперъ послушными было...“⁵⁾.

¹⁾ Ген. сл. Нѣж. полка під ред. Н. П. Василенка, ст. 262—3. Так само Ген. сл. Черніг. п., ст. 591—3 (ред. Н. Василенка).

²⁾ Рум. рев. Остерська сотня, т. VIII, док. № 6. Цього документа надруковано з деякими відмінами в Актах Западной Р., V, ст. 90. У В. Мякотіна (Р. Б. 1912, кн. 9, ст. 124), помилково позначений 1655 р. замість 1653 р.

³⁾ Рум. рев. Остерська сотня, т. VIII, № 2—5 (док.).

⁴⁾ Акты Ю. и З. Р., X, ст. 762—3.

⁵⁾ Наводимо цього універсала цілком — „Богданъ Хмельницький гетман з войском Его Црсаго Вл. запорожским. Селяномъ Боршнянским Валковским Половянскимъ приказуемъ симъ нашимъ писаніємъ абысте іакъ передь тимъ греблю монастирскую гатили такъ и теперъ послушными были которая належить до монастира Густинского, а ежели бысте противными быти мѣли писаню нашему и греблю направляти не хотѣли теде приказуемъ полковникови прилуцкому абы вас сурово караль авнебитности наказному и вину жеби на васъ браль дать

Того таки року маємо чимало вказівок щодо Лубенського Мгарського монастиря. 31 травня 1655 р. Богдан Хмельницький видав універсала, де пропонує отаманові та селянам с. Ольшанки „жеби они отцу игуменови монастиря Мгарского во всемъ послушенство отдавали и въ належачой повинности находилися“. Разом з цим загадується, щоб млинкам монастирським не чинено кривди¹⁾. В універсалі 1656 р. зазначається, що два „селця“ Луки и Хутць“ Богдан Хмельницький надав Мгарському монастиреві, „видючи убожество братіи Мгарской, же поратунку ни откуль не мають“. Селянам пропонується виконувати послушенство: „Про то приказуемъ сурово вамъ всей громадѣ въ тыхъ селцяхъ, жеби до роботизны помѣненнымъ отцемъ Мгарскимъ были — есте во всемъ помочными, и абы нѣ в чомъ имъ сперечными не были, и отъ роботизны вшелякоѣ не вымовлялися“²⁾. Лубенський Мгарський монастир, треба зазначити, за Хмельниччини дуже поширив володіння не тільки через надання, але й через купівлі. Отож р. 1655 монастир купив млина з землями та всякими ґрунтами за 600 злотих³⁾.

Згадані відомості щодо цих монастирів на південному Лівобережжі, які ми оце подали, можна доповнити так само звітками про стан монастирського землеволодіння та становище на них селян на території північного Лівобережжя.

Р. 1654 Богдан Хмельницький універсалом Максаківському монастиреві наказує, щоб селяни виконували послушенство... „абы тие села всѣ до монастиря належали, меновите: Холмъ Едутинъ, Прантичъ, Височаны, Красноставъ и Максаковъ зъ млинами, въ тихъ селахъ будучими и иншими всѣми пожитками и принадлежностями, сурово тежъ розказуемъ всѣмъ селяномъ, въ тихъ селахъ будучимъ, абы вшелякое подданство и послушенство інокомъ монастиря максаковского отдавали“... У маєтностях, що раніш належали Адамові Киселеві, не можна було, очевидячки, універсалами відновити послушенство, Р. 1651 Богдан Хмельницький вже видав був з цього приводу універсала, тепер р. 1654 його, стверджує, але цікаво, що з приводу послушенства та млинів маємо ще універсала Богдана Хмельницького ніженському полковникові „писання“ до отаманів, війтів та громад зазначених сіл⁴⁾. Обидва ці накази стосуються до того таки 1654 р. Такі гетьманові турботи щодо володінь викликали особливі умови. До цього могло спричинитися не тільки те, що селяни не виконували послушенства, а й прохання від монастиря, щоб маєтності були міцніш за ним затвержені.

зъ Чигирина 61 мая 6, 1654 року. Богданъ Хмельницкій рука власна кругла печатка. Архів давніх актів у Києві. Справи Густ. ман. № 978: Зазначимо також, що в 1655 р. — с. Полова, а в 1657 с. Левки належали Густинському монастиреві (А. Лазаревскій, Описаніе старой Малороссіи, т. III, стор. 395—6).

¹⁾ Книга крѣп. Луб. Мгарск. монаст., ст. 9 (рукопис); універсал надрук. Акты Зап. Р., т. V, ст. 93.

²⁾ Книга крѣп. Мгарск. Луб. ман., ст. 9, а так само Акты Зап. Р., V, стор. 97—8.

³⁾ Акти Лубенського полку № 10 (рукоп. відділ О. М. Лазаревського Фунд. Бібл. Київського Інст. Нар. Осв. № 7 тепер у ВБУ). Про охорону прав на села та володіння Мгарського ман. у Генер. сл. Луб. полку (рукопис викор. в Археогр. Ком. ВУАН), вказівки в універсалах Богдана Хмельницького.

⁴⁾ Ген. Сл Черниг. псалка подъ ред. ак. Н. П. Васяленка, стор. 597—9.

Пізніш р. 1655 маємо відомості щодо Батуринського Микольського монастиря. Універсалом Богдана Хмельницького на „убогий монастирь Батуринский“ дано „село Хмѣловъ“ з тим, щоб селяни цього села були послужні монастиреві. Р. 1656 Батуринський монастир отримав за універсалом Богдана Хмельницького сс. „Спаское поле, Божакъ, Любитовъ, Заболотовъ, Озоричи... селяне всѣ абы всякое послушенство отдавали, безъ всѣхъ непослушенствъ и турбацій“¹⁾).

Р. 1657 маємо універсал Богдана Хмельницького, де він зазначає, щоб старшина не чинила перешкоди на володіннях чернігівської єпископії. Під цей час чернігівським єпископом став Лазар Баранович. Він має спокійно володіти маєтками „люде зась по тѣхъ селахъ мешкаючіе въ отдаваннѣ повинностей звичайныхъ абы спротивными не были суворо розказуемъ подъ срогимъ каранемъ“²⁾. Пізніше володіння Лазаря Барановича на Чернігівщині поширюються, але початок їх іде з Хмельниччини³⁾.

Отже, на Лівобережній Україні за Хмельниччини монастирське землеволодіння значно зміцнюється, дарма що революційні хвилі йому перешкоджали. Вже на початках козацької революції ми бачили, що монастирі роблять спроби відновити послушенство, але 1648—9 рр., за першої доби Хмельниччини, їм не пощастило цього зробити. Після 1650 р. за другої доби Хмельниччини—умови сприяли тому, що становище монастирів зміцнішало. Після Переяславської умови р. 1654 подибуємо в джерелах чимало відомостей щодо послушенства та надання сіл монастирям на території пізніших Чернігівщини та Полтавщини. В останній час—після 1654 р.—можна думати, що умови для розвитку монастирського землеволодіння на північній Чернігівщині утворюються сприятливіші, як на півдні—Полтавщині, що межувала з Запоріжжям та взагалі мала крайове становище.

Становище селян на монастирських землях змінилося в зв'язку з привілейованим становищем православних монастирів, що в ньому вони опинилися з козацькою революцією. Економічне зміцнення цих монастирів—поширення землеволодіння, розвиток млинарства, що за нього ми згадували, викликав відповідну зміну в суспільних стосунках це сталося тут раніш, як в інших володіннях.

В історії монастирського землеволодіння привертає увагу ще й інше явище. Монастирі поширюють свої володіння, захоплюючи володіння польської шляхти та магнатів, духівництва. Микольський монастир у Києві здобуває право на володіння Вереміївкою та Чигирин-Дубровою, що ними володів раніш Вишневецький, Межигірський монастир одержує універсала на с. Чернин, що

¹⁾ Лазаревскій, Акты по истории монастырскаго землевладѣнія въ Малороссіи („Чт. въ Ист. Общ. Н. А.“, кн. V, стор. 54—56). Ген. сл. о маєтн. Нѣж. п. ст. 225—7. Цікаве завваження О. Лазаревського щодо невідомого акта Пясочинського, на який покликався Батуринський монастир, щоб обстояти своє право володіти п'ятьма селами. Існування акту цього „можетъ бытьъ сильною заподозрѣно“ (ст. 51).

²⁾ Монастирські справи в Архіві давніх актів у Києві, зв'язка № 5886 (не нум.).

³⁾ В. Мякотинъ, Очерки соц. ист. Малороссіи. „Русск. Бог.“, 1912, кн. 9, стор. 117—130.

ним володів Тишкевич; Максаківський монастир одержує в володіння села за тестаментом Адама Киселя. Було чимало інших випадків. Це все є за важливий прецедент для того, щоб монастирі могли вимагати, щоб послушенство було відновлено „по старому“, як це було давніш перед Хмельниччиною.

Отже вже за Хмельниччини ширше виявляється монастирське землеволодіння та форми послушенства селян на Лівобережжі. Вони пізніш тут розвиваються, набирають великого значіння. Становище деяких монастирів, як Києво-Печерського та інших, можна порівняти із значінням французьких монастирів перед революцією в Західній Європі.

Пізніші, порівнюючи з монастирями, звістки ми маємо щодо землеволодіння шляхетського. На початку революції умови для шляхти справді були дуже несприятливі. В огляді ходу козацької революції ми бачили, що шляхта з Лівобережжя повтікала або покозачилася. Отже в таких умовах дбати про свої землі навіть середній та дрібній шляхті не можна було. Їй для цього потрібні були інші умови, що могли б виникнути під час боротьби козаків проти магнатів, або їм треба було йти в службу свої права у війську Запорізькому.

Повстала людність вороже ставилася до кожної спроби шляхти відновити свої права. Доводилося якийсь час вичікувати. Тому шляхта не могла намагатися відновити свої права тим часом, коли монастирі почали вже це робити. Їхнім шляхом шляхта пішла пізніше після 1649 р., особливо коли поразка під Берестечком та Білоцерківська умова дали широку можливість володільцям повертатися до своїх маєтків.

Од цього часу маємо загальні відомості про спроби відновити тут польське володіння. Року 1650 тут почали це зробити. До Хмельницького з'явилися урядники слуги Вишневецьких, Потоцьких, Конєцпольського, прохаючи повернути їм їхні маєтки на Лівобережжі. Про це заховав яскраве свідоцтво московський посланець Унковський, що був у жовтні 1650 року у Хмельницького. Тут мова йде про те, що в Чигирині Богдана Хмельницького відвідали послани з „Волоскіє землі“. „Да тут же с ними у гетмана был и воръ Тимошка, что вьлгаетца вь князя Шуйского имя, да ляхи, пан Шкодъ с товарищи, слуги князя Вишневецкого, да староста Лубенской панъ Нагорецкой да Бедлинский, да и многіе Поляки, слуги Потоцкого и Адама Киселя и Конєцпольского, да Бориско Грозный¹⁾, а всѣ бьють челомъ... чтобы ихъ вь городѣхъ и в селѣхъ слушали мужики, и гетманъ имъ велѣлъ дать листы, опричь козаковъ, велѣлъ мужикомъ слушать“. Також щодо Виговського є відомості, що він за 100 чи то 200 червоних золотих давав універсали на маєтки тим панам, що поверталися²⁾. Усе це звичайно повинно

¹⁾ Московський емірант. Акты Ю.-З. Р., VIII, ст. 344–5.

²⁾ Wichowski po stu або po dwuset bierze od łada uniwersału czerwonych złotych, które panowie od niego biera, od swych majątności nazad się wracaіąc. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, ч. I, стор. 19.

було дратувати людність; але можна, як ми вже зазначили раніш, думати, що шляхетське володіння на Лівобережжі, як і Правобережжі під цей час відновлювано дуже поволі та з великими перешкодами. Це видно з Киселевих відомостей та гадок щодо повернення шляхти до своїх маєтностей: „Бо коли одному не дозволяють їхати до своїх маєтків, другому кажуть бути тільки гостем, а не господарем, третьому диктують, як він там має жити, — то в такій неволі ми далі жити не можемо...¹⁾“. Є численні відомості про те, що в маєтках, до яких повернулися пани, фактичними господарями була повстала людність.

Змінила ситуацію поразка під Берестечком, а далі Білоцерківська умова. Це яскраво підкреслюється в листі Адама Киселя з Києва р. 1652. Тут він, зазначивши, що військо польське пішло за Дніпро, каже „Вся шляхта до маєтків своїх повернена. Залишається тепер всі здобутки зберегти та охороняти...“²⁾.

Цю загальну ситуацію щодо відновлення шляхетського володіння стверджує низка конкретних відомостей. Тільки ж треба зазначити, що все ж тут ще потрібна низка нових матеріалів, щоб висвітлити нові питання, які повстають в зв'язку з тими відомостями, що їх тепер маємо.

В універсалі 20 вересня 1650 р. Богдана Хмельницького на ім'я старшини, товариства та поспільства зазначено, щоб не чинили кривд шляхті Київського, Чернігівського воеводств та Житомирського староства: „подданныи зась и нереестровые паномъ своимъ послушными, яко передъ тимъ, повинни быти и жадныхъ бунтовъ и своеволи невсчинать; а если бы которые любъ съ товариства нашего любъ съ подданихъ кривду найменьшую шляхте такъ религии руской, яко и римской, чинили и на здорвье ихъ наступовали, такovýchъ мы полковникомъ киевскому и черниговскому сурове на горле карати позваляемъ, до насъ не отсылаючи...“³⁾.

З р. 1650 та пізніш виявляються дальші спроби шляхти відновити землеволодіння та свої права на Лівобережжі. Р. 1651 повертає, правда на якийсь час, Кат. Аксак за допомогою козаків володіння Русановим, Гоголевим, Руднею та іншими селами на Остерщині⁴⁾. Ці маєтності раніш належали Аксакам. Треба зазначити, що тут довго Катерина Аксак не змогла залишитися.

На північній Чернігівщині шляхетське землеволодіння теж відновлюється. Цікавий матеріал подає лист од 22/VI 1650 року М. Абрамовича, воеводи троцького, що перед Хмельниччиною мав численні володіння на Чернігівщині, листа заадресовано на ім'я міщан мглинських та дроківських, війтів та отаманів. Абрамович прощає людності, що вона повстала, „воспротивясь Господу своему тѣмъ, что не оставались въ своемъ поддан-

¹⁾ М. Грушевський, іб., стор. 149.

²⁾ Nobilitas wszystkiej do dubr swoich reinducta. Restat haec omnia parta iako tueri et conservare. Пам. Киев. Ком., т. III. К. 1898, стор. 155.

³⁾ Архив Ю.-З. Р., ч. III, т. IV (К. 1914), ст. 513, 517. Так само Арх. Ю.-З. Р., ч. VI, т. I, стор. 573—4.

⁴⁾ Архив Ю.-З. Р., ч. VI, т. I, ст. 575.

скомь состояніи“. Далі лист перераховує полегшення повинностей та ті повинності, що їх мають надалі виконувати піддані. Поклон Абрамович з людности взяв; „чиншей, дякол, медов, до самой осени“ заборонив брати; зменшив так само військову стацію, як каже він, до п'ятьох золотих з дима, коли в інших місцях повіту вона = 11; її треба, щоб швидше зібрав підстароста, бо коли прийде військо, то вся стація буде для людности тяжча. Далі він пропонує засіяти для свого господарства жито так, як це визначить староста. Листа свого Абрамович закінчує побажанням, щоб людність жила, як і перед революцією. „Въ какомь искони хотѣлъ васъ имѣть Богъ и чтобы вы воздавали божіе Богу, а панское — пану“¹⁾. Після 1650 р. Стародубщина взагалі відчувала якийсь час спроби повернути передніший перед Хмельниччиною устрій. Про це свідчать два „consens-u“ 1652 р. Абрамовича та Соколовського; у них зазначається право розпоряджатися землями, вгіддями, ґрунтами, лісами та іншими, у тому числі й „poddanemi ich powinnościami“²⁾. Окрім Абрамовича, що мав володіння в північній Чернігівщині, збереглися звістки щодо півдня Чернігівщини — Ніженського полку. Маємо універсала Богдана Хмельницького р. 1650 на ім'я ніженського полковника Івана Шумейка з приводу приїзду п. Лаврентія Лисковського „посланного от его м. пана Краковського (каштеляна), яко гетмана великого коронного“³⁾ до маєтностей. В універсалі зазначено „Кождый нехай изъ своего ся тѣшитъ: козакъ нехай своего глядитъ и своихъ волостей постерегаеть, а до тыхъ, котори не суть приняты до реестру нашего, абы дали покой, и въ засѣвкахъ которие на ланахъ панскихъ збоже лѣта военного позасѣвали, знявши збоже теперь, нивы поотдавали; а которые збоже по примирью сего лѣта на ланѣхъ панскихъ сѣяли ярину, абы десяту копу дали...“⁴⁾.

Про те, що шляхта брала стації на Лівобережжі, ми маємо відомості й у козацьких літописах. Те, що шляхта відновила повинності у своїх маєтках, викликало селянське повстання, і поляки мусли залишити Лівобережжя⁵⁾.

¹⁾ А. Лазаревскій, Описание старой Малороссіи т. I, стор. 7—9.

²⁾ Д. Багалъй, Новый историкъ Малороссіи (Отчетъ о 32 прис. наград Уварова) додатки № 7, 8 ст. 137—9. А. Лазаревскій, ib. стор. 10.

³⁾ Тоді їм був Микола Потоцький.

⁴⁾ „Кіевск. Стар.“ 1888, кн. 7, докум., стор. 12. Цей універсал Богдана Хмельницького дослідники справедливо ігнорують у тому вигляді, в якому вони їм користувалися. Д. Міллер наводить його, але не весь, тільки уривок і то, як каже він, „въ испорченной копії“ (Д. Міллеръ, Очерки изъ ист. и юрид. быта Старой Малороссіи, Превращеніе козацкой старшины въ дворянство К. 1897 ст. 1—2); він цю копію знайшов в рукоп. зб. бібліотеки Харківського у-ту. Так само критично поставивсь до цього універсала О. Лазаревскій („Зап. на истор. моногр. Д. Миллера“, ст. 6). Не згадує про його й В. Мякотін. Тимчасом ігнорувати його не треба, бо Н. Стороженко надрукував його з другої копії, зазначивши, що копію, якою він користувався, зроблено з оригіналу. Де видано універсала — відомо — „Іркаѣи“. Копію бачив Стороженко в Яготинському архіві кн. Репніних серед паперів Д. Бантиш-Каменського.

⁵⁾ Літ. Самовидця, стор. 28—29. На Стародубщині О. Лазаревскій зазначає, що в її деяких місцях були ще польські та литовські закони в 1654 р. А. Лазаревскій, Описание старой Малороссіи. I, стор. 10—11.

Ширше розвинулося шляхетське землеволодіння після 1654 р.¹⁾ Становище селян, що мали повернутися під владу шляхти погіршується в цей час. Універсалами гетьманська влада фіксує права шляхти на працю підданих, на землю, на села. Тільки звичайно не все це було виконано, хоч і було зазначено в універсалах²⁾. Про саме „послушенство“ в цих універсалах або згадується в загальних рисах, або це питання проминають.

Усі універсали Богдана Хмельницького, що збереглися, стосуються до території Чернігівщини, де перед Хмельниччини було значно розвинено шляхетське землеволодіння. Це — універсали Борознам, Рубцям, Воронам, Бакуринському, Радченкові, Носачевичеві, Ярмултовському, Грязній, Силичеві, Любецькій шляхті³⁾ та іншим. Можна думати, що були універсали й щодо південної частини Лівобережжя.

Нехай яке складне питання з рештками шляхетського землеволодіння на Лівобережжі, треба визнати, що воно було відновлено на деякий час після 1650 р. — У джерелах заховалося більше звісток про відновлення шляхетського землеволодіння на північному Лівобережжі (пізніші території Чернігівського, Стародубського, Ніженського, частково Київського полків). Про південне Лівобережжя маємо не багато звісток, але з них можна теж зробити висновок, що тут були спроби шляхти повернути собі маєтки.

Тут, як ми згадували, дещо в цьому напрямкові встигли зробити. Але швидко державці почали тікати з своїх маєтків. Отож відомо, що наприкінці 1650 р. місцеві державці, покинувши своїх двораків, тікали назад до Польщі. Те саме зробили урядники Яреми Вишневецького, що приїхали з Лохвиці, де вони сиділи від нього „на урядах для поборов“⁴⁾.

Після Білоцерківської умови на Лівобережжі знов з'являються польські жовніри та урядники панські, та знов таки тільки якийсь час. Важкі стації не тільки на території Чернігівського воеводства, а й на Вишневецьчині викликали тут повстання. Це було на території Прилуцького полку, далі біля

¹⁾ Государева грамота 1654 р. березня 27 ствердила право православної шляхти на землі та права, вольності привилеї (Акты Ю. и З. Р., X., стор. 495—6).

²⁾ В. Мякотін, бачить вказівки щодо дрібного шляхетського землеволодіння вже в джерелах до 1654 р., серед таких володільців він називає Хмілевських, Случановських, Полуляха, але джерела, що на них покликається цей дослідник, дають загальні твердження, конкретно до 1650—4 їх застосувати не можна. („Р. Бог.“, 1912, кн: 9, стор. 107). Узагалі низку тверджень щодо шляхетського землеволодіння В. Мякотіна треба обмежити. Цікаві з цього приводу зауваження С. М. Іваницького-Василенка „Державське землеволодіння польської шляхти в Гетьманщині“ (Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права, в. I, К. 1925, стор. 135—9).

³⁾ Генер. слідство Стародубського полку (рукопис), ст. 207, 206а, Акты Южной и Зап. Р., III, ст. 544—5, В. Мякотинъ, Оч. соц. ист. Малороссии. „Русск. Бог.“, кн. 9, 1912 р. (уривок унів.) з 9 т. Рум. рев., що переховується в бібліотеці Академії Наук у Ленінграді, Ген. сл. Черн. полку (вид. М. П. Василенка), ст. ст. 327—8, 342, 309—310, 408, 475; Ген. сл. Ніж. полку не має унів. Б. Хм. шляхті. А. Лазаревскій, Описаніе старой Малороссии, т. II, стор. 441.

⁴⁾ Про це є свідцтва у Білгор. вістов. стовпці 1650 р. (М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, п. I, стор. 79).

Ромна. Правда, польські жовніри жорстоко поводитися з людністю, напр. Войнилович козаків у пень стинав тощо. Заховалися сумарні відомості про це й у Самовидця. На Лівобережжі пани та шляхта боролися за ті права та привилеї, що їх знищило козацьке повстання 1648 р. Але старого ладу відновити не пощастило. Узагалі щодо спроб відновити шляхетське володіння на південній частині Лівобережжя ми маємо далеко менше відомостей. Вони свідчать, що тут, правда, роблено спроби, але таких наслідків, триваліших, як це ми бачили, для деяких територій північної частини Лівобережжя, для півдня вони не мали.

Про це свідчать і пізніші звістки про спроби відновити шляхетські права на території пізнішої Чернігівщини. Цікавий матеріал подає універсал Богдана Хмельницького шляхті „Повѣту Любецкого“. В універсалі підкреслюється, що вона брала участь у війнах запорозького війська, а це дало їй право володіти й надалі своїми власними та „отчистими“ добрами. Цю причину — заслуги в війнах козацьких особливо висувається — „которые, отъ початку войны щире служащи у войску запорожскому въ каждих потребяхъ добре ставають и за вѣру православную бются...“¹⁾.

Цього року 1656 маємо надання від Богдана Хмельницького низки сіл Л. Бороздні — „в посесію“ — „Горецъ, Клюси, Куршоновичі, Жолведи, Медведево... Кгарцево, Раевское, Хоромное, Зоничи, Бахаевское“ та інші — числом 17 сіл, селищ, пустошей; так само Воронам — „Севастяновичи зъ селищами Букми, дворищемъ Вадковичами, Туровичами, деревню Бурковичи...“, Рубцам — „Курознава, Раженичи, Бобки, Чернооковъ, Браховъ...“ та інші. Усі ці села дається в „посесію“; вони були на Стародубщині²⁾. В унів. Ол. Радченкові за його заслуги в війську запорізькому, „каторіе зъ початку звикль отпраовати...“ зазначено його право володіти д. Поставищі з тим, щоб „нѣкаторіе обиватели“ не пустошили та не чинили кривди³⁾. Ярмултовський здобув право на с. Вербичі „такъ же въ селе Горбове волокъ шесть и млинокъ“⁴⁾.

Ми навели відомості з часів Хмельниччини, які вказують, що володіння шляхти, особливо після 1654 р., відновлюються. Звичайно це відновлення, мабуть, відбувалося в далеко менших розмірах, як зазначалося в універсалах⁵⁾. Можна думати, що на шляхетських володіннях відновлюється й послушенство селян. Аналогічне явище ми вже бачили раніш, р. 1650 на Чернігівщині. Відомості про відновлення послушенства маємо, правда тільки з універсалу Богдана Хмельницького 1656 р. Юрієві Бакуринському, в інших універсалах,

¹⁾ Ген. сл. о маєтн. Черн. полку (далі як раніш ми користуємося вид. М. П. Василенка), ст. 475—6. Так само пор. ст. В. Антоновича про овруцьку шляхту, стор. 53—6. (Арх. Юго-Зап. Р., ч. IV, т. I. К. 1867). С. І в а н и ц ь к и й - В а с и л е н к о, *ibid.*, стор. 150.

²⁾ Акты Южной и Зап. Р., III, стор. 544—5.

³⁾ Ген. сл. о маєтн. Черн. полка, ст. 327—8.

⁴⁾ *Ibid.*, 310. Тут цікава вказівка на волоки. Ми знаємо, що могли існувати перед Хмельниччиною на Чернігівщині, див. попереду розд. II.

⁵⁾ С. І в а н и ц ь к и й - В а с и л е н к о, *ibid.*, стор. 134.

окрім одного¹⁾, вказівок на це не маємо. В універсалі зазначається, „войти зась и посполитіе всѣхъ тихъ вишшеписанныхъ сель абы ему Бакуринскому, всякое послушенство отдавали, мѣти хочемъ и грозно приказуемъ“²⁾. Загальні умови суспільних стосунків, коли вже яскраво на 8 році козацької революції, р. 1656, накреслилося панівне значіння козацької старшини, коли ми констатували існування на монастирських володіннях „послушенства“, стверджують, що воно могло існувати на деяких шляхетських землях, бо економічні умови цьому сприяли. Звичайно форми послушенства були різні, бо це залежало від природних умов місцевості та економічних можливостей³⁾.

Отже, наш огляд питання про становище шляхетського володіння за революційних років Хмельниччини стверджує, що це явище ув'язане з загальним ходом боротьби на Україні між повсталою людністю та польською шляхтою. Спроби відновити шляхетські права хронологічно можна зв'язати з 1650 р. Це можна сказати й щодо відновлення послушенства селян. Географічні умови безперечно вплинули й на територію його поширення. Вказівки про його, можна думати, є на шляхетських землях на Лівобережжі з 1650 р. Більшого розвитку воно набрало тут після 1654 р. тоді ми маємо більше універсалів про надання шляхті земель та сіл та ствердження старих володінь. Та загалом кажучи, послушенство на шляхетських землях, порівнюючи

¹⁾ Тут маємо на увазі універсал на ім'я Л. Носачовича 1657 р., щоб „слободяне ройжение“, які оселили частину ґрунтів Носачевича „абы конечно зъ того десятину кожній даваль, нѣчимъ не отмовляючися и спречнимъ не будучи“ (Ген. сл. о маетн. Черн. полка, ст. 342). можна цілком погодитися з проф. Ол. Грушевським (Універсали та грамоти в земельних справах в 1650—1660 рр. Наук. Зб. Істор. секції за 1925 р., ст. 123), що „згадка про слободу на землях Носачевича має інше значіння“ ніж думав В. Мякотін, але це не відкидає вказівки, що „десятину кожній даваль“. Про десятую копу ми маємо згадку в унів. Богдана Хмельницького 1650 р. на ім'я ніженського полковника Шумейка („Кіевская Старина“, 1888, № 7, стор. 12 док.).

²⁾ В. Мякотін подає уривок з універсалу 26/VI 1656 р., очевидно, з копії, що є в т. 9 Рум. рев. в бібліотеці Академії Наук у Ленінграді (Русск. Бгг., 1912, кн. 9, стор. 116).

³⁾ Треба зазначити, що серед дослідників на „послушенство“ в шляхетських землях існує два погляди. Одні пристають на погляд О. М. Лазаревського, що Хмельницький видавав універсали з гарантією „подневольного труда подданныхъ только монастырямъ“, а шляхті не давав (А. Лазаревскій, Зам. на истор. моногр. Д. Миллера“. Х. 1898, стор. 6—7) — В. Модзалевський (Оч. по ист. Лохв. Сенч. Чорн. Кур. и Барв. сотень... К. 1906, стор. 24), В. Барвінський (Крестьяне въ Лѣвобер. Укр., Х. 1909, стор. 49—51), останніми часами проф. О. Грушевський (Універсали та грамоти в земельних справах з 1650—60 р. „Наук. Зб. Істор. Секції“, за 1925 р. К. 1926, стор. 123).

В. Мякотін визнає, що послушенство теж могло існувати у шляхти. От що він каже, з приводу універсалу Ю. Бакуринському, перед цим зарґументувавши. „Юрій Бакуринський не могъ представлять, — и конечно не представлялъ собою, — въ этомъ случаѣ единичнаго исключения. Такое же, какъ онъ, право на крестьянское „послушенство“ сохранили за собою и всѣ другіе владѣльцы уцѣлѣвшихъ шляхетскихъ имѣній“ („Русск. Бгг.“, 1912, кн. 9, стор. 116). Ми вже зазначили, що економічне життя та суспільні стосунки цілком сприяли тому, щоб послушенство утворилося на шляхетських землях. Отже погляд В. Мякотіна в даному разі в основному вважаємо за правильніший „Послушенство“ на шляхетських землях ще існувало до 1654 р. Цікавий з цього приводу матеріал є в останньому томі акад. М. Грушевського „Історія України-Руси“, т. IX, пол. 1, К. 1929.

з послушенством на монастирських землях, хоч і існувало, але мало деякі відмінні риси — не такі важкі повинності селян, неоднакові в різних володільців тощо.

Окрім відновлення шляхетського володіння за Хмельниччини починає утворюватися ще й старшинське землеволодіння, далі воно зростає і набирає великих розмірів у 2-й пол. XVII та у XVIII вв. на Лівобережній Україні.

Становище старшини в війську, що зміцнилося після Зборівської умови і її керуюче значіння в козацькому рухові за Хмельниччини раніше чи пізніше поставило питання про відповідне забезпечення старшини землями і взагалі економічними благами, потрібними для її становища. Ми раніш од 1654 р. не маємо вказівок, подібних до тих, що їх наводили щодо монастирів та шляхти. Правда, є натяки, але конкретніше це стосується тільки до володінь Богдана Хмельницького, напр. у Зборівській умові та пізніш.

Р. 1654 царська грамота ствердила Богданові Хмельницькому право володіти Чигиринським староством, володіти м. Гадячем — „со всѣми къ нему приналежностями владѣть такъ, какъ тотъ городъ прежь сего во владѣнѣхъ былъ у прежнихъ вотчинниковъ...“¹⁾

У ген. сл. Ніженського полку зазначено „село Бахмач, як запомнятъ старожили от гетмана Хмельницького было в поданстве на гетманов“. У пізнішій розвідці про селян В. Барвінський повторює це свідощтво без застережень (ст. 74). Ол. Лазаревський вже зазначив з приводу бахмацьких селян таке: „генер. слѣдствие говоритъ, что они „прислушали на особу гетьмана“, вѣроятно со времени Самойловича. (Описание старой Малороссии т. II, ст. 175). Цей погляд Ол. Лазаревського має підстави. Тим більше, можна на нього вважати, що в царській грамоті Богданові Хмельницькому немає згадок про Бахмач. Очевидячки, пам'ять старожитців сягнула в даному разі далі в минуле, ніж це в дійсності було.

Посли гетьманські, що були у Москві, Богдан та Тетеря й собі отримали володіння. Іван Золотаренко отримав Батурин „со всѣми приналежностями“, далі володів Глуховом, Борзною. Василь Золотаренко, ніженський полковник, здобув право володіти Новими Млинами „съ деревнями и мельницами и всякими угодами, которое нынѣ недавними времены поселилося вновь на Сеймѣ“. Так само низку володінь офіційно за грамотами мала родина Виговських на Полтавщині та Чернігівщині. У грамотах підкреслювано володіння маєтностями „опричь козаковъ“²⁾. Та володіти Виговські, як і деякі інші представники старшини, не змогли в дійсності. Це ясно підкреслив у 1657 р. Павло Тетеря, коли був у Москві, розмовляючи з московськими дипломатами. Павло Тетеря каже: „а только де въ войскѣ про то свѣдаютъ, что он писарь съ товарищи упросили себѣ у царскаго величества такіе великіе маєтности,

¹⁾ Акты Ю. и З. Р., X., ст. 497—8.

²⁾ Акты Ю. и З. Р., XIV, стор. 171—4, 605—6, 785—6, 783—4; Акты Ю. и З. Р., т. XV, стор. 1, № 4. В. Мякотин, „Русск. Бог.“, 1912, № 8, стор. 170—2. Акты Ю. и З. Р., X, стор. 671—2.

и ижъ де всѣхъ тотчасъ побьють“¹⁾). Замість цього послали прохають інших маєтностей, можливо, 1657 р. були, щоб здійснити інтереси старшини, більш сприятливі умови, як раніш.

Треба зазначити, що взагалі старшина мала право розпоряджатися землями вже за Хмельниччини. Полковники мали право продавати землі, що лишилися по панах порожніми. Гроші здобуті від цього продажу треба було давати до військового скарбу.

Цікавий вказівкою на це — універсал київського полковника Ждановича 1655 р., виданий „Стефану Лапѣць“ острицькому сотникові та записаний до книжки Остерського магістрату — „явно чиню и сознаю тимъ моимъ листомъ добровольнимъ вѣчистое продажи записомъ всимъ вобецъ и каждого стану иж я маючи розказане отъ его милости пана гетмана войска его царского величества запорозского, доброводѣя моего, абы вси кгрунты пустие по панах изосталие спродивали и продавши суму до скарбу войскового отдаваль. I ижъ в повѣтѣ острицком в селѣ Лутавѣ дворище пустое прозиваемое Расиньского с полемъ до того дворища належацимъ знайдовалось и прозлѣт килка пустовано тое дворище пану Стефану лапѣце сотникови острицкому ему самому, малжонцѣ его, потомком его за всеми полями до того дворища приналежащими за суму певную пѣнязей тоестъ за шестьдесят золотых полских продал и на вѣчность ему даль которимъ то дворищемъ и кгрунтомъ одныне проданимъ волен есть...“²⁾).

Пізніші відомості щодо старшинського землеволодіння, порівнюючи з монастирями та шляхтою, пояснюються тим, що старшина економічно почала зростати при відповідних умовах життя за Хмельниччини. Ми нагадаємо про здобич, що її здобула старшина під час повстання, нагадаємо про податки, які йшли з людности після 1654 р. У Переяславській умові зафіксовано жалування та млини, що йшли на старшину. Очевидячки, економічна ця забезпеченість старшини, далі висока ще хвиля повстання стримували її від того, щоб виявити певне заінтересування щодо володіння землями, лісами, сіножаттю, селами.

Після 1654 р. становище старшини, що зміцнилося вже раніш, дає їй змогу звернути увагу на забезпечення себе маєтками та робочою силою, щоб могла ці маєтки обробляти. У тих нечисленних царських грамотах, що збереглися, „послушенство“ селян не згадується. Зазначається тільки: володіти в маєтності усім „окрім козаков“, володіти „по прежнему“. Узагалі відомі тепер джерела безпосередніх указівок щодо „послушенства“ селян на Лівобережжі в старшинських маєтках не зберегли, хоч загальна ситуація становища селян на монастирських та шляхетських маєтностях стверджувала, що на старшинських землях після 1654 р. могло існувати „послушенство“, правда в різних виявах³⁾).

¹⁾ Акты Южной и Зап. Р. XI дод. № 2 ст. 764—5. Так само моя розвідка „м. Остер в XVII—XVIII в.“ окр. відб., ст. 9. А. Лазаревській, Опис. Стар. Малороссии, т. II, ст. 255—292.

²⁾ Харківський Історичний Архів, книга Остерського магістрату, стор. 156.

³⁾ У праці Шульгина „Развитіе крѣпостного права въ Малороссіи“ („Сѣв. Вѣстникъ“, 1887, № 6, стор. 54—5) зазначено: „Въ универсалахъ напр. Богдана Хмельницкаго и Выговскаго мы

Розглядаючи становище селян на монастирських, шляхетських, старшинських землях, треба згадати ще про одну групу селян — магістратських. До міст, що мали магдебурзьке право, було за універсалами та жалованими грамотами приписано по кілька сіл, з яких піддані мали виконувати певні повинності. В універсалі Богдана Хмельницького 1649 р. м. Чернігову про затвердження війта зазначається „і волощанами з давна до мѣста належачими тоєсть Слабиною, Рудкою, Седневщиною і іншими и ихъ судити порядки винайдовати, котораго малость слухати и поважати такъ мещане яко и волощане“...¹⁾). Ми надзвичайно мало маємо відомостей, щоб можна було казати про характер повинностей магістратських селян. Та безперечно ця група селян існувала і, як побачимо далі, мала на деяких територіях певне поширення. Деякі міста пізніше провадять боротьбу за свої права володіти ними з тими пануючими колами, що мали владу в Гетьманщині.

З огляду історії селян на маєтках цих трьох тодішніх груп ми бачимо, що активність щодо відновлення послушенства виявили насамперед монастирі, далі шляхта, найпізніш старшина. Самий розвиток послушенства йшов після 1650 р., хоч монастирі вже раніш вимагали охоронити свої господарські інтереси. Послушенство розвивається інтенсивніше після 1654 р. Перед 1654 р. ще не було сприятливих умов для цього, хоч і траплялося, що послушенство відновлювано на монастирських та шляхетських землях. Тепер щодо території. Відомості про монастирське шляхетське, старшинське землеволодіння кажуть, що „послушенство“ селян існувало на дуже невеликій території Лівобережжя. Значна частина землі була в руках козаків, селян та іншої людности, не кажучи, вже про зовсім вільну землю. Можна так само визнати, що „послушенство“ відновлено невеличкими оазисами на Полтавщині, більшу територію воно охопило на Чернігівщині; на ній для цього були сприятливіші природні, економічні та суспільні умови.

Отже в історії суспільних стосунків за Хмельниччини викристалізуються, як ми бачили, класові інтереси привілейованих груп людности. Подані конкретні відомості з історії відновлення монастирських, шляхетських прав та спроб од старшинських груп і собі здобувати права, які мали вже за фєвдальною традицією монастирі та шляхта, виявляють, що інтереси упривілейованих груп та мас були протилежні.

Ці групи підійшли до козацької революції з своїми вимогами; що вимоги цих груп були протилежні, виявилось швидко. Це сприяло тому, що в перших

не находимъ упоминаній о томъ, что крестьяне, живущіе на предоставляемыхъ во владѣніе козацкимъ старшинамъ земляхъ должны подпадать зависимости отъ новыхъ владѣльцевъ; очевидно, помыслы названныхъ гетмановъ, установленіе извѣстныхъ отношеній между владѣльцами и посполитыми должно было быть дѣломъ свободнаго договора“. Погляд цей безпідставний, коли взято до уваги хоча б загальний хід економічних та суспільних стосунків козацької революції. Ми вже згадували, що в царських грамотах підкреслюється: володіти селами „по прежнему“.

¹⁾ Харк. Іст. Архів № 1559 (Черн. ч.).

трактатах козацької старшини з шляхтою фіксується інтереси козаків, а селяни мають повертатися на своє попереднє становище. Хід козацької революції, що в ній діяльну участь брали селяни, утворили нові умови, серед яких мало розвиватися господарство Лівобережжя; згадані суспільні стосунки з владою козацькою старшиною вплинули в дальшому на те, що становище селян змінилося; ці явища змінили його попереднє, перед Хмельниччиною, існування, і разом з цим накреслили нові шляхи для його майбутнього становища.

В історії селян за Хмельниччини ці всі моменти мають велике значіння. Селяни як на Лівобережжі, так і на Правобережжі дали великі кадри повстанців, брали визначну участь під час військових подій, знаючи, що вони провадять боротьбу проти шляхетсько-февдального режиму, що його польські пани були запровадили та намагалися кілька разів відновити. Селянство дуже чуло відгукується на кожную зміну в ході боротьби за визволення. І от тому дуже важить всебічно виявити всі ті умови та чинники, що сприяли відновленню послушенства на монастирських та шляхетських землях. Можна думати, що послушенство на Лівобережжі відновлено тільки по деяких місцевостях. Воно навряд чи набуло ширшого масового характеру на довгий час, коли і було, то існувало недовго (напр., це могло бути по Білоцерківській умові

Усі ці наші спостереження будуть ще ясніші, коли ми перейдемо тепер до характеристики чинників, що вплинули на ці зміни в становищі селянства.

З них найперші були економічні умови життя за цих часів.

В огляді економічного життя ми казали раніш, що козацька революція внесла перелім у магнатське господарство. Воно занепало; разом з цим торговля, що з цього господарства живилася, набирає інших форм. Дуже розвивається тільки за цих часів займанщина; людність, що звільнилася від панів, здобуває землі для свого користування. Правда, нормальному ходові господарства страшенно шкодили війни, неврожаї та різні лиха, але все одно господарство набирало нових форм.

Хід козацької революції дав певну можливість владущим колам почати закріплювати свої права. Користуючись нагодою, вони відновлюють своє господарство. Цими економічними мотивами пояснюють вони свої прохання дати луку чи млин, а то й село. В універсалах монастиря це „убозство“ іноді виступає, як аргумент надання. Отже владущі кола висовують на перший план охорону своїх інтересів. Селяни та козаки вказують ще наприкінці XVIII ст. своє право на землю, покликуючись на революцію — козацьку шаблю; монастирі, шляхта й старшина виставляють або своє „убозство“ або свою службу. На цих засадах вже після 1650 р. починається між цими двома групами боротьба за землю.

Щоб авторитетніше зміцнити надалі своє становище, владущі кола користуються пізніш з різних засобів, щоб ці свої права ствердити; ці заходи відомі з історії закріпачення селян у Московській державі, у Польщі та інших країнах.

З них насамперед спинимо увагу на звичаї. Він відіграв, як ми вже знаємо, велике значіння в історії розвитку панщини на Лівобережжі раніш, перед

козацькою революцією. За Хмельниччини звичай мав великий вплив на становище селян, у роки, коли почали відновлювати господарство на монастирських та володільницьких землях. Інтереси монастирського господарства вже на початку революції притягли увагу керівних кіл. Вони дають охоронні універсали монастирям, надають право володіти землями орними, сіножатями, всякими ґрунтами, далі селами, що належали були давніш монастирям, а польська шляхта та магнати їх забрали, дають право володіння ще такими, якими володіли раніш польська шляхта та католицькі монастирі. Такий характер походження маєтків православних монастирів, що мали володіння ще й перед козацькою революцією на Правобережжі та Лівобережжі, звичайно сприяв тому, що при першій можливості за Хмельниччини на монастирських землях відновилися явища, що вже тут існували раніш.

Це ми бачимо цілком виразно з документів, з монастирським господарством зв'язаних. В універсалі Богдана Хмельницького 1655 р. Густинському монастиреві наказується, щоб селяни гатили греблю так, як це було раніш — „приказуемъ симъ нашимъ писанемъ абисте іакъ передъ тимъ греблю монастирскую гатити такъ и теперъ послушными были которая належить до монастиря густинского“¹⁾. В універсалі того таки року Межигірському монастиреві надається с. Чернин на Остерщині та зазначається повинності селян цього села: „а поданные, тамъ мешкаючіе, вшелякую повинность якъ, з давныхъ часовъ паномъ отдавали, абы и теперъ въ той повинности своей велебному господину отцу игуменови и всей капитуле монастиря Межигорского вимовними не были“²⁾. Нагадаємо, що тут панами перед козацькою революцією були Тишкевичі. Про „звикле“ послушенство ми маємо вказівки в володіннях Пустинно-Микольського монастиря, у м. Чигирин-Дуброві, що давніш належало було Вишневецькому³⁾. Про таке послушенство згадується в селах Максаківського монастиря, що перейшли в володіння цьому монастиреві за тестаментом Адама Киселя⁴⁾. Гетьманський уряд не тільки відновлював права монастирів на примусову селянську працю, потрібну для підтримки монастирського господарства, ба надавав монастирям у „допомогу“ ще й нові землі та села. Так вкажемо на надання сіл Ольшанки, Лук, Хитців Лубенському Мгарському монастиреві з людністю, що мала виконувати послушенство на монастир⁵⁾.

Таких ясних вказівок на звикле послушенство в універсалах на шляхетське володіння не зустрічаємо, але все ж є про це деякі відомості. Так, у загальному універсалі прилуцького полковника Тимоша Носача (квітень 1650 року) зазначається: „А которые подданные в панских державах

¹⁾ Монастирські справи, ч. 978. Архів давніх актів у Києві.

²⁾ Рум. рев. Остерська сотня, т. VIII, № 8 (у Києві рукописний відділ Ф. Б. (тепер ВБУ).

³⁾ В. Мякотинъ, „Русск. Бог.“, 1912, кн. 9, стор. 121—2.

⁴⁾ Ген. сл. о маєтн. Черн. полка ст. 597. Можна гадати, що аналогічне явище було й на лівобережних лаврських маєтностях.

⁵⁾ Акгы Зап. Р. V., ст. 93, 97.

и в шляецких — и іми бы по прежнему владѣли их державцы и паны и доходы всякие по старинѣ на них положенные имали“¹⁾, Так само загально згадується в універсалі 1657 р. „панѣ Катерини Борисовой Гразное“ на села Слабин, Янівку, Лукашівку, Стефанівку, Суличівку, Пересажжя... „вышменованіе маестности панѣ Гразной зо всѣм подаль, так яко здавна те маестности в себе меліся; а люде, там мешкающие,... сидели, іначей не чинячи, подь ласкою нашею и подь срогим войсковимъ каранемъ“²⁾. В універсалах на шляхетські володіння звичай, підкреслюваний у документах монастирських, як ми бачили, так яскраво не позначився. Можливо, що тут мав значіння загальний характер козацької революції. Тут тільки звертається увагу на старовину чи то давність.

Спроби цими аргументами обґрунтувати право володіння зустрічаємо пізніше в царських грамотах Богданові Хмельницькому. У царській грамоті 1654 р., що за неї згадували раніш, надається право володіти м. Гадячем „со всѣми къ нему принадлежностями владѣть такъ, какъ тотъ городъ прежь сего въ владѣньяхъ былъ у прежнихъ вотчинниковъ“³⁾.

Отже ясно, що в відношенні господарства та „звиклого послушенства“, потрібного для монастирів та володільців, — звичай велику відіграв ролю. Він був за сполучний елемент між становищем селянина перед Хмельниччиною, коли після 1638 р. на Лівобережжі експлуатація селян виявилася ширше в різних формах послушенства, та становищем селянина за другої половини Хмельниччини. Повстав він так само в останньому випадкові на економічній основі. Він ставсь за аргументацію, що її подавали монастирі та різні володільці, щоб довести свої права та потребу відновити послушенство, коли утворювалися сприятливі для цього умови. Проти цього звичаю ще й перед Хмельниччиною селяни провадили боротьбу, проти його провадили боротьбу під час Хмельниччини, та він однаково відіграв велику ролю в відновленні послушенства селян на Лівобережжі і згодом, по козацькій революції.

Окрім звичаю, в історії селян за Хмельниччини багато важило їх правне становище. Козацька революція скасувала ті закони та права, що їх мали владущі верстви щодо селян. Селянин стає вільною людиною, межі між суспільними групами за Хмельниччини не існувало. Отже становище селянина всіма сторонами покращало, бо він став за активного учасника в творінні нових умов життя. Першими такими роками Хмельниччини почалася вперта боротьба поміж польською шляхтою та козаками за панування на Україні. Інтереси господарські, суспільні, релігійні та інші відстоювали козаки.

Не менш уперто боронила своїх прав на українські землі польська шляхта, розглядаючи повстання Богдана Хмельницького як бунт хлопів. І перший трактат, що був наслідком цієї боротьби — Зборівська умова —

¹⁾ Польські справи 1650 р., стор. 1, л. 481—3. Московський архів (цитуємо уривок з праці акад. М. Грушевського, Історія України-Руси, т. IX, с. 1, ст. 20).

²⁾ Ген. сл. о маест. Черн. полку, ст. 408. А. Лазаревський, Малор. посп. крест., К. 1908, стор. 11.

³⁾ Акты Южн. и З. Р. Х., стор. 497—8.

виявив, як ставилися козаки та шляхта до селян. Права козаків обстоюються, селяни мають повертатися до своїх панів, щоб виконувати повинності. Ще більше це підкреслюється в Білоцерківській умові. Правами козацькими користується той, кого записано в реєстрі. Шляхта одержує право на „послушенство“ селян. Ці дві умові — Зборівська та Білоцерківська — накреслили, що селяни є піддані, які мають виконувати послушенство; в іншому становищі були козаки. Правда, виконати цих умов гетьманський уряд не зміг; селян та козаків, що були поза реєстром, не можна було так легко повернути назад до послушенства. Це бачили вже ми раніш з того, як відбувалося повстання на Лівобережжі. Але політика гетьманського уряду та старшини вже надалі визначається. Уряд універсалами починає регулювати становище селян на маєтках тоді, коли володільці їх зверталися до нього. Не завсіди ці універсали, як ми зазначали це щодо шляхетських та монастирських маєтків, виконувано, іноді доводилося їх повторювати. Але вже ці універсали гетьмана та полковників виявили, як вони ставилися до селян і були за документ, на який пізніше почали покликатися. Отже юридичне окреслення становища селян зв'язалося з тою боротьбою владущих верств, що позначилася на Україні першими роками Хмельниччини. У східній Європі, на Україні, розв'язання питання, хто використовуватиме економічні можливості, чи польська шляхта, чи козаки, звичайно велике мало значіння. Але zarazом накреслилося в обох цих груп суголосне ставлення до селян¹⁾. Представники козацької старшини та шляхта, що діяльно підтримувала інтереси козацтва, мали так само свій спільний класовий характер; він утворився підо впливом польського суспільного устрою попередніх часів.

Разом з цим, дедалі більше особливо після 1664 року на Лівобережній Україні впливати почав московський державний устрій. Розв'язання складної ситуації України Переяславською умовою, яку представники козацької старшини мали за тимчасову, а в Москві оцінювали як приєднання певної території, що традиційні права на неї („собираніе Русской земли“) існували вже давно; воно потвердило в статтях цієї умови попередні суспільні стосунки, зафіксовані в трактатах та грамотах. Погляд на селянина та козака лишається той самий. У статтях 14 березня 1654 р. про права українського народу, в п. 17 з приводу реєстру зазначено: „А когда то одержимъ, мы сами смотръ межъ себя имѣти будемъ, и кто козакъ, тотъ будетъ вольность козацкую имѣть, а кто пашенной крестьянинъ тотъ будетъ должность обыкшую его царскому величеству отдавать, какъ и прежде сего“²⁾. Московський уряд

¹⁾ У площі класових інтересів треба ставити тільки питання про відновлення послушенства. Отже не можна визнати, що характеристика ставлення гетьманського уряду до селян у О. Єфименкової правильна: „Конечно, если малорусскому народу, волею исторического рока не суждено было удержатъ первоначальное демократическое равенство, то разложить это равенство долженъ былъ урядъ“. (А. Е ф и м е н к о, Малорусское дворянство и его судьба. „Южная Русь“, т. I, СПб. 1905, стор. 154). Тут головне значіння мали економічні, суспільні та політичні умови, що за них мав виявляти свою діяльність козацький уряд.

²⁾ Акты Ю. и З. Р. X., ст. 450.

фактично стверджував те становище селянина, що було давніш. Це було звичайне явище за того соціального укладу, що в XVII ст. існував у Московській державі. „Уложеніє“ 1649 р. вже зафіксувало певні форми закріпачення селян. Володілець узагалі має повне право на селянську працю, майно та саму особу селянина¹⁾. Цей погляд на селянина пробринів в унісон з згаданим у тих царських жалуваних грамотах, що їх одержувала частина української старшини разом із Виговським, на право володіти низкою земель та сіл. Царські грамоти ще раз скріплюють право володіти землями так, як це було давніш, перед Хмельниччиною, та разом стверджували право володіти підданими²⁾.

Окрім цього, московський уряд зацікавивсь і справами фінансовими на Україні, намагаючися прибрати їх до рук³⁾. Насамперед зроблено спробу перепису 1654 р., що, як ми бачили, дав цікаву картину щодо людности України. Ці всі моменти виявили напрям централістичної політики Московського уряду; він не встиг закріпитися за Хмельниччини, занадто бо були несприятливі для цього умови, Представники Московської держави не зрозуміли складних суспільних стосунків на Україні і тому за Хмельниччини зміцнити свого становища не змогли⁴⁾. Але централістичні інтереси економічного та державного характеру були накреслені, повну суголосність у класових інтересах частини української старшини та московських дворян і бояр було виявлено.

Тепер ми можемо підсумувати наші відомості щодо чинників, що вплинули на розвиток послушенства. Це були економічні умови, відновлення „звичлого послушенства“ — звичаю часів польських, юридичне становище селянина, оскільки воно виявило себе під час класової боротьби на Україні — козаків та шляхти, впливи польського та московського державного устрою. Ці чинники виявили себе, як бачили, тільки на незначній частині Лівобережжя за Хмельниччини, але в дальшому вони накреслили вже шлях, яким мають повести свою політику українська старшина та духівництво на Лівобережжі щодо селян. У цьому шляхові можна бачити зв'язок з попередніми суспільними умовами першої половини XVII ст. На „звичлоге“ послушенство універсали часів Хмельниччини дуже часто покликаються; так само ствердження шляхетських прав та прав війська Запорізького в Переяславській умові та грамотах зв'язує часи Хмельниччини з попереднім шляхетсько-февдальним режимом. Це — ниточки, якими суспільні стосунки часів Хмельниччини зв'язалися з минулим перед козацькою революцією⁵⁾.

¹⁾ В. Ключевській, Курсь русской истории, ч. III, стор. 229—232 (М. 1917).

²⁾ Акты Ю.-З. Р. Х. грамоти Богданові Хмельницькому на м. Гадяче Сам. Богданову на м. „Имільєво“ (ст. 498, 502).

³⁾ Акты Ю. и З. Р. Х ст. 665—6, 760—2. В. Мякотинъ, Очерки соц. ист. Малороссіи, т. I, в. I, стор. 42—43 (Прага 1924).

⁴⁾ В. Ключевській, Ibid., стор. 152.

⁵⁾ Отже, процес розвитку послушенства селян на Лівобережжі, що його в дослідях починають з Хмельниччини, явище складніше, його коріння заходить у часи перед козацькою революцією. В. Мякотин (Прикрѣпленіє крестьянъ въ Малороссіи. „Русск. Бог.“. 1894 р., кн. 2 „Очерки соц. ист. Малороссіи“, т. I, в. I, стор. 5. Передмова), далі М. Слабченко (Орган.

Уяснивши загальну ситуацію, серед якої почало відроджуватися послушенство на Лівобережній Україні, ми тепер можемо перейти до виявлення тих форм, у яких виявило себе це послушенство. О. М. Лазаревський у праці „Малороссійскіе посполитые крестьяне“ висловив такий погляд: „Сколько можно видѣтъ изъ актовъ, крестьянскія обязанности, въ отношеніи къ державцѣ, первоначально ограничивались гаченіемъ плотинъ, уборкою сѣна и доставкою дровъ. Въ этихъ обязанностяхъ, кажется, и ограничивалось крестьянское послушенство, т. е. державца могъ требовать отъ крестьянъ только известной помощи въ своемъ хозяйствѣ но не безусловнаго подчиненія“¹⁾. Ця характеристика дає тільки один бік справи з послушенством. Справді і в деяких універсалах ми маємо вказівки щодо допомоги селян, але разом з цим трапляється більше вказівок щодо „звичклого“ послушенства. Тому характеристику О. М. Лазаревського треба доповнити. З відомостей, які ми подали вище, про чинники в історії закріпачення селян, потім про становище селян на монастирських, шляхетських та старшинських землях, можна бачити, що послушенство навіть на тій невеличкій порівнюючи з усім Лівобережжям, території, про яку ми на підставі документів маємо відомості щодо послушенства селян, було неоднакове. Ми маємо, на жаль, у джерелах загальні вказівки щодо послушенства, але з них можна зробити висновок, що, напр., на землях монастирських могли бути ті самі повинності та податки, що були перед Хмельниччиною. Монастирі поставили 1648 р. питання, щоб козаки не брали їх підданих, щоб вони „повинности и работы всякіе отправляли“... „по старому послушенство отдавали“²⁾.

До цього послушенства стосувалося гачення гребель, уборка сіна, приставка дров, праця на полі, рибні лови та інше. Була крім цього низка податків — медова дань³⁾, десята копа по володільницьких маєтках⁴⁾, подимне⁵⁾, поголовщина⁶⁾ та інше. Існували різні збори — „мерочка“ на млині, перевозе, судові податки. Чимало були поширені винні одкупи, оренди, що тяжко відбивалися на становищі селянина⁷⁾. Очевидячки, повинності та податки за Хмельниччини були досить численні. Притягувано до виконання повинностей та уплати податків особливо селян монастирських земель. Але разом з цим ми маємо й указівки, що до уплати податків притягувано й козаків. Отож в універсалі Богдана Хмельницького 1652 року на ім'я отамана та товариства

хозяйства... т. IV, стор. 214) справедливу увагу звернули на визначні особливості цього процесу, його швидкий розвиток. Про існування зв'язку послушенства селян на Лівобережжі 2 пол. XVII ст. з першою половиною XVII ст. ці спостереження набувають додаткових цікавих моментів і можна в зв'язку з нашими спостереженнями ставити історичний процес закріплення селян на Лівобережжі в інші хронологічні рамки довші, ніж 130 літ, як рахувалося донині.

¹⁾ А. Лазаревскій, Малор. посп. крест. „Зап. Черн. Стат. Ком.“, т. I, стор. 30—1. Тут О. М. покликується на пізніший універсал 1679 р. Самойловича.

²⁾ А. Лазаревскій, Опис. Стар. Малор., т. III, стор. 395. Акты Зап. Р. V, стор. 85.

³⁾ Рум. рев. Остерська сотня, т. 8, № 6, так само Акты Зап. Р. V, стор. 90.

⁴⁾ „Кіевск. Стар.“, 1888 г., № 7, док., стор. 12.

⁵⁾ М. Слабченко, Орг. хоз., т. 4, стор. 190, І в. Крипякевич, Укр. держ. скарб. Зап. Льв., т. 130. ⁶⁾ М. Слабченко, Ibid., стор. 191. ⁷⁾ Ibid., стор. 206.

Ковалинського та „Девичьлиського“ (Переяславщина), що мало володіння на землях Київського Пустинно-Микольського монастиря, зазначається: „Протож, яко давный звичай бывал, так и тепер абы было, розказуем, штоб десятину и котелсчизну ведля звичаю давного не зборонялся давать каждый козак, который заживает кгрунту монастырского...“. Цього універсала 1652 р. видано на прохання ігумена та капітули монастиря про те, щоб кожен козак, що мешкав на монастирському ґрунті, мав давати певні податки — „повинен десятину давати на монастыр зо всего збожа, такъ же покотелсчизну и очковое“¹⁾).

Не можна вважати, щоб ці податки існували постійно. Першими роками революції їх не було. Тільки після 1650 р. їх починають відновлювати. Про відновлення їх на шляхетських володіннях Лівобережжя, очевидячки не всіх, знає козацький літописець Самовидець. Повстання 1648 р. на Лівобережжі ці податки ліквідували. Після 1654 р. їх, можна думати, відновлюють там, де вони ще не існували, знов же постійніші стають вони там, де вже існували. Цей характер повинностей був пов'язаний з характером тогочасного господарства; тут безперечно треба відрізнити податки та повинності державного характеру та характеру власницького чи то монастирського, чи то шляхетського. Коли ще за Хмельниччини можна думати, що розвиток повинностей державного характеру мав широкий обсяг та значну територію, то щодо власницьких повинностей, як ми зазначили вже, вся територія була незначна. Тут звичайно, була відміна залежно від ходу козацької революції, але загалом наприкінці Хмельниччини територія володінь, де було поширено послушення, була порівнюючи з загальною територією Лівобережжя, невелика. Певно сказати про це важко, бо джерела з цих часів до нас цілком не доховалися.

В історії селян цьому питанню щодо відновлення послушення належить справді важливе місце. Тому в історіографії з приводу цього купчилася значна увага, що, можна сказати, затуляла інші сторони життя селянина за тих бурхливих революційних часів. Тимчасом відновити, по змозі, ширшу картину тогочасних умов життя селянина так само не менш важить. Отже тому ми тепер вважаємо за потрібне спинитися на деяких інших питаннях, що на них дозволяють звернути увагу вказівки у джерелах.

Ми вже зазначили, що селяни брали діяльну участь у повстанні; цим вони сприяли тому, що різні фєвдальні явища на якийсь час було зліквідовано; у джерелах часів Хмельниччини нема тої численної кількості назов селян, що існували були в першій половині XVII в. Козацька революція ці назви, можна сказати, понищила. А що окремі групи людности не були розмежовані, то становище селян, які ставали то козаками, то міщанами, вирівнялося. Положення в Литовському Статуті про упривилєйованє становище шляхти та пригноблене „простого стану“ було скасовано, нових законоположень, що заступили б передреволюційні закони, гетьманський уряд не створив.

¹⁾ Пам. изд. Киевск. ком. для разб. др. акт., т. III, 1898, стор. 166—7.

За Хмельниччини ми зустрічаємо назви селян загального характеру люди, поспільство, селяни, піддані, „крестьяне“; в історіографії саме питання щодо поділу селян не висвітлено. О. Лазаревський вказує, що було кілька категорій селян, правда, зазначає це загально.

„Тяглыми (по литовському статуту — отчинними) крестьяне називались вь отличие отъ лѣзныхъ крестьянъ, которые не имѣли осѣдлости и переходили съ мѣста на мѣсто, пока не оселялись гдѣ-нибудь на „слободѣ“. Тягли мали осілість, ґрунт землю на полі, робочу худобу. „Середину меж тяглыми и лѣзными занимали огородники, имѣвшие одну усадьбу, съ огородами, безъ полевой земли. Быть тяглыхъ и огородниковъ мало чѣмъ разнился между собой; первые были зажиточнѣе и жили хлѣбомъ, зарабатываемымъ на своей землѣ; между тѣмъ огородники зарабатывали хлѣбъ на чужой землѣ; имѣвшие скоть половинщиною, а не имѣвшие его — сполщиною“. Далі О. Лазаревський робить висновок, що селяни лівобережні „по особенностямъ своего экономического быта“ поділялися на „тяглыхъ, огородниковъ и лѣзныхъ“. Ці висновки автор ув'язує з попереднім використанням¹⁾ свідощтв джерел другої половини XVII в. Отже можна думати, що ця характеристика у розвідці стосується до цілої другої половини XVII в. Але ще питання, чи можна її прикласти до часів козацької революції, Хмельниччини.

І справді за Хмельниччини ще яскраво не виявляється розподіл селян на окремі групи, що його Ол. Лазаревський спостеріг для пізніших часів. Між посполитими та козаками ще в дійсності різку межу не переведено, хоч у низці універсалів та трактатів вже підкреслюється, що має робити селянин, а що козак. У статтях 1654 р. зазначено „кто козак тот будет волность козацкую имѣть, а кто пашенной крестьянин, тот будет должность обыкную его царскому величеству отдавать, как и прежде сего“. Такий поділ не можна було перевести в тих умовах. Ми вже на це звертали увагу. Тепер зазначимо, що різкої межі між козаками та посполитими немає й після 1654 р. В універсалі чернігівського полковника Івана Аврамовича 1657 р. (15 березня) на осадження слободи зазначається: „Ознаймуем сим писанием нашим, кому бы толко того вѣдати было потреба; а меновите всему посполству, кто толко так из товариства войска запорожскаго, яко теж из посполства зичит и жадает себѣ на слободу ити...“ Цікаво, що цей універсал стверджує наступний полковник Онукій Силич у грудні (7) 1657 року²⁾. Отже в зв'язку з цим можна думати, що різкого поділу серед самого селянства за Хмельниччини так само не було.

Самих селян у джерелах зветься по-різному. Окрім „посполитих“, вони зветься „людьми“, просто „селянами“, потім „крестьянами“ так само є назва й „піддані“ та інші.

В універсалі 1653 р. на ім'я Лубенського Мгарського монастиря селяни зветься людьми. Надаючи володіння Лубенських бернардинів, Богдан Хмель-

¹⁾ Малор. посп. крестьяне К. 1908, стор. 14—15. Завважмо, що в наведених уривках у цій праці з документів нема згадок про огородників та лезних.

²⁾ Ген. сл. Черн. полка, стор. 527.

ницький в універсалі зазначає „посполю зъ тымъ даючи въ моць и послушенство ихъ и тыхъ людѣй, которые на тыхъ сѣножатыхъ поселилися“¹⁾. В універсалі 1654 р. Максаківському монастиреві зустрічаємо назву „селяни“ — „сурово тежъ розказуемъ всѣмъ селянамъ в тихъ селахъ будучимъ, абы вшелякое подданство и послушенство інокамъ монастира максаковского отдавали“²⁾. У царській жалуваній грамоті 1654 р. Богданову військовому судді — уживається термін „крестьяне“, він дуже поширений у московських документах. — „И по нашему государскому жалованью ему Самойлу и дѣтямъ его тѣмъ мѣстечкомъ Имлѣвимъ со крестьяны и со всѣми угоды владѣть свободно“³⁾. Назва „піддані“ дуже відома за цих часів. Надаючи р. 1655 с. Чернин Межигірському монастиреві, Богдан Хмельницький в універсалі стверджує послушенство: „Подданнымъ тамошнымъ розказуемъ абытесе во вшелякой повинности знайдовали и послушными мѣсту святому Межигорскому были“⁴⁾.

У пізніших джерелах⁵⁾ є вказівки на назву „мужик“. Але крім цього, звичайно позаховувалися іноді назви селян часів передхмельниччини, напр. урядова назва „боярин“. На це є вказівки в пізнішій „Сказке боярина Омбишскаго Савки Грушевскаго“ (1744—5 р.). У ній цікаво змальовано характер повстання за Хмельниччини — „когда всюди подданіе не стали своихъ пановъ слухати а в смерть вбивати, тогдѣ нѣкоторые нижей о(з)наченные и омбищѣ за противившися и не схотѣвши в подданствѣ быти, хотѣли Панюю угорнѣцкую вбити если бы старанием отца моего Елизара Боярина до Киева не втекла, а отецъ мой боярско служачий, что мало его не были принужденъ всю худобу свою доволную оставить и з семею приединихъ толко душахъ за Днѣпрѣ утекти откуду у одинадцать ажъ лѣтъ когда до Омбыша, отецъ мой пришов ходобу заставъ розрабованую и пропалую“ і бувших підданих козакуючих⁶⁾.

Ми знаємо з попереднього, що бояри належали до категорії службних селян перед Хмельниччиною⁷⁾. Тепер з Хмельниччини вони поділяють долю своїх панів — мусять тікати, але в козаки вони не йдуть, пізніш повертаються назад і відновляють своє існування, правда з трохи відмінними обов'язками; крім бояр пізніше відновлюють своє існування також „бобровники“ та „стрільці“, що існували в приватноволодільницьких королівських та інших маєтках перед Хмельниччиною⁸⁾.

¹⁾ Книга крѣп. Луб. Мг. ман. (рукопис), стор. 10, так само Акты Зап. Р. V, ст. 89.

²⁾ Ген. сл. Черн. полка, стор. 598.

³⁾ Акты Зап. Р., т. X, стор. 502.

⁴⁾ Рум. рев. Остерська сотня т. 8 (док), № 6 Фунд. бібл. Київського Інст. Нар. Осв. (тепер ВБУ).

⁵⁾ Про це в Ол. Лазаревського „Мал. посп. кр.“, стор. 5—7.

⁶⁾ Далі подано імення та прізвища їх. Монастирські справи (Архів давніх актів у Києві) № 1164, 1794.

⁷⁾ Про бояр є вказівки для пізніших часів XVIII в. в Рум. ревізії (Київська сотня Київського полку), далі в фонді „вотчинних справ“ Лаврського архіву. Це явище дуже цікаве, як вияв відновлення в зміненому трохи вигляді по Хмельниччині деяких старих селянських угруповань, коли утворилися відповідні економічні умови. Також В. Мякотинъ, Очерки соц. історії України, т. I. ч. III Пр. 1926, ст. 53.

⁸⁾ В. Мякотинъ, Очерки соц. історії України, *ibid.*, стор. 40.

Зустрічаємо ми так само в джерелах давню назву волощани. В універсалі Богдана Хмельницького 1649 р. про ствердження війта та дозорці м. Чернігова зазначається: „і волощанами здавна до мѣста належачими тоєсть Слабином, Рудкою, Седневщиною з іншими и их судити порядки винайдовати которого маот слухати и цоважати так мешчане яко и волощане менованіе до тех прилешлиі маот быти“¹⁾).

Отже ці рештки попереднього перед Хмельниччиною фєвдального устрою ми іноді подибуємо в джерелах²⁾, але, як ми бачили, ці рештки за козацької революції вже не мали важливого значіння. Революційний рух за цей час безумовно знищив межі між окремими групами селян та знищив на якийсь час їх поділ. Першими роками Хмельниччини про його відомостей нема.

Мужилівський у Москві оповідає: „А посольство довѣдався, что короля в землѣ нѣт, вѣ козачество все поворотилось и какѣ на сей сторонѣ, так і на той Днѣпра пановѣ своихѣ, которые не убѣжали... ..побили“³⁾. Про такий характер повстання знав і Роман Ракушка (Самовидець), що не раз виявляє своє незадоволення з приводу цього руху поспільства.

„Так усе, що живо, поднялось вѣ козацтво, же заледво знайшоль вѣ якомѣ селѣ такого человѣка, жеби не мѣл албо самѣ, албо сын до войска ити; а ежели самѣ нездужал, то слугу паробка посилал. А иніє килко ихѣ было всѣ ишли з двора, тилко одного зоставали, же трудно было о наймыта“⁴⁾).

Революційний рух знищив суспільні межі між козаками та селянами, в самому селянстві нове розшарування пов'язано з утворенням нових форм господарства. Це явище спостерігається в формах землеволодіння. Займанщину, громадське сябринне землеволодіння селяни ширили досить значно. Ніхто тут їх не обмежував.

Тільки пізніш, коли почав міцнішати козацький устрій країни й виявляються класові інтереси владущих груп людности, починають з'являтися певні обмеження цієї „вольної“ землі. 13 березня 1656 р. полковник ніженський „всего сѣвера“ Григорій Гуляницький писав. „П. сотнику Менській дошла нам вѣдомость, ихѣ нѣкоторые товариство и посполитые люде недавними часи поля пахають панские завоеваніе во всѣхѣ трохѣ рукахѣ, теди ми зѣ владзи полковнитства нашего приказуем, абися жаден не важил того заживать поля: дамисмо до заживаня монастиру Макошинскому, а меновите черницам монастирским, а повторе приказуем сурове, аби жадное перешкоди в тих поляхѣ.

¹⁾ Харківський Історичний Архів № 1559 Черн. частина.

²⁾ У пізніших джерелах є вказівки на відновлення існування огородників, про яких ми вже знаємо, що вони існували перед Хмельниччиною. Напр. в Ніженському полку про них маємо вказівки з кінця XVII в. та початку XVIII в. „Мѣстечка Олишевки огородники, по сказкѣ тамошнихѣ сторожиловѣ козаковѣ и мужиковѣ, якѣ оніє могут запомнѣти, за гетмана Івана Самойловича, як бувѣ сотникомѣ в Олишевкѣ Семен Кривій, в вѣдомствы сотничомѣ обрѣтались и надлежащее ему послушенство отдавали (Ген. сл. Нѣж. полка ст. 72). Це свідцтво констатує факт послушенства огородників, що можливо утворився рвнш. Чи не могло цього бути вже на монастирських маєтках за Хмельниччини? Адже ж тут огородники могли бути.

³⁾ Ст. Востокова К. Стар. 1887 № 8, ст. 723.

⁴⁾ „Лѣтопись Самовидца“ К. 1878, ст. 20.

нѣхто не важился чинити“¹⁾). Очевидячки, ці явища були й раніше 1656 р. коли гетьманська та старшинська влада почала дбати про добробут монастирів.

Коли ми, таким чином, безперечно знаємо про те, що меж між козацтвом та поспільством не було, а групування в самому селянстві під час революційного руху за Хмельницького знищено, куди складніше питання про те, чи за весь час Хмельниччини не було поділу селян на окремі групи, чи тільки на початку козацької революції, бо безпосередніх на це вказівок у джерелах нема.

В історіографії пильнішу увагу звертали на вивчення меж між поспільством та козацтвом, питанню ж про утворення серед селян розподілу по певних групах такої уваги не присвячено²⁾). З раніших дослідників О. Лазаревський зробив спробу звернути на це увагу. Ми наводили його гадки раніш в іншому зв'язку і там же підкреслили, що його поділ на три групи (тяглих, огородників, лезних) для Хмельниччини не придатний. У цьому поділі цікава гадка Ол. Лазаревського щодо принципу розподілу „особенности экономического быта“³⁾). Справді це було за одну з причин, що завдяки ній, як пізніш оповідала людиність с. Горчаків на Стародубщині „можнѣйшіе пописались въ козаки, а подлѣйшіе остали ся въ мужикахъ“⁴⁾). Це могло спричинитися й до поділу в самому поспільстві за Хмельниччини, але гадаємо, це могло бути за другої її половини, коли вже почалися викристалізовуватися клясові інтереси владущих груп — монастирів тощо.

Що за Хмельниччини справді є певне розшарування серед селянської людності, на це є деякі відомості в джерелах. Наприкінці 1650 р., коли місцеві державці тікали з Лубенщини, то вони покидали тут свою челядь⁵⁾). Цю челядь могли набирати з тих же селян. Раніш ми казали, що послушенство відновлено було б у низці монастирських володінь на Лівобережжі за „звичаєм“. Отже можна думати, що й тут могли відновити старий фєвдальний поділ селян. Це можна сказати й щодо шляхетських володінь, що на них відновилося послушенство.

Питання про розподіл селян на окремі групи ув'язано з характером господарства та його формами за Хмельниччини. Розшарування могло існувати в монастирських та шляхетських володіннях, що відновили свої права під час зручної для них хвилі за козацької революції. Та все ж ширше сказати про

¹⁾ Монастирські справи. Архів давніх актів у Києві, № 1408.

²⁾ Це напр., є в останній праці з цього питання В. М. Мякотіна „Образование крестьянского сословия“ (Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв., Пр. 1926, т. I, ч. III). Цілком можливо, що тут впливали погляди народників на таку кристалізацію гадок дослідників у цій справі.

³⁾ Цю основу визнав і М. Слабченко: „Мѣщане и посполитые, дѣлвшіеся по степени зажиточности на высшую, среднюю и низшую и, какъ видно изъ переписи 1666 г., почти не отличавшіеся ни въ чемъ одинъ отъ другихъ, выражаясь современнымъ языкомъ, были податными сословіями („Малорусскій полкъ“, ст. 127. Од 1909).

⁴⁾ Ген. сл. Стародубського полку 1729 (рукопис).

⁵⁾ М. Г р у ш е в с ь к и й, Історія України-Руси, т. IX, ч. I, ст. 79.

його не можна; бо джерел на це обмаль. У самому розшаруванні могли існувати риси часів перед Хмельниччиною та нові риси, що їх утворила козацька революція 1648 року. Джерела, досі відомі, заховали самі загальні назви селян, дуже мало збереглося відомостей про риси поділу селян, назви селян. А що вони бували, про це можна казати на підставі вже загальних відомостей про монастирські та шляхетські володіння. Щодо шляхетських володінь є цікавий лист Абрамовича до міщан мглинських і дроковських та всіх мужів — вїтїв обох волостей¹⁾. Можна припускати, що це розшарування відновлювано тільки за певних економічних та соціальних умов, воно ж зникало за більш-менш потужної революційної хвилі, коли ці піддані — поспільство — йшли у козаки. Коли монастирське та шляхетське землеволоніння могло охоплювати порівнюючи з усім Лівобережжям лиш невеличку територію, то на підставі джерельних відомостей, що їх ми маємо, можна тільки казати, що певне розшарування існувало на такій же незначній території.

Отже в характері розшарування селян можна бачити спроби відновити старий лад, це зв'язано з відновленням монастирського та шляхетського волоніння, з'являються так само нові форми розшарування, але, можна думати, виразно викристалізуються вони пізніш.

Нові в житті селян риси з'являються і в організаціях. Перед козацькою революцією 1648 р. сільська людність дуже залежала від дідича і коли й мала іноді якесь право на самоуправління, то воно було під постійною загрозою, що володільць його скасує. Це деякі володільці і робили. «Козацька революція звільнила людей з-під „кормиги лядської“, народ став сам творити своє власне життя²⁾. Цікаві є загальні звістки в описові мандрівки через Україну у Павла Алепського. Цей розвиток сомоуправління (за Хмельниччини підготували попередні історичні умови. Розвиток займанщини, громадського та сябринного землеволоніння, на що ми вже раніш³⁾ звернули увагу, міг подіяти на запровадження нових форм організації у селян. Цей час — мати право вільно займати землю — пам'ятали ще наприкінці XVIII в. У документі, де висвітлюється основи суперечки між людністю с. Покошич та Новгородсіверським монастирем, зазначено „Онї ж займы свои малороссїяне разными означали способами: одни оборували, другїе — копцями обносили и рвом окопували, кляками ограничивали и что хотѣли въ тѣхъ займахъ строили, гаи возвращали и сады заводили, футори, слободы, деревнѣ села на свое имя селили, къ себѣ в користь проводили, на болотах, гдѣ видѣли къ устроенію мельницъ мѣста, тамъ онї строили“⁴⁾. Подібних свідотв у дже-

¹⁾ А. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссїи, т. I, стор. 7—9.

²⁾ М. Слабченко, Малорусскій полкъ, ст. 128—9.

³⁾ А. Лазаревскій, Малор. посп. крестьяне. К. 1908, стор. 18—19. Тут треба відкинути погляд В. Мякотїна щодо „Малорусской общины“. „Основною ячейкою малорусскаго общинаго строя являлась сельская община, обычно состоящая изъ двухъ частей — козацкаго „товариства“ и посполитой „громады“, — иногда объединявшихся подъ однимъ общинимъ именемъ „громады“ и во всякомъ случаѣ на первыхъ порахъ бывшихъ вполнѣ равноправными между собою въ общинныхъ дѣлахъ“.

релах XVIII в. та 2-ої пол. XVII в. є чимало. Те освітлення, що дає матеріал, дозволяє визнати, що подібне явище почало виявляти себе ще за Хмельниччини.

Оцей вплив колективних форм в історії землеволодіння на Лівобережній Україні пояснює нам і основи сільських громад. Вони, як ми знаємо, склалися або з самого поспільства, або з поспільства та козаків. У пізніших документах XVII—XVIII в. ця відміна визначається.

На чолі поспільства стояв вїйт, на чолі товариства — козаків — отаман. Вказівки на це ми маємо в документах з часів Хмельниччини. Хоч би з кого складалася певна сільська громада, можна думати, що самоуправління в ній було розвинене. Ми не маємо, на жаль, ширших відомостей про взаємовідносини та впливи козацького управління на вїйта. Та можна думати, що козацьке управління країною чимало впливало й на сільську організацію, бо джерела виразно вказують, що людність показачилася ¹⁾). Безперечно, сільська організація за Хмельниччини розвинулася підо впливом революційного руху і вона в дальшому в 2 пол. XVII в. та в XVIII в. переживає кілька стадій. Та за Хмельниччини, коли, як ми бачили, не було розв'язане кардинально земельне питання, бо коли б гетьман радикально його розв'язав, це „могло б відвернути могутнє духовенство й міста“ від нього, як справедливо зазначає М. Слабченко. Тому не виникло відповідних умов, щоб широко закріпити ті права, що їх селяни неначе вже завоювали на початку революційних рухів. Отже в самій організації та в побуті при кожній спробі повернути старий шляхетський лад так само могли відновлюватися ці самі елементи старого ладу. Ця боротьба в сільській організації між новими елементами ладу та старим ладом пов'язана з ходом економічного життя, залежно від розв'язання питання щодо нової господарчої організації.

В. Мякотинъ, Очерки соціальної історії Малороссії, т. I, в. I, стор. 182. Про розуміння терміну „община“, який виник у В. Мякотіна підо впливом його народницьких поглядів і що зовсім не є обґрунтований, казали ми в вступі. З приводу цього у М. Слабченка „Організація господарства України...“ част. I, Од. 1923, стор. 70—1; М. Яворський („Нарис історії України“, ч. 2. X. 1924) на стор. 106 каже: „Колективне це землеволодіння-землеоброблювання, зґрунтоване цілком на умові, як слушно зауважує проф. Слабченко не було, проте „общиною“, як дехто думає, і не протиставляло себе хуторському індивідуальному землеволодінню“. Справді поняття „громада“ та „община“ різні.

¹⁾ У праці М. Слабченка „Малоруській полкъ въ адм. отн.“ зазначається, що міське управління впливало на ідею самоуправління у селян. „Считая городское устройство образцовым, малорусское крестьянство быстро устроило свое самоуправление по образцу городского“ (ст. 129). У розвідці Влад.-Буданова (Передвиженіє южнорусскаго населенія въ эпоху Богдана Хмельницкаго) („К. Стар.“, 1888, № 7, стор. 106—7) з приводу значіння назов „мѣсто“ та „мѣстечко“ зазначено: „Во всякомъ случаѣ для мѣсть и мѣстечекъ (безразлично) черта, отличавшая ихъ отъ сель и деревень на основаніи польскаго или литовскаго права, т. е. самоуправленіе и полное и неполное освобожденіе отъ частной власти, во времена Хмельницкаго, разумѣется, перестала быть отличительною, такъ какъ свобода распространена и на села и на деревни“. За головні чинники тут були революційний рух і козацький устрій, що існував вже перед Хмельниччиною, і був так само добре відомий селянам, міг так само чимало впливати на розвиток сільської організації. Цього доповнення та виправлення потребує гадка М. Слабченка.

Визволившись, таким чином, з-під „людської кормиги“, почувши себе незалежним від панської влади, селянство потрапляє незабаром у сферу влади організованих суспільних груп духівництва та козацької старшини. Ці групи, охороняючи інтереси економічного життя свого господарства, як ми бачили, роблять спроби поновити послушенство або утворити його наново там, де його ще не було.

Селянство починає проти цього боротися. Про це ми маємо багато джерельних відомостей, але можна думати, що чимало їх до нас і не доходило. Форми боротьби були різні; вони виявилися на території різних володінь.

Отож у Густинському монастирі ще з 1648 р. Богдан Хмельницький наказує сотникові та отаманові Прилуцькому піймати та покарати „своєвольців“, що зробили напад на монастир. Р. 1649 в універсалі на ім'я Прилуцького полковника наказується, нехай би він козаків та селян Мацієвських „смирил“, бо вони були „непослушни“ монастиреві¹⁾.

Справді, селянство було невдовслене, що старі порядки відновлено не тільки на монастирських, а й на інших землях. Ми вже підкреслювали, що 1650 р. такі спроби відновлення є. Яскраво про це свідчить московський піддячий Тимофій Масалітін 1650 р. „А за рекою де Днепром и на цей стороне Днепра паны и старосты и державцы и урядники в свои именія приѣхали и владѣють по прежнему хто чѣм наперед сего владѣль“²⁾. Та очевидячки, тут було далеко не так спокійно. Зберігся універсал прилуцького полковника Тимоша Носача 1650 р. (квітень) у московському перекладі; в йому наказується, щоб у шляхетських маєтках та в державах панських перестали робити наїзди свавільні, торговим та купецьким людям не чинили шкоди, а поспільства, щоб не баламутили. Пізніш на ім'я чернігівського полковника маємо наказа 1650 р. (травень) від Богдана Хмельницького, де зазначається, що в Любечу зібралася сила свавільних людей; треба переймати старих „заводчиков“ та надсилати їх до Києва. У зв'язку з цим вже з цього часу починається рух людности за московський кордон. Подібне становище на Правобережжі викликає рух відсіля на Лівобережжя, де були дуже сприятливі умови для повстання. Про це маємо відомості з Киселевих листів³⁾. У листі того таки 1650 року (серпень) Миколи Потоцького зазначено, що „хлопи“ по-старому бунтують у його Ніженській волості й „послушенства“ віддавати не хочуть.

Восени 1650 р. рух проти панських порядків на Задніпрянщині набрав широких розмірів. Це було на півночі Лівобережжя, було і на півдні⁴⁾. Правда, дехто з старшини й сам гетьман намагались були це спинити, але це незав-

¹⁾ А. Лазаревскій, Опис. Старой Малор., ч. III, стор. 395.

²⁾ Польські справи 1650 столб. I ст. 283 (М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, ч. I, стор. 16).

³⁾ Plebs tyranidem nie mogąc cierpieć a ze ich o bunty u rzucanie się na panow na kilku miejscach karano gardłem ruit za Dniepr, y ia nie wiem, kto tam iusz zostaie (М. Грушевський, *ibid.*, стор. 20—3, 38).

⁴⁾ *Ibid.*, ст. 73, 78—9.

доволення селянське поділяли й окремі полковники (напр. Нечай), тому ситуація була дуже складна. Вона погіршується після поразки під Берестечком та Білоцерківської умови, що її фактично так само переведено серед незадоволення селян.

Польське військо рушило на Задніпрянщину. Разом із ним знов пішла сюди шляхта, щоб відбирати повинності та податки, стацію та відновлювати свої тут права. Р. 1651 Калиновський із військом став на Задніпрянщині та Задесенню, а литовське військо на Стародубщині. Людність почала тікати на вільні місця. „Козацтво“, — каже козацький літопис р. 1651, — „зась, зостаючое в городах, волно сходили з тихъ городовъ, кидаючи набитки свои, у городи ку Полтавѣ и там слободи посажовали, а инніе на кгрунтах московскихъ слободи посажовали, не хотячи з жолнѣрами зоставати и стацеи онимъ давати, бо незносную стацію брали“¹⁾. З цим часом зв'язується заснування на Слобідській Україні — Сум, Лебедина, Харкова, Острогоського та Ізюма²⁾, значніших осередків цієї території.

Богдан Хмельницький робив спроби забезпечити спокій та послух польському військові та шляхті. Це видно, прим., з його універсалу 1652 р. на ім'я Ст. Пободайли, де зазначається: „А если бы якие бунтовники всчинали бунти, нехай о тым вѣдають, же без похибы горлом караны будут. Бо уже войско за тых свовольныхъ не будетъ вадитись. Подданные зась абы панамъ своимъ вшелякую отдавали повинность, иначе не чинячи“. Поляки почали закріплювати вже свої впливи на Чернігівщині та на території кол. Вишневецьчини, але це доводилося їм робити серед повстань, утікання людности тощо. Кисіль про ці моменти добре знає й підкреслює їх у листах до Потоцького. Він відзначає, що під Любечем зібралось військо та мало раду. До Чигирина воно послало Пободайлу. На Ніженщині тривали заколоти далі. Задніпрянська людність (козаки, хлопи) хоче покинути свої оселі та йти за Полтаву на Мерл, до московського кордону. Тут Кисіль зазначає. „Але коли вибрати з злого, то хоч і се шкода нам всім, ліпше аби вони геть пішли, ніж би (мали) тут шаліти й колотити“. Становище на Задніпрянщині ускладнилось після тієї різанини у Липовому та Рябусі, що її вчинили поляки. Потік людности на Слобожанщину та за московський кордон значно більше³⁾. Цілком справедливо зазначає акад. Д. Багалій, що перші „достовѣрныя свѣдѣнія обь основаніи переѣзжими черкасами городовъ и слободъ относятся къ 1652 г.“⁴⁾. В польських справах 1652 р., що переховуються у московському

¹⁾ Лѣт. Самовидца ст. 29, Лѣт. Грабянки, стор. 111—112.

²⁾ Д. Багалій, Очерки изъ истории колонизации и быта степной окраины Московскаго гос., т. I. М. 1887, стор. 391—2.

³⁾ М. Грушевський, *ibid.*, стор. 410, 411, 382, 414.

⁴⁾ Д. Багалій, *ibid.*, стор. 416. Тим самим можна тепер відкинути погляд М. Костомарова, що початок „колонізації“ бачив зараз таки по Берестецьким погромі і цей процес дуже хронологічно скоротив. „Менше чымъ въ полгода, на пространствѣ отъ Путьвля до Острогоска появились многія слободы, изъ которыхъ образовались города и богатые мѣстечки: Сумы, Лебединь, Ахтырка, Бѣлополье, Короча и пр. Иные подвигались къ югу, въ глубину степи по рѣкамъ Донцу, Удамъ, Харькову, Коломаку. Въ числѣ слободъ былъ нынѣшній Харьковъ“.

архівосковищі, є чимало звісток про цей рух на Слобожанщину. Отож з міста Костянтінова, з Конотопу вийшла людність до Путивля та Сівського. На Глухівщині після повстання сотник глухівський Сахно та Чорне Лихо перейшли до території Сівського „уѣзда“. За відомостями від Киселя перейшло до 20.000 „своєвільних хлопів“ на царську сторону¹⁾. У степових просторах тодішньої Московської держави утворюються нові поселення; людність завоює свій новий устрій, придбані по революції погляди.

На Слобожанщину та за московський кордон після 1651 р. вийшло багато людности, під цей час цю територію значно почали залюднювати. Тільки ж не треба забуватись, що частина української людности пішла на Низ, на територію запорізьких степів на степові уходи, на рибу та звіра. Не тільки ці умови життя — повернення шляхетських порядків тощо але, й неврожай сприяв тому, щоб людність тікала. Отож збереглися відомості, що до 12.000 д. пішло на Запоріжжя. Польські джерела зберегли відомості, що незабаром по Берестечку сам Богдан Хмельницький хотів був іти на Запоріжжя²⁾. Пізніш, як відомо, Запоріжжя відмовилося присягати в 1654 р. московському цареві. Сюди пішов Іван Сірко, що належав до групи козацької старшини, ворожої умовам об'єднання України з Москвою³⁾. Але людність бореться проти відновлених шляхетських порядків не тільки тим, що переходить на інші місця, не тільки „потянулись переселенцы по давно указанному для славянъ направленію съ Запада на Востокъ“, як це підкреслює С. Соловйов⁴⁾, але на Україні, на Правобережжі та Лівобережжі, відбувалася вперто й інша боротьба проти нових порядків.

Людність сама ховала своє майно, нищила хати, угонила худобу та вивозила хліб, сіно, овес в укріплені містечка. На Задніпрянщині, як і по Дністру та Богу, українська людність ховалася по ярах, лісах, отже шляхтичеві не можна було пройти без військової команди. Почалися по різних місцях повстання. Біля Лубень селяни повстали під керівництвом якогось Бугая, коло Ніженя з'явилося сильне військо з Лукіяном Мозиром на чолі. У Мирго-

(Богдан Хмельницький, III, 1884 стор. 5). Ці „півроку“ безперечно дуже короткий термін: процес залюднення Слобідської України тривав довше. М. Сумцов визначає його в 30 років. „Слобожане“ ст. 13 (X. 1913). Так само акад. Д. Багалій, Історія Слобідської України (X. 1918), стор. 20—31.

У „Краткомъ описаніи Малороссіи“ зазначено (Лѣт. Самовидца 234 ст. з передмовою Ор. Левичького) „Тогдажъ Хмельницькій, ожидая угоднаго къ отмщенію времени позволиль утѣсняемому отъ ляховъ народу волю сходитъ ис городовъ къ Полтавщинѣ и за границу въ Великую Россію на житье, и изъ того времени почали сѣдять Сумы, Лебедин, Харьков, Ахтирка и иные, слободскіе мѣста ажъ до Дону козацкимъ народомъ“.

¹⁾ М. Грушевський, *ibid.*, ст. 414—415.

²⁾ Н. Костомаровъ, Богданъ Хмельницькій. Вид. 4, II (1884) стор. 394, в. III (1884) стор. 88. Не можна погодитися з думкою акад. Д. Яворницького (Історія запор. козаковъ, 2. стор. 244), ніби тільки голод гнав людність на Низ. Зазначені вище економічні та соціальні умови мали тут великий і головний вплив. На жаль, збереглося мало джерельних відомостей, щоб цілком уявити, який колонізаційний рух був на Запоріжжя. Безперечно цьому рухові перешкоди чинили татари, але він був.

³⁾ Костомаровъ, *ibid.*, стор. 158.

⁴⁾ С. Соловьевъ, Історія Россіи, т. X, стор. 301—2 (СПБ 1860).

родському полку людність теж повстала та й побила поляків¹⁾. Хвиля повстань зростає 1652 р. в зв'язку з Батозькою кампанією. У літопису Самовидця відзначено: „И в томъ року знову по городахъ много пановъ пропало, которіе на свои маестности понаездили были; бо знову оныхъ посполство позабывало, и козаки, щоб уступили были з своихъ дворовъ, знову ся понаворочали“... „Того ж часу и року из Сѣвери тоестъ из Стародубова, Почепова, Мглина, Дрокова, жолнѣровъ выгнало посполство сами тихъ городовъ, много оныхъ погромивши“²⁾. Про це повстання збереглися спомини в українських народніх піснях³⁾. Такий характер селянської боротьби лишається надалі за Хмельниччини та й пізніш. Козацька старшина та гетьман далі вже певніше виявляють окремі інтереси поспільства та козаків. У Костомарова наведено уривок з універсалу Богдана Хмельницького по Батозькій кампанії, де він заявляє, що, це мовляв, вигадки, буцім то він видав наказа нищити шляхту та урядовців на Україні, що він, навпаки, раніш наказував не робити шкоди панам. „Нехай кожний з свого тішитися, нехай кожний свого глядить“: козак своїх вольностей, а ті, що не вписані до реєстру, мають служити панам та платити десятку копу з панських ланів⁴⁾. Ми вже згадували про інші універсали щодо відновлення послушенства селян. Ясно, що це все не могло завдовольнити селянства. Воно вийшло з Хмельниччини незадоволене й провадить далі в 2-ій пол. XVII в. боротьбу за свої права, що їх завоювало на початках революції. Тимчасом форми розвитку економічного життя та класові стосунки за Хмельниччини накреслили напрям щодо формування класи старшини та закріплення становища духівництва та представників класи капіталістів, що народжувалася. „Експропріяція сільсько-господарського продукента, збезземелення селянина є основа цього процесу. Його історія в різних країнах має неоднакове обмалювання переходить різні фази в різноманітному порядку і різними історичними добами“⁵⁾. Це явище пережила Лівобережна Україна в 2-ій пол. XVII в. та XVIII в. з відповідними історичними умовами життя, відмінними та характерними тільки для неї рисами.

¹⁾ Н. Костомаровъ, Богданъ Хмельницькій (1884), т. III, стор. 10—11.

²⁾ Самовидецъ, стор. 31—3. Так само у Н. Костомарова, ib., стор. 35—37.

³⁾ „Ист. пѣсни“, т. II, в. I. Антоновича й Драгоманова (К. 1875), стор. 110—116.

⁴⁾ Н. Костомаровъ, стор. 37. Цікаво порівняти це з зовсім протилежним висвітленням ролі Богдана Хмельницького в народній думі:

То вже ж Хмельницький до козаків приїзжає
словами промовляє:

Гей, нуте, діти, по три, по чотири з куренів
вставайте!

І до дрючків і до оглобель хватайте,

І ляхів-панів, у нічку у четвереньку, так як
кабанів заганяйте!..“

(Ист. пѣсни, т. II, в. I, стор. 115, Максимовичъ, Укр. думи, стор. 74). Тут Богдана Хмельницького ідеалізовано, тимчасом постає його в світлі тогочасних свідощів (напр. універсали) накреслюється, як оборонця владущих кіл.

⁵⁾ К. Марксъ, Капитал, т. I. М. 1909, стор. 677.

МИКОЛА ПЕТРОВСЬКИЙ.

УКРАЇНСЬКІ ДІЯЧІ XVII ВІКУ.

II¹⁾.

РОМАН РАКУШКА-РОМАНОВСЬКИЙ²⁾.

Роман Ракушка-Романовський це одна з дуже цікавих і важливих постатей на Україні в другій половині XVII в.

В історії України Р. Ракушка залишив дуже значний важливий слід, що й вимагає від нас докладно розглянути його біографію.

Р. Ракушка відіграв значну роль в історії України, як політичний діяч, особливо за гетьманування І. Бруховецького. Окрім того Р. Ракушка виступає перед нами й як автор т. зв. „Літопису Самовидця“³⁾, цього найважливішого з „козацьких“ літописів XVII—XVIII в.

Те, що Р. Ракушка був видатний діяч України XVII в., постать його й привабила до себе відомого дослідника минулого України—В. Модзалевського.

1913 року вийшла між люди розвідка В. Модзалевського „Романъ Ракушка, одинъ изъ дѣятелей Руины“⁴⁾. У цій розвідці В. Модзалевський, притягнувши досить як друкованого, так і архівного матеріалу, а так само й відповідних праць, на підставі їх ґрунтовно розглянув життя й діяльність Р. Ракушки. Наприкінці розвідки В. Модзалевський видрукував кілька архівних документів.

Потім у своїй праці „Малоросійській Родословникъ“, трактуючи про родину Ракушок-Романовських, В. Модзалевський приділив досить уваги й особі Р. Ракушки⁵⁾.

Цими дослідями над життям та діяльністю Р. Ракушки В. Модзалевський не припинив своєї праці в цьому напрямкові, а продовжував її й далі, використовуючи дедалі нові матеріали. В наслідок цього з'явилася 1919—1923 р. розвідка В. Модзалевського „Перший військовий підскарбій (1663—1669)

¹⁾ Першу студію цієї праці „Тиміш Цицюра“ вміщено в „Записках Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук“, кн. XXIV.

²⁾ Ця студія є витяг з монографії про Літопис Самовидця, що її автор цих рядків готує до друку.

³⁾ Про те, що Р. Ракушка був автором Літопису Самовидця, див. автора цих рядків: До питання про певність відомостей Літопису Самовидця й автора літопису (Романа Ракушку-Романовського), Записки Ніжинського Інституту Народньої Освіти кн. VI, 1926 р. (й окремо), В. Романовський, Хто був „Самовидець“? Україна, 1925, кн. 5, проф. О. Оглоблін, До питання про автора Літопису Самовидця, Записки Істор.-Філолог. Відділу УАН, кн. VII—VIII, 1926 р. Ще раз я маю розглянути це питання в монографії про Літопис Самовидця.

⁴⁾ Труды Черн. Губ. Архивной Комиссии, в. X, Черниговъ 1913, с. 17 і д.

⁵⁾ М. Модзалевський, Малоросійській Родословникъ, т. IV, Київ, 1914, с. 247—248.

Роман Ракушка (Нарис його життя та діяльності)¹⁾. У цій розвідці В. Модзалевський дав ще більш, порівнюючи з попереднім, даних про життя та діяльність Р. Ракушки.

Це ті досліді В. Модзалевського, щодо особи й діяльності Р. Ракушки²⁾.

Дарма що в них ми маємо досить матеріалів до життя й діяльності Р. Ракушки, все ж я вважаю за необхідне подати й собі огляд життя й діяльності Р. Ракушки. За необхідне я маю це тому, що поперше, на мій погляд, у Модзалевського не зовсім вірно оцінювано політичне обличчя Ракушки, зокрема його політичну ролю за І. Бруховецького, подруге ж я знайшов як у друкованих матеріалах, так і в архівних справах, деякі важливі й цікаві дані до життя й діяльності Р. Ракушки, у студіях В. Модзалевського не використані.

I.

Про те, коли саме народивсь Роман Ракушка, я певних даних не знайшов. Оскільки ж пізніш 1701 р., в кінці свого життя Р. Ракушка пише свого тестаменту в роках „подейшлихъ близко осмидесятъ“, треба вважати, що В. Модзалевський має цілковиту рацію, коли каже, що народився Р. Ракушка десь коло 1623—1625 рр.³⁾

Про місце його народження певних даних так само я не знайшов. У своєму тестаменті Р. Ракушка каже тільки, що батько його, прийшовши до Ніженя на слободу, „лозу рубавъ и березя и тамъ ея будовал“. Оскільки ж Ніжень почато залюднювати близько 1620—1624 рр.⁴⁾, коли приблизно й народивсь Р. Ракушка, то немає нічого неможливого, що він і народивсь у Ніжені⁵⁾.

Звідкіля ж прийшов до Ніженя на слободу батько Р. Ракушки — Онисько Ракушка, — ми так само напевне не знаємо. Оскільки ж у Реєстрах 1649 р. в полку Гуманському, в сотні Романовській стоїть козак „Данило Ракуша“⁶⁾, як звався іноді й Р. Ракушка, а так само беручи на увагу, що Р. Ракушка звався ще й Романовським і потім, після своєї еміграції на Правобережжя оселивсь у близькому від Романівки Брацлаві, — нема нічого неможливого і в тому, що батько його прибув до Ніженя з Правобережжя, з Гуманщини, коли не з самої Романівки. Так само не можемо ми з певністю встановити,

¹⁾ Записки Історично-Філологічного Відділу УАН. кн. I, с. 18 і д., кн. II—III, с. 29 і д.

²⁾ Окрім студій В. Модзалевського, ми маємо про Р. Ракушку ще спомини в різних історичних працях, як от М. Костомарова, С. Соловйова, В. Ейнгорна й ін., але я їх тут не розглядаю, оскільки ці автори тільки побічно торкаються особи Р. Ракушки.

³⁾ В. Модзалевський, Перший підскарбій..., Записки I, 19.

⁴⁾ А. Лазаревській, Описаніє Старой Малороссіи, т. II, Полкъ Нѣжинскій, Київ 1893, с. 51. Моя студія, Надання м. Ніжину Магдебурзького права у 1625 році; Збірник Чернігів і Півн. Лівобережжя, Київ, 1928, с. 301.

⁵⁾ Пор. В. Модзалевський, Перший підскарбій..., Записки I, 19. Висновок В. Романовського, що Р. Ракушка був родом з Ніженя, заснований на вищенаведеному виразі в тестаменті Р. Ракушки (В. Романовський, Хто був „Самовидець“?, 61—62), являється також на мій погляд гіпотезою.

⁶⁾ Реєстр всего войска Запорожскаго., Москва, 1875, с. 151.

до якого з станів тодішнього суспільства України належав Р. Ракушка своїм походженням.

Правда, пізніш 1693 р. син Р. Ракушки — Іван зветься „урононый панъ Іванъ Романовский“¹⁾, а сам Р. Ракушка 1655 й 1665 рр. уживав герба на печатці²⁾, що наче б то може бути за довід на те, що Ракушка з шляхтичів. Але ж ці вищенаведені моменти не можуть бути за переконливий довід на те, що Р. Ракушка був шляхтич зроду. Ми маємо за Хмельниччини, що полковник Чернігівський М. Небаба, що не належав до шляхетства й якого сучасник Рудавський зве людиною темного походження, „homo sine nomine, sine tribu“³⁾; вживав на своїй печатці герба⁴⁾. До того ж Р. Ракушка 1655 р. уживав на печатці герба: хрест на щиті й дві літери Р. Р., а 1665 р. на гербі Ракушки був рак та літери Р. Р.⁵⁾, а це свідчить, що за цих часів Ракушка виробляв собі герба, отже не був раніш шляхтичем, не належав до певного шляхетського гербу. Щождо титулування сина Р. Ракушки „уроженый“, мусимо завважити, що це теж не свідчить за шляхетське походження Ракушок. У листі М. Вишневецького 1670. р. до Д. Многогрішного останній зветься „урожденний“⁶⁾, дарма що йому закидувано, що з його „мужичий син“.

Оскільки ж Р. Ракушка у своїй діяльності, як про це є нижче, тримавсь політики „значного“ козацтва, треба вважати за можливе, що він і родом був козак.

Роман Ракушка виступає перед нас у документах переважно з прізвищем „Ракушка“, але ж часто ми маємо це прізвище дуже попсованим. Тут зустрічаємо ми, наприклад, Р. Ракушку, як „Романъ Роскущенко“⁷⁾, й „Романъ Рѣкущенка“⁸⁾, й „Роман Ракущина“⁹⁾, або „Роман Рокущина“¹⁰⁾, й „Роман Рокушко“¹¹⁾, й „Романъ Ракуша“¹²⁾. Звуть його джерела як „Романа Ракошку“, або „Романа Рокушина“¹³⁾. Та й сам Ракушка підписавсь на одному документі „Рекушка“, що В. Модзалевський уважає за довід на те, що він уважав прізвище „Ракушка“ за образливе для себе й бажав його змінити¹⁴⁾.

¹⁾ Актовая книга Стародубського городского уряда 1693 года, Черниговъ 1914, с. 84.

²⁾ В. Модзалевський, Перший підскарбій..., Записки..., I, 23—24.

³⁾ L. Rudawski, Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque.. Warsaviae et Lipsiae 1755, с. 32.

⁴⁾ Акты ЮЗР III. СПб, 1861, дод. № 85, с. 120.

⁵⁾ В. Модзалевський, Перший підскарбій..., Записки... I, 23—24; останній герб довго й уживано потім до кінця XVIII в. в роді Ракушок-Романовських.

⁶⁾ Акты ЮЗР. IX. СПб. 1878, № 72, с. 293.

⁷⁾ Реестра всего войска Запорожскаго..., 321.

⁸⁾ Акты ЮЗР, VII. СПб. 1872, № 121, с. 369.

⁹⁾ Дневальные Записки Приказа Тайныхъ Дѣлъ, Москва, 1908, с. 36.

¹⁰⁾ Труды Чернигов. Предв. Комитета..., Черниговъ, 1908, с. 117.

¹¹⁾ Древлехранилище Централхива РСФСР (Москва), Архив Минист. Иност. Дел, Дела Малоросс., 1670 г., № 33 (в дальших покликуваннях на фонди цього архіву зазначитиму тільки його фонд і відділ).

¹²⁾ Переписка Нѣжинскаго воеводы Ивана Ивановича Ржевскаго съ Московскимъ Правительствомъ 1665—1667 г., Черниговъ. 1901, с. 32, 42.

¹³⁾ Акты ЮЗР. XV. СПб. 1892. № 10, с. 443, 446.

¹⁴⁾ В. Модзалевський, цит. праця, Записки... I, 23, II—III, 45—46.

Треба ще гадати, що в багатьох з наведених випадків ми маємо справу й з попованим прізвисьмом Ракушки¹⁾.

Окрім прізвиська „Ракушка“ (з різними відмінами) виступає перед нас Р. Ракушка ще й з прізвисьмом „Романовський“, або як „Ракушка-Романовський“. Чому й коли він став уживати цього прізвиська — напевне встановити неможливо. Будь-що-будь, вже 1654 р. ми бачимо, що Ракушка вживає прізвисьмо „Романовський“²⁾.

Так само невідомо, чи був у якому родинному зв'язку Р. Ракушка з Василем Романовським, ніженським мешканцем в 50 рр. XVII в.³⁾, чи ні.

Уперше зустрічаємо Р. Ракушку в козацьких реєстрах 1649 р., де він виступає в першій полковій сотні Ніженського полку, як козак „Романъ Роскущенко“⁴⁾. У цьому прізвисьці й О. Лазаревський й В. Модзалевський цілком слушно вбачають Р. Ракушку⁵⁾. Те, що Р. Ракушка належав до першої полкової сотні Ніженського полку, що до неї ввіходили визначніші представники ніженського козацтва, які згодом відгравали не абияку роль в історії Ніженського полку, свідчить, що Р. Ракушка вже за тих часів визначавсь через свої здібності, хоч і не був поважного віку⁶⁾. Незабаром уже за Хмельниччини Р. Ракушка починає відгравати помітну роль в адміністрації Ніженського полку. Ми зустрічаємо Р. Ракушку 1654 й 1655 рр. як діяча в галузі фінансового управління полку. Тут Ракушка титулується „ревизоромъ скарбу войскового“ й „дозорцей скарбу войскового в полку Нѣжинскомъ“ й керує

¹⁾ Відомий філолог акад. Аг. Кримський, розглядаючи довгі ймення на *ша*, зазначив, покликаючись на залежного від Самовидця Рігельмана, що в XVII в. „жилъ въ Брацлавѣ протопопъ Ракуша, — имя, напоминающее летописное имя Ракоша (поклик. на Іпатський літопис, 341 й Соловйова, вид. 1869, II, 230), а если ударение на „Ра“, то и совпадающее съ нимъ“. При цьому дослідник додає, що „имя „Ракуша“, впрочемъ, не характерно и можетъ быть исключено изъ нашего списка“. (А. Крымскій, Филологія и Погодинская гипотеза. „Кіев. Старица“, 1898, № 9, с. 240 і д.).

²⁾ В. Модзалевскій, Романъ Ракушка..., Труды Черн. Губ. Арх. Ком., в. 10, 48—49, й ого ж, Перший підскарбій..., Записки..., I, 23. Те, що Р. Ракушка 1654 р. вживав прізвисьмо „Романовський“, суперечить повідомленню М. Костомарова, що Ракушка 1670 р. з'явивсь до Царгороду „подъ именемъ Романовскаго“ й повід. В. Ейнгорна, що 1670 р. до Царгороду прибув Ракушка, „называвшійся уже Романовскимъ“ (Н. Костомаровъ, Руина. Собр. соч., кн. VI, СПб, 1905, с. 163. В. Эйнгорнъ, Очерки изъ истории Малороссіи въ XVII в., Москва, 1899, с. 696). З цих повідомлень і утворюється вражіння, ніби Ракушка почав зватися Романовським тільки близько 1670 р.

³⁾ Напр., Обзоръ нѣ Румянцевской Описи..., вып. II, Черниговъ, 1867, с. 180—181. А. Л-ій, Орывки изъ Нѣжинскихъ Магистратскихъ книгъ 1657—1674 годовъ, Черниг. Губ. Вѣдомости 1887, № 51, с. 4. В. Модзалевскій, Перший підскарбій..., Записки, I, 23.

⁴⁾ Реестра всего войска Запорожскаго..., 321.

⁵⁾ А. Лазаревскій, Полкъ Нѣжинскій, §1. В. Модзалевскій, Перший підскарбій..., Записки..., I, 19. Окрім того у малопевного Граб'янки в списі козацьких полків і полковників за Б. Хмельницького маємо „Городъ Сосница, а въ немъ Полковникъ Леонтій Рукашка“ (Лѣтописьъ Григорія Граб'янки, Кіевъ, 1854, с. 267); в цьому Рукашці М. Максимович бачив Ракушку, зазначивши, що в Сосниці такого полковника не було (М. Максимовичъ, Собр. соч. I, Кіевъ, 1878, с. 228).

⁶⁾ В. Модзалевскій, Перший підскарбій..., Записки..., I, 19—20.

переважно млинарськими справами полку¹⁾. Коли саме Р. Ракушка залишив цю посаду — нам напевно невідомо, але вже в травні 1657 р. ми бачимо його тільки козаком і мешканцем м. Ніженя, уряду ж він уже не посідає²⁾. Щождо причин, чом Р. Ракушка залишив цю посаду, то В. Модзалевський гадає, що це трапилося тому, що починаючи з 1656 р. полковникував у Ніжені замість Василя Золотаренка, що заступив на цій посаді свого брата Івана, який загинув на війні, Гр. Гуляницький. Новий полковник мав свого довіреного полкового підскарбія, що й заступив Р. Ракушку на цій посаді³⁾. На мій же погляд Р. Ракушку скинено з посади підскарбія трохи з іншої причини. В. Золотаренко мусів був залишити посаду полковника в Ніженському полку в зв'язку з тим, що козацьке військо відступило від Старого Бихова за наказом В. Золотаренка усупереч тодішній військовій ситуації. З приводу цього відступу уряджено й спеціальне слідство. Призначено окрему комісію в складі представників від Б. Хмельницького й од московського уряду⁴⁾. Р. Ракушка обіймав свою посаду в Ніженському полку за І. Золотаренка й був до нього близький. Адже, як цілком слушно завважив В. Модзалевський, за тих часів не тільки гетьмани, а й полковники не відокремлювали свого власного скарбу від скарбу військового й тому, звичайно, Ракушка був за довірену особу в Івана Золотаренка, а потім і в його брата Василя, що провадив далі політику свого брата. Те, що полковника В. Золотаренка усунено з посади з-за вищенаведеної причини, звичайно, повинно було відбитися й на особах, близьких до його політики, а до таких осіб належав і Р. Ракушка. Оце й було, на мій погляд, за головну причину, чом Р. Ракушку усунено з адміністративної посади в Ніженському полку.

Якийсь час по цьому ми не знаходимо відомостей про життя й діяльність Р. Ракушки.

Тимчасом на Україні розвивалися події, що в основному зводилися до загострення класової боротьби між „можнейшими“ й „черню“ до бажання „можнейших“ відірватися від Москви. Адже її політика зводилася на те, щоб перетворити Україну на свою колонію, у своєму рухові до Чорного моря. Отже вона навмисне роз'яструвала й використовувала для цього класові суперечки на Україні між „можнейшими“ й низами українського суспільства, що й хотів використати московський торговельний капітал. Коли опозиція низів українського суспільства політиці „можнейших“ набула значних розмірів і повстання низів української людности під приводом Полтавського полковника М. Пушкаря набуло значних розмірів, тодішній гетьман України І. Виговський, що репрезентував класові інтереси верхів українського козацтва — старшини, бажючи приборкати небезпечний для них рух Пушкаря, звернувся по допомогу до колишнього спільника України — до Криму. Крим охоче пішов на пропози-

¹⁾ В. Модзалевський, Перший підскарбій..., Записки..., I, 20 і д.

²⁾ В. Модзалевський, Там же, 25.

³⁾ В. Модзалевський, Там же, 25.

⁴⁾ Акты ЮЗР. III, №№ 351–352, с. 519 і д., моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця..., 40–41.

цію І. Виговського поновити колишню спілку й навесні 1658 р. відбувся біля Чигирини з'їзд гетьмана І. Виговського й козацької старшини з представником Криму — Карамбеем. На цьому з'їзді поновлено спілку України з Кримом. У літопису Самовидця ми маємо, що після з'їзду І. Виговського з Карамбеем І. Виговський послав Ніженських сотників Р. Ракушку й Л. Бута, щоб привести до присяги про спілку татарських мурз і орди, що були на Цибульнику. У присутності цих посланців Карамбей, мурзи й орда й виконали присягу „на братерство“¹⁾. Інших джерел, щоб перевірити цю звістку в літопису Самовидця, що автором його був Р. Ракушка, я не знайшов. За посереднє ствердження цього Самовидцевого оповідання може бути те, що в складі тих українських полковників, що присягали Карамбееві під час цих подій, був і полковник Ніженський²⁾, а з ним міг бути й Р. Ракушка. Окрім того, що Р. Ракушка й Л. Бут були активні діячі політики І. Виговського, на користь цього може свідчити побічно й те, що 1659 р. Р. Ракушка обіймав високу посаду полкового судді, як про це буде далі, а Л. Бута ми 1659 р. зустрічаємо полковником у Глухові³⁾. Що справді був близький Ракушка до політики І. Виговського, це стверджує ще й те, що згодом у Москві через оцю близькість до Ракушки ставилися вороже, як про це буде далі. Тому, беручи все це на увагу, й треба вважати за цілком можливе, що Р. Ракушка брав участь і в зазначених у Самовидцевому літопису подіях — спілці І. Виговського з Кримом.

Про життя та діяльність Р. Ракушки за часи починаючи від цієї спілки І. Виговського з Кримом й аж до осені 1659 р. жадних даних я не знайшов.

Зустрічаємо ми Р. Ракушку вже восени 1659 р. За цих часів між весною 1658 р. й осінню 1659 р. на Україні відбулися значні події. Відколи приборкано рух суспільних низів, що на чолі його стояв М. Пушкар, І. Виговський й значне козацтво почали ще активніше провадити свою клясову політику як щодо зовнішніх, так і щодо внутрішніх сторін життя України. У наслідок цієї політики повстали відомий Гадяцький трактат 1658 р., що є за яскраву пам'ятку клясових вимог верхів українського суспільства, й отверта боротьба України проти Москви. Здавалося, що після цього Гадяцького трактату й після розгрому московського війська під Конотопом 1659 року становище І. Виговського, що репрезентував ці кола значних, зміцнилося. Але ж на Україні ситуація стала складатися так, що привела до краху Гадяцького трактату. Серед значних розпочавсь розкіл. Велика, більша частина була незадоволена з політики І. Виговського й його партії. У тих поступках,

¹⁾ Літопись Самовидца, Київ, 1878, с. 54.

²⁾ Акты ЮЗР XV, № 6, с. 271, пор. № 2, с. 78. Л. Кубаля в оповіданню про ці події союзу І. Виговського з Кримом (джерел свого оповідання цей дослідник не вказує, але помітно, що його оповідання залежить від Самовидця), вказує, що Карамбей після з'їзду з Виговським повернувся до свого табору з двома полковниками, що мали відібрати від татар присягу (L. Kubala, Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657—1660, Lwów, 1922, с. 100).

³⁾ Акты Моск. Государства, II, СПб, 1894, № 1138, с. 666—667.

що І. Виговський зробив Польщі, певніш польському магнатству, вони бачили порушення своїх класових інтересів. Окремі впливові представники значних ворогували з Виговським через особисті мотиви. Поспільство ж, міщанство й рядове козацтво бачили в Гадяцькому трактаті й політиці Виговського зверхність Польщі над Україною й через це більше погіршення своєю економічно-соціального становища¹⁾. Все це й призвело восени 1659 р. до повстання на Лівобережжі й Правобережжі проти І. Виговського й його партії й до скинення Виговського з гетьманства.

За одне з міст України, де виникло повстання проти І. Виговського, був Ніжень, і тут ми й зустрічаємо знов Р. Ракушку. У Ніжені відбулося повстання проти І. Виговського, його залогу в цьому місті було перебито й до Ніженя, на прохання представників цього міста, прибули уповноважені від керманича московським військом на Україні кн. О. Трубецького, щоб привести ніженську людність до присяги, а далі й військо Трубецького рушило на Україну, щоб знов приєднати Україну до Москви.

Серед керманичів руху проти Виговського на Лівобережжі не було єдності в питанні щодо політики супроти Москви. Коли Т. Цицюра, що керував повстанням проти І. Виговського на Лівобережжі, на Переяславщині, був прихильник політики безумовної покірності Москві²⁾, такої ж політики тримавсь і відомий Ніженський протопоп М. Филимонович³⁾. У Ніжені ж були прихильники злуки з Московією, але на певних умовах, що забезпечили б класові інтереси „значних“. До цієї групи належав і В. Золотаренко, що знов став після повстання в Ніжені проти Виговського полковником у Ніжені. Ця партія виявила свої постуляти під час присяги цареві в Ніжені. У документі про цю присягу маємо оповідання московського представника, що „какъ де онъ Иван в Нѣжинѣ приводилъ к вѣре полковника Василья Золотаренка и черкас и мѣщан и он де Василей ему Ивану говорилъ, чтоб ему Ивану присягать имъ и оно де Иван ему Золотаренку сказал, что в Московском государстве того не повелось что противъ присяги присягу чинить и ему де и такова образца учинить не мочно. Да в то же время прилучился черкашенин, а сказался, что он околничому Ивану Оѳонасьевичу Гаврилеву крестникъ и он де имъ сказал то ж, что тово в московскомъ государстве не повелось, что противъ присяги присягу чинить, и онъ де Василей после того й учоль присягать“⁴⁾. Видко В. В. Золотаренко тут вимагав, подібно, як це

¹⁾ Пор. В. Герасимчук, Виговський і Юрій Хмельницький (відбитка з Записок Наук. Тов. ім. Т. Шевченка), 17 і д.

²⁾ Докладніш про це моя студія, Українські діячі XVII в., I, Тиміш Цицюра с. 89 і д.

³⁾ В. Эйнгорнъ, Очерки..., 134 і д.

⁴⁾ Москов. Архив Мин. Юстиции, Малороссийский Приказ, столб. № 5843/32, л. 126. Цей листок знаходиться в стовпці без зв'язку з іншими листками й є, як видно, уривок з звідомлення московського представника, що приводив людність Ніженя до присяги цареві. Хто ж був цей „Іван“, що приводив Ніженський люд до присяги цареві, напевно встановити неможливо. Це був або Іван Жідовінов, або Іван Зубов, що були при присязі ніженців цареві (Акты ЮЗР. IV. СПб. 1863 № 115, с. 248).

робили Б. Хмельницький й козацька старшина в Переяславі 1654 р., щоб московський представник заприягсь за царя, що він збереже певні пільги, важливі для певних шарів суспільства.

Нарешті, політика Т. Цицюри й М. Филімоновича щодо Москви запанувала на Лівобережжі й лівобережні керманічі повстання проти І. Виговського послали своїх посланців до Москви. Мету їх посольства московські дипломати визначили вірно, як посольство „в винах своих бити челомъ“¹⁾. До цього посольства виходив од Ніженського полку і Р. Ракушка²⁾, що обіймав тоді вже посаду полкового судді³⁾. Посольство це рушило до Москви 17 вересня 1659 р. і 4 жовтня того року було під Москвою, а 9 жовтня посланців цар „жаловал к руке“. Далі посланцям дано було й царські дарунки, при чому Р. Ракушка, дарма що займав тоді посаду полкового судді, одержав „3 пары соболей, по 5 рублевъ, сукно одинецъ, денегъ 10 рублевъ“, тим часом як посланці Чернігівського полку одержали по „40 соболевъ, 30 рублевъ, отласъ, сукно лундышъ, денегъ 20 рублевъ“, дарма що вони посідали посади тільки сотників, себто були нижчі по посаді за Р. Ракушку. Так само й сотники Прилуцького полку одержали дарунки, однакові з Ракушкою. Цілковиту рацію має В. Модзалевський, що вбачає в цьому не випадковість, оскільки відомо, який суворий тогочасний московський етикет, а навмисний вчинок, що його викликала колишня близькість Ракушки до І. Виговського⁴⁾.

Коли дальшого 1660 р. розпочалася т. зв. Борисівська комісія, що на ній проваджено пересправи між Москвою та Польщею про угоду, до козацького посольства, що було на цій комісії, виходив і „Роман Ракушка, сотник Нѣжинский“⁵⁾. На чолі ж козацького посольства стояли Ф. Коробка, В. Золотаренко й К. Матюта⁶⁾. Ми маємо за ці часи лист до Р. Ракушки від М. Филімоновича. У цьому листі останній пише, щоб козацькі представники не покладалися на поляків і береглися лядських хитрощів⁷⁾. Те, що Филімонович звертався з цим листом не до В. Золотаренка, тодішнього Ніженського полковника, а до сотника Р. Ракушки, свідчить, як гадає В. Модзалевський, що з Ракушки була в Филімоновичевих очах видатніша постать, ніж Золотаренко⁸⁾. О. Оглоблін, спираючись на цього листа, каже про козацьке

¹⁾ Труды Чернигов. Предв. Комитета..., 117.

²⁾ Про це посольство див. Акты ЮЗР. XV № 11 с. 443 і д., Дневальныя Записки Приказа Тайныхъ Дѣлъ, 36.

³⁾ Про те, коли на Україні утворено уряд полкового судді — М. Василенко, З історії устрою Гетьманщини, Записки Наук. Тов. ім. Т. Шевченка, т. 108 с. 108, 109, його ж, З приводу заміток д. М. Є. Слабченка, там же т. 110, с. 82—83, М. Слабченко, Малоруский полкъ въ административномъ отношеніи, Одесса 1909 с. 86 і д., його ж, Ще до історії устрою Гетьманщини, Записки НТШ, т. 116, с. 73—74.

⁴⁾ В. Модзалевський, Перший підскарбій..., Записки I, 27.

⁵⁾ Моск. Архив Мин. Иностран. Дел, Дела Польские 1660 г. № 5/6 ст. I, друга половина.

⁶⁾ Памятники Кіев. Ком. III, З Кіевъ 1898 № 124, с. 420.

⁷⁾ Моск. Арх. Мин. Иностран. Дел, Дела Польские 1660 г. № 5/6 ст. I, друга половина, С. Соловьевъ, Исторія Россіи съ древнихъ временъ, Изд. Общ. Польза, кн. III, 80.

⁸⁾ В. Модзалевський, Перший підскарбій..., Записки I, 29.

посольство на Борисівську комісію так: „Чільне місце в цім посольстві належало В. Золотаренкові. Але нема жадного сумніву, що справжнім головою його був Ракушка“¹⁾). Щодо цього, треба завважити, що ми маємо в справах Борисівської комісії й листи М. Филимоновича до В. Золотаренка²⁾). За справжнього ж фактичного голову цього українського посольства був, на мій погляд, видатний український дипломат тогочасний Ф. Коробка, як про це маємо натяк і в пізнішому листі І. Мазепи до царя Петра I 1699 р.³⁾

Од часів, близьких до цієї комісії, маємо прохання В. Золотаренка цареві за Р. Ракушку, щоб цар пожалував „сотника Романа в Нѣжинскомъ полку, въ Новгородскомъ повѣте, селомъ Кистеръ з млынками и иными приналежностями, а в немъ крестиянскихъ дворовъ, опрочъ козаковъ, со сто“. Разом з Ракушкою В. Золотаренко прохав одночасно й за подібні пожалування осавулові Л. Бутові й глухівському сотникові П. Уманцеві⁴⁾). Як видно, Ракушка не був задоволений й Кистера не одержав⁵⁾). Про Л. Бута ж ми маємо відомості, що він ті села, що для нього прохав В. Золотаренко царя, одержав⁶⁾).

Тимчасом події боротьби Москви з Польщею за Україну розвивалися швидким темпом і вели до нбвого вибуху війни. Треба пам'ятати, що широкі кола „значних“, особливо на Правобережжі, були незадоволені з наслідків Переяславської ради 1659 р., де було ухвалено нові статті злуки України з Москвою, оскільки ці статті дуже обмежували права й пільги „значних“. Це незадоволення й дало свої негативні наслідки для Москви під час т. зв. Чуднівської кампанії 1660 р. Як відомо, в наслідок цієї кампанії козацьке військо на чолі з гетьманом Ю. Хмельницьким, що брало участь у кампанії на Правобережжі, склало під Слободищем угоду з поляками про злуку України з Польщею, а московське військо, на чолі з В. Шереметьєвим зазнало великого розгрому й мусіло піддатися полякам та татарам⁷⁾). Частина ж козацького війська була під час цієї кампанії на Литовському фронті, до того до цього війська ввійшов і Ніженський полк з своїм полковником В. Золо-

¹⁾ Проф. О. Оглоблін, До питання про автора літопису Самовидця, 193.

²⁾ Пор. В. Эйнгорнъ, Очерки..., 153.

³⁾ Д. Эварницкій, Источники для истории Запорож. козаковъ, I, Владимиръ, 1903, с. 798.

⁴⁾ Памятники Киев. Ком. III, 3 № 127, с. 425—426. Характерність цього документа для процесу зростання великого землеволодіння на Україні в ті часи відзначив акад. М. Покровський (М. Покровский, Русская история с древнейших времен, т. II, изд. 5, Москва, 1923, с. 211).

⁵⁾ В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки... I, 28.

⁶⁾ Акты ЮЗР. V. СПб. 1867 № 11 с. 22.

⁷⁾ Про цю кампанію, Н. Костомаровъ, Гетманство Ю. Хмельницкаго, Собр. соч. V. СПб. 1905, с. 117 і д., С. Соловьевъ, История... III, 84 і д., А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ V, СПб, 1888 с. 306 і д. А. Байовъ, Курсь исторіи русскаго военнаго искусства в. I, СПб, 1909 с. 149 і д. (тут міститься огляд подій виключно з погляду стратегічного), В. Герасимчук, Чуднівська кампанія, Львів, 1913 с. 8 і д. T. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego, t. I, Kraków 1898 стор. 53 dd., його ж, Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, t. II, 1923, с. 355 dd., L. Kubala, Wojny duńskie, 390 dd.

таренком¹⁾. Р. Ракушка був за цих часів у Ніжені наказним полковником. Ми маємо листа, що його писав до Ніженського наказного полковника Я. Сомко й повідомляв про те, що Ю. Хмельницький з'єднався з поляками й татарами²⁾. Коли на Лівобережжі стало відомо про злуку Ю. Хмельницького з Польщею, московські воеводи, що були в Чернігіві й Ніжені, щоб удержати людність цих міст у вірності цареві, рішили вжити й заходу ідеологічного — привести людність цих міст до присяги на вірність цареві. Людність Чернігова цареві присягла³⁾. У Ніжені ж справа не перебулася без суперечок. В описові справ „Тайнаго Приказа“ містяться відписки тодішнього Ніженського воеводи кн. С. Шаховського, де є „про наказного полковника про Романа Ракушку съ войтами, и з бурмистры і со всею старшиною: бес полковникова - де вѣдома великому государю креста целовать не хотятъ“⁴⁾. М. Филімонович у листі до царя від 29 жовтня 1660 р. з Ніженя, виправдуючи Ракушку, за цей вчинок писав: „Здѣшніи полковник наказный Романовский видится же держится и мѣщан всѣхъ збирал и по всего уѣзду Нѣжинского всѣ берутся крѣпко при его царскомъ величествѣ; Богъ же вѣсть что впрѣд будет. И хотѣли есмо, чтоб крестъ целовали, але впрѣд послали к полковнику Василью Золотаренку спрашиваючися с нимъ, что он думаетъ“⁵⁾. Яка була роля Р. Ракушки в цих подіях при тих матеріялах, що ми їх маємо, встановити важко. Видко ж, що незабаром Ракушка стає твердо на боці тих кіл українського суспільства, що вважали за краще триматися до часу Москви. Ми маємо царську грамоту до Ракушки від 2-го листопада 1660 р., що містить похвалу Ракушці за вірність цареві⁶⁾. На початку грудня того таки 1660 р. Р. Ракушка як наказний полковник Ніженського полку їздив за дорученням В. Золотаренка до Сум, до керманича московських військових відділів кн. Гр. Ромодановського з проханням прибути до Ніженя для допомоги на випадок, коли нападуть поляки, татари й ті козаки, що трималися Ю. Хмельницького⁷⁾.

У дальшому події на Лівобережжі розвивалися в двох напрямках: 1) боротьби тих полків, що трималися Москви, за її допомогою проти тих полків, що трималися Польщі й гетьмана Ю. Хмельницького, а згодом і П. Тетері, що прагнули підбити собі всенюку Україну, й 2) внутрішньої загостреної класової боротьби й боротьби угруповань, що мала за свій зовнішній вираз боротьбу за гетьманську булаву на Лівобережжі.

¹⁾ Акты ЮЗР V № 14 с. 28, Акты А. Эксп. IV, СПб. 1836 № 119 с. 165. Акты Моск. Госуд., III, СПб., 1901 № 148 с. 134, Памятники Киев. Ком. IV, Киевъ 1859 № 6, с. 21—22. Volumina Legum IV, 368.

²⁾ Акты Моск. Государства III № 212, с. 192—193.

³⁾ Акты Исторические IV, СПб. 1842, № 152 стр. 299—300, Труды Черниг. Предв. Комитета., 66—67.

⁴⁾ Русская Историческая Библиотека т. XXI СПб. 1907, с. 938.

⁵⁾ Моск. Архив Мин. Юстиции, Малоросс. Приказ столб. № 5871/60 л. 3—6.

⁶⁾ В. Модзалевський, Перший підскарбій... Записки... I, 31, II—III, 47.

⁷⁾ Акты Москов. Государства III № 248, с. 252, № 249, с. 255, В. Модзалевський, цит. праця, Записки... I, 29 і д.

Спочатку боротьба відбувалася між двома великими економічними осередками Лівобережжя — Ніженем та Переяславом, що кожне з них мало на меті зробити гетьманом свого кандидата: Ніжень — В. Золотаренка, а Переяслав — Я. Сомка. Перемога того чи іншого кандидата мала повести до того, що відповідне місто стало б і політичним осередком України, а це сприяло б і економічним інтересам даного міста.

Згодом же боротьба пішла вже як продовження тої запеклої загостреної класової боротьби між „значними“ й нижчими колами українського суспільства, що була за Пушкарівщини. Нижчі визискувані кола українського суспільства, маючи за свого проводиря Запоріжжя, висунули як кандидата на гетьмана І. Бруховецького. Бачучи небезпеку своїм класовим інтересам, „значні“ примирилися між собою, погодилися на кандидатурі в гетьмани Я. Сомка й виступили спільним фронтом супроти своїх класових ворогів. Цю загострену класову боротьбу на Україні використовувала для своєї колоніальної політики на Україні Москва, провадячи для цього відповідну демагогічну агітацію. Москва вважала, що Бруховецький та його прихильники будуть поступливіші, ніж Сомко і значні, що були проти того, щоб Москва обмежила їхні класові привилеї, а це перешкоджало Москві в її рухові до Чорного моря. Запоріжжя й Москва, як каже акад. М. Покровський, „под видом демократичной „черной“ рады подготавливали таким образом, просто погром старшины казацкими низами“¹⁾. Наближалася відома „Чорна рада“ 1663 року.

Під час цих подій від 1661 р. до Чорної ради 1663 р. зустрічаємо ми й Ракушку в партії „значних“ у ніженському групуванні.

У березні 1662 р. Р. Ракушка, що обіймав тоді посаду сотника в Ніженському полку, поїхав до Москви разом із сотником Г. Гаркушею, як посланці від „значних“ для пересправ про обрання гетьмана²⁾. У травні того таки 1662 р. Ракушка і Гаркуша поверталися з Москви на Україну. Від часу цієї їхньої подорожі зберігсь уривок цікавого документу. 26 травня. 1662 р. в Москві одержано відписку Сівського воєводи. Початку й кінця її в архівній справі бракує, а маємо ми її в такому вигляді: ...„квы в черкаские города Переяславские и нѣжинские посланцы Григорей Горкуша да Григорей Ракуша да Романовской с товарищи; и ныне тебѣ, великому государю, вѣдомо учинилось, что тѣ посланцы везут с собою из московских городов многой полон да с ними ж ѣдет изменникъ Шкловской мещанин, волосом бѣлокуръ, ростом высокъ; да тѣ ж посланцы везут с Москвы твоево государева боярина Семена Лукьяновича Стрешнева человекъ быховца слесаря Росника, ростом средней,

¹⁾ М. Покровский, Русская история... II, 208.

²⁾ Синбирскій Сборникъ, Родословная роспись рода Кикиныхъ, Москва, 1845, с. 67. Акты Историческіе IV, № 167, с. 322, У Л. Окиншевича в дод. № 4 до праці Генеральна Рада на Україні - Гетьманщині XVII—XVIII в. Праці Комісії для вивч. зах.-рус. та вкр. права, в. VI, у Київі 1929, с. 414, видрукувано, як видко через друкарську помилку, в записці В. Дворецького, що вищевказане посельство відбулося „через Гаркушу Романовського“, чим злито дві особи в одну.

волосом темнорус; да тѣжъ, государь, посланцы ѣдучи дорогою многих людей грабят и лошади отымають. И какъ, государь, тѣ посланцы в Сѣвскѣ приѣдут и нам бы, холопом твоим, у них пересмотрить (?); да будет, государь, какие лишние люди об'явятся у них мужики и робята и жонки и девки, и нам, холопом твоимъ, велѣть тѣхъ всех лишних людей у них взять, и измѣнника Шкловского мещанина и твоего государева боярина Семена Лукьяновича Стрешнева слѣсаря велѣть намъ, холопом твоим, у них противъ примѣтъ взять же и держать в Сѣвску до твоего великого государя указа за приставы; а то бы намъ, холопом твоим, имъ говорить, что они посланцы учинили не гараздо, что п... с собою с Москвы само...ль“¹⁾). На жаль, інших даних у цій справі я не знайшов.

15 травня 1662 р. Р. Ракушка повернувся з Москви до Ніженя. У відписці Ніженського воеводи кн. С. Шаховського до царя, що її одержано на Москві 23 травня 1662 р., кн. Шаховський повідомляв, що Р. Ракушка оповідав йому про вісті, що він чув їх по дорозі з Москви в Глухові про Т. Цицюру, про перебування його в Фастові й Переяславі²⁾). 1663 р. в Ніжені був царський посланець на Україні Ф. Лодиженський. Коли 4 лютого Лодиженський був у ніженського полковника В. Золотаренка, серед тої полкової старшини, що була тоді у В. Золотаренка, був і „сотникъ Нѣжинской Раманъ Рѣкущенко“³⁾).

II.

Незабаром по цьому відбулися події, що, вдавалося, повинні були мати негативні наслідки для Р. Ракушки, як прихильника партії „значних“ узагалі, В. Золотаренка зокрема. Тимчасом ці події не тільки не мали негативних наслідків для Ракушки, а навпаки вони зробили його на якийсь час за одну з головніших осіб у державному апараті України.

У червні 1663 р. в Ніжені відбулася відома „Чорна Рада“, що дала булаву І. Бруховецькому й позбавила влади, а згодом майна й життя видатніших представників „значних“. Головніших проводирів „значних“, як Я. Сомко, В. Золотаренко, О. Силич й ін. скарано в вересні 1663 р. на смерть, інших же заслано до далекого Сибіру, а майно їх поконфісковано.

Здавалося, що перемога Бруховецького загрожувала коли не життю, то принаймні кар'єрі Р. Ракушки. Навсправжки ми бачимо інше. Р. Ракушку незабаром по Чорній Раді ми бачимо як одну з найближчих осіб до Бруховецького, — він посідає уряд генерального підскарбія. Як це Ракушка діпнувся посади, ми не знаємо. В. Модзалевський уважає, що Ракушка Р. або заздалегідь і своєчасно залишив В. Золотаренка й розпочав зносини з Бруховецьким, або ж Ракушку вратував від помсти Бруховецького М. Филимонович чи

¹⁾ Моск. Архив Минист. Юстиции, Малороссийский Приказ, стовп. № 5860/49 л. 4—5.

²⁾ Московск. Архив Минист. Юстиции, Сибирский Приказ, стовп. № 6657/612, л. 124.

³⁾ Акты ЮЗР. VII, № 121, с. 369.

хтось інший ¹⁾). Мені здається слушніше перше припущення В. Модзалевського, що Ракушка заздалегідь увійшов у зносини з І. Бруховецьким і взагалі був йому чимось корисний перед „Чорною Радою“ 1663 р. Якби цього не було, захист М. Филімоновича або когось іншого міг би тільки врятувати Ракушку від помсти Бруховецького, але не зробити зараз таки після „Чорної Ради“ з Ракушки, особи близької до В. Золотаренка й Я. Сомка, людину близьку до І. Бруховецького й дати Ракушці важливу посаду в державному апараті України.

Перш ніж розглядати життя й діяльність Р. Ракушки за гетьманування І. Бруховецького, я вважаю за потрібне в загальних рисах схарактеризувати політику І. Бруховецького й його прибічників, що на них він спиравсь ²⁾).

І. Бруховецький та його прибічники за часів боротьби перед „Чорною Радою“ проклямували себе, як прихильників і оборонців інтересів нижчих кіл суспільства проти експлуатації їх од „значних“. Щодо Москви, то вони виставляли себе як найвідданіших підданців цареві, погоджуючись заздалегідь на різні поступки Москві щодо її втручання в унутрішні справи України, чому Москва так і підтримувала їх, маючи на увазі здійснити свою колоніальну політику щодо України. Після ж „Чорної Ради“ становище швидко змінилося. Змінилася й унутрішня й зовнішня політика Бруховецького та його прибічників.

В унутрішній політиці, як цілком вірно каже акад. М. Покровський, перераховуючи заходи І. Бруховецького й його прибічників, що „новая старшина, полковники „из гультайства запорожского“... из „гололы“ ставши начальниками, прежде всего стремились материально использовать возможно скорее доставшуюся им — бог весть, надолго ли? — власть“ ³⁾). Дарма що видатніші представники „значних“ зазнали тої чи іншої кари в наслідок „Чорної Ради“ 1663 р. Багато з цих значних, як от приміром П. Забіла або Р. Ракушка, пристали до Бруховецького й його старшини, зіллялися з ними й утворили нові шари „значних“, що далі провадили економічну й соціальну політику своїх попередників. Процес утворення великого землеволодіння на Україні, процес утворення кріпацтва на Україні, що розпочався ще з перших кроків революції 1648 р., дарма що її було скеровано проти великого землеволодіння, а широкі кола селянства виступали в ній і проти кріпацтва, і далі розвивавсь швидким темпом на Лівобережжі й після „Чорної Ради“ 1663 р., за гетьманування І. Бруховецького.

Так само й боротьба „значних“ за гегемонію в міському житті, проти міщанства, тривала за І. Бруховецького в тому самому напрямкові, як і за його попередників.

¹⁾ В. Модзалевський, Перший підскарбій..., Записки..., I, 31. В. Романовський припускає, що Ракушку, крім захисту М. Филімоновича, врятувала від помсти Бруховецького й колишня близькість до Москви (В. Романовський, цит. праця, 66), але ж особливо близький до Москви Ракушка, як свідчить його життєпис, перед цим не був.

²⁾ Ширше я маю зупинитись на цьому питанні в іншій студії монографії „Українські діячі XVII в.“, ³⁾ М. Покровський, Русская история, II, 208—209.

Коли І. Бруховецький і його прибічники в економічній та соціальної політиці продовжували політику „значних“, так само і щодо Москви І. Бруховецький та його прибічники продовжують політику своїх попередників „значних“, політику, що цілком натурально виходить з економічної та соціальної їхньої політики. Коли при Бруховецькому ми бачимо дуже невеличке угруповання, на чолі з В. Дворецьким, угруповання, що тримається щодо Москви політики поступок — одночасно всенюк політику Бруховецького й його прибічників скеровано проти втручання Москви в внутрішні справи України.

Виявилось це вже на перших кроках гетьманства І. Бруховецького. Наведу деякі на це приклади. Восени 1662 р. на Україну прибув московський посланець дяк Д. Башмаков. Під час його перебування в Батурині, де був гетьман І. Бруховецький і козацька старшина, Башмакову з великими зусиллями пощастило добитися від гетьмана й старшини згоди на збирання податків з української людности до царського скарбу¹⁾, та й то тут чималу ролю відіграв, на мій погляд, наступ польського короля Яна-Казимира на Лівобережжя, що в зв'язку з цим Бруховецькому була потрібна допомога Москви. У дальшому, не кажучи вже про часті суперечки І. Бруховецького з керманічами московського війська на Україні, 1665 року в червні з Києва воевода кн. М. Львов доносив цареві, що він послав до Мотовилівки, щоб представники людности звітіль їхали до Києва „для приводу к вѣре“ цареві, але „писал из Мотовиловки сотник Грицко Половецъ к Киевскому полковнику к Василью Дворецкому, что гетман Иван Брюховецкой мотовиловскимъ мѣщаном в Киев жѣ к вѣрѣ ѣхать не велел. А Василей Дворецкой тот листъ отдал ему окольничему, і знатно-де, что мотовиловцы в Києве к присяге не бывали по гетманскому велѣнью“²⁾. Коли опісля в зв'язку з невдачею військових акцій Бруховецького на Правобережжі й незадоволенням з його серед мас української людности, Бруховецький мусів поїхати р. 1665 до Москви, він і тут не зразу погодивсь на збирання доходів на Україні до царського скарбу, питання про що мало велику вагу в справі політики Москви на Україні. 11 вересня за ст. ст. 1665 р. Бруховецький прибув до Москви, 15 вересня почалися його пересправи з боярином П. Салтиковим, а ще 20 вересня гетьман настоював, що „денежного сбору з Малоросійських жителей собирать отнюдь не мочно; да и заводить того нынѣ ненадобно“³⁾, і тільки 11 жовтня Бруховецький подав статті, що в одній з них було й про збирання податків з міщан та селян до царського скарбу⁴⁾. Далі тільки внутрішня й зовнішня

¹⁾ Книги Разрядныя II, СПб. 1855, с. 981 і д., В. Эйнгорнъ, Очерки... 256 і д., моя рецензія на Проф. П. Клименко, Місто і територія на Україні за Гетьманщини, Україна, 1927, кн. 5, с. 164.

²⁾ Моск. Архив Мин. Юстиции, Севский стол, столб. № 277, л. л. 471—474.

³⁾ Акты ЮЗР. VI, № 1, с. 19,

⁴⁾ Источники Малоросійской истории, I. Москва, 1858, 142 і д. В. Эйнгорнъ, Очерки..., 304 і д. Україна, 1927, кн. 5, с. 164. Суспільство України не знало, як відбувалися пересправи у Москві й тому потім ми маємо у т. зв. „Виводі прав України“, що його писано близько 1712—1713 рр., з приводу Московських статтів І. Бруховецького, що громадянство досі не знає, чи Бруховецького примушено до цього негідного кроку погрозами чи чемнішими способами“ (Пилип Орлик, Вивід прав України, видав Ілько Борщак, Львів, 1925, с. 6, 9—10).

небезпека примушувала І. Бруховецького та його прихильників триматися до якогось часу Москви аж до самого 1668 р., коли Андрусівський трактат привів до рішучого розриву Бруховецького з Московією, як про це буде нижче.

Тому я вважаю, що політика І. Бруховецького супроти Москви не була політикою сервілізму, як це вважають мало не всі дослідники цього періоду української й російської історії, а продовжувала політику „значних“ І. Виговського й інш. Можна сказати, що від того сервілізму, що ми бачили у Бруховецького супроти Москви за часи перед „Чорною Радою“ 1663 р., після цієї ради залишилося тільки вживання в своєму титулі вислову „вѣрного войска гетман...“¹⁾, або вживання вислову в листах до царя „вѣрный холопъ и найнисший подножекъ пресвѣтлого престола“²⁾.

Розгляньмо тепер життя й діяльність Р. Ракушки за гетьманування І. Бруховецького, який період треба вважати за найблискучіший у житті Ракушки.

Після „Чорної Ради“ 1663 р. І. Бруховецький доручив Р. Ракушці керувати фінансами України, призначивши його на посаду генерального підскарбія³⁾. На цій посаді Ракушка виявив таку енергійну діяльність щодо впорядкування фінансів України⁴⁾, що акад. М. Слабченко характеризує його, як „знаменитого в истории украинской финансовой организации Р. Ракушку“⁵⁾.

Тяжко сказати, коли саме Р. Ракушка став був генеральним підскарбієм України. В. Модзалевський гадає, що ще на початку серпня 1663 р. Ракушка посідав посаду Ніженського сотника Новоміського; при цьому він ґрунтується на листі Р. Ракушки до Л. Барановича від 6 серпня 1663 р.; у цьому листі Ракушка підписується як „сотник Нѣжинский Новомѣский“⁶⁾. Окрім цього, треба ще додати, що ще в жовтні 1663 р. воевода К. Хлопов писав до Москви, що „6 октября писалъ гетману нѣжинской сотникъ Романъ Ракушка...“⁷⁾, що наче б то стверджує думку В. Модзалевського. Але ж поруч цього маємо й деякі дані, які свідчать, що Ракушка посів посаду генерального підскарбія незабаром таки після „Чорної Ради“ 1663 р. Отож у статті „Нѣжинській мужескій монастирь“ маємо, що в листі Ракушки цьому манастиреві від 3 (?) червня 1663 р. є підпис: „Романъ Ракуша, Сотникъ Ново-

¹⁾ Пор. М. Слабченко, Центральныя учреждения Украины XVII—XVIII ст., 1918, ст. 37.

²⁾ Напр., див. моя студія, До історії Руїни. Зап. Ніж. Інституту, кн. VII, 1928, дод. I, с. 29.

³⁾ Про посаду генерального підскарбія головніші вказівки в літературі: А. Лазаревскій, Обозрѣніе Румянцевской описи, II, 175, В. Модзалевскій, Актовья книги Полтавскаго городского уряда XVII вѣка, Вып. I, Черниговъ 1912, с. 43, його ж, До історії млинського права Гетьманщини, Записки Укр. Наук. Товариства, кн. XIII, Київ 1914 с. 50, його ж, Перший підскарбій..., Записки... I, 34, І. Крип'якевич, Український державний скарб за Богдана Хмельницького, Записки Наук. Тов. ім. Т. Шевченка т. 130 с. 101, М. Слабченко, Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны, т. IV, Николаевъ 1925, с. 263, Л. Окиншевич, Генеральна старшина на Лівоб. Україні... Праці Комісії для виуч. зах.-руськ. та вкр. права, в. II, Київ 1926, с. 133.

⁴⁾ Про цю діяльність Ракушки див. В. Модзалевський, цит. праця, Записки... I, 33 і д.

⁵⁾ М. Слабченко, цит. праця, с. 169.

⁶⁾ В. Модзалевський, Перший підскарбій..., Записки..., I, 38—39, II—III, 48.

⁷⁾ В. Эйнгорнъ, Очерки..., 273.

млинський (?), дозорець скарбу войскового Запорожского“, а в універсалі І. Бруховецького цьому таки монастиреві від 3 серпня 1663 р. маємо, що Бруховецький сгвердив „лысть пана Романа Ракуши, дозорца скарбу войскового“¹⁾; у першому з цих документів (що, як видно, є копія), ми маємо попсовану дату 3 червня й „Новомлинській“ замість „Новомеский“. Так само і в універсалі П. Рославця маємо про розпорядження, що їх зробив „его мил. п. Романъ Ракушка, подскарбій в. зап. енеральной“, коли перетворювано Стародубський полк в окремий полк. Універсал цей датовано 2 липня 1663 р.²⁾. Треба вважати, що спочатку Р. Ракушка сполучав посаду сотника Ніженського Новоміського з посадою генерального підскарбія.

Перейдімо тепер до розгляду діяльності Р. Ракушки за гетьманування І. Бруховецького.

Після того як Бруховецький став гетьманом, він розподілив Ніженський полк на три полки. Виконати це він і доручив Р. Ракушці. Ракушка це доручення виконав і поділив Ніженський полк ще 1663 р. на три полки: Ніженський, Стародубський та Сосницький³⁾.

¹⁾ Нѣжинскій мужескій монастырь, Черниговскія Епархіальныя Извѣстія 1861 г. № 6, Прибавленія с. 320—321; на жаль, я не мав змоги обізнатися з цими документами.

²⁾ А. Лазаревскій. Описаніе Ст. Малор. т. І. Полкъ Стародубскій, Кіевъ 1888, с. 13. Тут О. Лазаревскій наводить цього документа за копією початку XVIII в. У цій копії документа датовано 2 липня 1661 р., але ж О. Лазаревскій уважає,* що дату 1661 р. ми маємо в цьому документі завдяки описці, замість 1663 р. В. Модзалевскій застосовує цього листа на 1664 р., ґрунтуючись на тому, що в цьому листі мова йде про розподіл полку Ніженського на три полки, як факті; а що цього за кілька днів не можна зробити, подруге Ракушка в цьому документі зветься підскарбієм, тим часом як Модзалевскій, ґрунтуючись на вищезгаданому листі Ракушки до Л. Барановича, каже, що Ракушка був 1663 р. у липні сотником. Окрім того, Модзалевскій підпирає свою думку ще й тим, що в цьому універсалі Рославця є про розпорядження, що він їх одержав від гетьмана „в Гадячомъ“, тим часом як після „Чорної Ради“ Бруховецький рушив до Переяслава (В. Модзалевскій, Перший підскарбій..., Записки І, 32). Я ж тримаюся думки О. Лазаревського, що вже до 6 серпня 1663 р., як видно з того листа Ракушки до Л. Барановича, на який спирається В. Модзалевскій, розподіл полку Ніженського на три полки було закінчено. Титулування Ракушки в листі до Л. Барановича сотником не перебиває тому, що він сполучав посаду сотника з посадою генерального підскарбія. Вираз універсалу Рославця про розпорядження, що він одержав від Бруховецького „в Гадячомъ“, тим часом як Бруховецький після „Чорної Ради“ 1663 р. рушив до Переяслава, є напевно описка в документі, що зберігся в пізнішій копії. Та й Бруховецький улітку 1664 р. був на Правобережжі в зв'язку з військовими акціями, що там точилися.

³⁾ О. Лазаревскій, а за ним і В. Модзалевскій уважають, що це були полки: Ніженський, Стародубський та Глухівський, при чому ґрунтуються на тому, що за Актами ЮЗР. V, 193 в Глухівському полку полковником був В. Черкашениця (А. Лазаревскій, Полкъ Стародубскій, 33, Полкъ Нѣжинскій, 7—8, В. Модзалевскій, Перший підскарбій, Записки І, 32). Я ж уважаю, що це були полки: Ніженський, Стародубський та Сосницький, і наведу такі на це доводи. Поперше, у листі Ракушки до Л. Барановича від 6 серпня 1663 р., що його маємо у В. Модзалевського (В. Модзалевскій, Перший підскарбій, Записки II—III, 48) маємо, що Бруховецький наказав Ракушці, щоб тих трьох полків доглядав: „Нѣжинського, Сосницького і Стародубовського“ й далі маємо про „полкъ Сосницький“. Восени 1663 р. в Батурині при Бруховецькому були між іншими полковниками й полковники: Ніженський М. Гвинтовка, Стародубський — І. Плотник і Сосницький — Я. Скидан; ніякого ж Глу-

Після цього Бруховецький доручив Ракушці доглядати ці полки. Коли ж Ракушка наміривсь їхати до полку М. Стародубського, після того як він дав відповідні розпорядження щодо млинів полку Сосницького, він одержав на початку серпня 1663 р. листа від гетьмана, щоб доглядав ще полків: Київського, Прилуцького, Лубенського й Полтавського. Щодо цього нового доручення Ракушка писав до Л. Барановича, що воно „борзо мене стривожило, але под сей час непослушенство не можем сих трох полков спорядити, а то еще болшей придали турбаціе, о чом зараз побегу сам до его милости пана гетмана, просячи, жеби мы того тяжару уменшил“¹⁾.

У мене немає даних, щоб встановити, що робив Ракушка до осені 1663 р., коли до Батурина прибув царський посланець дяк Д. Башмаков. Маємо тільки, що на початку жовтня 1663 р. Ракушка повідомляв Бруховецького, що „скаzywаль де ему Ракушкѣ Дивногорского монастыря старецъ Игнатъ: былъ де онъ августа въ 31 день во Львовѣ и во Львовѣ церковь Пречистые Богородицы у христіанъ отняли и учинили въ ней уніатскую церковь и въ монастыряхъ де благочестивыхъ многіе опасаются, чтобъ не учинили насильно унию“²⁾.

У листопаді 1663 р. Р. Ракушка як „войсковою подскарбей“ прийняв „животы“ Я. Сомка й його прихильників, покараних на смерть або засланих³⁾. Під час перебування Д. Башмакова 21 листопада 1663 р. Ракушку приведено до присяги цареві, бо після Ніженської ради він, як і дехто з іншої старшини, цареві не присягли. Одночасно з цим Ракушка одержав і соболі, як царське жалування, „пара въ пятнадцать рублевъ, двѣ пары по два рубли пара“⁴⁾. На тих статтях (Батуринських), що були ухвалені між Бруховецьким, козацькою старшиною та Башмаковим, маємо й підпис Р. Ракушки: „Я, Дозорца Скарба Войскового, Роман Ракушка, подписалъ своею рукою“⁵⁾. На цих же статтях підписавсь Ракушка й замість генерального судді Незамаєя⁶⁾.

Після цього протягом гетьманування І. Бруховецького ми в джерелах, що до нас доходили, частенько зустрічаємось з Ракушкою.

Зустрічається він як військовий підскарбій, що відає фінанси України й зокрема справу млинаруську. В. Модзалевський дуже гарно малює Ракушчину діяльність у цій галузі⁷⁾. Ракушці доводилося найбільше регулювати справу будування млинів, рудень, збирання з них податків до державного

хівського полковника там не було (Книги Разрядныя II, 981, 999, 1030). Щодо звістки Актів, де вказано Глухівським полковником В. Черкашеницю, ця звістка стосується до серпня 1664 р.

¹⁾ В. Модзалевський, Перший підскарбій... Записки I, 38—39, II—III, 48.

²⁾ В. Эйнгорнъ, Очерки..., 273.

³⁾ Книги Разрядныя II, 991, 993, В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки... I, 33.

⁴⁾ Книги Разрядныя II, 1033, 1029, В. Модзалевський, цит. праця, Записки. I, 33.

⁵⁾ Источники Малоросс. Исторіи, I, 132, Собр. Госуд. Грамотъ и Договоровъ IV Москва 1822 № 43 с. 153. Полн. Собр. Законов I СПб 1830 № 368 с. 605.

⁶⁾ Источн. Малоросс. Исторіи I, 131, В. Модзалевський, Перший підскарбій, Записки I, 31.

⁷⁾ В. Модзалевський, там же, 40 і д.

скарбу. Відколи, починаючи з р. 1666, на Україні побільшало московських воевод, що почали втручатися в податкові справи, Ракушчине становище досить тяжке в зв'язку з цим втручанням воевод в сферу його діяльності. Як військовий підскарбій Ракушка не живе постійно на одному місці, а часто їздить по різних місцевостях України. Тільки ж треба гадати, що найчастіше Ракушка жив у Ніжені, де виконував 1665 р. (невідомо тільки як довго) ще й обов'язки наказного полковника Ніженського¹⁾. 1665 р. гетьман Бруховецький з козацькою старшиною й представниками міст поїхав до Москви. Р. Ракушка у цій подорожі гетьманові не товаришував.

В. Модзалевський припускає, що Бруховецький тому не взяв Ракушку з собою до Москви, щоб мати на Україні певну людину²⁾.

На мій же погляд, Бруховецький не взяв з собою Ракушку тому, що на Москві не дуже то прихильно ставилися до Ракушки за його попередню антимосковську орієнтацію, а, можливо, що вбачали й за цих часів у Ракушці видатного діяча антимосковської орієнтації. Переконає мене в цій думці те, що в наслідок цієї подорожі Бруховецького не тільки сам гетьман, а й низка осіб козацької старшини отримали в Москві дворянство й маєтки. Ракушка ж нічого цього не одержав, дарма що належав до генеральної старшини. При цьому треба пам'ятати, що дворянство й маєтки одержали й такі особи з козацької старшини, як Д. Єрмоленко, полковник Переяславський і наказний гетьман, або Чернігівський полковник Д. Многогрішний³⁾, що не були з Бруховецьким у Москві. Коли Бруховецький перебував на Москві, Ракушка інформував його про становище на Україні й прохав його повернутися на Україну в зв'язку з різними несприятливими про його, чутками⁴⁾. Заразом Ракушка повідомляв Київського воеводу П. Шереметева про різні військові вісті⁵⁾. Маємо й листа від Р. Ракушки до М. Гвинтовки від 5 листопада 1665 р. У цьому листі Ракушка повідомляє Гвинтовку про те, що мешканці слободи В'язовської напали на Семенівських козаків, коли тії рубали дрова⁶⁾. Листується Ракушка за цих часів і з нак. гетьманом Д. Єрмоленком та М. Филимоновичем у справах, що стосуються до тодішніх щоденних українських потреб⁷⁾.

За час, одколи Бруховецький повернувся з Москви й аж до повстання на Лівобережній Україні проти Москви, ми про життя Ракушки даних зустрічаємо мало⁸⁾.

¹⁾ В. Модзалевський, Перший підскарбій..., Записки, II—III, 29.

²⁾ В. Модзалевський, цит. праця, Записки..., II—III, 29.

³⁾ Акты ЮЗР VI СПб. 1869 № 1 с. 15.

⁴⁾ В. Модзалевський, Перший підскарбій..., Записки... II—III, 29 і д.

⁵⁾ Напр. Москов. Архив Мин. Юстиции, Приказный стол, столб. № 978 л. л. 138—143, 240—245 (відписки П. Шереметева про вісті, що він одержав від Р. Ракушки).

⁶⁾ Акты ЮЗР. VI № 10, с. 51.

⁷⁾ Акты ЮЗР. VI № 2 с. 35—37, №№ 17—18 с. 61 і д. В. Модзалевський, Перший підскарбій..., Записки, II—III, 30—31.

⁸⁾ Я тут не розумію даних про діяльність Ракушки, як генерального підскарбія, про що казано попереду.

В опису справ Ніженських воевод ми маємо під 7174 роком запис про „Дѣло Романа Ракушки с стрельцомъ Борисова приказу Глѣбова с Їльющкою Кириловымъ в кражѣ“¹⁾, але про зміст цілої справи я докладних даних не знайшов.

Коли влітку 1666 р. московський посланець на Україну дяк Є. Фролов виїздив од гетьмана І. Бруховецького з Гадячого, гетьман скаржився Фролову на те, що люд у Переяславі незадоволений з його, гетьмана. Бруховецький прохав Фролова розвідати про це від Переяславського воеводи Гр. Вердеревського й „ѣдучи изъ Кіева, вѣдомо учинить изъ Нѣжина ему боярину и гетману черезъ войскового подскарбія Романа Ракушку; а Романъ де великому государю вѣренъ и ему послушенъ“. Коли Фролов у Переяславі упевнився, що там між людом існує „шатость“ проти гетьмана й Москви, він „пріѣхавъ изъ Кіева въ Нѣжинъ, та Переяславскихъ козаковъ шатость объявилъ войсковому подскарбію Роману Ракушкѣ“, згідно з попереднім проханням І. Бруховецького. Фролов прохав Ракушку, щоб він повідомив про це гетьмана. „И Романъ Ракушка къ боярину и гетману о томъ писалъ с Путьвльскимъ казакомъ съ Ивашкомъ Мосолитиновымъ, которого посылалъ къ боярину и гетману дяк Евстратъ Фролов“²⁾.

Улітку того таки 1666 р. Ракушка повідомляв Київського воеводу П. Шереметева про те, що на Правобережжі з'явилися татарські загани й заподіють шкоду людності³⁾.

З кінця 1667 р. — початку 1668 в. розпочалися на Україні події, що мали не абиякі наслідки для Ракушки й поклали край його службовій кар'єрі — на Лівобережжі розпочалося повстання проти Москви.

Андрусівська угода Москви з Польщею 1667 р. викликала велике незадоволення не тільки серед козацької старшини на Україні, а й серед мас козацтва та поспільства. Те, що Правобережжя віддано Польщі, малося передати їй ще й Київ, чутки, що згодом і Лівобережжя відійде до Польщі — усе це хвилювало старшину й козацтво та поспільство. Старшина й козацтво вбачали в цьому шкоду для своїх привилеїв, що їх вони набули за Хмельниччини й дальших років. Поспільство боялося, що й без того важке становище іще погіршає. До цього приєднувалося ще й те, що московські воеводи на Україні часто-густо не добре поводитися з людностю. Усе це вело до вибуху повстання на Україні проти Москви. Гетьман Бруховецький, не бачучи, що він вже втратив симпатії мало не всіх суспільних груп України, став на чолі повстання, маючи надію на допомогу від Туреччини, Криму й Правобережної України, де гетьманував П. Дорошенко, надзвичайно за тих часів популярний мало не в усіх шарах людності України.

¹⁾ Москов. Архив Мин. Юстиции, Книги Малоросс. Приказа № 124 л. 116. На жаль, тому, що хронологію в цій книзі ведеться без місяців, тяжко сказати, чи ця справа була 1665 чи 1666 року.

²⁾ Акты ЮЗР. VI, № 41, с. 101—102.

³⁾ Москов. Архив Мин. Юстиции, Белгородский стол, стовп. № 588, а. 328 (одписка П. Шереметева).

До Бруховецького приєднався і колишній великий прихильник Москви М. Филімонович, що був незадоволений з Андрусівського трактату й мав ще й особисті мотиви незадоволення проти Москви.

Та це повстання закінчилося далеко не так, як гадали ті, що стояли на його чолі.

У процесі повстання виявилось, що І. Бруховецький украй утратив популярність та симпатії серед усіх кіл українського суспільства, за винятком хіба Запоріжжя, і людність забула за його. П. Дорошенкові, обраному гетьманом України обох боків Дніпра, теж не довелося довго тримати це гетьманство в своїх руках. У зв'язку з звістками про наступ польських відділів на Правобережжя Дорошенко мусів залишити Лівобережжя й повернутися на правий бік Дніпра. У дальшому в зв'язку з тим, що проти Дорошенка виступило Запоріжжя на чолі з Суховієм, що встиг притягти на свій бік і Дорошенкового спільника — Крим, ті кола, на які спирався Дорошенко, мусили відмовитися на якийсь час од думки об'єднати Україну.

Поки це діялося на Правобережжі, на Лівобережжі, зокрема в північній його частині, відбувалися інші події. Суспільні низи — поспільство й міщанство — не були задоволені з козацьких верхів, які відразу під час повстання проти Москви виявили, що їхні класові інтереси суперечать інтересам поспільства й міщанства. Лівобережне козацтво не одержало допомоги від Дорошенка тоді, коли московське військо сунуло на Лівобережжя, економічні зв'язки Лівобережжя з Москвою — усе це привело до того, що вже наприкінці 1668 р. й початку 1669 р., менш ніж через рік після вибуху повстання на Лівобережжі проти Москви, Лівобічна Україна знову з'єдналася з Москвою, правда, на умовах кращих для козацьких верхів, аніж „Московські статті“ Бруховецького 1665 р.

Яку ж роль у цих подіях відіграв Р. Ракушка і як на його особистому житті відбилосся повстання на Лівобережжі проти Москви й наступні зв'язані з цим події?

Хоч відомостей про участь Ракушки у подіях повстання проти Москви на Лівобережжю збереглося дуже небагато, але й на підставі них можна встановити, що роль Р. Ракушки, як особи близької до І. Бруховецького, була досить значна.

Відомий ніженський протопоп С. Адамович показував восени 1668 року в Москві про підготовку повстання проти Москви в Ніжені так: „И въ то жь де время, при бытности Василья Тяпкина въ Нѣжинѣ, епископъ Мефодій выдавалъ дочь свою замужъ за племянника Брюховецкогo; и на ту свадбу звали Нѣжинского воеводу и началныхъ людей, для того, чтобъ ихъ тутъ взять и отослать къ Брюховецкому; и воевода де, по его протопоповѣ осторожности, на тоѣ свадбу не пошолъ. И видя де то, Романовской да писарь войсковой Ѳеско Михайловъ писали къ Брюховецкому, что Нѣжинского воеводу и ратныхъ людей взять безъ крови не мочно“¹⁾. Єпископ М. Филімонович, коли

¹⁾ Акты ЮЗР. VII, № 34, с. 90.

його заарештовано, показував, що „изъ маятности взялъ его Черниговской полковникъ Многогрѣшной съ дѣтми и съ черныцами и съ животами въ Черниговъ за то, что онъ писалъ листы и посылалъ съ Нѣжинскимъ протопопомъ Симіономъ къ полковнику Черниговскому, чтобъ онъ былъ подъ государевою высокодержавною рукою, а отъ бунтовъ бы и отъ кровопролитія отсталъ, и онъ его протопопа съ тѣми его писмы отдалъ, сковавъ, въ Нѣжине къ Романовскому и казакъмъ Запорожскимъ“¹⁾. У відомому листі М. Филимоновича до Бруховецького з закликом повстати проти Москви так само читаємо між іншим: „Панъ Романовскій, разумѣю, что тебѣ пространнѣе опишетъ, о чемъ мы говорили, а я свою мысль тебѣ объявляю, что мнѣ своя отчизна мила“²⁾. У квітні 1668 р. козацькі бранці, що їх захопили в п'ялон московські відділи під Почепом, оповідали, що серед тих осіб, що „про измѣну єѣдали съ Ивашкомъ Брюховецкимъ“, був і Нѣжинской писарь Романовской“³⁾,—чутки дуже характерні для Ракушчиної участі в цьому повстанню. 1669 р. 25 січня посланці Д. Многогрѣшого на Москві, генеральний обозний П. Забіла й його товариші оповідали на запитання про участь в акції Бруховецького єпископа М. Филимоновича й С. Адамовича так: „то де они подлинно вѣдаютъ, что де вся душа была у гетмана Брюховецкогго съ єпископомъ Меѳодіємъ, да съ нѣжинскимъ протопопомъ, да съ Романовскимъ, и подлинно про замыслы гетманскіе и про єпископи вѣдаетъ Романовскій“⁴⁾. Пізніш 1671 р. Д. Многогрѣшний писав цареві, що „Романовскій попъ, которой к нынешнему кровопролитію и к войне бывшей былъ всему началомъ“⁵⁾. Так само 1669 р. в Москві ніженський мешканець П. Константинов скарживсь, що в зв'язку з тим, що він залишивсь вірний цареві за повстання Бруховецького, млин П. Константинова в с. Оленівці „разорил Романовской“⁶⁾.

¹⁾ Акты ЮЗР. VII, № 31, с. 77, Источники Малоросс. Исторіи, I, 199.

²⁾ Акты ЮЗР. VII, № 29, с. 63—64, Источники Малоросс. Исторіи, I, 197. В. Ейнгорн уважав цей лист М. Филимоновича до І. Бруховецького за фальсифікат П. Дорошенка і Й. Тукальського, ворогів М. Филимоновича. Ґрунтується В. Ейнгорн на тому, що цього листа Дорошенко приставив Москві в копія, а ориґіналу не приставив, хоч і обіцяв. Щодо того, що С. Адамович знав зміст цього листу, В. Ейнгорн каже, що Адамович мав відомості від Тукальського (В. Эйнгорнъ, Очерки..., 437—438, пор. с. 489, 559, 560). С. Соловйов, Г. Карпов, М. Костомаров уважали цього листа за автентичний, правда, докладно цього не обґрунтовуючи (С. Соловьѣвъ, Исторія III, 356—357, Г. Карповъ, Меѳодій Филимоновичъ, Прав. Обзорѣніе 1875, № 11, с. 494, Н. Костомаровъ, Руина, 107). На мій погляд, цей лист автентичний, бо С. Адамович 28 жовтня, перед тим як у Москві одержано копію листа Меѳодієвого, вірно переказав у Москві зміст цього листу й заявив, що з змістом листа ознайомив його сам гетьман Бруховецький (Акты, VII, № 34, с. 96). При цьому треба зазначити, що Адамович свідчить тоді у Москві в прихильному для М. Филимоновича напрямку. Причину ж, чом П. Дорошенко не надіслав ориґінала листу до Москви, я вбачаю в тому, що в копії ми не маємо не весь лист, а витяг із нього. У цьому мене пересвідчує й те, що в копії ми не маємо дат і місця написання. У листі ж напевне були такі місця, що з ними Дорошенко не хотів знайомити Москву, напр., спомин ще про деяких осіб окрім Ракушки. Ракушка ж був такий близький до Бруховецького, що спомин про нього в цьому листі вже ще більше пошкодити йому не міг.

³⁾ В. Эйнгорнъ, Очерки, 453. ⁴⁾ Акты ЮЗР. VIII, № 14, с. 51.

⁵⁾ Моск. Архив Мин. Иностран. Дел, Дела Малороссийские, 1670 г., № 33.

⁶⁾ Моск. Архив Мин. Юстиции, Книги Малоросс. Приказа № 1, л. 382, 390.

Звичайно, на деякі з цих свідоцтв, як от свідоцтво Д. Многогрішного, або П. Забіли, або ж бранців, особливо покладатися не доводиться, але ж, беручи на увагу раз-у-разну антимосковську політику Р. Ракушки, його близькість до Бруховецького, еміграцію після падіння Бруховецького на Правобережжя — мусимо визнати, що Ракушчина роля в повстанні Бруховецького була велика.

III.

Незабаром як упав Бруховецький, ми бачимо Р. Ракушку на Правобережній Україні в Брацлаві.

Коли саме Ракушка залишив Лівобережжя й переселився на Правобережжя?

В. Модзалевський гадає, що Р. Ракушка й за гетьмана Д. Многогрішного виконував якийсь час обов'язки генерального підскарбія й переселився з Лівобережжя на Правобережжя тільки тоді, як Д. Многогрішного остаточно обрано гетьманом у березні 1669 р., коли в зв'язку з приєднанням Лівобережжя до Москви гостро повстало питання про Ракушчину участь в акції І. Бруховецького. Ґрунтується в цьому своєму твердженні В. Модзалевський як на тому, що Ракушка був повинен подати новому гетьманові звіт про свою діяльність, здати майно й увесь військовий скарб, для чого потрібен час, так і на тому, що в документі, писаному наприкінці січня 1669 р., Ракушка зветься „его милостью паномъ подскарбіемъ войсковымъ“¹⁾ Цей погляд В. Модзалевського, що Ракушка був військовим підскарбієм якийсь час і за Многогрішного, приймають Л. Окиншевич і В. Романовський²⁾.

Точно встановити, коли Ракушка переселився на Правобережжя, за тих даних, що я маю, не можна. Пізніш 1670 р. Д. Многогрішний писав цареві, що „когда уже аз по изволеню Божию к Вам великому Государю нашему со всѣм малороссійским народомъ добивал челомъ и просил отеческия милости, чтоб нас вѣрных под свою высокодержавную и крѣпкую руку изволилъ принять, яко же по милости божіей тако избысться и он Романовский какъ провѣдал о том тотчас на ту сторону Днепра бѣгая и унося свое здоровье зашол“³⁾. Як бачимо, з цього видно, що Ракушка утік на Правобережжя десь восени, на початку зими 1668 р., коли розпочалися зносини Многогрішного з Москвою. Щодо покликування В. Модзалевського на акт від січня 1660 р., де Ракушка зветься військовим підскарбієм, у цьому акті ми маємо про Ракушку таке: М. Радошкевич 1669 р. 30 січня в ратуші Чернігівській „признал, ижъ он в року прошлом тысяча шестсот шестдесят пятом своим коштом власным и своею копою и працою, за универсалом его милости пана подскарбяго войскового. Романа Ракушки употребивши мѣсце способное в тракте Любецком і в положеню Неданчыцком на рецѣ Ворзнь

¹⁾ В. Модзалевський, Перший підскарбій..., Записки... II—III, 33—34; документ, що на його покликується В. Модзалевський, видрукувано наприкінці його студії, с. 55—56.

²⁾ Л. Окиншевич, Генеральна старшина на Лівоб. Україні XVII—XVIII в., с. 133. В. Романовський, Хто був Самовидець? с. 67, пор. О. Оглоблін, цит. прац., 194.

³⁾ Моск. Архив Мин. Иностран. Дел. Дела Малороссийские 1670 г., № 33.

рудню посполу з Медведем Шыманом, рудником, збудовал“. У цьому акті ми маємо тільки згадку, що Ракушка був ген. підскарбієм 1665 р., а не 1669 р.¹⁾

Під час цих подій, зв'язаних з Ракушчиним переселенням з Лівобережжя на Правобережжя, він зазнав і матеріальних збитків. З Ракушчиного майна, що було в Погарі, захоплено, між іншим: „четыреста осмачекъ хлѣба, шесть котловъ великихъ, четыре коня, полтора ста свиней, двѣ сабли оправныхъ позолоченныхъ, пятьсот золотыхъ денегъ“²⁾. Ракушка обвинувачував Д. Многогрішного в тому, що він захопив це майно, а Д. Многогрішний скидав вину на охоче військо, як про це буде далі. Ракушка перейшов на Правобережжя, як він писав пізніш Многогрішному, через його переслідування³⁾. Що були за причини цих переслідувань і в чому вони полягали, я не міг установити. Крім цих переслідувань відіграла напевно не абияку роль Ракушчина еміграція на Правобережжя й його близькість до І. Бруховецького й постійна його антимосковська політика.

Перейдімо тепер до розгляду Ракушчиного життя по тому, як він мусів залишити Лівобережжя.

Після того, як Ракушка перейшов на Правобережжя, ми бачимо Ракушку в Брацлаві протопопом. За тих часів дуже часто траплялося, що урядові особи ставали попами й взагалі переходили до духовного стану. Отож мало не одночасно з Ракушкою став попом канцелярист Л. Кашперович⁴⁾; пізніш з генеральних суддів став архімандритом М. Вуяхевич⁵⁾. Чому це Ракушка висвятивсь на попа, напевно ми встановити не можемо. В. Романовський гадає, що Ракушка став на Правобережжі попом тому, що не хотів служити П. Дорошенкові, бо ненавидів турків та татар й узагалі через те, що йому була не до шмиги політика П. Дорошенкова⁶⁾. Та цей погляд не має під собою жадних ґрунтовних підстав. Швидше треба припустити, що особиста близькість Ракушки до І. Бруховецького закрила йому шлях до кар'єри в Дорошенка.

На Правобережжі Ракушка, пробуваючи на протопопії в Брацлаві, незабаром бере активну участь у події, що наробила чимало клопоту й Д. Многогрішному й Москві.

За тих часів у Львові відбувалася боротьба за єпископію між двома претендентами на неї.

Після смерті єпископа Оп. Желиборського р. 1667 частина шляхти й братство Львівське обрали єпископом Єв. Свистельницького, а частина право-

¹⁾ Пор. моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 50—51.

²⁾ Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Малоросс., 1670, № 33. С. Соловьевъ, Исторія..., III, 413.

³⁾ Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Малорос. 1670, № 33.

⁴⁾ В. Мякотинъ, Очерки соціальной исторіи України в XVII—XVIII в., т. I в. 2, с. 39—40; в. 3 с. 19.

⁵⁾ Проф. О. Оглоблін, До історії Руїни, Записки Іст.-Філ. Відділу УАН, кн. XVI, 206—207. Про вступ з військових урядів у попи в XVII—XVIII в. див. А. Лазаревскій, Очерки изъ быта Малороссіи XVIII в. Приходское духовенство, Русскій Архивъ 1871 № 11, с. 1884—1885, В. Мякотинъ, цит. праця I в. 3 с. 19—20.

⁶⁾ В. Романовський, цит. праця, 67.

славних обрала єпископом Й. Шумлянського. У цій боротьбі, що її проваджено звичайними тоді засобами поміж цими двома кандидатами, які встигли висвятитися на єпископи, при чому Шумлянського висвятили два „запрещенные“ митрополити ¹⁾, митрополит Київський і Галицький Й. Тукальський, а так само П. Дорошенко тримали сторону Шумлянського.

Щоб підтримати Й. Шумлянського, Тукальський і Дорошенко вирядили до Царгородського патріарха Методія Р. Ракушку та якогось грека Яна (як знати, товмача), нехай би вони виклопотали у патріарха „благословеніє“ Шумлянському на Львівську єпископію. Методій спочатку відмовивсь це зробити; тоді Ракушка і Ян їздили до султана та й привезли наказа. Коли від каймакана Кара-Мустафи, щоб патріарх задовольнив прохання цих посланців, Методій відмовивсь. Ракушка й Ян знов їздили до султана й привезли вже від нього наказа задовольнити прохання посланців Тукальського. Патріарх мусів це зробити й ствердив Львівську єпископію за Шумлянським. Так, принаймні, оповідав 1670 р. патріарх Методій московському посланцеві Христофорову ²⁾, що їздив до патріарха в справі прокльону на Многогрішного, про що докладніш розповім далі. Чи так була справа чи ні, чи раз їздив Ракушка до султана чи двічі, ми інших даних, окрім свідощв зацікавлених у цьому осіб (Методія й Ракушки в його творі), не маємо. Будь-що-будь, Методій ствердив Львівську єпископію за Й. Шумлянським у дипломі від 1670 р. ³⁾. Поруч цієї справи Ракушка заходивсь у Царгороді й коло особистої справи. Втрата майна в Погарі, що її зазнав Ракушка 1668 р., а так само бажання помститися Д. Многогрішному, як видно, не давали Ракушці спокою й він, щоб повернути своє майно, а одночасно й помститися Многогрішному, вміло використав свою подорож до Царгороду.

У Царгороді Р. Ракушка поскарживсь патріархові Методієві на шкоду, що він її зазнав од Д. Многогрішного, і одержав від патріарха неблагословенну грамоту на гетьмана Многогрішного. Зміст цієї грамоти такий: „Методій, Божією милостію архієпископъ Новаго Рима, великій патріархъ. Честный отецъ Романъ, протопопъ Бряславскій, извѣстиль насъ, что, во время войны

¹⁾ Про цю боротьбу за Львівську єпископію див. М и р о н ь, Іосифъ Шумлянскій, послѣдній православный єпископъ Львовскій и его метрика. Киев. Старина 1891 № 6 с. 340 і д., А. П е т р у ш е в и ч ь, Іосифъ Шумлянскій, первый Львовскій уніатскій єпископъ, Галичанинъ, Литературный Сборникъ, Книга I, вып. I, Львовъ 1852 с. 119 і д. Zubrzycki, Kronika miasta Lwowa, Lwów, 1844 с. 416 dd. I. Szaraniewicz, Patryarchat Wschodni wobec kościoła ruskiego i Rzeczypospolitej Polskiej, Rozprawy i sprawozdania. Wydz. hist.-filoz. Akad. Umiejętności, t. X w Krakowie 1870, str. 31 dd.

²⁾ Москов. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Греческие 7178 г. № 75 л. 8—12 (звідомлення Христофорова). За цією справою маємо про це і у Соловьова (С. Соловьевъ, Исторія... III, 414—415); у звідомленні Христофорова, а за ним і у Соловьова Йосип Шумлянскій зветься помилково латинцем Симеонм, а Евстафій (Єремія) Свистельницький — Йосифом. (Пор. В. Модзалевскій, цит. праця, Записки... II—III, 37). Це, як цілком слушно завважи М. Андрусак, наслідок того, що Христофоров поплутав іменні (М. Андрусак, До питання про авторство Літопису Самовидця, Записки Н. Т. Шевч. т. 149 с. 182).

³⁾ J. Szaraniewicz, Patryarchat Wschodni..., 36—37.

и смятенія межъ людьми, Демко Игнатенко овладѣлъ домомъ онаго іерея и пограбилъ имѣніе его—чотыреста осмачекъ хлѣба, шесть котловъ великихъ, чотыре коня, полтораства свиней, двѣ сабли оправныхъ, позолоченныхъ, пятьсотъ золотыхъ денегъ, а самого его изгналъ. Если Демко Игнатенко отдасть протопопу все, что взялъ, въ цѣлости, безъ отговорокъ, по доброй волѣ, то будетъ благословенъ, а если не захочеть отдать, то да будетъ отлученъ отъ Бога, проклятъ и не прощенъ, мертвый да не разсыплется никогда, до уреченнаго суда; камни, дрова, желѣзо да истлѣють и разсыплются и земля разсядется,— онъ же никогда. И пожретъ его земля, яко Даавана и Авирона; гроза Божія вверху главы его, имѣніе его и труды его да будутъ прокляты и да не узритъ счастья никогда. Имѣніе его вѣтромъ да поидеть, напоследокъ же и самъ да обратится ни во что; да познаеть самъ, яко не съ нимъ Богъ, и Св. Ангелъ Божій на страшномъ судѣ не при немъ, отлученъ отъ Церкви Христовой, чтобъ его къ церкви никто не припускалъ, и дабы его не благословилъ и не кадилъ, дара Божія не давалъ, и у трапезы никто съ нимъ не ѣлъ и не пилъ, и не сидѣлъ съ нимъ, и не прощался съ нимъ, и здоровья не сказывалъ, и когда умереть чтобы его тело никто не хоронилъ подъ тяжкою нашою клятвою архипастырскою и отлученіемъ отъ церкви того іерея, который его похоронить, будетъ на немъ проклятіе святыхъ 318 богоносныхъ отцовъ Никейскаго собора, доколѣ не отдасть всѣхъ вещей взятыхъ у отца господина Романа“¹⁾.

Православна церква, щоб покарати ту чи іншу особу, за тих часів досить часто вживала прокльону.

Отож, напр., 1655 р. в Тобольську архієпископ Семен дяка І. Струну „проклялъ и отъ церкви Божії отлучилъ и священником в дом его со святынею и со всякими потребами приходитъ и от него никакого приношения в церковь принимать не велѣлъ“²⁾. 1667 р. патріярхи Александрійський та Антіохійський наклали прокльон на гетьмана І. Бруховецького за те, що він пограбував майно К. Мигалевського³⁾. Одночасно з прокльоном на Д. Многогрішного патріярх Методій дав прокльонну грамоту й на попа „Иякова Острицкого“, що не повернув борг патріяршому архідияконові⁴⁾.

¹⁾ С. Соловьевъ, Исторія. . III, 413. Копія цієї грамоти переховується в Дрелехранилищі Центрархіва Р. С. Ф. С., Архив Министр. Иностран. Дел, Дела Малороссийские 1670 г. № 33, Датована грамота в цій копії 8 квітня 1670 р.; підписи на ній Методія патріярха, Варголомея Гераклійського митрополита, Теофіла Нікомідійського митрополита, Митрофана Корінтського митрополита, „и прочія“.

²⁾ В. Никольский, Сибирская ссылка протопопа Аввакума, Ученые Записки Института Истории (РАНИОН) т. II, Москва 1927, с. 147.

³⁾ Источники Малорос. Исторіи, I, 178 і д., Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. 5, с. 127, Г. Карповъ, Методій Филимоновичъ, Прав. Обозрѣніе, 1875, № 11, с. 481. В. Эйнгорнъ, Очерки..., 405–406.

⁴⁾ Моск. Архив Мин. Иностран. Дел, Дела Малорос. 1670 г. № 33 (справа про пергубування С. Адамовича в Москві в зв'язку з цими прокльономі патр. Методія). Письма Пресвященного Лазаря Барановича, Черниговъ 1865, с. 126—127. В. Эйнгорнъ, Очерки., 697. Моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, 54.

Щодо того, чи з відому П. Дорошенка й Й. Тукальського чи без їхнього відому Ракушка вживав заходів щодо неблагословенної грамоти патр. Методія, цього ми напевно сказати не можемо, бо даних бракує. Покладатися на слова патр. Методія, як він казав потім московському посланцеві Христофорову, ніби це була особиста справа Ракушки й що патріарх не знав навіть, що це мова йде про гетьмана, особливо не доводиться, бо ми маємо тут свідчення зацікавленої у цьому особи. Так само безпідставні будуть і думки дослідників, що намагалися з'ясувати причини цього прокльону. Отож, напр., М. Максимович гадав, що П. Дорошенко випрохав у патр. Методія прокльони на Многогрішного за те, що він його зрадив. Д. Іловайський уважав, що прокльон Многогрішного має місце в зв'язку з тим, що він повідибирав маєтки у духівництва, а В. Ейнгорн гадав, що Ракушка виклопотав цей прокльон за дорученням од Тукальського¹⁾.

Повернувшись з Царгороду, Ракушка надіслав з Канева копію цієї прокльонної грамоти до Д. Многогрішного вкупі з листом від 8 червня. У цьому листі Ракушка перерахував Многогрішному її утиски й збитки, що він зазнав од нього, повідомляв про те, що був у Царгороді й дістав вищенаведену грамоту від патріарха. Ракушка пропонував Многогрішному, щоб той повернув йому майно. Тоді Ракушка обіцявсь надіслати гетьманові й саму неблагословенну грамоту. „А буде вельможность твоя не похочешь, буду бити челом господину отцу митрополиту и пастырю моему, чтоб в церкви оглашено здѣ, а потом чтоб послано к преосвященному архиепискому Черниговскому, чтоб и тамо в церкви огласили“, каже Ракушка далі в цьому листі. Далі ж, загрозивши Многогрішному Страшним судом, Ракушка наприкінці листу додає: „премного молю, изволь мое мне отдати, а я должен буду за тебя Господа Бога молити“²⁾. Цей лист і копія грамоти нарobili багато клопоту гетьманові Многогрішному. На захист Многогрішного виступив Чернігівський архієпископ Л. Баранович. 12 липня до Москви приїхав Ніженський протопоп С. Адамович з листами від їх, з копіями неблагословенної грамоти й листа Р. Ракушки до Многогрішного. Повідомляючи царя про справу з цим прокльоном, Д. Многогрішний писав, що він майна Ракушчиного не грабував, а це зробило охотницьке військо, і прохав допомоги в царя, аби звільнитися від „проклятия безвинного“. Л. Баранович і собі надіслав цареві листа подібного ж змісту³⁾. У Москві дуже уважно поставилися до прохання Многогрішного. До патріарха Методія надіслано окремого посланця — Христофорова в цій справі з прокльоном, про що зараз таки повідомлено Многогрішного в окремій царській грамоті⁴⁾.

Царський посланець К. Христофоров, вряджений до патріарха Методія в справі цього прокльону, одержав царський наказ про подорож 9 серпня

¹⁾ М. Максимовичъ, Собр. Сочинений, I, 744, Д. Иловайскій, Исторія Россіи, V, Москва 1905 с. 261, В. Эйнгорнъ, Очерки, 696.

²⁾ Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Малоросс. 1670 г. № 33.

³⁾ Моск. Архив Мин. Иностр. Дел, Дела Малороссійские 1670 г., № 33.

⁴⁾ Письма Лазаря Барановича, 125 і д.

1670 р. й прибув у жовтні того таки року до Царгороду, а 24 жовтня був після вечірні у патр. Методія. Патріях розповів Христофорову про Ракушчине посольство в зв'язку з вищевказаними справами Львівського церковного життя. У справі ж прокльону на Многогрішного патр. Методій сказав, ніби він не знав, що Дем. Ігнатенко, на якого він дав, на Ракушчине прохання, неблагословенну грамоту, є гетьман Д. Многогрішний. На прохання Христофорова зняти прокльон з Многогрішного й дати йому благословенну грамоту Методій довго відмовлявся, кажучи, що як Многогрішний почне хвалитися цією благословенною грамотою й за це довідається П. Дорошенко, останній може поскаржитися султанові й від цього може бути лихо патріархові. Нарешті, після довгих умовлянь Христофоров домігсь того, що патр. Методій видав йому благословенного листа гетьманові Д. Многогрішному. Тоді Христофоров 23 грудня 1670 р. рушив з Царгороду до Московщини. Під час цієї зворотної подорожі Христофоров був у Батурині у Многогрішного й оголосив там гетьманові про цю прощальну грамоту, „и гетман де тому обрадовался“ й прохав, щоб йому з Москви надіслано тую грамоту. 1671 р. 20 березня Христофоров вже був у Москві в Посельському Приказі, де й дав звіт про свою подорож¹⁾. Грамоту ж патріарха Методія надіслано до Многогрішного²⁾. У цій грамоті маємо: „Понеже славнѣйшии меж бояр господин Демьян сынъ Игнатъев от нѣкогo священника именем Романа обвинен был яко убытокъ нѣкии и неправду претерпѣвашаго отлучению былъ подтвержденъ и отриновению от Церкви образом нѣкимъ подтворительным, — сие есть по предложенней жалобе того священника во исправления того убытка напрасно предложеного. Ныне же истязавшии о вещи бывшей известихомся и удоволихомся свидѣтельствы неложными — безвинна его суца и свободна тое жалобы сотворенней священникомъ“.. й далі йдуть звичайні в подібних документах благословення³⁾.

Після цього цікавого випадку між Ракушкою й Многогрішним відомостей про життя й діяльність Ракушки я за якийсь час не знаходив.

Зустрічається Ракушка тільки з 1676 р. й до того вже не на Правобережжі, а на Лівобережній Україні в Стародубі.

Відколи цар Олексій на початку 1676 року помер, на Україні приводили люд до присяги новому цареві Федорові. На запису присяги люду в Стародубі маємо від 24 лютого 1676 року підпис: „Роман Онисимов Ракушка Протопопа Браславский Священник Свято-Никольский Стародубовский рукою“⁴⁾.

¹⁾ Моск. Архив Минист. Иност. Дел. Дела Греческие 7178 г., № 75 (звіт про Христофорова). Пор. С. Соловьевъ, Исторія..., III, 414 і д., В. Эйнгорнъ, Очерки..., 696 і д., В. Модзалевський, Першій підскарбій..., Записки... II—III, 36 і д.

²⁾ В. Эйнгорнъ, Очерки..., 719.

³⁾ Моск. Архив Мин. Юстиции, Книги Малор. Приказа № 9, л. 641—642. Копія цієї грамоти майже без відмін в ще в Приказному столі, столб. № 24, л. л. 323—325.

⁴⁾ Моск. Архив Мин. Юстици., Книги Малор. Приказу № 42, л. 340, пор. В. Модзалевський, цит. праця, Записки, II—III, 39.

Коли саме Ракушка залишив Правобережжя й повернувся на Лівобережжя, ми напевно встановити за тих даних, що є в нас, не можемо. В. Модзалевський припускає, що Ракушка переїхав тоді, як його ворога Д. Многогрішного скинено з гетьманського уряду й заслано до Сибіру¹⁾. Проф. О. Оглоблін уважає, що Ракушка переселився з Правобережжя на Лівобережжя 1675 р., коли польське військо спалило Брацлав. Він припускає, що після цієї руїни Брацлава Ракушка мешкав якийсь час на Правобережжі, можливо в Чигирині²⁾. На мою думку, Ракушка переселився на Лівобережжя близько 1675 р., але не пізніш од кінця цього року. За довід, правда побічний, на це може бути те, що Брацлав зруйновано 1675 р.³⁾, а в лютому 1676 р. Ракушка підписується в Стародубі не тільки священником Стародубським, але й протопопом Брацлавським, тим часом як у дальшому він пишеться тільки священником Стародубським. Видко, протопопом Брацлавським Ракушка недавно переселився звідтіль. Припущення ж проф. О. Оглобліна, ніби Ракушка після руїни Брацлава жив якийсь час на Правобережжі, це не більш, як гіпотеза, та й то не досить тривка за браком певних підстав.

Так само я не маю даних, як Ракушка, переселившись на Лівобережжя з Правобережжя, не тільки unikнув кари за свою попередню близькість до І. Бруховецького та участь у повстанні проти Москви 1668 р., а ще й одержав парафію в багатому Стародубі.

Про Ракушчине життя в Стародубі даних я знайшов не багато.

Поперше ми маємо деякі дуже вбогі відомості про Ракушку за часи 1676 р. в зв'язку з подіями, що відбулися тоді в Стародубі, — акція стародубського полковника П. Рославця проти гетьмана І. Самойловича, ворожнеча між стародубським духівництвом і інтердикт Л. Барановича на Стародуб.

У листі дружини Стародубського полковника П. Рославця до свого чоловіка від серпня 1676 р. маємо між іншими звітками про події в Стародубщині й таку: „А про отца Романовского и про отца Самойла вѣсно у насъ есть подлинно, что отпущены были из Чернигова и паки возвращены с пути, и, говорят, быти имъ до сее росправы в Нѣжин“⁴⁾. Так само в листі до Петра Рославця від його кума⁵⁾ від серпня того ж 1676 р. маємо між іншими справами й таку звістку про це саме: „Ромоновского и Самойла, дву попов, господинъ гетьманъ, возвращающихся назад от господина его милости из Чернигова, у Печенег догнав его, отцов. слуга, с великою тягостию их назад в Чернигов возвратил, и хотят их держать доколе тебя Господь Богъ с чѣмъ добрымъ объявить, или со злымъ“⁶⁾.

¹⁾ В. Модзалевський, тамо ж.

²⁾ Проф. О. Оглоблін, До питання про автора літопису Самовидця, 195.

³⁾ Акты ЮЗР. XII, СПб. 1882, № 97, с. 283.

⁴⁾ В. Модзалевський, Матеріали для біографії Стародубського полковника Тимоєва Алексѣевича, Труды Черниговской губ. Ученой Архивной Комиссии, в XII, ч. I, Черниговъ, 1917—1918, № 33, с. 86.

⁵⁾ Як видно з документів, що містяться в цьому ж виданні, цей кум Рославця й автор цього листу піп Ів. Киселевич. (В. Модзалевський, Матеріали, № 33, с. 84—85).

⁶⁾ В. Модзалевський, Матеріали для біогр. Стародубського полков. Т. Алексѣева № 36, с. 92.

На підставі цих уривчастих даних, звичайно, важко встановити Ракушчину ролю в усіх цих подіях, але ж оскільки ми маємо відомості, що Ракушка й далі мешкав у Стародубі й набував собі майно, в тому числі й за універсалом І. Самойловича, знати, що ці всі події для Ракушки особливо негативних наслідків не мали.

Трохи більш збереглося даних про господарчу діяльність Р. Ракушки за життя його в Стародубі.

У Стародубі Ракушка покупив двір в Оксани, дружини Ничипора Кигалки; далі він придбав у І. Берла хутір там же у Стародубі та хутір у с. Яремині. Окрім того Ракушка придбав ще собі сіножать у Спаському, а так само в тому таки Єремині у козака Бориса двір з полями та сіножатями й двір з нивами та сіножатями від козака М. Симоненка. Гетьман І. Самойлович надав Ракушці в полковій Стародубській сотні невеличке село Новоселки; до того, для цього це село було одібрано від Стародубського магістрату. У жовтні 1687 р. гетьман І. Мазепа ствердив Ракушці володіння цим селом „до ласки нашої“. Мав ще Ракушка власність і на Ніженщині: „кгрунт зас Нѣжинській, двориска и поля и лѣсы в Бобрику и сѣножатѣ Трушонцѣ у за Кошелевкою сѣножат з лѣсом и поле пахотное“, а так само „комори.. стоячие в ринку, в ряду крамном, противко церкви святого Николая“¹⁾.

1701 року 17 травня Р. Ракушка, маючи віку близько 80 р. й готуючись до смерті, склав свого тестаменту. У цьому тестаменті він розпорядивсь усім своїм нерухомим і рухомим майном. Найбільшу частину майна одержав молодший син Р. Ракушки — Костянтин, бо старших за нього братів батько виділив раніш²⁾. Як розподілив Ракушка своє майно; я тут докладно не розглядатиму, бо це вже докладно розглянув В. Модзалевський³⁾. Самий же тестамент Ракушчин є типовий для подібних документів того часу⁴⁾. Наведу тільки одне місце з Ракушчиного тестаменту, місце, характерне для його склади — Ракушки. У своєму тестаменті Ракушка відзначив щодо своєї унуки Меланії, доньки його небіжчика сина Якова, що вона „южъ не маєть жодного вступу до моеї худобы, бо и такъ много matka оной з мужем своим побравши коней, бидла, гроши потратили попали, да и священство не мало мене коштвало, а matka оной з скрынѣ отмикавшы, краденним способом побрала“.

29 вересня 1701 р. Ракушка продав слугі майстратовому С. Матвійовичеві „мѣстечко дворовое волное, з будинками“, що він одержав від просвірни Марії „за сороковуст души ее отправоаний“. Заявку про цей продаж робив урядові від Ракушчиного ім'я його вікарій Ф. Іванович. Це, як цілком слушно

¹⁾ А. Лазаревскій и Н. Константиновичъ, Обзорніе Румянцевской описи, в. III, Черниговъ, 1875, с. 529. Филаретъ, Истор.-статист. описаніе Черниговской епархіи, VII, 5, Генеральне Слідство Стародубського полку, Київ 1929, с. 197, 444—445.

²⁾ А. Лазаревскій, Обзор. Румянц. описи, I, 175 і д. В. Модзалевскій, цит. праця, Записки..., II—III, 56 і д.

³⁾ В. Модзалевскій, тамо ж, с. 42—43.

⁴⁾ Пор. А. Лазаревскій, Замѣтки объ украинской старинѣ. I. Духовниці, Черниг. Губ. Вѣдомости, 1857, № 19, ч. неоф., с. 159 і д., В. Модзалевскій, цит. праця, с. 41—42.

вважає В. Модзалевський, очевидно, сталося тому, що Ракушка був слабкий¹⁾. Ракушка зустрічається в лютому 1703 р.²⁾, після чого за його вже більше немає згадок, як за живого, з чого В. Модзалевський робив слушний висновок, що десь коло цього часу Ракушка помер³⁾.

Де поховано Р. Ракушку, ми напевне не знаємо. Оскільки ж він у своєму тестаменті заповів, щоб „тѣло мое грѣшное землы, з которой взято, поховано маєт быти в той же церкви святого Николая на лѣвом боцѣ пред образом святой Тройцы християнским способом священническим“, мусимо вважати з певністю, що цього заповіта Р. Ракушки й було виконано.

Рід Ракушок-Романовських існував ще й у XIX в., аж поки угас⁴⁾.

Оце й усі відомості, що я зміг зібрати про життя та діяльність Романа Ониськовича Ракушки-Романовського.

Ці відомості, нехай подекуди й вбогі та уривчасті, дають змогу зробити хоч і в загальних рисах характеристику цього видатного діяча України XVII в.

Спочатку я розгляну, до якої класи, до якого групування цієї класи належав Р. Ракушка.

Р. Ракушка належав до тих шарів „значного“ реєстрового козацтва, що вкупі з частиною дрібної поkozаченої шляхти, взяли активну участь у революції 1648 р., революції, що її викликав розвиток торговельного капіталізму на Україні й що набула форми козацької революції⁵⁾. Ці вищевказані шари українського суспільства, беручи участь у цій революції й б'юкуючись то з тими то з іншими колами українського суспільства, залежно від ситуації часу, мали на меті боронити тільки свої класові інтереси. За їх ідеал було обмежити владу магнатів, міцна королівська влада, що підтримувала б лад, корисний для розвитку економічних та соціальних потреб верхів козацтва й поkozаченої шляхти. Інтереси ж поспільства й міщанства й рядового козацтва були цим шарам байдужі. У поспільстві вони бачили своїх майбутніх підданих.

Діалектика подій змінила наміри цих шарів суспільства. З одного боку, маса поспільства стихійно піднялася проти панів і зробила неможливим припинення революційного руху в межах, потрібних верхам козацтва, з другого боку, по смерті короля Володислава, що на нього особливу покладали надію верхи козацтва, польське магнатство, роблячи опір революції торговельного капіталу на Україні, робить королівську владу за цілковите знаряддя своїх класових інтересів, відпихаючи від королівської влади частину дрібної шляхти.

1) В. Модзалевський, там же, с 43—44, 58—59.

2) В. Модзалевський, там же, с. 44 (на жаль, не зазначено джерел).

3) В. Модзалевський, там же, с. 44.

4) Про рід Ракушок-Романовських див. В. Модзалевській, Малорос. Родословникъ, т. IV, 247 і д.

5) Пор. В. Сухино-Хоменко, Обміни і банкрутство українського націоналізму, Харків 1929, с. 28 і д.

Тоді це значне козацтво (я тут розумію ті вищевказані шари козаків і покозаченої шляхти) бльокуючись з верхівкою міщанства скеровують свою діяльність на те, щоб утворити на Україні мало не самостійну державу, що була б тільки в васальній підлеглистості до одної з сусідніх країн для допомоги Україні боротися проти польських претенсій на Україну. Цим шляхом „значне“ козацтво гадало найкраще захистити свої класові інтереси.

У наслідок такої політики Україна 1654 р. стає в васальну залежність від Москви, що її торговельний капітал прагне зробити з України свою колонію. Для цього Москва використовує ті класові суперечки, що розгорілися за тих часів на Україні між козацькою старшиною, козацтвом, поспільством та міщанством. Козацька старшина прагне посісти місце великих землевласників на Україні, поновити кріпацтво на користь собі; поспільство, опираючись на Січ і інші кола української людности, проти цього бореться й у цій боротьбі його підтримує Москва.

„Значне“ козацтво, на чолі з І. Виговським, відривається від Москви, приєднується до Польщі на умові т. зв. Гадяцького трактату. Коли ж виявилось, що І. Виговський з його групою веде політику, що не відповідає інтересам більшості „значного“ козацтва — останнє усуває І. Виговського від влади. Одночасно з цим рухом козацтва проти політики І. Виговського й його групування поспільство й міщанство Лівобережжя повстає проти соціального ладу, що його репрезентує Виговський, і тримає орієнтацію на Москву. Верхи козацтва мусять на цей рух уважати і Україна знов опиняється під протекцією Москви, але вже на досить обмежених, порівнюючи з попередніми, умовах. Чуднівська кампанія відриває Правобережжя від Москви й приєднує до Польщі. Лівобережжя ж тримається Москви.

На Лівобережжі відбувається запекла боротьба між „значними“ козаками й „черню“. „Значні“ в союзі з верхами міщанства прагнуть зміцнити велике землеволодіння й кріпацтво й боряться проти втручання Москви в справи України. Чернь, на чолі з Запоріжжям і І. Бруховецьким, провадить боротьбу проти економічної й соціальної політики „значних“ і скиляється до обмеження прав України на користь Москви. Серед „значних“ існує два групування, що в своїй основі мають економічну конкуренцію двох найрозвиненіших лівобережних торговельних осередків: Ніженя, що його репрезентує В. Золотаренко, й Переяслава, що його репрезентує Я. Сомко. Під загрозою наступу Запоріжжя, черні й Москви „значні“ об'єднуються, але зазнають поразки на Чорній Раді 1663 р. в Ніжені.

Після Чорної ради частина цих „значних“, що або уникла розгрому або ще заздалегідь пристала до Бруховецького, перемішавшись з частиною, що оточувала Бруховецького, верхів „черні“, дають новий напрямок політиці Бруховецького. Останній, спираючись на це нове групування, різко змінює попередню свою політику й тримає і щодо черні й щодо Москви політику „значних“: зростає велике землеволодіння, зростає кріпацтво, зростає опозиція Москві.

Невдачі в війні з Польщею примушують Бруховецького піти на поступки Москві й прийняти воевод, що їхня діяльність на Україні призводить до повстання проти них. На Правобережжі тим часом, діяльність П. Дорошенка, що теж репрезентував інтереси „значних“ козаків, а почасти й верхів міщанства, приводить мало не до цілковитої самостійності Правобережної України; справа стоїть за об'єднання всієї України. В цих подіях Бруховецький гине, найближчі йому особи або гинуть, або мусять одійти зовсім від політичної діяльності; решта ж його групування приєднується до П. Дорошенка. Коли виявилось, що Дорошенко не може з'єднати України — Лівобережжя мусить приєднатися до Москви, Правобережжя ж у наслідок довгої боротьби й зовнішньої й внутрішньої зазнає цілковитої руїни.

На Лівобережжі ж і далі зростають, у наслідок розвитку торговельного капіталізму, а звідсіль і більшого внутрішнього розшарування між козацтвом і міщанством, поспільством, що не були одноманітною масою, велике землеволодіння й кріпацтво. Сила великих землевласників, козацької старшини зростає. Вона вже бореться за те, щоб обмежити на користь собі права гетьманів і готується до рішучої боротьби з Москвою й до об'єднання з Правобережжям, що за цих часів починає знов залюднюватися. Москва ж уживає заходів, щоб перетворити Україну на свою колонію й утворити з неї пляцдарм для свого руху на південь.

Як політичний діяч, Ракушка й виявляв себе весь час як особа, що твердо тримається раз наміченої лінії, яка відповідає інтересам того угруповання, до якого він належав. Коли ж він і робив які ухили від цієї лінії (напр., удавана прихильність до Москви), — це були поступки тактичні, але не принципи.

Як державний діяч, Ракушка виявив себе як гарний організатор і адміністратор.

Як людина, Ракушка виступає перед нами, як людина розумна, енергійна, що гарно розбирається в ситуації часу; виступає Ракушка перед нас і як людина метка, хитра, що не зупиняється ні перед чим, щоб діпнутися своєї мети, й не забуває образ. Досить пригадати його боротьбу проти Д. Многогрішного або докори покійному синові й невістці в своєму тестаменті. Виступає перед нас Ракушка й як гарний господар свого особистого майна.

Можна сказати, що Ракушка був однією з яскравих постатів того часу, часу розвитку торговельного капіталізму на Україні, що висував на арену історичного життя подібних до його діячів ¹⁾.

¹⁾ Пор. В. Модзалевській, Романь Ракушка, одинь изъ дѣятелей „Руины“ с. 47—48, його ж, Перший підскарбій, Записки... II—III, 44—45, моя студія, До питання про певність відомостей літопису Самовидця., 75 і д.

БОЇ ПІД ЛІСНИМ І ПІД ПОЛТАВОЮ ЗА ЩОДЕННИКОМ ШВЕДСЬКОГО ЛЯЙТНАНТА Ф. ВЕЙЄ.

Шведська історіографія наприкінці другої половини минулого й на початку поточного століття приділила не мало уваги історії Карла XII, тобто тій добі в шведській історії, коли Швеції довелося зректися ролі великої європейської держави й поступитися цим місцем Росії. Щоб з'ясувати зв'язані з цим питання, видано цілу низку перводжерел і монографій. У виданні перводжерел брали діяльну участь і наукові установи і приватні особи. З наукових установ відзначилася своєю в цій царині діяльністю „Комісія для видання рукописів з історії Скандинавії“ (Samfundet for utgitvande af handskrifter rörande Skandinaviens historia). Комісія ця видрукувала низку цінних записок і щоденників, що їх провадили сподвижники Карла XII а саме оці томи:

1) Grefe Carl Pipers dagbok, hållen under hans fångenskap i Ryssland, 1709—1714. Те саме під заголовком: Historiska handlingar. Del 21, № 1, Stockh., 1906.

2) C. Pipers och C. G. Rehnaschölds koncept till utgående skrivelser onder deras fångenskap i Ryssland 1709—1715. Те саме під заголовком: Historiska handlingar Del. 21, № 2. Stockh., 1912. Містить записки хоружого Пільштрема, що брав участь у походах Карла XII протягом 1708—9 рр., потрапив до полону під Полтавою й прожив у Сибіру аж до 1723 року.

4) Lojtnanten Fr. Chr. von Weihes dagbok, 1708—1712. Stockh., 1902. Те саме під заголовком: Historiska handlingar. Del 19, № 1. Містить щоденник лейтнанта Вейє, що брав участь у походах Карла XII, 1707—1709 рр., потрапив до полону під Полтавою і вмер у Сольвичегодську в полоні р. 1713.

Leonard Kaggs dagbok, 1698—1722. Historiska handlingar. Del 24. Stockh., 1912. Містить записки лейтнанта, що потрапив до полону під Полтавою і прожив у Тобольську аж до 1722 р.

Усі ці щоденники заслуговують також на увагу українського історика і прихильника української історії, бо в них ми знаходимо й звістки про похід Карла XII на Україну. На першому з цього погляду місці стоїть щоденник Ф. Х. фон Вейє, бо мало не половину його присвячено походу Карла XII, 1708 й 1709 рр. Не маючи змоги подати тут зміст щоденника Вейє в цілому, ми поставили собі завдання спинитися на двох розділах, тобто на тих, де автор переказує події, нещасливі для Швеції, а саме на боях під Лісним та під Полтавою.

Оригінал щоденника Вейє зберігається в університетській бібліотеці в м. Упсалі. Писано його німецькою мовою; заголовок щоденника, складений уже, видима річ, по смерті авторовій, такий: „Feldzug Ihre hochgräfl. Exc. des Herren General u. Gouverneuren Adam Ludovic Leuenhaupt, wie solcher anfangs d. 29. Sept. 1708 durch das blutige Treffen bey Lesna signalisiret, folgendes aber nach der Niederlage der Königlich. Haupt-armée d. 1. Julii 1709 durch eine schwere Gefangenschaft von 13^{3/4} (sic!) Jahren in Russland geendiget.

Автор цього щоденника, Фрідріх Христоф Вейє, був за ляйтнанта шведської армії в пішому полку імени Левенгавпта. Про його особу й життя перед тим, як його пересунено до цього полку, і перед походом на Росію, щоденник мало дає відомостей. Ми тільки довідуємося з нього, що Вейє був німецького походження й народивсь у Люнебурзі, далі, що його батько вмер 30 травня 1710 р. в своєму маєткові в Німеччині, що близько того часу старший його брат перебував на військовій службі в Німеччині та що сам він дістав чин хоружого в шведській армії р. 1706. Під Полтавою Вейє потрапив до полону, його відпроваджено спочатку до Києва, далі до Москви, а звідси 30 січня 1710 р. до Сильвичегодська. Пізніший посмертний запис у рукопису зазначає, що Вейє там і вмер 10 квітня 1713 року. Отже він перебував у полоні не 13^{3/4} року, як сказано в заголовкові, а 3^{3/4} року.

Свого щоденника Вейє писав німецькою мовою. З нього видно, що автор уважно стежив за подіями, яких самовидцем і співучасником він був. Так, він докладно описує похід Левенгавпта перед тим, як він приєднався до головної шведської армії, особливо бій під Лісним восени 1708 р. Далі він малює картину походу армії Карла XII під час страшної й нещасливої зими 1708/09 р., що її армія перебула на Україні. Далі він описує події перед Полтавською побиванкою й саму побиванку, нарешті, розповідає про своє життя в полоні в Сильвичегодську. Він не тільки мав певну освіту, а очевидно, знав і латинську мову. Так, Вейє зазначає, що під час тріумфального походу Петра I в Москві, де він був присутній, як бранець, він завважив на одному з виставлених там латинських написів дві правописні помилки, і частенько наводить у своєму щоденникові цитати з римських клясиків. Дарма що Вейє пережив і описує дуже тяжкі для нього часи, в його щоденникові помітні проблески гумору.

Він дуже шанував короля Карла XII. Від 19 жовтня, після того як Левенгавптова армія зіллалася з головною армією, він зазначає, що того дня вперше він мав щастя бачити свого короля, і додає, що його перо безсиле, щоб описати цю надзвичайну особу. Проте він думає, що не має права промовчати те, що знає весь світ, а саме: успіхи в Данії, Шлезьку й Польщі здобули Карлові XII такої слави в усіх європейських потентатів, що вони повинні або любити або боятися його; але він у щасті не заноситься й залюбки пробуває в товаристві своїх салдатів. Під час походу він перебуває між ними й часто з ними розмовляє. В усіх боях він бере особисту участь і воліє бути там, де найдужчий вогонь. Він дуже поміркований, не п'є ні вина, а ні пива, а саму воду або трохи молока. Напоследок, Вейє висловлює

жаль, що доля не дає королеві змоги виявити видатні здібності в своїй державі, а приневолює його, в розквіті літ увесь час перебувати в походах у чужих краях.

В українській історичній літературі записками Вейє вже користавсь С. Томашівський, складаючи свою розвідку: „Із записок Каролінців про 1708-9 р.“, де він намагається показати, які нові матеріяли дала шведська історіографія до пізнання подій на Україні протягом 1708/09 року¹⁾.

I.

БІЙ ПІД ЛІСНИМ²⁾.

Витиснувши росіян із Польщі й задумавши похід на Москву, Карл XII улаштував свою головну квартиру біля Радошковичів, де й простояв від 17 березня аж до 6 червня 1708 р. Сюди вже 25 березня прибув командувач ліфляндської армії, ген. Левенгавпт, лишавсь тут до 7 травня, а потім повернувся до Риги, діставши від Карла XII наказа готувати доручену йому армію до нового довгого походу.

Продовжуючи потім наступ і вигравши 4 липня битву біля Головчина, Карл, як відомо, вступив до Могилева й стояв тут од 8 липня до 5 серпня, чекаючи Левенгавптової армії, що вже 3 червня дістав у Ризі наказа від короля виступити й прилучитися до головної шведської армії, яка наступала на Росію.

При цій армії перебував і Вейє. У вступі до свого щоденника він пояснює як саме він діставсь до її лав.

Шведська армія, — пише він, — до 1708 р. зажила такої слави, що ніхто не мав сумніву, що, подолавши данського, польського й шлезького супротивників, армія ця незабаром переможе й Москву, тим більш, що король до своєї головної армії вирішив приєднати й ту армію, яка стояла в Ліфляндії під командою ген. Левенгавпта. Усі цей похід мали за такий вигідний, що кожен, хто тільки мав іскру честолюбства, хтів узяти в ньому участь, думаючи, що тепер настав слушний момент здобути шани й багатства. Я був тої самої думки: чин хоружого, що я дістав 1706 року, мені вже набрид, а в своєму полку я не міг сподіватися на підвищення, бо його не було призначено до походу. Ось чому я звернувся до командира свого полку, тобто до полковника Альбеділя, й завдяки його протекції, мене призначено на лейтнанта до полку генерала Левенгавпта від 20 червня 1708 р. Діставши відповідне посвідчення, я поїхав спочатку до Риги, а звідси 2 липня до свого нового полку й застав командира його 7 липня в м. Янішках, а полк стояв ще за містом у селі. 12 липня командир вступив з полком у Янішки й дістав наказа швидше готуватися до походу. Вирушили 16 числа“.

¹⁾ Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Т. ХСІІ (р. 1909 кн. VI), стор. 66—92.

²⁾ З численної літератури зазначимо тут тільки капітальну розвідку: С. Hallendorff, Karl XII och Lewenhaupt år 1708. Upsala, 1908.

При цьому Вейє зазначає, що зливи, які тривали ціле літо, піднесли рівень води в усіх річках і попсували шляхи, отже можна було вже передбачати, що рух величезного обозу зустріне перешкоди. Адже відомо було, що король вирішив наступати на Росію й що росіяни мають намір плюндрувати свою країну, щоб позбавити шведів харчів. Тим то, король видав наказа, щоб кожен полк мав в обозі харчів на 4 місяці та, крім того, відповідне число худоби, щоб армія не відчувала недостачі в харчових запасах.

Через Помп'яни полк 29 липня дійшов до Онікшт, де Левенгавпт особисто приєднався до нього й, продовжуючи похід 1 серпня через Лінтупи, Кобальники то новий Мядзіоль, прибув 15 серпня в Долгінов. Отже, Левенгавптів корпус за цілий місяць пройшов тільки близько 230 км. Проте Левенгавпт і тут у Долгінові зробив зупинку на 14 день. Вейє каже, що до загаяння спричинилися колеса обозних возів. Од усіх полків, занотовує він, надходили заяви, що не можна було роздобути потрібного числа коліс замість тих, які щодня ламалися, бо всі колеса були без шин. Ось чому Левенгавпт вирішив протягом 14 днів зліквідувати тут питання про колеса. Окрім того, армія чекала тут драгунського полку Шліппенбаха, що йшов з Ревеля, а прибувши сюди, мав відпочити й припасти харчів.

1 вересня Левенгавпт вирушив далі й через Березине та Лепель дійшов до м. Череню. Вейє зазначає, що тут Левенгавпт одержав повідомлення, що король з своєю армією виступив уже з Могилева, не дїждавшись Левенгавптової армії. 8 вересня в Черей Левенгавпт дістав удруге наказа, щоб поспішивсь. Тут може нас здивувати те, що, діставши друге нагадування від короля, Левенгавпт не поспішивсь з усієї сили, а ще тиждень простояв у Черей. Але Вейє пояснює цю постійку, зазначаючи, що генерал 15 вересня вирушив з Черей, 16 дійшов до м. Толочина, де повинні були з'єднатися всі полки його армії, які доти йшли різними шляхами, щоб у дорозі не заважати один одному здобувати фураж. Звідси вся армія повинна була йти далі, цілком наготові до бою, разом з обозними возами. Увесь корпус мав у своєму складі, за Вейє, 11.450 душ. З цього числа щось із 1.500 салдатів приставлено до обозних возів за фурманів, бо, виступаючи з Курляндії, не пощастило найняти потрібного числа візників.

19 вересня Левенгавпт дійшов щасливо до м. Шклова, а 23 переправив військо через Дніпро, та тут спіткала його велика невдача. Вейє за неї докладно оповідає ось що:

24 вересня ми робили постійку й чекали нашого вантажу, бо він ще не ввесь прибув до нашого табору. Сьогодні вперше показувався ворог біля нашого ар'єргарду.

25 числа ми вирушили далі з села Petrowiz. Ворог знову заатакував ар'єргард, що ним командував підполковник Цеге. У нас кількоро людей вбито.

26 числа ми йшли до Biesz-a.

27 вересня генерал (тобто Левенгавпт) пустив вантаж наперед. Коли полкам довелося переходити через вузький прохід, за нами на полі з'явивсь ворожий загін щось із 4.000 драгунів. Наша кіннота зараз таки вирушила

назустріч, а піхоту генерал швидко розгорнув у бойовий лад на долині, сподіваючись цим заманити ворога ближче до себе. А коли той не схотів стати до бою, ми з розгорнутими корогвами показувалися на високості, після чого ворог, побачивши нас, дуже швидко відступив до найближчого лісу. Ми стали тоді на полі біля села Bieliza й мусіли ждати тієї частини вантажу, що збилася з дороги й тільки пізно вночі прилучилася до нас.

28 вересня рано-вранці ворог сильно напивав на наш арієрґард. Обоз поволі переходив через млинову греблю і з лівого боку ми вже виявили кілька тисяч душ ворожої піхоти, що теж намагалися переходити через болото. Беручи це до уваги, наш генерал повів більшу частину нашого війська з 14 гарматами з собою через вузький перехід і ледві встиг це зробити, як ворог уже почав стріляти з своїх гармат; кілька душ з наших забито, але ми з тим самим успіхом відповідали йому. По цей бік переходу лишився ген.-м. Штакельберг з 2 чи 3 полками та 2 гарматами, щоб підтримати арієрґард. Росіяни після цього теж нічого не починали, але поділили своє військо на кілька невеличких ескадронів і так стояли за нами в чистому полі. Ми все ж убили кількох їхніх драгунів і коли весь наш вантаж відіслано наперед, теж рушили лісом слідом за іншими полками. Наша піхота з обох боків захищала нас од козаків та кімликів, що блукали скрізь у полі, і так ми йшли до нещасливого Лісного, тобто села, незручно розкинутого серед лісу, що мало навколо себе обмаль ланів.

29 вересня у вівторок, у день св. Михайла, дуже рано-вранці п.-полковник Мейерфельд вирушив з аванґардом наперед, маючи безпосередньо за собою валку й полки. Бачучи, як незручно розкинуте це місце, генерал, певне, не захтів чекати тут ворога, а думав рушити лісом до Пропойського, де більше було чистого поля й де річка Сож захищала нас ззаду. Але ворог хтів використати саме цю місцевість під Лісним і близько 11-ої години ранку заходивсь наступати на нас у лісі загоном з 30.000 душ. Темної ночі в незручній місцевості ми не могли розташувати справжнього табору, і полки стояли в різних місцях, де було зручніше. Отож росіяни заатакували насамперед з великою запеклістю полк імени Деля-Гарді й п.-полковника Сталя. Ці відступали під дужим обстрілом з лісу, простуючи до полків Гельзінґіуса й Левенгавпта, що зустріли ворога двома випалами, але й собі мусіли відступити перед силою й приєдналися до інших полків. Далі ворог зупинивсь і почав шикуватися недалеко від лісу. Ми стояли в полі й собі шикувалися до бою, але наших людей було дуже мало, між батальйонами утворилися прогалани, і ворожі сили далеко перевищували наші. Тая частина нашої кінноти, що вже далеко від'їхала наперед, з наказу генералового повертала кар'єром назад, і скоро вона наспіла, ми відважно заатакували ворога, відігнавши його далеко в ліс. Та ми не могли нашого успіху використати, бо ворог поставив три лави одну за одною, й коли одну було розбито, її місце заступила друга, а коли ми виходили з лісу, то весь загін насів на наш тил і наробив нам досить великих утрат, раніш ніж ми знову могли утворити фронт у чистому полі. Тим часом артилерія з нашого й їхнього боку палила дуже сильно,

і росіяни розташувалися в лісі у формі півмісяця, отже нам лишавсь вільний тільки тил, обернений до нашої дороги. Козаки спитувалися були пограбувати наш обоз у лісі, та їх відігнала наша варта. Надвечір повернулася наша піхота, що вранці пішла до Пропойського наперед, і прилучилася до лівого крила. Тоді генерал-майор Штакельберг сам повів наше ліве крило проти ворожого правого крила, де стояли Преображенський, Семьоновський, Астраханський та Інгерманляндський полки. З обох боків знявся такий страшний вогонь, що окремих випалів уже не можна було відрізнити, і протягом півгодини нічого не було чути, крім грому й блискавки. Вітер гнав нам просто в обличчя сніг, дощ і дим, з цього, нарешті, скориставсь наш ворог, напосідаючи на нас усіма своїми силами з лісу, протикаючи нашим списами й багнетами тіло раніш, ніж вони встигали розглянути ворога.

Рукопашна була дуже запекла, і росіяни погнали нас, але все це тривало не довго, бо ніч розлучила нас. Ворог відійшов до лісу, і ми з недобитками нашої армії лишилися на бойовищі, не знаючи, хто переміг.

На ранок сам генерал наказав нам тихо добутися лісом до Пропойського, щоб там ще раз поставити опір, коли б ворог надумавсь за нами гнатися. Дорогою наші гармати загрузли в болоті й не було змоги посунути їх наперед, бо колесами сотень возів шлях до того було попсовано, що навряд чи й верхи можна було їхати тим шляхом. Нашу валку почасті покинули ми самі, почасті нею заволоділи наші салдати. Адже протягом двох днів вони перебували в повсякчасній тривозі і так стомилися від голоду й спраги, що не мали моральної сили спокійно перейти в ліс проз такі ласі для них речі, тим більш, що на возах маркітантів та євреїв була велика сила вина, пива, тютюну й горілки. Під вночішнім покровом вони чинили свій злочин. Хто хотів лишитися під прапором і при своїй сотні, ті zostалися, хто цього не хотів, той сховався у лісі й відстав. Отже багатьох з них, хто напивсь або заснув, забили кімлики ворожої армії.

Другого дня, тобто 30 вересня, — провадить далі своє оповідання Вейє — ми в Пропойському, тобто в спаленому й зруйнованому місті знову вишикувалися, скільки було змоги, й чекали на ворога аж до півдня. Та, видимо, він не мав охоти нападатися на нас; він завдовольнився з того, що вчора йому пощастило. Тому генерал наказав, щоб піхота посідала на обозні коні, і так ми покинули обозні вози й близько 1.000 голів худоби, щоб вони не заваждали нам на нашому шляху, що лежав непрохідними лісами. При цьому найгірше було те, що ми не мали жадних відомостей про місце, де перебувала королівська армія. Та генерал сподівався, що в Сіверщині дістане про це звістку, тим то й узяв напрям на Стародуб. Перед нами протікала річка Сож, тільки ж ні в Пропойському, а ні поблизу моста не було. А втім, якийсь єврей показав нам місце, де вплав на конях можна було перевезтися.

У додаток до поданого тут оповідання Вейє, зазначимо ще, що після цього нещасливого для шведів бою під Лісним, не тільки 1.000 шведських салдатів, а й кілька представників командного складу повернулися до Ліфляндії, між ними й шведський військовий суддя (авдитор) Бенекє. Донесіння,

що зін склав про цей бій, доповнює оповідання Вейє: „Доля, пише він, так переслідувала шведську армію, що й темрява й холод пошкодили їй; а було тої ночі так темно, що й руки не можна було бачити перед очима. Окрім того, ніхто з нас не знав місцевости, і ми мусіли блукати цим страшним і огидним лісом у грязюці, при чому або грузли в болоті, або стукалися головами в усі дерева й падали над пеньками. Не вважаючи на це, ми ще вночі просунулися лісом трохи наперед від бойовища, де сиділи ті, що zostалися на ньому, і страхаючись і сподіваючись на прийдешнє, не знаючи, чи жалкувати їм за тим, що сталося, чи боятися майбутнього. До цього прилучилися зойки поранених, зідхання тих, що вмирали, стогін прибитих окурбою, гукання й крики тих, що заблудили; усе це й найвідважнішого могло настрашити й найсуворішого знервувати“.

Щодо Вейє, то й він не визнає, щоб бій під Лісним був щасливий для шведів.

Він зве цю побиванку кривавою й пояснює, що її можна було б уникнути, якби Карл XII у Могилеві дїждавсь, поки прийде Левенгавпт з його армією. „Ми може б і виграли це бойовище, — міркує він далі, — коли б місцевість була зручна для бою та коли б на самому його початку всі наші люди були вкупі. Щодо генералів Левенгавпта й Штакельберга, то вони поводитися зразково й відважно, і всі офіцери й салдати цілком виконали свій обов'язок“, каже він наостанку, а втім це суперечить його оповіданню, як шведські салдати пограбували обоз. Нарешті, Вейє додає, що Карло XII у маніфесті, виданому, коли армія прибула до Ромна, віддав належне відвазі шведських офіцерів і салдатів, що вони виявили були під Лісним, де їх маленькій армії довелося битися проти більшої частини царського війська. Тільки ж Вейє тут не зрозумів чи не хтів зрозуміти, що в даному разі Карл дуже добре відчував увесь тягар витрати, яку він потерпів, і тільки визнавав за потрібне офіційно підтримати фікцію, ніби Левенгавпт під Лісним дістав перемогу.

1 жовтня й наступними днями недобитки Левенгавптової армії йшли далі. Під 7 жовтня Вейє занотовує, що дорогою вони проходили через села, де знаходили навіть збіжжя, але вони ніде не днювали, отже не мали часу спекти хліба, тим то почав їх мучити голод. „Тії запаси, — каже Вейє, що в Лісному ми могли взяти з собою в торбах, ми вже поїли. Дорогою ми здобували і овець, і свиней, і курей, і гусей, та в нас не було сили, й тому наше харчове становище з кожною дниною гіршало; дійшло до того, що не тільки поранені, а й багато здорових серед нас ужирало“.

10 жовтня Левенгавпт натрапив на загін королівської армії, що його Карло XII відрядив був наперед на Сіверянщину, під командою генерал-м. Лягеркруни, але й у них було обмаль запасів. Нарешті 13 жовтня Левенгавптова армія прилучилася до армії королівської у Рюхові, недалеко від Стародуба. „Настрій нашої армії був тепер піднесений, каже Вейє, дарма що ми втратили геть усе, що в нас було за душею, що всі ці дні ми зазнавали голоду й спраги, морозу й холоду і тисячі інших невивід“.

II.

ПОЛТАВА.

Починаючи свій похід проти Росії, Карло XII мав був на думці наступати на Москву навпростець через Смоленськ. Та вже коло російського кордону він повинен був переконатися, що через спустошення, яке вчинив у власній країні Петро I, шведській армії доведеться взяти напрям на Сіверщину й на Україну, як на район харчовий, що одночасно являє собою операційну базу для наступу в глиб Росії¹⁾.

Тим то вирушивши 15 вересня з своєю армією з Татарського на південь, Карло XII рівночасно послав передовий загін під команду ген.-м. Лягеркруна, доручивши йому насамперед перешкодити росіянам пройти в Сіверщину, а крім того, побудувати потрібні мости. Коли ж згодом виявилось, що Лягеркруна даного йому завдання не виконав, що Стародуб встигли захопити росіяни та що шлях для наступу через Брянськ і Калугу закрито, тоді Карло XII, з'єднавшись у Рюхові 13 жовтня з корпусом Левенгавпта та прийнявши біля Понурівки 19 числа Мазепиного посланця Бистрицького, повернув на Новгородок-Сіверський, маючи на увазі шлях Білгород—Курськ—Тула, щоб вдертися в центральну Росію. Посуваючись далі через Голенки, Дмитрівку, король спинивсь 18 листопада у Ромні, де й було улаштовано тимчасово його головну квартиру.

Дарма що зима була надзвичайно сувора, Карло весь час провадив далі військові операції, скеровані з України проти Москви, сподіваючись у половині лютого дійти до Харкова, щоб звідти наступати на Білгород.

Справді, 14 лютого шведська піхота вже вступила в Коломак, і перед нею лежав великий шлях Полтава—Харків. Та несподівано відлига й повідь од талих снігів затримали розвиток операції. Усі наступні операції на довший час було припинено. Отже, розмістивши своє військо між р. Пслон і Ворсклом у Лютенці, Опішні, Сенжарах і Решетилівці, Карло XII вирішив вижидати за цей час, доки підійде сподівана підмога з Польщі, тобто армії Крассава й Станіслава, щоб потім нав'язавши стосунки з запорожцями, скільки можна з кримськими татарами й навіть із турками, продовжувати перерваний наступ на Росію.

За центральний пункт у районі між Пслон і Ворсклом, де розташувалися шведи, була Полтава, що лежала на переправі через р. Ворскло і правила росіянам за опірний пункт. Спочатку, тобто в квітні, король виставляв тільки вартові пости, щоб стежити за залогою, але зробивши сам розвідини, вирішив після того здобути фортецю з бою. Переконавшись 29 й 30 квітня, що штурмом фортеці не здобути, він 1 травня почав готуватися до її облоги. Одночасно з інженерним боем та періодичними штурмами відбувалося й бомбардування міста, а втім облога затяглася. Військові дії, що їх розпочав цар,

¹⁾ З численної літератури зазначимо: Н. Юнаковъ, Полтавская операція 1709 г. Военный сборникъ, 1909, № 6, 7. — А. Стилле, Карлъ XII какъ стратегъ и тактикъ 1707—1709 гг. Пер. со шведскаго. ПБ, 1912.

4 червня приїхавши до своєї армії під Полтаву, завдали шведам чимало втрат, але мети не досягли: блокади не припинено. Отже скликана 16 червня в російській головній квартирі військова рада прийшла до висновку, що нема іншого способу визволити місто, як перейти з усією армією на правий берег Ворскла й дати генеральну баталію.

Тимчасом 16 таки червня сталася подія, що для шведської армії мала фатальні наслідки, а саме, коли рано-вранці того дня Карло XII спостерігав, як росіяни почали перевозитись через Ворскло, його поранено було в ногу, а це надалі дуже заваджало йому керувати військовими операціями своєї армії.

21 червня коло Петрівки росіяни успішно перейшли на правий берег Ворскла. Думаючи, що це визначало генеральну атаку, король вишикував свою армію, але росіяни тільки обкопалися покищо на полі, а наступними днями, тобто 23 й 24 числа так наблизилися до шведського розташування, що вдень шведи могли бачити й чути, як росіяни працювали, копаючи шанці й редути.

Для бою Петро призначив 29 червня, день своїх іменин, коли, як він розраховував, до його армії мали приєднатися кімлики, що їх посилав, на його прохання, хан Аюка.

Тимчасом Карло XII, певне, одержавши звістку, що цар сподівається приходу кімликів, вирішив заатакувати російську армію, не ждучи, коли почне наступ Петро, і призначив для цього 27 червня.

Облозі Полтави й подіям, що відбулися перед генеральним боєм, Вейе приділив у своєму щоденникові багато місця, але ми не можемо тут спізнитися на його цінних і цікавих про те повідомленнях і переходимо тепер до його оповідання про саму баталію.

Вейе на початку висловлює свою думку про те, що за наших часів уже, мовляв, чудес не буває, що все діється природним шляхом, отже він уважає за можливе гадати, що погромлено шведську армію тому, що росіяни мали в своєму розпорядженні більше гармат і більше людей, ніж шведи, адже вони сами запевняли, що під Полтавою вони мали 80.000 регулярного війська, а у шведів не було й четвертої частини того.

Чи ми сплохували з іншої сторони, — каже Вейе, — про це я не хочу міркувати, а даю це на волю кожному хто бажає. Я ж обмежуся на тому, що правдиво перекажу все, як було.

Близько четвертої години по півдні в неділю, король видав наказа по армії, щоб усенька артилерія й увесь обоз збиралися по той бік Полтави, на віддалі чверть милі від міста по дорозі до нових Сенжар у гаї, разом з слабими та пораненими, під захистом Ліфляндського шляхетського загону, Корельських вершників, Веннерштедських, Шліппенбахських, Шрейтерфельських та Альбедильських драгунів. Окрім того в деяких місцях униз понад правим берегом Ворскла стояли окремі загоны; так біля нових Сенжар стояв полк ген.-м. Мейерфельда (1.000 душ), у Біликах загін п.-полк. Функа та в Кобеляках загін п.-полк. Сильфер'ельма (300 душ).

З рештою армії король сам, лежачи на ношах, уночі вирушив наперед на чверть милі в напрямі до надвірніх ворожих шанців.

У поведілок 27 червня, ще перед світом ми прийшли до призначеного нам місця, і нам було чути, як завзято працювали в своїх шанцях вороги.

На розвідини виступив з 50 вершниками ген.-м. Шліппенбах, а ми тимчасом, як мога швидше вишикувались до бою, при чому піхоту поставлено двозма колонами і над нею на правому крилі перед королівською ляйб-гвардією команду прийняв ген.-м. Штакельберг, на лівому ж крилі перед Вестманляндським полком ген.-м. Шпарре, цілим корпусом командував ген. Левенгаупт. Кавалерії наказано, наступаючи взяти нашу піхоту в середину й бути під командою фельдмаршала Реншельда, що праве її крило перед ляйбдрагунами доручено ген.-м. Крейцові, а ліве крило перед Сконськими драгунами ген.-м. Гамільтонові.

Короля в супроводі його драбантами несено на ношах слідом за ляйб-гвардією. Ледві ми встигли встановити цей лад, як уже зійшла зірниця і ми побачили ворожі редути та великий ретраншемент з піхотою. Між обома ними вишикувано було всю російську кінноту, щоб зустрінути нас: про наш прихід росіяни вже знали, бо вони оточили ген.-м. Шліппенбаха.

Коли ж дано було наказа наступати і ми без резервів і без артилерії заатакували ворога, то перший постріл з редутив відірвав голови двом гвардійським генералам, а другий постріл повалив капітана Горна й чотирьох мушкетерів Остготського пішого полку. Далі гвардії наказано посуватися праворуч проти великого ретраншементу й не чіпати редутив. Та місцевість була неширока, батальйони Гілленшерна й Мандерсверда мусіли проходити між редутами, через це чимало салдатів побито марно, аж доки ген.-м. Штакельберг скерував їх праворуч і прилучив до ляйб-батальйону, що й собі втратив не менше людей від ворожого гарматного вогню. Гренадерам підп. Гілленкрок звелів покищо чекати дальших наказів під великим ретраншементом. Та коли наша кіннота завзято відбила ворожу й частина її відступила під захист своєї піхоти, капітан Розенштерна повів і гренадерський батальйон і йшов слідом за гвардією, бо він увесь час був під дужим обстрілом і нових розпоряджень не одержував.

На лихо, тут гарматень розбив праву жердину королівських нош, передній кінь уже не міг їх нести, отже довелось спинитися на бойовищі аж доки якийсь салдат дістав нову жердину й ноші було полагоджено. За цей час було вбито 8 драбантів і 10 гвардійців з тих, що оточували короля, але король не зазнав шкоди й його було перенесено до гвардії. Сюди прийшли вже Упландський, Вестготський, Остготський, Калмарський і Вестманляндський полки, що штурмували два чи три редуту, знищивши або витиснувши ворогів.

Отже все йшло б гаразд, та, на жаль, в той час Вермляндський полк затримавсь коло другого ширшого редуту, і в наслідок цього 4 найдужчі полки було від нас відрізано. Річ у тім, що коли Вермляндський полк під редутом зніс рогатки, він у рівчаку затримавсь і заваджав Іонкепіндському та Вестерботенському полкам атакувати. Росіяни ж обстрілювали їх дрібними й великими гарматнями. Тоді Дальський полк, здобувши вже два редуту,

вирішив їм допомогти і пішов туди ж під командою полковника Зігерота. Отож згромадилася тут така сила нашого війська, що люди біля редути швидше один одному заваждали, ніж допомагали, тим більш, що передові частини не атакували й незабаром офіцерів було або повбивано або смертельно поранено. Окрім того, бракувало потрібного командування, бо г.-м. Розен не давав наказів, аж доки лейтнант Померін сам пішов до його й заждав, щоб він зробив розпорядження. Тоді він дістав наказа відступити до лісу, бо від усіх 4-х полків лишилося ледві 1.500 душ. Наші хтіли тепер утворити батальйон-карре, та їм не пощастило, бо росіяни в своєму ретраншементі стежили за всім, і коли наші почали здійснювати свій намір, вони загоном з кількох тисяч душ піхоти, із списками наставленими на нас, вискочили з лісу і зробивши кілька пострілів, усіх погнавши врозтіч у напрямі до Полтави. Тут ген. Рензель перетяв їм шлях, і більшість їх було або вбито або побрато в полон, тільки 300 душ могли відступити з генералом Розеном повз монастир до гвардійського шанця. Але й тут ген. Рензель зараз таки знову заатакував їх і виставив кілька гармат проти шанця. Коли він двічі запропонував піддатися, ген. Розен з усім загоном склав зброю, і їх було переведено звідси до ворожого табору, до великого ретраншементу. По дорозі вони чули гарматний грім головного бою, що розпочався близько 9-ої години ранку й тривав усього півгодини.

Коли ворогові пощастило відрізати 4 полки, йому побільшало самовпевнености і він був переконаний, що перевага на його боці. Отже він виступив з ретраншементу з 20.000 душ піхоти і з потужною артилерією, маючи на обох флянгах кінноту, а ми після маленької перерви вишикувалися знову й пішли попід селом назустріч російській армії без гармат і з куди меншими силами, бо в нас після атаки редутів, що її вчинили піхотні полки, тобто Гвардійський, Упьяндський, Вест- і Остготський, Калмарський і Вестманляндський, од цих полків заціліло ледві 4.000 душ. Не вважаючи на це, ми вишикувалися яко мога швидше, і фельдмаршал Реншельд з кіннотою, а ген. Левенгаупт з інфантерією відважно пішли назустріч ворогові, волюючи атакувати, аніж сподіватися атаки.

Треба віддати їм справедливість, наші салдати просто таки поспішалися на видиму смерть, і більшу частину їх було винищено російськими гарматами раніш, ніж вони могли стати до зброї. Та скоро обидві сторони наблизилися на віддаль рушничного пострілу, то ворог оточив нас з обох фляннів, а передні його лави стали на коліно й дали випали по цілій лінії. На це ми й собі спокійно відповідали. Варто подиву, що гвардійський батальйон Мандерсверда уже прорвав був першу російську лінію й захопив у ворога 4 гармати, коли наше крило, втративши всіх обер-офіцерів, нарешті мусіло кинутися навтьоки і ворогові пощастило потрапити в запілля решті нашої піхоти й відібрати в неї все, що вона була захопила. При цьому було взято в полон г.-м. Штакельберга й полковника Апельгрена, решті ж певною мірою довелося пройти шпірутени й відступити до найближчого гайка, де вороги вибили їх чисто всіх. Тільки підполковник Сінклер та його загін з 30 душ, опинив-

шись за якимось парканом, лишилися живі й здалися в полон. Коли, крім того вратувались ще деякі частини піхоти, то це щастя вони завдячували героїзму полковника графа Торстенсона, г.-м. Гамільтона й принца Вюртемберзького, бо вони, коли взято в полон фельдмаршала Реншільда, почали рубати ворожу піхоту й не дешево віддали хто життя, хто волю.

Те критичне й небезпечне становище, в якому перебував наприкінці бою сам Карло XII, Вейє описує не так, як інші джерела. Його оповідання дає деяку підставу припускати, що Вейє на власні очі бачив ці драматичні моменти. Як відомо, в останній рішучий момент бою Карло XII був коло правого фронту свого війська. „Наш король“, пише Вейє, „з своїми драбантами й одним ескадроном драгунів, недалеко від правого крила, насідав на загін російського війська. Коли ж на бойовищі розвіялись порох і дим, стало видно, що король з своїм маленьким почтом — один з останніх серед тих, хто залишився, та він потрапив би до російської піхоти, що стояла попід селом, але побачивши капрала драбантів Альбедія, посланого наперед на розвідини, росіяни гарматними пострілами дали знати, що там є ворог. Зачувши цей сигнал, король ледві встиг наказати взяти напрям до лісу, як зненацька цілий російський батальйон вийшов з лісу та перебіг перед нами через шлях, удаючи, ніби він боїться. Та полковник Вангерсгейм звернувся до короля кажучи: „Туди нам не можна, це тільки принада“. Але король відповів: „Нам треба туди“, отже ми туди й попростували. Коли ж ми опинилися між лісом та батальйоном, останній став до нас фронтом і зробив по нас такий випал з гармат та рушниць, що попадало не тільки багато людей і коней, ба навіть багато сучків з дерев. Ті, що лишилися живі, разом з королем щасливо дісталися до вислого болота, в якому дехто застряг з своїми кіньми, і ноші короля поламалися. Він ледві встиг сісти на коня, що йому підвів майор Вольфельд, й заховатися від росіян по той бік лісу, де збиралися недобитки піхоти й кінноти, які й провели короля далі до обозу по той бік Полтави“.

Як підраховує Вейє, шведів було забито під Полтавою 4.400 душ. „Щодо козаків гетьмана Мазепи, каже Вейє, то я не думаю, щоб з них полягло за весь час бою більше, як троє, бо поки ми бились, вони лишалися позаду, а коли доводилося тікати, то вони були далеко спереду. Але вони зробили нам одну послугу, а саме показали нам шлях до обозу“.

Зараз по півдні, коли всі пости навколо Полтави було відкликано й зібрано до купи, король вирушив з недобитками армії. Попереду йшла артилерія під захистом 48 гвардійців; але наказу знищити обоз, ще не було дано й хто міг дещо забрати з собою, той так і зробив. Арієргард вів ген.-м. Крейтц, з кавалерією й маленьким загonom піхоти, що був іще бадьорий і здатний до бою. За нами гналися ген.-лейт. князь Голіцин з Інгерманляндською та Астраханською кінною гвардією, так само ген.-лейт. Бауер з 10-ма полками драгунів, але сьогодні вони нас не наздогнали, дарма що ми йшли до нових Санжар тільки 3 милі.

28 червня король відрядив ген.-м. Мейєрфельда до царя в Полтаву, а п.-полк. Сільфергельм з загonom у 300 коней рушив наперед до Дніпра, щоб там по змозі налагодити дещо до перевозу.

У Кобеляках ми спалили частину зайвого обозу, а тимчасом г.-л. Голіцин наблизивсь до того, що міг заатакувати наш арієргард. Атаку ми відбили, і наш авангард ще сьогодні діїшов до Дніпра.

29 червня, десь коло восьмої години ранку, артилерія й сам король прибули до Дніпрового берега під спаленим містом Переволочною, біля гирла р. Ворскла. Однак усі намагання перевезтися були марні, бо там не було ні лісу, ні гаю, що дали б матеріал, потрібний для поронів або байдаків. Стояла там тільки одна стара церква, й її розібрали Сільфергельмові люди. Але коли почали справляти бруси проти течії до місця, придатного для перевозу, линви розірвались, і дуже течія віднесла бруси. Перепливти ж Дніпро не було змоги, бо річка була дуже широка, й багато з тих, що зважилися пуститись уплав, потонуло.

Нарешті надвечір запорожцям, що шукали понад берегом, пощастило здобути кілька човнів і байдаків і таким чином з великими труднощами вночі улаштували маленький транспорт.

Вейє подає й пойменний список командного складу, що перевізся з тією партією. Поміж тих осіб були: король, польський генерал Понятовський, гетьман Мазепа та ще 23 офіцери, 80 драбантів, 820 салдатів і 6 осіб з складу королівської канцелярії. Мазепа на березі Дніпра втратив дуже багато грошей, золотого й срібного посуду.

Крім того, окремо й самостійно перевозилися козаки й запорожці, що числа їх Вейє визначити не міг.

Вейє потрапив у полон другого дня, тобто 30 червня тут таки на березі Дніпра.

Як відомо, Карло XII ніколи не міг простити ген. Левенгавтowi того, що він з рештою армії не ставив опору, а піддавсь Меншікову без бою. Цю останню дію шведської Полтавської драми Вейє описує так:

„30 червня рано-вранці московський генерал князь Меншіков із загоном з 9.000 душ приєднавсь до корпусу ген.-л. Голіцина, і це помітно було з руху козаків і татар, що скакали високим берегом.

Ми стояли в Дніпровій долині, маючи за собою р. Ворскло, праворуч р. Дніпро, а перед себе — гори, де перебувало вороже військо. Не було вже часу перевозитись, і ген. Левенгавпт звелів готуватися до опору та виставити проти ворога артилерію, дарма, що в нашій піхоті залишилося здорових і непораних ледві 1.200 душ, а кавалеристів близько 8.000 душ. Решта були здебільша цивільні та харчові службовці, так само ремісники й обозні. Не знаю чому, але ворог уважав те місце, де ми вишикувалися до бою, за неприступне і волів почати перемови, а не битися ще раз. Князь Меншіков прислав до нашого передового посту ген.-ад'ютанта Рамзе, пропонуючи нам піддатися, бо, на його думку, нам відрізано будь-який ратунок і опір, і погрожуючи, коли ми відмовимося, знищити всіх нещадно. Ген.-м. Крейц, що командував передовим постом, негайно відповів, що на цю вимогу навряд чи буде згода, але обіцяв повідомити про це ген. Левенгавпта; той і собі відіслав ген.-ад'ютанта Рамзе назад з відмовою.

Перегодом останній повернувся з докладнішою інструкцією, а саме: він повідомив, що, коли ми погодимося, 1) нам залишать усенький обоз і всіх обозних, 2) з нами поводитимуться добре, 3) офіцерам дозволялося на якийсь час поїхати до рідних і залишити шпаду.

Тоді ген. Левенгавпт звелів зібратися усім офіцерам, які командували полками, щоб переказати їм ворогову пропозицію, а насамперед висловив їм свою думку французькою мовою більше-менше так: *Je voudrais plutôt perdre la dernière goutte de mon sang, que manquer au devoir vers sa majesté le roi; mais puisque nos troupes sont bien faibles et presque à la moitié blessées, je m'en vais sonder, messieurs, vos sentiments sur l'offre de l'ennemi.*

Після короткої наради він звелів присутнім, щоб кожен з них поїхав до свого полку спитатися салдатів, чи бажають вони битися чи піддатися на умови. Салдати спершу давали розбіжні невиразні відповіді; одні покликувалися на те, що не має в усіх доброї зброї, інші казали, що це їм байдуже, треті, що коли треба буде, вони виконають свій обов'язок, і тільки один, майор Гольде від імени Оболяндських вершників, надавав великі обіцянки. Тим то генерал не хотів ще вирішити справу, а ще раз звелів полковим командирам, щоб кожен з них спитав свою частину категорично, чи хтять вони битися, чи ні, зокрема ж, чи вершники й драгуни хтять заатакувати ворожу піхоту, бо піхсти в нас так мало.

Полковник Поссе повернувся перший і повідомив, що його люди бажають піддатися, бо їх лишилося дуже мало, те саме ствердили й інші командири піших полків. Правда, деякі кінні полки, які участі в бою не брали, заявили, що хтять битися, але більшість хотіла піддатися, покликаючись на те, що без піхоти нічого не здолають зробити, і зараз такі поробили розрядні випали. Тому за згодою всього вищого командного складу до російського табору надіслано полковників Дікера й Тавбе, і після деякого обміну думками обидві сторони прийшли до згоди.

На основі цієї капітуляції ми по півдні окремими полками рушили вгору до російського табору. Рядові склали свою зброю, віддавши її разом з гарматами, прапорами, корогвами, котлами й деякими полковими касами ген.-ляйт. Бауерові.

Надвечір російський генерал Волконський виступив з табору з 6.000 вершників та силою козаків, щоб наздогнати ту частину, яка з королем або за ним перевезлася через Дніпро.

Окрім того, на тому боці Дніпра стояв ще великий загін козаків, вижидуючи, на чиему боці буде перевага. Бачучи, що росіяни взяли гору, вони піймали 70 шведів, між ними генерального суддю Лілієнштерна, капітана Хорда та військового комісара Меляндера, й повели їх до Полтави.

„Отже, волею долі, — так закінчує Вейє Полтавський розділ свого щоденника, — шведська армія, що так уславилася навіть в очах ворогів, за 4 дні остаточно загинула, не через видатну хоробрість противника, а тільки через чисельну його перевагу; тим більш, що її вже дуже послабили нестатки, яких вона зазнала по величезних лісах та сплюндрованих місцевостях“.

Остання дія Полтавської драми в щоденникові Вейє потребує короткого епілогу.

Одна з головних причин, а може й головна причина поразки шведської армії є не чисельна перевага армії Петра I, а швидше рана Карла XII, що позбавила його змоги самому командувати під час бою й по ньому.

Відступаючи після бою з обозом та артилерією в південному напрямі, повз Полтаву, правим берегом Ворскла, фізично й морально перевтомлений, часами не мігши спокійно зважити способи, як уратувати недобитки своєї армії, Карло XII докотивсь до Переволочної. Там, одколи знищено Січ, не лишилося жадних засобів, щоб перевезти військо через Дніпро та утримувати його на правому березі.

Тимчасом Карло вже перед цим брав під розвагу між іншим можливість, коли доведеться відступити, перевезти військо на лівий берег Ворскла під Новими Санжарами або під Біликами, щоб потім податися з ним до Перекопу, в державу дружнього шведам Кримського хана. Цьому планові спочував і Левенгавпт, що тепер, коли Реншільд потрапив до полону, став за старшого в командному складі шведської армії.

Прибувши до Переволочної та перебравшись на загальне прохання вищого командування на правий берег, щоб дістатися до Очакова й Бендер, доручивши головне командування ген. Левенгавптові на його таки прохання, Карло звелів новому головному командувачеві виконати цей план, тобто перевезтися через Ворскло й відступити з військом у володіння Кримського хана.

Карло думав, що втрати під Полтавою були не дуже великі, що значна частина армії заціліла і могла вратуватись, відступивши до Перекопу. Левенгавпт урочисто обіцявсь королеві виконати дане йому доручення, і Карло, залишаючи армію, і не мав гадки, що може статися щось подібне до того, що вчинив Левенгавпт, здаючись на капітуляцію.

Карло XII з приводу цього у листі до своєї сестри Ульріки-Елеонори, від 14 грудня 1712 р., писав, що Левенгавпт під Переволочною „учинив супроти наказу й військового права“.

Справді, умови капітуляції, на які погодивсь Левенгавпт, не мали нічого почесного для шведів, що склали зброю, а містили в собі один пункт, що прийняття його не робить чести Левенгавптові, а саме пункт, яким шведи видали Петрові I-му головою запорозьких спільників Карла XII.

У своєму щоденникові Вейє записав під 1-м липня: „цього числа прибув до Переволочної Петро I, щоб оглянути так щасливо полонене шведське військо. Тих козаків і запорожців, що перейшли на наш бік і потрапили в полон, погнавши в одно місце, як худобу, й зарубали їх без пощади, не виключаючи жінок та дітей“.

М. КОБИЖЧА В XVIII в.

XVIII в. на Гетьманщині значною мірою відзначається тим, що торговельно-промислове життя країни потужно підноситься. Козацтво, а за ним ще інтенсивніше й старшина, беруться, починаючи ще з другої половини XVII в. до різних промислів, намагаючися відтіснити, — і часто з повним успіхом, на другий план міщанство й поспільство. Збільшують кількість вітряків, гатять греблі й ставлять млини, закладають гуральні, броварні, солодовні й гарбарні. У зв'язку з цим змінюється потроху й життя поодиноких містечок Гетьманщини. Від хліборобства, що звичайно по Хмельниччині, а почасти й перед нею, — є за головний засіб життя козацько-поспільської людности, переходить ця людність, — подекуди через павперизацію, — до інших, більш міських, зайняттів, от як — ремесел, промислів, торгівлі. По деяких містечках, особливо біля певних торговельних шляхів, де були ширші економічні можливості, а так само у тих, де людність швидше збідніла, хліборобство у XVIII в. не відіграє вже значної ролі й ці містечка, щодо своїх зайняттів, наближаються до справжніх міст. В інших, де обставини менш цьому сприяли, людність переходить до зайняттів міського типу поволі, менш відриваючися від хліборобства й у найкращому разі живучи з заробітків. До містечок першого типу можна зарахувати Баришпіль, Баришівку, Нову Басань, з містечок другого типу (хліборобських) Бобровицю, почасти Воронків. Як приклад же містечок, що їх людність почала переходити до міського життя, хоч і не так інтенсивно, можна вказати на Кобижчу, що в середині XVIII в. йде шляхом розвитку промислово-торговельного життя, а пізнішими часами, під впливом різних ситуацій, які утворюються тоді мало не по цілій Україні, — знов стає трохи чи не суто хліборобським містечком. Розглянути його життя це й буде за предмет нашої студії.

Говорити про минулу історію м. Кобижчі сливе не доводиться. Для давніх часів відомостей про це місто ми зовсім не маємо, і хоч єпископ Філарет у своєму описі Чернігівської єпархії гадає, що його засновано ще за часів передтатарських, але підстав для цього власне немає¹⁾. У середині XVI в., можна думати, Кобижча вже існувала. Принаймні в цьому районі згадується Козари, що лежить поруч із Кобижчею, і правдоподібно, що й Кобижча, пізніш більша та значніша, вже мусіла за тих часів існувати. Але цілком певні дані про існування Кобижчі ми маємо тільки для початку XVII в.:

¹⁾ Ф и л а р е т ь, т. V, с. 207. Він між іншим каже: „кобъ древнее русское слово означает колдовство, кобыще сильное колдовство и жильє колдуновъ“.

1628 року є згадка про існування цього міста¹⁾. Кобижча під цей час є місто старостинське, на чолі його стоїть цього й наступного року староста Христофор Зембрицький²⁾).

Дальші відомості ми маємо для середини XVII в. Тоді, 1640-ми роками, це був маєток чернігівського каштеляна Адама Киселя. Деякі відомості маємо в скарзі Адама Киселя на переяславського (королівського) полковника Душинського, що той чинить кривди місцевій людності... Цей Душинський мав тут стояти „для погамовання своєволи“ після конституції 1638 р., але перебування війська тут тяжко лягало на місцеву людноість. Цікаво, що за козаками в загоні Душинського прийшли з Запоріжжя люди з рибою на продаж. Жовніри Душинського витягали незносні стації з людноости, били підданих, зневажали, примушували купувати пиво, мед, рибу³⁾. Понищивши та пограбувавши, військова частина Душинського наклала на людноість великий викуп, що його людноість і мусіла виплатити з великими труднощами, продаючи „воловъ, коней и всего убозства своего до разныхъ жидовъ“⁴⁾. Від того ж часу маємо листи від Киселя до сусідніх московських воевод в різних пограничних справах⁵⁾; датовано ці листи „въ городѣ мѡемѣ Кобыщы“. Оскільки тутешнє господарство Киселя не обмежувалося тільки сусідніми землями, а переходило й до сусідніх земель Московського царства, можна припустити, що тут у маєтностях Киселевих було чимало промисловців⁶⁾. Залежність Кобижчі від Киселя закінчилась з Хмельниччиною. Претенсії на Кобижчу заявив тоді ігумен Київ. Братського монастиря Сафонович, що прохав Кобижчу в покриття боргу Киселя, бо Новосілки (що їх йому давалося) того не варті⁷⁾. За Хмельниччини козаків тут більшає; вже р. 1649 Кобижча сотенне місто Ніженського полку⁸⁾. 1654 р. царською грамотою надано було Кобижчу (разом з Козарами) крім козаків Костянт. Вигівському⁹⁾, але тому не пощастило володіти, перешкодили політичні зміни.

В опису 1666 року, що його складали московські переписувачі за Бруховецького, в Кобижчі вказано, окрім козаків, вїята й 117 міщан¹⁰⁾. Людноість отже цілком незначна, тим часом як стома роками пізніш у Кобижчі ми бачимо 844 двори з людноістю близько 6¹/₂ тисяч душ. Це дає підставу казати, що величезну більшість людноости Кобижчі становили за тих часів козаки, яких в опису 1666 р. не зазначалося.

Під час воєн Ів. Виговського, Кобижча бере його бік і провадить боротьбу проти московського війська. Узагалі їй доводиться брати активну

1) Арх. Ю. З. Р., ч. VII, т. I, с. 345.

2) Рукоп. Відділ Бібліотеки Академії Наук СРСР, Румянцівський Опис, т. 29, докум. Носовської сотні.

3) Арх. III, I, 393. 4) Ibid., III, I, 396.

5) Акты Юж. и Зап. Рос., III, с. 96 і далі.

6) Б у д н и к і в, Акты III, с. 159. 7) Акты X. с. 744.

8) У Максимовича, т. I, с. 735. Пізніш воно відходить до київського полку.

9) Акты Ю. З. Р., т. X, с. 671—672.

10) У Костомарова, Руїна, собр. соч., вид. „Литерат. Фонда“, т. XV, с. 75.

участь у боротьбі, що точиться за тих часів на цій території. У цьому районі провадиться боротьба королівського (польського) проти гетьманського лівобережного та московського війська; тут відбувалася пізніше різанина ляхів та прибічників Виговського і під час неї під м. Кобижчею, коло села Свидовця, вбито найвидатнішого прибічника Виговського, Юрія Немирича¹⁾. Ще 1850-ми роками, як каже кобизький мешканець²⁾, залишавсь про це спогад у кобижчан у назві цього місця Побиванки та назві могили — „Пациюра“, перекручене прізвище Цищюри, що стояв тоді на чолі козаків московської орієнтації.

Року 1662 польсько-татарське військо Юрія Хмельниченка пограбувало околиці Кобижчі, забравши чимало худоби³⁾, наступного ж 1663 року на місто нападають поляки й руйнують Кобизький замок⁴⁾. Терпить, очевидно, Кобижча й пізнішими часами від нападів татар; так, ми знаємо, напр., що 1679 року „орди немаліє з Яненкомъ вйшли о Богоявленіи под Козелець и тамъ великую шкоду у людей учинили коло Днѣпра, аж по Носовку, многіє села повибирали и назадъ вернулись с полономъ в цѣлости“⁵⁾. Отже коли орда пограбувала місцевість по Дніпру аж по Носівку, то правдоподібно постраждали й околиці Кобижчі.

У дальшій історії м. Кобижчі ми не знаходимо більше яскравих фактів. Воно залишається сотенним містом, живе своїм міським життям, і правдоподібно, користаючи з мирних часів, розвивається економічною стороною, збільшує свої торговельно-промислові операції. І тільки як спогади про минулі військові моменти в історії Кобижчі говорять вали й рови та чималий дерев'яний замок, що зберігся ще до 1760 років.

М. Кобижча стоїть на чолі окремої сотні. Проте, ця сотня не є цілком звичайна для Київського полку. А саме, цю сотню становить трохи не саме місто Кобижча. Так, за ревізією 1723 року цю сотню становить м. Кобижча й с. Свидовець⁶⁾; 1736 року, окрім них, ми бачимо ще с. Мокіївку й „деревню“ Рівчак⁷⁾. Для пізніших часів певних даних ми не маємо; проте, можна думати, що 1760-ми роками сотню знов становлять тільки Кобижча й Свидовець. На жаль, опису с. Свидовця 1766 року ми не маємо і тому мимоволі ми мусимо обмежитися в нашому нарисі самим тільки містом Кобижчею.

Переходячи тепер до історії управління м. Кобижчі, відзначимо, що тут цілковито переважав козацький присуд. Ратуша ролі сливе не відігравала, навіть війта ми дуже рідко зустрічаємо в складі сотенного уряду. Не зустрі-

¹⁾ Самовидець, Літопис, с. 60, „Краткое описание Малороссии, с. 256.

²⁾ А. Я. Конисскій, Стопятнадцатилѣтній экономическій прогрессъ села, Полтава 1884, с. 5.

³⁾ Акты Ю. З. Р. т. V, с. 123.

⁴⁾ Описаніє Чернигов. епархіи, Филарета, V, с. с. 210.

⁵⁾ Літопис Самовидця, с. 142. Порів. „Кратк. описаніє Малорос.“ с. 285.

⁶⁾ К. Ц. Арх. давн. Актів, ф. Археограф. Комісії, спр. № 387.

⁷⁾ К. Ц. Іст. Арх., Відділ культів, Архів Лаври, ф. „бывш. лаврскихъ владеній“, спр. № 125.

чається сливе й згадок про „мѣйскій уряд“. Панує така формула: „на врадѣ нашомъ сотенномъ Кобижскомъ предо мнѣ сотникомъ... атаманомъ городовымъ... войтомъ... (иноді), ...при отаманѣ куренном, которые и на могоричѣ были... и при многихъ товарищахъ и людехъ зацныхъ“... У документах далеко не завсіди ми бачимо підписи вѣйта, дуже рідко когось з бурмістрів, чи з міщан. Лиш один документ (від 29 жовтня 1748 р.) ми маємо, де міщани розв'язують свої власні справи без старшини козацької, але й у ньому згадано не міський уряд, а сказано: „предѣ нами громадое войтомъ Василемъ Ещенкомъ, бурмістромъ Гавриломъ Макаренкомъ, райцею Семеномъ Шпакомъ, и при бытности в тоє время людей зацныхъ...“¹⁾.

Таким робом навіть тинь колишнього самоврядування (якщо таке колись було у Кобижчі), що її пощастило задержати деяким з містечок України (участь вѣйта та ключника ратушних в уряді, формулювання документа і т. ін.), Кобижча не зберегла, підпавши цілком присудові й владі козацій.

Керують Кобижчею безпосередньо сотники. Повного реєстру цих сотників ми не маємо, особливо для перших часів цієї сотні. Але все ж досить повний список ми можемо встановити. Перший сотник (1648 р.), про якого згадує Максимович²⁾, є Опанас Редута, що був одночасно сотником і Носівським. Другий сотник, якого ми вже зустрічаємо в документах Кобижчі з 1658 р., є Стефан Шевлега³⁾, слідом за ним наприкінці 1662 року ми бачимо Михайла Шевлегу — можливо його сина. Під час обрання Самойловича⁴⁾, на акті обрання підписаний Федір Андрійв, сотник Кобизький, але в наших документах, цього прізвища не трапляється. Натомість в рр. 1672—1676 ми бачимо сотником Федора Мандрику, що дає початок лінії Кобизьких сотників з цього роду⁵⁾. Очевидно, що це тотожні особи. Слідом за ним згадано як сотника Івана Кохановського (в р. 1680—85). Але оскільки вже року 1684 ми бачимо сотником Василя Андрійовича (брата Федорового) Мандрику, то виникає сумнів, чи не був Іван Кохановський тільки сотником наказним, хоч; узагалі, треба сказати, документи точно розрізняють сотників дійсних і наказних. Василь Мандрика правив до 1698 року. Наступними ж роками 1699—1700 сотником ми бачимо Дениса Дривинського і тільки 1701 року бачимо ми сина Василя, Матвія Мандрику, на батьківському сотничому уряді. Очевидячки в Кобижчі весь час відбувається боротьба за сотенний уряд між родом Мандрик та іншими випадковими претендентами, найчастіш козачими висуванцями (напр., Дривинські—козаки виборні). Але зробити сотенний уряд Кобизький мало не дідичним, що подекуди щастить зробити деяким родинам

¹⁾ Рум. Опис. Документи Кобизької сотні, т. IV, с. 138.

²⁾ Максимовичъ, Собр. соч. т. I, с. 734. Реєстра, стор. XXI.

³⁾ За іншою транскрипцією Шевлеуга. Його, як сотника, згадано в інших документах ще в липні 1662 р. Мабуть у кінці ж цього року уряд перейшов до М. Шевлеги (Акти Ю. З. Р. т. V, с. 123).

⁴⁾ Кониський, *Op. cit.* с. 7.

⁵⁾ У родословнику Модзалевського його не згадано, автор починає від наступного сотника Василя Мандрики. Багато помилок є також у Модзалевського й щодо хронології.

по інших містах, Мандрикам щастить не цілком і то тільки пізнішими часами. Можливо, вже Матвієві Мандриці пощастило б це зробити, коли б не трагічна пригода: року 1705, за доносом місцевого (кобизького) городового отамана ¹⁾, Матвія Мандрику заарештовано і страчено з наказу Петра I ²⁾. Обвинувачувано його у „держких словах“ супроти Мазепи, власне можна сказати в автономістичних тенденціях, що панували між старшиною за тих часів. Тепер перевагу беруть інші претенденти і з 1705—07 року ми бачимо сотником Кобизьким Данила Гнилокожу. Але вже 1709 року сотником стає Козьма Грошок, що одруживсь з удовою Матвія Мандрики Пелагією. Можливо, що, коли Мазепа перейшов на бік шведів, малося повернути сотницький уряд кобизький Мандрикам, але оскільки і брат Матвія і сини його були, можна думати, замалі, то уряд віддано було Грошкові, як їх опікунові. Грошка ми бачимо до середини 1719 року. Очевидно К. Грошок здобув певну прихильність уряду, гетьман Скоропадський ставиться до нього прихильно й надає йому своїм універсалом 1715 року на ранг певну кількість підсусідків у м. Кобижчі ³⁾. Цих підсусідків перед своєю смертю Грошок передає своєму пасинкові, Семену Мандриці, синові Матвія (правда сумнівно, чи тому довелося володіти цими підсусідками зараз же по вітчимовій смерті; принаймні за ним підсусідків за ревізією 1723 року не згадується). Правдоподібно Грошок намагається передати Семенові й сотницький уряд: але це йому не щастить. Можливо Семен під цей час був ще занадто молодий, і мало відомий; можливо так само, що людність Кобижчі ставиться до нього вороже, через суворе правління його вітчима. В кожному разі, коли вмер К. Грошок, сотником стає не син Матвія Мандрики, а брат його Олексій Васильович Мандрика. Правда, боротьба проти Мандрик не вщухає; 1723 р. Олексія Мандрику полковник Київський Танський скидає з уряду за провину по службі (він нібито не представив з своєї сотні сіна військам ⁴⁾).

На його місце поставлено сотником Остапа Гречку, очевидно одного з нижчих полкових старшин полку Київського, бо в універсалі гетьмана Данила Апостола від 1730 р. ⁵⁾ про нього є згадка, як про полкового осавула київського. Та не надовго, того ж року ви роком генерального суду Олексія Мандрику було знов поновлено на його уряді.

1727 року в поході Олексій Мандрика помер. Відтоді розпочинається боротьба між двома лініями роду Мандрик: родом Матвія і Олексія. Цим разом повторюється історія подібна до тої, що була, як помер Грошок. Син Олексія Мандрики тепер, коли помер батько, замолодий (він має щось із 20 років) і сотництво виклопотує собі син Матвія Семен, що ще 1718 року є курінний отаман. 9/XI 1728 року універсалом Д. Апостола його призначено

¹⁾ Івана Яроменка (?).

²⁾ Костомаровъ, Мазепа и Мазепинцы (Собрание сочинений, кн. VI, ст. 534).

³⁾ К. Ц. Арх. д. акт., ф. Ст. Справ XVIII ст., Генер. Військов. Канцел., спр. № 17020.

⁴⁾ Молзалевскій, Мал. родослов., т. III, ст. 359.

⁵⁾ Р. О., Бобровиця, документи т. I, № 1, с. 1. У списку полков. старшини (вищої) в ревізії 1723 р. його прізвища немає.

на сотника. Правда, на сотницькому уряді Семен Мандрика перебуває до 1757 р. Далі ж на якийсь час рід Мандриків на сотенному уряді не вдержується. Річ у тім, що Семен Мандрика, не маючи синів, намагається віддати сотницький уряд комусь із своїх зятів. Але проти нього виступає його брат, у-других Микита Мандрика й Кобизькі козаки. Так на початку 1757 року сотенна і курінна старшина Кобизька і 12 козаків виборних подають до гетьмана Розумовського заяву, де зазначають, що Семен Мандрика тепер такий старий, що не тільки не може водити свою сотню в похід, чи в якісь посылки, службу тощо, але навіть не може й керувати сотенним правлінням. Тому козаки прохають призначити їм за сотника військового товариша Микиту Олексійовича Мандрику¹⁾.

Семен Мандрика, почувши небезпеку для свого роду, спішно вдається з проханням до гетьмана. Оскільки один з його зятів, Яків Гамалія, що його хтів бачити за свого наступника Семен Мандрика, не має ще певних заслуг, то він висуває тепер як кандидата іншого зятя і прохає Розумовського призначити за свої вислуги Петра Симоновського, перекладача Військової Генеральної Канцелярії²⁾, сина значк. товариша полку Ніженського Івана Симоновського. Петро Симоновський — особа досить відома в нашій історії. Добре освічений (навчався наук за кордоном) і розумний, він цікавивсь особливо минулим України, і навіть сам написав її історію, під заголовком „Краткое описаніе о козацкомъ Малоросійскомъ народѣ“ (видав 1847 р. Бодянский)³⁾. Семена Мандрику відставлено в червні того таки 1757 року з чином бунчукового товариша. Завдяки ж його протекції та клопотам усупереч проханням козаків Кобизької сотні і самого Микити Мандрики, на сотника призначено Петра Симоновського (в січні 1758 року ми вже бачимо його на цьому уряді)⁴⁾. Правив він у Кобижчі до 1764 року, коли його призначено спочатку на земського суддю Остерського повіту, а пізніш (1767 р.) на члена Генерального Суду. На його місце, мабуть за його протекцією, призначено 1764 р. брата його Данила Симоновського, канцеляриста Генеральної Військової Канцелярії (перед тим полкового канцеляриста). Проте Данило Симоновський сотникував у Кобижчі теж не довго, — до 1768 р. А саме, цього р. він подає заяву, прохаючи щоб його перевели сотником до Конотіпської сотні Ніженського полку. Мотивував він своє прохання тим, що всі його маєтки лежать у Конотіпській сотні, і він мимоволі мусить там здебільшого жити, бо в Кобижчі жадних маєтків у нього немає⁵⁾. Справді його призначають до Конотіпської сотні, а за уряд Кобизький розгортається боротьба.

Згідно з правами, що їх встановив гр. Рум'янцев, збирається полкова старшина й сотники й висуває кандидатів на кобизький сотницький уряд.

¹⁾ К. Ц. Арх. д. Актів, ф. Стар. Справ XVIII ст., Ген. Військ. Канц. справа № 11991, від 1757 р.

²⁾ Там же, спр. № 4378.

³⁾ Модзалевскій, Малор. родослов. IV, див. Симоновський.

⁴⁾ К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Ст. Спр. XVIII ст., Ген. Військ. Канц., спр. № 4244.

⁵⁾ К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Ст. Спр. XVIII ст., Малоросійської Колегії, спр. № 4370.

Кандидати ці були такі: Марко Таращук, Іван Прученко (адвокат Малоросійської Колегії) та Яків Мандрика, син Микити Мандрики, колишній полковий канцелярист. Малоросійська Колегія призначила на сотника Таращука¹⁾. Проте є сумнів, чи сотникував Таращук; коли й сотникував, то дуже недовго. Слідом за ним ми бачимо сотником Романовського, забитого в польському поході 1761 року²⁾. На його місце, нарешті, потрапив сотником Яків Микитович Мандрика, що й править на цьому уряді до кінця існування Кобижкої сотні³⁾.

Досить часто у Кобижчі місце сотника заступає наказний сотник. Можливо це залежало від постійної боротьби за сотницький уряд, що особливо помітилася в Кобижчі в кінці XVII і початку XVIII ст., а так само можна думати, залежало і від потреби заступати сотника в правлінні сотенному, коли сотника або не було в місті, або йому було не зручно бути самому,—напр., коли слухано й потверджувано його купівлі ґрунтів.

Через усі ці причини протягом якихось 85 років ми бачимо два десятки наказних сотників. А саме: Тишко Костенко (1678 р.), Семен Парфен (1690), Каленик Сідко (1697), Іван Безпалый (1703), Тиміш Міняйло (1706, 1713), Олексій Мандрика (1713, 1715), Ігнат Григорович (1716), Кирило Григорович (1718, 1721), Данило Удовенко (1723, 1732), Семен Мандрика (1724), Кирило Гриценко (1727), Тиміш Гурбич (1733), Нечипір Мандрика (1733, 1739), Федір Лозицький (1734), Федір Сідко (1734), Андрій Чуйківський (1737), Федір Сидоренко (1736, 1738, 1739), Яків Руденко (1739), Федір Сидурка (1741), Олександр Шум (1757, 1762, 1763)⁴⁾.

Призначувано наказних сотників переважно з отаманів городових тої ж сотні. Склад отаманів був такий. Іван Шмай (1658), Лесько Коваленко (1662, 1672, 1675), Фесько Мищенко (1676), Іван Олексієнко (1678) Михайло Шевлега (1680, 1674), Денис Дривинський (1695), Тимко Костенко (1596), Стефан Василенко (1697), Яків Олексієнко (1698), Супрун Козаченко (1698), Петро Лесенко (1699, 1700), Фем Тишко (1690, 1701), Павло Добреля (1700), Іван Ярошенко (1702), Іван Ярмоленко (1703), Михайло Савченко (1706), Тиміш Міняйло (1707, 1720), Михайло Бакула (1808, 1715, 1716, 1717, 1719), Федір Цирень [1705, 1709, 1712, 1713, 1723], Іван Бочко (1718), Андрій Гриценко (1724), Данило Удовенко (1723), Григорій Сніжко (1723, 1731), Андрій Фесенко (1727), Федір Стратилат (1726), Тиміш Гурбич (1727, 1730), Сава Кичун (1727, 1732, 1733, 1735), Дмитро Болгак (1734), Данило Сідко (1730, 1733, 1737, 1738, 1739, 1747), Яків Руденко (1736, 1738, 1739, 1741), Петро Фіялковський (1740), Андрій Лозицький (1746), Федір Шелест (1748, 1749, 1750, 1753), Григорій Лахневич (1754), Олекса Лахневич (1755, 1756, 1757, 1758), Ігнат Мацекевич (1756), Максим Коробовський (1762, 1765, 1766), Федір Мандрика (1778)⁵⁾.

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Модзалевській, Малорос. родословник, т. III, с. 361.

³⁾ К. Ц. Арх. д. Актів, ф. Стар Справ. XVIII ст., спр. №№ 3954, 9000.

⁴⁾ Ці відомості, як і попередні, на підставі документів Рум'янцівського опигу Кобижчі.

⁵⁾ К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Ст. Справ XVIII, ст., № 3954.

Як бачимо, досить часто буває, що одну особу зустрічаємо на уряді отамана кілька разів. У XVII ст. і початку XVIII посідають цю посаду переважно тільки один рік, але щодалі до середини XVIII ст., то частіше трапляються випадки кількарічного урядування.

Отаманів сотенних у Кобижчу призначала Військова Генеральна Канцелярія, іноді на сотникове подання. Деколи, призначаючи отамана, брали на увагу й бажання людности. Проте завдяки системі могоричів, це бажання людности є загалом досить сумнівне. Як приклад наведемо епізод з обранням городского отамана 1758 року. Перед цим отаманував Олекса Лахневич, що вступив на посаду по своєму браті, Григорієві Лахневичу, що його, за вслуги їхнього батька Федора призначено на сотника в Ніженському полкові (1754 р.). Але козаки кобизькі почали скаржитися на Олексу Лахневича, що той б'є і карає суворо людність. Натомість мешканець Кобижчі Ігнат Мацекевич, що був перед тим співаком при царському дворі, подав прохання призначити отаманом його. Його рекомендували відставний сотник Семен Мандрика та новий сотник Петро Симоновський та прохали його призначити козаки кобизькі. До Кобижчі було послано отамана Носівського Петра Шаулу, що спитав людність і ствердив, що вона не бажає Лахневича. Але Лахневич доносив, що прохання людности поставити їм Мацекевича, пояснюється тими могоричами, що їй ставив останній, а рівно й Семен Мандрика (можливо тому, що Лахневич підписавсь під проханням призначити їм сотником Микиту Мандрику, замість Семена). Тому полкова канцелярія висловила за Лахневича¹⁾. А втім, останній все ж не втримавсь. Прислана нова комісія на чолі з хоружим полковим Шумом висловила за Мацекевича і його затвердила Військова Генеральна Канцелярія²⁾. Проте він отаманував, здається, дуже недовго, бо в документах прізвища його ми зовсім не знаходимо, а швидко по тому бачимо отаманом М. Коробовського.

Виходили отамани городові сотенні іноді з лав отаманів курінних. Куренів у Кобижчі є чимало. 1723-го року, за ревізією ми бачимо в ній 7 куренів (Курені: Лесенка, Удовиченка, Михна, Славинського, Кичуна, Болгака), а крім того курінь Свидовський³⁾. Пізнішими часами певних відомостей ми не маємо. Правда, 1757-го року під заявою проти сотника С. Мандрики підписуються 5 курінних отаманів⁴⁾, але сказати певне, чи це всі, важко. Отаманів курінних Кобизької сотні ми бачимо, всіх з досить пізнього часу, таких. Семен Мандрика (1708), Іван Ярмоленко (1708), Грицько Баран (1712), Кирило Іванович (1705, 1712), Болгаковський (1720), Андрій Лесенко (1723, 1731), Удовиченко (1723), Савинський (1723), Семен Левушко (1731), Сава Кичун (1723, 1731), Гаврило Михно (1723, 1733, 1736, 1738), Назар Булгак (1723, 1733, 1737, 1738, 1739, 1751), Матвій Басанко (1733,

¹⁾ К. Ц. Арх., д. Акт, ф. Ст. Справ XXVIII ст., В. Г. Канц., спр. № 7826.

²⁾ Там же, спр. № 12083.

³⁾ Там же, ф. Археогр. Комісії, спр. № 387.

⁴⁾ Там же, спр. № 11991 (вищецитов.).

Фесько Сидоренко (1733, 1736), Іван Дутий (1733, 1736, 1738, 1739), Федір Зленко (1733, 1738, 1739), Яків Руденко (1738), Мирон Коробейник (1739), Андрій Кисіль (1739), Радіон Демченко (1737, 1739), Федір Шелест (1739), Кость Гриценко (1739), Данило Васечок (1739), Микита Ярмак (1751), Андрій Паскуда (1751), Федір Неділко (1751, 1757), Нечипір Гуць (1757), Дмитро Бойчук (1757), Федір Рудко (1757), Гарасим Лесенко (1757), Гарасим Михно (1762), Іван Пешко (1762), Стефан Шостка (1763, 1765).

Нарешті, додамо невеликий реєстр відомих нам писарів сотенних. Ігнат Григорієвич (1712), Кирило Іванов (1727), Кирило Немировський (1733, 1738, 1743, 1746), Петро Фіялковський (1736, 1738, 1739), Федір Мандрика (1641), Стефан Пинчук (1747), Захарія Павлов (1750, 1753, 1756, 1757), Григорій Політанський (1758), Максим Коробовський (1763), Олексій Білчевський (1766, 1777).

Реєстра хоружих і асаулів сотенних ми не даємо, за браком, мало не цілковитим, відомостей.

Ці всі списки дають вам підставу зробити кілька висновків. Насамперед треба відзначити, що уряди сотенні іноді навіть включно до сотника, переважно заміщувано з лав місцевої сотенної старшини. Добре це видно з невеликого реєстру-таблиці, що ми оце подаємо.

Якими роками згадується як:

	Сотник	Нак. сотн.	Отам. город.	Отам. курін.	Писар сот.
Михайло Шевлега	1662	—	1680, 1684	—	—
Тиміш Міняйло	—	1706, 1713	1707, 1720	—	—
Денис Дривинський . .	1699, 1700	—	1695	—	—
Ігнат Григорієвич . . .	—	1716	—	—	1712
Семен Мандрика	1728—1757	1724	—	1708	—
Данило Удовенко	—	1723, 1732	1723	—	—
Тиміш Гурбич	—	1733	1727, 1730	—	—
Сава Кичун	—	—	1727, 1732, 1733, 1735	1723, 1731	—
Федір Сидоренко	—	1736, 1738, 1739	—	1733, 1736	—
Яків Руденко	—	1739	1736, 1738 1739, 1741	1738	—
Петро Фіялковський . .	—	—	1740	—	1736, 1738, 1739
Федір Шелест	—	—	1748, 1749, 1750, 1753	1739	—
Максим Коробовський .	—	—	1762, 1765, 1766	—	1736

Треба так само відзначити почасти спадковість урядів: ми бачимо, напр., Івана Олексієнка, Якова Олексієнка; Гаврила Михна, Гарасима Михна і т. і., Сотники й собі намагаються влаштувати на урядах близьких їм людей, родичів. Напр., Мандрики влаштовують своїх родичів: Нечипір Мандрика (брат

сотника Семена Мандрики) — є сотник наказний у роках 1733, 1739; а його син Федір є писар сотенний р. 1741 і отаман 1778 р.

Додамо, нарешті реєстра, так мовити, міського самоврядування, а саме, в'їтів. Микола Семенко (1658), Кіндрат Невіжський (1662), Яким Голенач (1672, 1676), Микола Себидурський (1675, 1780), Мирон Адамович (1690, 1701—1703), Федір Передерій (1678, 1695—1700, 1707), Л. Голенач (1705, 1712), Семен Перехрист (1712), Яско Неїжка (1708, 1716, 1717, 1719, 1721), Яків Глушаниця (1713), Демко Кавунник (1713), Василь Паламаренко (1709, 1723, 1724), Микола Єдола (1715), Кирило Остапенко (1714), Єсько Квяжок (1715), Кирило Шаповал (1727), Іван Ярмаченко (1727), Макар Кирилов (1727), Фома Кипа (1718, 1723, 1735, 1736, 1737), Радко Демченко (1732, 1733), Демко Гладкий (1733, 1734), Яків Данилко (1736), Яків Динник (1737, 1739), Василь Єщенко (1748).

Тут так само почасти спостерігається спадковість уряду в'їта. Посідають цей уряд знов таки небагато осіб, що їх щоразу знов обирають на цей уряд. Ми бачимо, що одного в'їта обирали 8 разів, 2-х по 5 разів, одного — 4 рази, одного — 3 рази, шістьох по 2 рази і нарешті 13 по 1 разу. Цікаво одзначити, що коли в XVII в. в актах підписів в'їтів ми зустрічаємо багато, то у XVIII їх стає дедалі менше та менше; з 1739 року вони мало не зникають, а з 1748 підписи їх на актах сотенного правління зовсім не трапляються. Ще рідше ми зустрічаємо підписи бурмістрів, і зовсім не зустрічаємо ключників ратушних. Бурмістрів ми бачимо таких: Мирон Адамович (1699), Павло Никоненко (1701, 1702, 1703), Андрій Рева (1707), Фем(?) Герелей (1705, 1712), Федько Дереліс (1712), Янко Демчан (1729), Петро Марченко (1737, 1739), Гаврило Макаренко (1748). Треба відзначити, що з лав бурмістрів виходять іноді в'їти, от як напр., Мирон Адамович. Бурмістри, так само як і в'їти, дедалі рідше трапляються в актах XVIII в. і з 1748 р. разом з в'їтами зникають. Все це промовляє за те, що ратушне життя дуже підупало, знов же й за перевагу козацької старшини близько середини XVIII в., про що ми вже згадували раніше¹⁾.

Перейдемо тепер до огляду торговельно-промислового життя м. Кобижчі в 1760 р. Як ми казали, людність Кобижчі за цих часів ще значною мірою зв'язана була з хліборобством, хоч і почала переходити поволі до інших зайнять, зокрема до ремесл, промислу. Подивімося на зайняття людности; щоб краще їх з'ясувати, візьмемо не двори, а господарів поодиноких господарств, яких, окрім старшини та духівництва, було в Кобижчі — 898. Отже жили:

З хліборобства	423 госп.	З ремесл	45 госп.
З хлібороб. і ще з чогось, при чому		З промислу	14 „
хлібороб. переважно відгравало		З промислу і ремес.	3 „
ролю лиш підсобної праці	79 „	З подань	3 „

¹⁾ Згадаємо, що 1766 року ми бачимо таке сотенне правління: сотник Данило Симоновський, отаман городовий Максим Коробовський, писар Олексій Білчевський, асаул Федір Добреля, хоружий Андрій Лозицький.

З заробітків	121 госп.	Не означено—з чого, але переважно
„ „ і подань	1 „	не з хліборобства
З прибутків від зданої в оренду землі	38 „	Разом
		898 госп.

Як бачимо, виключно з хліборобства жила менш як половина всіх мешканців. Навіть з тими, що хлібороблять поруч з іншою працею (найчастіше ремеслом чи промислом), їх є трохи більш ніж половина. До того, можна думати, значна частина з тих, що мали землю, не хліборобили ¹⁾, а зарахували їх ми до цієї групи тому, що вказівки на інше зайняття не було. З іншої половини, правда, зайняття значної частини нам невідомі, але найправдоподібніш це були заробітки по чужих людях, бо промислових закладів, робочої худоби, чи ремесла, ці господарі здебільшого не мали.

Ремісниками є 84 господарі дворовласники ²⁾:

Ткачів	38 (цехових з них . . . 27)	Лимарів	1 (цехових з них . . . 1)
Шевців	14 („ „ . . . 5)	Кожом'яків	1
Ковалів	7 („ „ . . . 5)	Кушнірів	1
Кравців	9 („ „ . . . 6)	Котлярів	1
Слюсарів	2 („ „ . . . 2)	Пекарів (хлібн.) . . .	7
Теслярів	1 („ „ . . . 1)	Музик	2

Разом 84 дв.

Мало не всі ремісники, окрім кількох останніх груп, мають свої цехи. Всього цехових ремісників ми бачимо 47, або більш як половину всіх ремісників.

З ремесл найпоширеніше ткацтво, ткачів є близько половини всіх ремісників; але взагалі треба сказати, ремісників порівнюючи небагато, їх тільки 9,9% усіх дворовласників (9,3% усіх господарів) тим часом як, напр., в Барішполі — 20%.

Людність Кобижчі й торгувала; а саме — торгувало:

Дьогтем	2 госп. дворовласники	Вином і білим хлібом	1 госп. дворовласники
„ вином і риб.	2 „ „	„ і пивом	2 „ „
„ і рибою	1 „ „	Дрібним крамом	2 „ „
„ рибою і сіллю	1 „ „	Білим хлібом	1 „ „
„ і вином	2 „ „	Чорним хлібом	1 „ „
Вином	10 „ „	Динями	1 „ „
„ і худобою	1 „ „	В'яленою риб., дьогтем й глечиками	1 „ „

Разом 33 дв.

Найбільше отже торгують напоями: вином, вином і пивом і т. і.; продають звичайно відрами, квартами та чарками, як у власних хатах своїх, так і в шинках. Усього шинків 1760-ми роками в Кобижчі ми бачимо 17 (1723 їх

¹⁾ Наділи землі надзвичайно малі, здебільшого не вказано засів, — хоч це останнє залежати може просто від неувважності опису.

²⁾ Цифри, що їх подає Кониський у вищезгаданій праці, здебільшого невірні. Мабуть обчислення він робив позверхово та неуважно.

було 6). З інших промислових закладів ми бачимо в Кобижчі 14 гуралень (на 19 казан.), 8 водяних млинів і 29 вітряків. Окрім того, ми зустрічаємо в Кобижчі 2 рибні ловлі і пасік 28 на 1.142 вуликів. Власники млинів переважно мають їх з промисловою метою, не тільки для власного вжитку (таких є лиш кілька). Власники рибних ловів ловлять рибу на продаж.

Як бачимо, все ж кобижчанам узагалі належало досить промислових закладів; вони й звичайно постачали крам для місцевої торгівлі.

Розвиткові цих закладів сприяє й сам уряд, починаючи ще від початків Хмельниччини. Особливо виявляється це щодо млинів водяних. Гетьманський уряд усяково заохочує людиність гатити греблі й ставити млини, даючи навіть спочатку пільги від податків до скарбу військового, сподіваючися, безперечно, поповнити це пізнішими прибутками з цих закладів¹⁾. З універсалів, що стосуються до Кобижчі, наведемо універсал полковника ніженського Гуляницького від 1651 року, де повідомлялося „иждь Сидор Савченко обиватель Кобижский висипавши гребли и млины збудоваль своимъ коштомъ власнымъ на рець Кобижчѣ, теды възглядомъ праць его даемъ ему сълободы на три мць“, а далі він мав давати з трьох „мѣрочекъ мельницкихъ“ дві до скарбу військового²⁾. Другий документ ми маємо від 1655 року. З нього видно, що до Кобижчі зайшов один чоловік, що назвав себе мірошником і заявив громаді, що він знайшов на ґрунті Кобизькому займище, де можна б було насипати греблю й поставити млин, отже він прохав, щоб йому дозволили поставити млин „к подвшиске скарбу войскового“. Товариш полку Ніженського Іван Патока, що перебував на той час у справах полковника Ніженського в Кобижчі, запитав громаду, чи вона взагалі й зокрема інші мірошники на це згодні, і коли ті дали свою згоду, передав цю справу до Ніженя, звідки й прийшов лист полковника наказного Ніженського Григорія Кобилецького. Наказний полковник обіцяє спокійне володіння млином, як самому мірошникові, так і його спадкоємцям; збудувавши ж цей млин, мірошник може прохати у гетьмана за свої витрати на нього загальної пільги³⁾.

Таке зростання торговельно-промислового життя, заснування млинів, гуралень, шинків, тощо — було корисне для уряду, бо давало прибутки до скарбу військового. А що ці прибутки були чималі, це бачимо ми з одного документа, що є в нашому розпорядженні, а саме з реєстру податків з промислових закладів та торгівлі в сусідній з Кобижчею Носівській сотні за перші дві третини 1732 року⁴⁾. З цього документа ми бачимо в 1730-х роках з промислів такі податки: 1) покуховне з шинкування вина по 1 крб. від

¹⁾ Треба сказати, що за тих часів біля Кобижчі було чимало річок (як от р. Кобижча, Шаулівка, Босенушка), що тепер пересихали.

²⁾ Документи м. Кобижчі, т. I.

³⁾ Документи Бобровицької сотні, т. I, док. ч. 83.

⁴⁾ Київ. Ц. Арх. давн. Актів, Справа Київ. Губ. Канцел. ч. 1577 „Приходно-денежная книга Киев. полка Носовской сотни зборщиков Остапа Чарки и Федора Бондаренко о денежных суммах собранных до войскового скарбу по месяцам с разных промысловъ и торговыхъ мест“, 1732 р.

куфи, або по 4 коп. з відра (очевидно 25 відерн. куфи); покуховного з шинкування дьогтю від куфи — 8 к. 2) Скатного з проданого вина і дьогтю по 20 коп. від куфи. 3) Торгового з різного краму (сіль, риба, дерев'яні вироби, як колеса, діжки, посуд і т. ін.) від воза по 1 коп. Усього, окрім ярмаркових, було зібрано за січневу третину — 26 крб. 32 к. (з них за шинкування 11 крб. 39 к.), в травневу третину — 26 крб. 96 к.

Ці всі промислові заклади притягли до себе увагу не самого уряду, що був зацікавлений у них з причин фіскальних, а й козацької старшини, що ще з кінця XVII ст. починає думати про те, як би заволодіти торговельно-промисловим життям Гетьманщини. Не задовольняючися лиш земельними багатствами, старшина намагається захопити до своїх рук і промислові заклади й торгівлю, що купчилися переважно в містах, відбиваючи їх од міщан, а подекуди й від козаків. Та щоб заволодіти міськими промислами, щоб мати з них прибутки, треба було в першу чергу мати собі базу в цьому місті, а оскільки можливо, й взагалі підбити його собі. І ось старшина починає скуповувати ґрунти в містах, випроховувати міські землі в надання у гетьманів, нарешті, коли була змога, силою підбивати міських обивателів собі в підданство. Не всюди відбувався цей процес однаково, не всюди він мав однакові результати, але мало не всюди ми можемо його простежити.

У Кобижчі цей процес не набув таких різко означених форм, як у Баришполі, Баришівці, Басані. Та все ж і тут він виразно позначився. Особливо цікаво простежити його в аспекті хронологічному. Для прикладу візьмемо відомості, які є в нашому розпорядженні, за 1723¹⁾, 1736²⁾ і 1766 рік.

Групи людности	1723 року		1736 року		1866 року	
	Кільк. двор.	%	Кільк. двор.	%	Кільк. двор.	%
Козаків	362	76,2	423	63,4	567	67,2
Козацьких підсусідків	—	—	40	6,0	33	3,9
Духівництва	6	1,3	4	0,6	12	1,4
Підсусідків духівництва	6	1,3	12	1,8	4	0,5
Міщан	90	18,9	106	15,9	—	—
Міщанських підсусідків	—	—	5	0,7	—	—
Старшинських дворів	—	—	—	—	42	5,0
Підданих, підсусід. і посполит. старшин	11	2,3	77	11,6	185	21,9
Різночинців	—	—	—	—	1	0,1
Разом	475	100	667	100	844	100

З цієї таблиці насамперед кидається у вічі, що найбільше людність зростає в першій половині XVIII ст. з 1723 по 1736 р. рік, себто за 13 р. вона збільшилася на 28,8%, а з 1736 по 1766, за 20 років, тільки на 20,9%.

¹⁾ К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Археол. Комісії, спр. № 387.

²⁾ К. Ц. Іст. Арх. відд. Культів, Архів Лаври, ф. „бывш. Лавр. владній“, спр. № 125.

Очевидно, до 1736 року, поруч з місцевим приростом людности відіграла певну роль і зовнішня колонізація, хоч і невелика до Кобижчі. Пізнішими ж часами ця колонізація, очевидно, сливе зникає.

З другого боку яскраво помічається той процес, про який вище ми згадували. Трохи зменшується порівнюючи з 1723 роком кількість козаків і їх підсусідків, рівно ж і підсусідків духівництва; сильно зростає група підданих, посполитих та підсусідків старшинських; зникає, нарешті, міщанська верства, що її роздано в підданство за Розумовського.

Загалом, коли ми подивимося на відсотки, ми побачимо такі результати:

Групи людности	1723 року	1736 року	1766 року
Козаки та їх підсусідки	76,2	69,4	71,1
Духівництво та його підсусідки . . .	2,6	2,4	1,8
Міщани та їх підсусідки	18,9	16,6	—
Старшина та їх підсусідки, посполиті й піддані	2,3	11,6	26,9

Яскраво видно, отже, процес, як утворювалася група підданих старшинських протягом середини XVIII ст. і в Кобижчі, хоч група ця в цьому місті і менша, ніж по деяких інших.

Та повернімося до даних 1766 року. Отже щодо різних груп і станів кобизька людність поділялася так:

Козаків виборних було	122	дв.	} 600 дв.
„ підпомічників	445	„	
Підсусідків козачих	31	„	
Посполитих „	2	„	
Духівництва	12	„	} 16 дв.
Підсусідків попівських	4	„	
Старшинських дворів	42	„	} 227 дв.
„ підданих	24	„	
„ посполитих	76	„	
„ підсусідків	85	„	
Капрала одставного	1	„	
Разом	844	дв.	

Старшині отже належало 227 дворів, або 27% усієї кількості дворів. Правда ми не бачимо тут, щоб підданих скупчено так багато було в одних руках, як, напр., у Баришполі, де понад 200 дворів належало В. Дараган, чи в Баришівці (Сулімі). В Кобижчі усі старшинські двори належать аж 28 родинам старшини. А саме:

Прізвище	Ранг	Двори власні	Поспол.	Піддані	Підсус.	Разом
1. Микита Мандрика	Військ. тов. Київ. полку	8	26	3	25	62
2. Ол. Гр. Розумовський	Граф. фельдмарш.	3	25	9	—	37
3. Петро Симоновський	Бунч. тов., член генерал. суду	3	15	3	11	32
4. Григорій Косенко	Війс. тов. Київ. полку	3	—	5	10	18
5. Сини Як. Кладиноги	" " " "	2	—	—	16	18
6. Яків Гамалія	Бунч. тов. " "	2	2	3	6	13
7. Олександр Шум	Значк. " " "	1	2	—	4	7
8. Федір Мандрика	Протоколіст Малорос. Колегії	1	4	1	—	6
9. Ісак Таращук	Значк. тов. Київ. полку	3	—	—	3	6
10. Федір Шелест	Абшитов. отаман город. Кобизьк.	1	—	—	3	4
11. Стефан Пасенко	Підсудок козелецький	1	—	—	1	2
12. Закревський	Генер. обозний	1	1	—	—	2
13. Андрій Пинчук	Канцеляр. військ. канц. Київ. полку	2	—	—	—	2
14. Андрій Рачинський	Сотник Новгор.	—	—	—	2	2
15. Матвій Коробовський	Отам. городов. Кобизьк.	1	—	—	1	2
16. Кость Жуковський	Значк. тов. К. п.	2	—	—	—	2
17. Подіанський	Військ. тов. К. п.	—	—	—	1	1
18. Андрій Круп'янський	" " " "	1	—	—	—	1
19. Григорій Лахневич	Сотник Ніженськ.	—	—	—	1	1
20. Григорій Дроздовський	Возний Остерський ¹⁾	—	—	—	1	1
21. Немировський	Військ. канцеляр.	1	—	—	—	1
22. Захарій Забіла	Компанейський полк.	—	1	—	—	1
23. Таповальченко	осаул Кобиз. (?)	1	—	—	—	1
24. Удова Захар. Павлова	Кол. писаря Кобиз.	1	—	—	—	1
25. Филонович	Значк. тов. Київ. п.	1	—	—	—	1
26. Олекса Білчевський	Сотен. писар Кобиз.	1	—	—	—	1
27. Федір Добреля	" осаул "	1	—	—	—	1
28. Андрій Лозицький	" хоруж. "	1	—	—	—	1
Разом	—	42	76	24	85	227

Старшина набувала ці землі усякими способами. Найлегший спосіб був звичайно випрохати надання від гетьмана чи ще від когось, хто міг це зробити; але, щоб дістати надання, треба було мати певні заслуги або зв'язки. Для людини впливовішої, що посідала великий уряд, це було легше: хоч він може великих вислуг і не мав, але те, що він посідав значний уряд, вже промовляло на його користь. У Кобижчі, як здебільшого і по інших містечках, такий певний фонд для роздачі становили ратушні посполиті міщани; отож 1730 р. їх було

¹⁾ Григорій Дроздовський згадується в описі Кобижчі, як возний Остерський. Тимчасом під цей час за возного Остерського був Василь Дворецький (див. М. М. Ткаченко, *op. cit.*, стор. 193), Дроздовський же згадується як військ. тов. (*ibidem*, стор. 170). Мабуть, в описі Кобижчі трапилася помилка.

в Кобижчі 54 двори, або в цілій сотні 97 дв., призначені для роздачі за достойні послуги ¹⁾. Земель же без посполитих було по всій сотні далеко більше й роздавано їх куди більше. Отож, напр., 1715 року ми бачимо універсал гетьмана Івана Скоропадського, яким надається полковникові Київському Антонові Танському, „респектуючи на значніе его-ж у войскъ Запорожскомъ на урядъ полковництва ронячіея працы і услуги“, хутір Мошенський з слободою Мокіївкою, і приналежним до них степом „для притулиса своего тамъ товару и для укошеня сѣна“ ²⁾. Ділянка ця була чималенька, межі її були такі: „отъ Быхова по шляхъ Яготинскій, отъ Воронковъ по дорожку Свидовскую, отъ Галицѣ по шляхъ до Прилуки отъ Побинки лежачій, а отъ Прилуки по озера Галицкое“. 1751 року 16/Х Наталя Дем'янівна Розумовська дістає від свого сина гетьмана Розумовського за його універсалом містечко Кобижчу й Носівку, — себто вільних посполитих, власне міщан цих містечок.

Досі міщани кобизькі були цілком вільні. Як записано в Генеральному слідстві 1730 року ³⁾, м. Кобижча „в вѣдомствѣ ратуша Кобыжского обретається со всѣми своими людьми посполитими, толкожь господарѣ тамошніе Коломійцѣ прежнимъ полковникамъ Кѣвскимъ уреченій годовій чиншъ давали, а за бывшой малороссійской коллегіи оній чиншъ отобранъ до скарбу войскового и оное местечко со всѣми обывателями жаднихъ крѣпостей не имѣли и тепер не имеютъ, толко оно свободное войсковое“. Оцю вільну військову людність і надає гетьман Розумовський своїй матері Наталі Дем'янівні, відаючи їй м. Кобижчу і Носівку зо всіма вільними посполитими, що мешкають у них, з ґрунтами й угіддями, окрім козаків та їхніх ґрунтів. Має з них Розумовська відбирати й належне послушення. Після ж матері цими підданими володіє вже син її Олексій Розумовський ⁴⁾.

Давано землі і посполитих й як компенсацію за понесені втрати через розмежування держав. Отож, напр., гетьман Скоропадський своїм універсалом від 1713 року надає „знатному товаришу войсковому“ Павлові Циганчукові 34 посполитих в селі Свидівці, Кобизької сотні, дозволяючи з них усякі послушення й повинності відбирати. Надано це йому, зважаючи на його „заслуги отъ молодыхъ лѣтъ въ войску Запорожскомъ ронячіея нелениво“, а так само, головне „уважаючи же все свои ґрунта перейшедши по указу Его Царского Величества с того боку Днепра на сей бок оставясь“ ⁵⁾. Мав ті землі він, Циганчук, як обозний полковий Білоцерківський і очевидно, коли Мазепа втік, а Петро зазнав невдач у війні з турками (Пруська умова 1711 р.), він мусів з іншою людністю Правобережжя кинути свої ґрунти та й перейти до Гетьманщини. Очевидно декому з цієї правобічної старшини, —

¹⁾ Генерал. слѣдств. о маенностяхъ Кіевского полка, ст. 37 і 52.

²⁾ Кобижча, документи, т. IV, ст. 245.

³⁾ Генер. слѣдствіе о маен. Кіев. полка, К. Ц. Арх. д. акт., зб. Т-ва ім. Нестора Літописця, спр. № 573.

⁴⁾ Універсал цей див. в документах Носівської сотні, Румянцівський опис, т. 29, Руког. Відділ. Бібліотеки Академії Наук СРСР.

⁵⁾ Кобижча, документи т. IV, з. 316.

можливо, хто мав зв'язок з вищою старшиною Гетьманщини — давалося певну компенсацію землями та посполитими людьми. Надавати певні ґрунти (можливо, тільки пустовські) міг не тільки гетьман, але й інша старшина. Так 1709 року той таки Циганчук дістав на березі р. Супоя частину сіножатеї, так званих Островських, що лишилася без власника¹⁾. Надав йому сіножаті „в свободную и всегдашную державу“ комісар і канцелярист військовий, Стефан Максимович, на Комісії у Веприку, коли комісари розмежовували Биховський повіт од сіл Ворониць і Свидовця.

Але до таких універсалів, навіть од самих гетьманів, не завсіди цілком уважно ставилися полковники та сотники, а це викликало певні труднощі щодо володіння наданим майном. Вихід з того — прохати про потвердження, що зробив, напр., вищезгаданий Циганчук. Він прохав потвердження від гетьмана Данила Апостола та скарживсь у своїй „супльць... же полковникъ Киевский панъ Антоній Танский в владѣние помянутыхъ свидовскихъ людей чинить ему Цыганчуку немалую трудность и обиду“. Гетьман універсалом 19 жовтня 1727 року стверджує надання свого антецесора й наказує, щоб „панъ полковникъ Киевский и никто с полчанъ таможныхъ ему Цыганчуку сынамаъ его трудности и обиды и перешкоды чинить не важился“.

Проте й цей універсал гетьманський не допомагає і ще 1731 року син Павла Циганчука, Михайло (що пізніш виступає під прізвищем Павловського) скаржиться на Танського. Цього року генеральна канцелярія розглядає цю справу й констатує що с. Свидовець було надане за Мазепи Павлові Циганчукові, ще коли Танський не перейшов на Лівобережжя. Танський неправдиво показав, ніби це село завсіди належало на ранг полковництва київського й записав так у ревізії 1726—27 р. Загалом Канцелярія визнала, що Танський взагалі не вважає на права, захоплює чужі села і роздає їх кому забажає²⁾.

Проте таке самоуправство полковника могло, безперечно, залежати від тих прикладів, що він їх бачив навколо себе. Вища козацька старшина, старшина генеральна, а рівно російські правителі Гетьманщини захоплюють або роздають силу сіл, абсолютно не вважаючи на права на них інших осіб. Цими ж часами ми бачимо, напр., скаргу старшини Київського полку (обозного Фед. Ханенка, судді Ілі Жили, писаря Григорія Немировського, осавулів Остапа Гречки і Матвія Жигуна, хоружого Івана Прутянова, сотників: Козелецького Олексія Яковенка, Київського Яреми Жили, Носівського Івана Шаули і Кобицького С. Мандрики) на те, що мало не всі рангові землі Київського полку порозхоплювала старшина. Так, напр., с. Адамівку, що

¹⁾ Ibidem, т. IV, с. 318.

²⁾ К. Ц. Арх., д. Актів, Збірка Нестора Літоп., спр. № 573, „копія слѣдствія о маестностяхъ полку Киевскаго“. Так напр. Танський роздав: учителеві своїх дітей Немировському — якого поставив за писаря полкового без жадних заслуг — с. Чемер, братові своєму Михайлові Танському с. Морковці, Волошинові Іванові Кукуранові с. Скрипчик, братаничеві Іванові Прутянову с. Красилівку, Волошинові Косташеві „д“. Бервицю, своєму слугі Василеві Хорсіці — с. Ставиське.

належала на ранг судді, захопив фон Вейзбах, с. Красилівку, що належала на ранг обозного, захопив осавул генеральний Федір Лисенко, і т. ін.¹⁾

У кожному разі, коли й не було певних перешкод у володінні наданими землями, все ж про всякий випадок, старшина діставала собі потвердження від нових гетьманів чи російських воевод на ті ґрунти. Той таки полковник Танський, якому спочатку Скоропадський (що захопив сам ці землі після свого універсалу)²⁾, а потім Д. Апостол чинять труднощі щодо володіння хутором Мошенським з слободою та степом, ввесь час прохає потвердити попереднє надання. Нарешті, Апостол (повертаючи ці ґрунти) і робить це своїм універсалом од 16 вересня 1728 р.³⁾ Війт Козелецький Олександр Дулинський, діставши від полковника Київського Єфимова ґрунт при Кобизькому лісі, прохав воеводу Київського Петра Шереметьєва потвердити це надання; Шереметьєв виконує це й видає листа від 20 січня 1668 року⁴⁾. Так забезпечують собі надання.

Все ж дістати надання від гетьмана міг не всякий, тому більшість старшини, особливо дрібної, вишукувала інших способів, щоб забагатіти; за звичайний спосіб була купівля ґрунтів. Поволі, користаючи з різних сприятливих обставин, скуповує старшина Кобизької сотні лани, поля, гаї, ґрунти та інше. Особливо відзначаються на цім полі Мандрики та їхній вітчим Козьма Грошок, що проте, не тільки скуповують ґрунти, а часто й захоплюють їх силоміць.

Цей останній, очевидно, захопив певну кількість дворів посполитих собі в підданство, і показавши ці двори як підсусідські, випрохав 1715 року на них універсала від гетьмана Скоропадського⁵⁾. Коли він помер, ці двори перейшли до його пасинка, Семена Мандрики, що й сам за свого довгого сотникування кількість підданських дворів своїх дуже збільшив. Правда, проходило це збільшення не цілком гладко. Так вийшов конфлікт 1750 року. Цього року значковий товариш Київського полку Кирило Борисович (з Носівки) і писар сотенний носівський А. Кульжинський робили ревізію у м. Кобижчі. Під цей час, як зазначалося, відбувається боротьба між Семеном Мандрикою та його братом у перших — Микитою Мандрикою. Користаючи з приїзду ревізорів Семен Мандрика вказав їм на те, що Микита захопив чимало козачих ґрунтів. Микита Мандрика що справді позначився величезною здібністю скупчувати в своїх руках двори, але слідство виявило, що всі ці ґрунти покуплені, а сидять там заходжі підсусідки⁶⁾.

У відповідь Микита Мандрика доніс у полкову канцелярію на Семена, що той захопив понад 50 козачих та посполитих дворів силоміць собі у підданство, показуючи ці двори як рангові, — на ранг сотника Кобизького, на що жадних документів немає⁷⁾. Полкова канцелярія на цей донос уваги не звернула: очевидно Семен Мандрика мав там своїх друзів; тоді Микита повторив свій донос у наступному році, адресуючи його вже до Військової

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Кобижча, документи т. IV, с. 246.

³⁾ Ibid., т. IV, с. 315.

⁴⁾ Генер. сл. о мает. Киев. п. с. 24—5 п. 3.

⁵⁾ К. Ц. Арх. давн. Актів, ф. Ст. Справ XVIII ст., Військ. Генер. Канцел., № 17020.

⁶⁾ Там же, спр. № 4736.

⁷⁾ Ibidem.

Генеральної Канцелярії. 1751 року провадиться слідство. Воно визнало, що на ранг сотника належить тільки 14 дворів, частина ж є козачих, 10 же дворів колишніх ратушних. Ці останні було передано Н. Розумовській на власність, козаки ж повернені у козацтво¹⁾.

Проте, Семен Мандрика й далі не припиняє захоплювати ґрунти. Ще 1753 року нове слідство з'ясовує, що він підбив за ці два роки п'ять нових козачих дворів собі у підданство²⁾. Рівночасно Мандрика, а після нього зять П. Симоновський безперестанно скаржаться, що по інших сотнях сотники мають на ранг чимало дворів, вони ж нічого не мають, і не мають з чого жити³⁾. Але їхні прохання, здається, особливого успіху не мають, принаймні на середину 1760-х років кількість дворів зятів С. Мандрики — Симоновського й Гамалії досягають тільки суми 45 дворів, тим часом як у їхнього суперника, ще недавно незначного, рядового військового товариша, Микити Мандрики, — 62 двори.

Можливо так само, що певне зубожіння Семена Мандрики та його спадкоємців залежало й від того, що інша старшина й собі намагається трохи уврати від їхнього майна. За це провадиться певна боротьба⁴⁾.

Отже ми зазначили, що у впливовішій старшині за головний засіб збагачення було захоплення чужих дворів і головне скупля. Купують, звичайно, користаючи з важких обставин продавця, за півціни, забирають майно за борги, а іноді, користаючи з своєї влади як сотника, примушують віддати майно цілком дурно. Купували переважно у посполитих та козаків, бо старшина продавала свої маєтки рідше і безперечно не на таких умовах, як ті. Іноді траплялося й старшині продавати свої маєтки, і тоді звичайно продавано чимало. Отож, напр., бунчуковий товариш Михайло Павловський продав свій маєток у с. Свидовцях 1764 року підкоморому полку Київського Андрієві Миневичеві. Він складався: з 1 двора жилого з будівлями, 1 двору для худоби з 2 садами, 1 двору шинкового, сіножатеї на 431 копну, ріллі 589 днів і 150 днів поля підданського, заставного. Іноді, хоч і рідко, продавано ґрунти старшинські за борги. Отож 1743 року з наказу В. Генеральної Канцелярії уповноважені Канцелярії Київського полку значкові товариші Гаврило Горячка й Олександр Шум розпродають у Кобижчі майно колишнього Київського полкового комісара, Івана Филоновича, „за издержание имъ Филоновичемъ провиянтовые деньги рублей сто девяност и одиннадцать коп.“⁵⁾.

Набуваючи всіма засобами у посполитих та козаків невеличкі земельні клаптики, старшина потім прохає колективних потверджень від уряду на свої купівлі. Так військовий товариш Кобизький Яким Кладинога, покупивши

¹⁾ Там ж, спр. № 17020.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Показове є зростання кількості дворів у Семена Мандрики. За ревізією 1723 року, показано тільки 4 дв. підсуїдків, 1631-го 12 дв., 1736-го—29, 1745-го—46.

⁴⁾ Напр., ще 1739-го, коли військ. тов. Павловський захопив ґрунти Семена Мандрики в с. Свидовцях; про це ще й пізнішими часами провадиться судову справу. К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Ст. Справ XVIII ст., Військ. Генер. Канцелярії, справа № 14820.

⁵⁾ Кобижча, документи, том IV, стор. 159.

грунта та боючися, щоб продавцеві спадкоємці не стали потім за цей ґрунт сперечатися, прохає потвердження на це придбання полкової канцелярії, яке й одержує 1735 року 16 травня¹⁾. Того таки 1735 року Мандрика Семен, сотник Кобизький, та Нечипір, його брат, подавши купчі записи, прохають В. Генеральну канцелярію потвердити їхні придбання. З потвердження, що його видано 31 березня 1735 року за підписами Шаховського, Борятинського, Гурієва, Мачковича і Лисенка, бачимо, що Мандрика (власне їхній вітчим Грошок) купив такі маетки: 3 ґрунти з хатами й ставом, 12 нив, 4 гаї, загопи, сіножать, млин на 1 коло з ступами²⁾. Правда, ми не знаємо розмірів цих нив, гаїв, сіножатей, але сама кількість їх говорить про те, що придбання це було значне. Купуючи таким робом різними часами там нивку, там ставок, там гай, старшина за якихось десять років скупчувала в своїх руках великі маєтності. Так той таки полковник Танський, діставши хутір Мошенський з степом, починає ретельно скуповувати, переважно у мешканців носівських, суміжні степові загопи³⁾. Іноді примушує він їх віддавати й дурно, як пояснено в записах, „ижь нѣ с чиего примусу и насилія, лечь з самой власной и доброй волѣ своей, дароваль его милости“... кажуть власники загопів. Таким робом протягом переважно років 1722—37 (хоч деякі загопи куплено й раніше)—Танський придбав 40 загопів степу, до того заплатив тільки за 36 з них (дав такі суми: 102 таларі, 136 кп, 766 золотих, 4 рублі й 2 земельні ґрунти та за заставлене поле, за яке Танському не було своєчасно виплачено гроші). Таким робом, купуючи, випрохуючи надання та примушуючи дарувати собі ґрунти, старшина, як у даному разі полковник Танський, скупчує в своїх руках колосальні простори.

До речі, треба сказати, що навіть і заможніші козаки виборні переходять через такі скупчі й захоплення ґрунтів до лав старшини. Особливо, коли ще їм пощастить обійняти якийсь хоч невеликий уряд сотенний. Отож у Кобижчі Федір Шелест, пробувши кілька років отаманом городовим, вже має в 1760 р. чимале майно, землі й чотири двори. Дуже заможні військові товариші Григорій Косенко та Яким Кладинога, що мають під цей час у Кобижчі по 18 дворів, шинки, млини, землі та інше майно, вийшли сами з лав виборних козаків. Ще 1766 року ми бачимо, напр., у Кобижчі 9 дворовласників козаків на прізвище Косенко, і 6 — Кладинога. Скуповували ці багатші козаки багато. Так, напр., козак виборний Стефан Пинчук, пізніший писар сотенний, купує відразу 42 дні ріллі за 22 рублі 5 коп.⁴⁾ Захоплюють козаки виборні ґрунти іноді й силоміць, як, напр., зробив козак виборний Литвин, захопивши 10 день ріллі у одного козака підпомічника.

За третій спосіб набувати ґрунти був шлях захоплення їх силоміць. Дужча й впливовіша старшина могла досить вільно практикувати цей спосіб, на боючися скарг і доносів покривджених. Ми маємо, напр., звістку, що Олексій Розумовський захопив силоміць три ґрунти казачих (в 1750, 52, 56 рр.),

¹⁾ Кобижча, документи, т. IV, с. 171. ²⁾ Кобижча, документи, т. I.

³⁾ Кобижча, документи, т. III. ⁴⁾ Кобижча, документи, т. I.

а так само підбив собі в підданство 6 дворовласників козаків (у роках 1745, 52, 57, 58). У дійсності ж таких підбитих у піддані козаків у Розумовського в Кобижчі повинно було бути ще більш, не про кожного тільки збереглися ці замітки. Захопив теж силоміць козацький ґрунт і військовий товариш Яким Кладинога 1746 р., і військовий товариш Григорій Косенко 1769-го.

Таке підбиття людности й захоплення силоміць ґрунтів було дуже спокливе для старшини. Але не завсіди це й зминало їй дурно. Хоч, загалом беручи, гетьманський уряд дививсь на такі факти крізь пальці, та іноді обставини примушували йти проти таких захоплень і повертати ґрунти назад правдивим власникам. Відомо, що Московський уряд, касуючи Гетьманщину, та й взагалі урізуючи права гетьманської влади, заводячи Малоросійську колегію і т. ін., мотивувавши цю свою політику значною мірою тими зловживаннями, що практикуються в адміністрації та суді, покликавсь на випадки, коли старшина захоплювала посполитих та козаків, а так само їхні ґрунти й майна і т. ін. Тому гетьманському уряду в деяких випадках доводилося, хоч про людське око, виявляти свою справедливість та обмежувати та приборкувати старшину. Нагадаємо, хоч би, що наказний гетьман Полуботок, як помер Іван Скоропадський, сам значною мірою свідомо боровсь проти цих старшинських зловживань, намагаючися, щоб суди ухвалювали справедливі вироки. Через те, як ми сказали, іноді доводилося старшині і повертати загарбане майно. Подібні факти ми бачимо й в Кобижчі. Випадки такі траплялися й раніш. Ще року 1691 ми бачимо, напр., наказ Кобизькому отаманові городовому, писаний у формі листа до нього від наказного полковника Київського Романа Жили, повернути мешканці кобизькій Тетяні Піщисі ниву, що її захопив якийсь пан Іван Білодід¹⁾. Пізніш такі випадки трапляються частіше. Так 1730 року полковий суд Київський наказує Пилипові Циреневі (абшитованому городовому отаманові) повернути ґрунт з хатою козакові Павлові Гуценкові; цей ґрунт Цирень купив у військового товариша Григорія Максимовича, що захопив його силоміць у власника²⁾. Гроші, що їх заплатив Цирень Максимовичеві, має повернути власник, Гуценко. Цікава справа виникає 1755 року³⁾. Козак кобизький Махно віддав свій ґрунт з будівлями, біля ставка, в заставу козакові Мірошникові, а військовий товариш Яким Кладинога за борг Мірошника цей ґрунт забрав собі. Спадкоємець Махна, козак Паламаренко, не маючи де жити, оселивсь у дворі посполитому, колишньому ратушному, що належав Розумовському. Років за вісім Паламаренко дізнавсь, що його вважають вже не за козака, а за підданого. Він подав скаргу, але сотенний уряд, уважаючи на те, що той вісім років прожив на посполитому ґрунті, визнав його скаргу за безпідставну. Цю справу розглянув полковий уряд Київський і ухвалив, що згідно з наказом Петра I від 1723 року, перевіривши в реєстрах, треба таких підбитих у козаки посполитих повертати назад до козачої верстви. Щодо ґрунту, то Кладинога

¹⁾ Кобижча, Документи т. III, с. 182.

²⁾ Кобижча, Документи т. II, с. 271.

³⁾ Кобижча, Документи т. II,

не мав права його забирати, бо це суперечить відповідним уставам, що забороняють купувати й забирати за борг ґрунти від 1739 р. — царського, та 1741 р. — сенатського; тому Кладинога, без жадної заплати та винагороди за позичені гроші, має той ґрунт повернути козакові Паламаренкові. Доводилось іноді і визначній старшині повертати свої придбання. Так у самого Ол. Гр. Розумовського відібрано 152 дні ріллі під Бобровицею, що були колись ранговими, а потім їх захопила небіжка граф. Наталя Розумовська. Хоч 1766 р., ми бачимо, ці землі ще записані за двором Розумовського, але їх вже вважають у відомості смотрителів рангових маєтків військових тов. Підви́соцького й Солонини ¹⁾).

З маєткових відносин кобизьких зазначимо ще кілька випадків, коли спадкоємці, не можучи поділити полюбовно між собою спадщину, зверталися до уряду, до суду, прохаючи зробити це за них. Отож, 1676 року дві сестри Мельниківни, мешканки кобизькі, з чоловіками своїми звернулися до полковника Ніженського Марка Борсука з старшиною прохаючи поділити поміж ними млин батьківський спадщинний ²⁾). Далі 1731 року в суді полковому Київському розглядувано справу козаків кобизьких Івашенків, що теж не могли поділити поміж собою батьківського майна і звернулися в цій справі до нього ³⁾).

Всіма вищезгаданими способами кобизька старшина козацька, більш або менш щасливо, скупчувала в своїх руках міські та сільські ґрунти, землі й промислові заклади. Рівночасно з цим загальним збагаченням, як ми вже згадували на початку нашого нарису, старшина намагалася монополізувати в своїх руках промислово-торговельне життя міст. Захоплювати двори в містечках, де людність ще жила з хліборобства, було для старшини менш цікаво. Цим і пояснюється той факт, що міста з хліборобською людністю більше зберегли свій суто козацький вигляд (напр., Бобровиця), тим часом як міста торговельно-промислові значною мірою підпали під старшину. У Кобижчі старшина не здолала до 1760-х років цілковито зломити козацтво, але вона все ж захопила чималу частину міста, а головне захопила до своїх рук значну частину промислового життя міста. Розгляньмо поодинокі міські промисли та вияснимо, яку участь у них брали старшинські піддані, посполиті та підсусідки.

Дуже поширений та прибутковий промисел був виріб і шинкування вина. Старшина й козацтво ще з перших гетьманів намагаються монополізувати гуральництво у своїх руках, і це їм значною мірою пощастило зробити. Але вже в третій чверті XVII ст. помічається тенденція у старшини захопити виключно до своїх рук цей промисел, відтіснивши від нього козацтво. Більшою перемогою старшини був „установ о винокурені“ 1765 року, що дозволив гнати вино тільки шляхті; українська ж старшина мала це право, бо це було за один з привилеїв країни. Козацьке виробництво відтоді починає швидко підупадати, дарма що р. 1766, у Кобижчі, коли переведжено опис, це

¹⁾ Кобижча, Опис, т. IV, дв. ч. 152.

²⁾ Кобижча, Документи т. I.

³⁾ Кобижча, Документи т. III, с. 122.

козацьке виробництво було ще далеко не зліквідовано. Та виразні прикмети цієї ліквідації вже помітні. Ми бачимо в Кобижчі всього 14 гуралень на 19 казанів, з них старшинських 8 (або 57,1% усіх гуралень) на 13 казанів (або 68,5% усіх казанів). До того з 6 козацьких гуралень працюють тільки 2, а 4 стоять порожні, тимчасом з старшинських гуралень не працює тільки одна. Та коли у виробництві вина старшина не досягла ще остаточної перемоги, то в шинкуванні ним ця перемога помітніша: з 17 шинків, що ми їх бачимо в Кобижчі, 16 старшинських, козачий же тільки один. Правда, ще кілька козаків шинкують по своїх хатах, але дуже не по багато, та й ті купують, правдоподібно, вино в старшинських гуральнях.

У млинарстві успіхи старшини були менші. Як ми бачили, першими часами по козацькій революції 1648 року ставив млин хто хотів. Але згодом старшина намагається монополізувати й цей промисел. Вона будує млини, скуповує їх у козаків, забирає їх за борги. Та все ж 1760-ми роками в Кобижчі перемоги ще старшина не мала. З 8 водяних млинів старшині належить тільки чотири, або половина всіх. З вітряками ж справа стояла ще гірше: з 29 вітряків старшині (разом з їх підданими) належить тільки 8, козакам 19, попам — 2. Отже на перший погляд, здавалося б, справа стояла цілком не добре для старшини, та коли розглянути справу уважніше, то вона виявиться трохи інакше. Насамперед є підстави думати, що греблі на річках здебільшого належали старшині. Ми маємо згадку, що ще 1736 року Семен Мандрика одержав від козачки Котихи місце для будівлі млина вище від її млина на р. Кобижчі¹⁾, маємо ми так само згадку про якусь „Мандричину греблю“ Микити Мандрики, знаємо, що мав греблю і канцелярист військовий Федір Мандрика. Але згадок про козацькі греблі ми вже не маємо. Коли ж справді греблі здебільшого належали старшині, то млини козацькі мусіли значною мірою від неї залежати. Окрім того, як млини, так і вітряки були почасти заставлені у старшини, напр., один з водяних млинів козацьких був у заставі у військов. товариша Кладиноги. Таким робом фактично володіли млинами й вітряками козаки далеко менше ніж *de jure*. Окрім того, можна думати, що й устатковані й збудовані вони були гірше, бо, напр., про більшість вітряків козацьких зазначено, що мелють вони тільки під час вітру (очевидно, сприятливого) і то для себе; про старшинські ж такого зазначення немає, а цифри помолу за рік вказано значні. Отже й млинарство значною мірою захопила старшина. В млинах працювали, очевидно, піддані старшини або робітники, хоч подеколи старшина ці млини просто здавала в оренду, як, напр., робив іноді Ол. Розумовський, правда в іншій місцевості. А саме ми маємо згадку, що 1766 року контора так званих „малоросійських вотчин“ Ол. Розумовського здала його хутір під Києвом, на річці, під назвою Розковщина з млином одним на 1 коло з круподеркою на чотири ступи і 2 гніздами сукновальними, в оренду київському мешканцеві Іванові Ленявому за 50 р. на рік; 1760 року, як скінчилася оренда, контора прохає Київський

¹⁾ Кобижча, Документи, т. I.

магістрат оголосити поміж людністю, чи не візьме хтось інший в оренду цей хутір з млином ¹⁾.

Переходимо до торгівлі. З 33 дворів, що мешканці їхні провадять торгівлю, 12 дворів — старшинські (36,4%), 2 попівські (9%) і 19 козацьких (54,6%). Але зате, треба сказати, торгівля старшини й почасті підданих старшинських мала переважно більше операцій.

Навіть ремісництво значною мірою захопили старшинські піддані й підсусідки, хоч козаки все ж стоять тут на першому місці. З 84 господарів ремісників: старшинських—36 (42,9%), козацьких—45 (53,6%), попівських—3 (3,5%). Узагалі ж з усіх старшинських підданих живуть:

З хліборобства	73	госп.	З промислу і ремесла	2	госп.
З хліборобства і ще чогось	18	„	З жебрацтва і заробітків	1	„
З ремесла	26	„	З заробітку	61	„
З промислу	10	„	Не означено	18	„
					209

Як бачимо, величезна більшість старшинських підданих, посполитих та підсусідків порвала з хліборобством та намагається почасті перейти на міські зайняття: ремесла, промисли і т. і.

Закінчуючи оці наші спостереження з історії м. Кобижчі, ми можемо звести їх до таких висновків: 1) людність міста Кобижчі, переважно козацька, в середині XVIII ст. значною мірою відірвалася від хліборобства й почала переходити до зайнять міських, зокрема торгівлі та промислів. Правда, значна частина людности, частина найбідніша, відірвавшись від хліборобства, не може зайнятися якимось зайняттям міським за браком відповідних засобів і живе з заробітків.

2) Старшина козацька, що намагається опанувати міське життя, підбиває Кобижчу тільки частково, але зате більша частина всіх промислів та почасті торгівлі перебуває в руках старшини та її підданих; це вказує на те, що тенденція старшини монополізувати промислове життя в своїх руках, існувала й у Кобижчі.

Тепер раніш, ніж перейти до самого огляду Кобижчі та окремих груп її людности, скажемо кілька слів про той матеріал, що ним ми користувалися для основи цієї роботи. Це — Рум'янцівський Опис Кобижчі, що переховується в Фундаментальній бібліотеці колишнього Київського Університету, а тепер у Рукоп. Відділі ВБУ. Складається він з 4 томів самого опису (1 том, опис 172 дв.,—в двох частинах— 56 і 116 дв.; 2—241 дв., 3—267 дв.; 4—164 дв.) і 4 томів документів ²⁾. Переводив цей опис 1766 р., як і взагалі в цілому

¹⁾ Київ. Центр. Архів давніх актів, фонд Київ. Губ. Канцел., справа ч. 135 „По доношеніямъ вотчинной конторы его сиятельства Алексѣя Григоріевича Разумовскаго о публикованіи, не пожелаетъ ли кто взять въ откупъ состоящей за Кіевом владѣнія его сиятельства хуторъ съ мельницей прозываемый Розковщину“ (правдоподобно „Зурковщину“).

²⁾ Збереглися вони пересічно добре. Тільки на початку четвертого тому кілька сторінок почасті зотліло. Але нам пощастило мало не все реставрувати, за винятком кількості будівель у парі дворів та точної назви одної вулиці.

Київському полкові, майор Аршаневський і значковий тов. Шаула. Про те, якою мірою уважно переведено цього описа, ми тут не спинятимемося: про це ми говоримо в іншій нашій праці¹⁾, одмітимо тільки деякі невеликі хиби в описі Кобижчі: 1) Пропуски городів і вигонів, 2) Часті пропуски засіву, 3) Пропуски (хоч, можна думати, рідко) вказівок про ремесство, 4) Зрідка пропуски, а так само, на нашу думку, неправдиві відомості про прибутки.

М. Кобижча розташоване на рівному місці на річках Кобижчі, Шаулівці та інших дрібних. Оточене воно ще в середині XVIII ст. валом, але той вал, як і всюди по таких містечках цими часами, вже пообсипався через недогляд. З одного боку, в 20 сажнях од валу, тече річка Кобижча завширшки за тих часів у 19 сажнів; через неї фашинний міст у 40 сажнів, посередині ж його дерев'яний місток на стовпах у 2 сажні. Направляють міст за наказом сотенної старшини сами мешканці власним коштом по числу дворів і хат з обох боків річки. Посередині міста стоїть дерев'яний замок — власне старе місто. Він має три брами: Козелецьку, Київську і Ніженську. За брамами лежать форштати. У містечку ми бачимо такі вулиці: Носівську, Козелецьку, Бобровицьку, Ніженську, Київську²⁾, Каштелянську, Козарську, Берегову, Вдовиченкову, Булгаківську, Шаулову, Савинську, Голенківську, Доценківську, Дорошову, Шилівку, і провулки: Замковий, Литвиненків, Косенків, Довгополенка. Як бачимо, назви вулиці походять або від назви сусідніх великих міст (від чого походять і назви брам), або від прізвищ перших, заможніших переважно, оселенців, що, зростаючи в кількості, можливо заселявали пустирі й утворювали цілі вулиці. Так походили назви вулиць: Булгаківська, Шаулова, Голенківська і т. і. від прізвищ виборних козаків Булгаків (або іноді в іншій транскрипції Болгаків), Шаул, Голенків і т. ін. Щодо Каштелянської вул., то назва її можливо походить од часів литовсько-польських.

На цих вулицях двори поділені на десятки, що на чолі їх стоять десятські. Поліції у місті немає. За пожежне приладдя дбає сама людність за прикладом інших невеликих міст Гетьманщини³⁾. У місті перебуває сотенна Канцелярія „управляющая по сотнѣ военнымъ и по маложалованнымъ искамъ козаковъ и чолобитчиковъ“; міститься вона в 2 хатах і 1 коморі. Склад сотенного правління ми вже бачили, про міське, так мовити, самоврядування війта, бурмістрів, лавників, відомостей для цих часів немає.

Місто має чотири церкви: Покровську, дерев'яну стару⁴⁾, чудотворця Миколи, нову дерев'яну, Різдва Богоматері, дерев'яну стару — біля неї дерев'яна дзвіниця, і Успіння Богоматері, — при ній так само дзвіниця. Є в місті й дві школи та два шпиталі, що в них живуть старці, які живляться з милостини. У школах же живуть учителі⁵⁾ шестеро робочого віку і один неробочого.

¹⁾ Див. нашу працю „М. Баришпіль у XVIII в.“ (Історично-Географ. Збірник ВУАН, т. II).

²⁾ Здається, бо цей листок опису згнив і прочитати важко.

³⁾ Див. про це хоч би в нашій статті „До історії м. Баришполя у XVIII в.“. Істор.-Геогр. Збірник, ВУАН, т. I.

⁴⁾ За нею записано 42 дні ріллі, що його відказали двоє глухівських мешканців.

⁵⁾ В опису зазначено „школярі“, але їх вік, а так само згадки про те, що іноді по інших містах вони бувають дяки, говорять швидше за те, що вони були вчителі.

Походять вони: 2 з козаків, 1 дяківський син, і 4 з посполитих. Місцевих з них тільки двоє, решта ж прийшли — хоч переважно не здалека: 2 з тої ж сотні, 1 з Київського ж полку, 1 з Миргородського і 1 з Чернігівського полків.

СТАРШИНА.

Про старшину козацьку ми вже говорили на початку нашої статті. Ми бачимо, що 28 родинам старшини належало 227 дворів, або на родину припадає пересічно 8,1 двору. Та насправжки цифри старшинського володіння дворами мали бути вищі, бо значна частина (більш як третина) старшинських родин були не місцеві і власне мали випадково у Кобижчі один чи два двори, переважно заїжджі.

Усього ж старшинських дворів, де жила старшина, себто рахуючи без дворів підсусідських та підданських, було 42 (з порожніми разом). З них: особистих дворів старшини 16, та шинкових домів у окремих дворах — 9 (два з них у замку¹⁾), решта порожні двори. Забудовано старшинські двори, зокрема ті, де старшина живе сама, чимало, напр., у дворі було: 6 хатів і 23 госп. будівлі, або 6 хатів і 10 госп. будівель, або 5 хатів і 9 господарчих будівель і т. і. Але оскільки двори порожні забудовано мало, то пересічно на 1 двір старшинський припадає всього 1,8 хати та 2,8 господарчої будівлі, разом 4,6 буд. Усього ж в усіх дворах ми бачимо 73 хати та 116 г. будівель. Проте забудування дворів буде далеко вище, коли ми візьмемо сами двори жилі старшинські; тоді пересічно припадатиме на 1 двір — 3 хати і 5,1 господ. будівлі — разом 8,1 буд.

Мало не всі двори старшинські спадщинні; таких, що їх купили сами власники, є тільки 11, трохи чи не всі куплені у козаків.

Відомостей про верству старшинську тут, як узагалі в Румянцівському описі, немає. Маємо тільки відомості про декого з родичів сотенної старшини, що живуть по їхніх дворах, на їхньому утриманню. Усього таких є чоловіків 13 (робочого віку — 8, неробочого 5) і жінок 15 (роб. віку — 10, неробочого 5).

Ріллю записано в Кобижчі за 15 старшинськими родинами. Належать їй всього 1.338 днів, на 1 двір жилий старшинський пересічно припадає 79 днів (на 1 двір з тих, що мали ріллю, 89,2 д.). Треба сказати, що за одним з старшини, сотником Данилом Симоновським, записано в Кобижчі ріллю тільки рангову, 34 дні.

Сіножаті належало 8 старшинським родинам всього на 14.280 копен²⁾. На 1 двір з жилих пересічно припадає на 892,5 копен (близько 120 день, переводячи на оранку з обрахунку 10 коп. = 1 десятині = $1\frac{1}{3}$ дня). Один господар мав так само й вигін на форштаті. Ліс мали з старшини 14 господарів — при чому він обрахований в одного у сажнях довкола (3 ділянки: $1\frac{1}{2}$ в., 1 вер.,

¹⁾ Решта шинків (7) стояли переважно зараз таки за містом, на великих шляхах, напр., на Басань. В опису є згадки про них, але самого опису їх не подано.

²⁾ При чому величезна більшість на 12.260 коп. належить Ол. Розумовському.

і 400 сажн. довкола), у решти на зразок оранки—у днях. Було його у цих 13 господарів 120 день, або на 1 господаря з тих, що мали ліс (окрім 1 госп., що у нього обраховано довкола) пересічно припадало 8,6 дня.

Щодо забезпечення поодиноких родин-господарств з старшини ріллею, то справа стояла так:

Кількість днів ріллі на 1 госп	Без ріллі	Малозабеспеч.	Середньо-забеспеч.	Добрезабеспеч.
0	4	—	—	—
до 5 дн. вкл. . .	—	1	—	—
від 6 до 8 дн. вкл. .	—	—	—	—
від 9 до 15 дн. вкл.	—	—	1	—
від 16 до 20 дн. вкл.	—	—	—	—
від 21 до 50 дн. вкл.	—	—	—	3
від 51 до 100 дн. вкл.	—	—	—	6
понад 100 дн. . .	—	—	—	4
Разом . . .	4 21%	1 5,3%	1 5,3%	13 68,4%

Що частина старшини була безземельна, це пояснюється тим, що дрібна сотенна старшина (напр., писар) жили з своєї посади, з платні. Інші знов таки, хоч і мешкали в Кобижчі в своєму приїжджому дворі, але сами походили з інших сотень і там мали очевидно свої маєтки, тут же у Кобижчі часто, окрім двору або зрідка ще й невеликого клаптика землі, вони не мали нічого.

Хліб сіють 10 господарів. Усього висівають

Жита 95 чтв.	Проса 4 чтв. 3 ¹ / ₂ чтк.
Пшениці 5 „	Гороху 1 „
Ячменю 12 „ 4 чтк.	Конопель — 3 чтк.
Гречки 53 „	Льону — ³ / ₄ „
Вівса 61 „	Разом 232 чтв. 3 ¹ / ₄ чтк.

Як бачимо, найбільше сіють жита (40,9% усього засіву). Пшениці, що її більше на південь сіють досить інтенсивно заможніші групи людности, тут сіють дуже мало. (всього коло 2,2%).

Худобу мають 14 господарів (з 16, що живуть у Кобижчі і мають своє господарство). А саме: коней 88, волів 83, биків 6, корів 52, телят 31, телиць 5, лошат 6, свиней 90, овець 243, ягнят 119. Усього великої худоби 229 (з них робочої 177), молодої 42, дрібної 452; усякої 723. На 1 жилий двір старшинський пересічно припадає:

Великої худ. 14,3	Дрібної худ. 28,2
Робочої „ 11,1	Усякої „ 45,2
Молодої „ 2,7	

Або, переводячи на велику худобу¹⁾, — 17,7.

¹⁾ За нормою полтавських статистиків: 1 голова великої худ. = 5 молодої = 10 дрібної.

Щодо забезпечення великою худобою поодиноких старшинських господарств ми бачимо таке:

Кільк. велик. худ. на 1 госп.	Без велик. худ.	Малозабезп.	Середньо-забезп.	Добре-забезп.
0	2	—	—	—
1	—	—	—	—
2—3	—	—	2	—
4—5	—	—	1	—
6—10	—	—	—	3
11 і більш.	—	—	—	8
Разом . . .	2 г.	—	3 г.	11 г.
%	12,5	—	18,8	68,7

Забезпечення тільки робочою худобою було таке:

Кільк. робочої худоби на 1 госп.	Без робочої худ.	Малозабезп.	Середньо-забезп.	Добре-забезп.
0	2	—	—	—
1	—	2	—	—
2—3	—	—	2	—
4—5	—	—	1	—
6—10	—	—	—	3
11 і більш.	—	—	—	6
Разом . . .	2 г.	2 г.	3 г.	9 г.
%	12,5	12,5	18,8	56,2

Як бачимо, в обох випадках переважає група добре забезпечених. Щодо промислових закладів, то старшині належить їх досить багато і до того з досить великою продукцією. А саме, їм належало в їхніх дворах: 8 гуралень на 13 казанів (на 1 казан—4, на 2 казани—3, на 3 казани—1 гуральня), вітряків 8 на 1 коло кожний, млинів 4 на 1 коло кожний, шинків—16¹⁾. Окрім того рибних ловів—1 (ловлять окуні, карасі, щуки).

Продукцію гуралень знаємо в 4 випадках, а саме—4 гуральні гонять 1.240 відер горілки на рік (на 1 гуральню пересічно—310 в.). З млинів продукція відома тільки трьох—всього 290 чтв. хліба (на 1 мл.—97 чтв.).

Нарешті, старшині належить ще чотири невеликі пасіки, всього на 107 вуликів.

Прибутки з млинарства зазначено у 4 господарів, усі вони мали 46 чтв. (11¹/₂ чтв. пересічно на млин); окрім того загально зазначено прибутки 4 ще

¹⁾ П. Симоновського—4, М. Мандрики—4, Г. Косенка—4, Кладиноги—1, Ол. Розумовського—1, Ст. Пасенка—1, Закревського—1.

господарів, що мають усі разом 29 рублів (на 1 пересічно — 7 крб. 50 коп.).

Треба додати, що один господар ще й торгує, а саме на ринку у своїх 2-х коморах торгує „мелочню“ „в капіталі на 20 крб.“...

ДУХІВНИЦТВО.

Духівництву у Кобижчі належало 12 дворів: з них 5 священикам, 7 нижчому духівництву, паламарям, дякам і т. ін. З-поміж них один дияконів двір — порожній. В усіх цих дворах усього 30 хат (з них священицьких — 23), господарських будівель — 22 (священ. — 18). На 1 господарство пересічно припадає 2,5 хати, і 1,8 госп. будівлі, разом 4,3 будівлі. Треба сказати, що значна перевага кількості хат над господарчими будівлями пояснюється тим, що ця група людности здебільшого не хліборобить.

Двори духівництва містяться: на попівських ґрунтах — 5, на церковних — 5, на козачих — 2 (один з них куплений у козака 1703 р. за 9 кіп). Живе всього у цих дворах 12 господарств¹⁾, відомості про склад господарств маємо тільки щодо нижчого духівництва. А саме, їх було: чоловіків робочого віку 6, неробочого 8, разом 14; жінок робочого віку 6, неробочого 13, разом 19.

Ріллі мають тільки 7 господарів (5 священиків і 2 диякони). Правда є згадка, що один дяк має ріллю в Ніженському полкові не в розділі з братами. В кожному разі, тут у Кобижчі духівництву належить усього 180 днів і 2 упруги ріллі (з них священикам належить 152 д. 1 упр.). Пересічно на 1 господаря припадає 16 дн. 1 упр. Сіножаті належить їм усього на 620 копен (священикам на 600), на 1 господаря — 51,7 коп., нарешті, лісу — 10 участків, 8 з них вимірено довкола (100 саж. довкола — 3 уч., 150 саж. — 1 уч., Ів. — 2 уч., 2 в. — 2 уч.) і 3 за прикладом оранки — всього у 26 день. Є згадка ще й про один город.

Забезпечено землею було духівництво Кобижчі, як бачимо, загально беручи, мало. Це гірше було забезпечено поодинокі господарства ріллею. А саме:

Кільк. ріллі на 1 госп.	Безземельні	Малозем.	Середньо-забезпеч.	Добре-забезп.
0	6	—	—	—
від 1 до 5 д. вкл.	—	2	—	—
„ 6 до 8 д. вкл.	—	—	—	—
„ 9 до 20 д. вкл.	—	—	—	—
„ 21 до 50 д.	—	—	—	2
Разом ²⁾	6 г.	2 г.	—	2 г.
%	60	20	—	20

¹⁾ В одному дворі живуть разом дячок і паламар.

²⁾ Про 1 господаря відомостей певних немає, знаємо лиш, що його земля в Ніженському полку, не в розділі з братами, — тому сюди ми його не зараховуємо. У другого земля не в розділі.

Безземельних було багато тому, що нижче духівництво жило переважно з платні, іноді ж з різних промислів.

Землю свою духівництво, можна думати, не обробляє, а винаймає (про це згадки). Відомості про засів є тільки про одного господаря-священника; він сіє: жита — 5 чтв., гречки — 2 чтв., вівса — 3 чтв., ячменю — 1 чтв.

Правда, худоби трохи більше, ніж це було б потрібно для такої кількості землі, що її обробляють. А саме: волів 12, биків 7, коней 11, корів 10, телят 8, телиць 5, свиней 18, овець 35; великої 40 (робочої 30), молоді 13, дрібної 53. Усього 106. Або на 1 господаря пересічно припадає:

Великої худоби	3,6	Дрібної худоби	5,0
Робочої „	2,7	Усякої „	9,6
Молодої „	1,2	Переводячи на велику	4,3

Таку перевагу худоби можна почасти пояснити тим, що худобу плекано на продаж і т. ін.

Господарств без великої худоби було 9 (75%), середньозабезп. 3 (25%). Господарств без робочої худоби було 9 (75%), малозабезп. 1 (8,3), середньо-забезпечених 2 (16,7).

Промислових закладів у духівництва небагато. Воно має тільки 2 вітряки на 1 коло кожен, 1 комора на ринку, а так само — 2 пасіки (50 і 14 вуликів). Одна попада та один паламар крім того торгують. Попада — дрібним крамом, а паламар пече білий хліб і продає на ринку; прибутку попада має з торгівлі 10 крб. річно.

Таким робом духівництво хліба здебільшого не сіє, більша частина і зовсім не має землі, живе ж переважно з платні; про це є навіть згадка щодо 7 господарів. У таких становищі перебуває дрібне духівництво.

Загалом же ми бачимо, що духівництво Кобижчі куди менше заможне, ніж духівництво сусідніх містечок, як, напр., хоч би Барішполя.

КОЗАКИ ВИБОРНІ.

Як ми вже бачили, Кобижча значною мірою місто козацьке. Козацька верства тут ще досить міцна економічно, а до того переважає й кількісно. Особливо міцна група козаків виборних. Їм належать мало не всі двори козацьких підсусідків і навіть кілька дворів козацьких посполитих, їм належить і чимало порожніх дворів у Кобижчі. Енергійніші та заможніші з них проби-ваються в лави не тільки дрібнішої сотенної старшини, але іноді й включно аж до сотника (особливо наприкінці XVII і поч. XVIII в. — напр., Дривинський у Кобижчі), стають військовими товаришами, скупчують у своїх руках чималі маєтки і далі виходять на шлях дрібнішого українського панства. Так було, напр., з Григорієм Косенком, що його батько був ще тільки козаком виборним, так було з Якимом Кладиновою, і т. ін. Виборні козаки становлять групу найдавнішу й наймонолітнішу. Походить вона, очевидно, з невеличкої групки козаків, зростаючи не шляхом зовнішньої колонізації, а через внутрішнє зростання кількості людности. Тому тут ми бачимо багато господарів

з однаковим прізвищем, от як: Косенки, Кладиноги, Сидоренки, Болгаки, Олешки і т. ін. Загалом прізвищ удвоє менш ніж господарів. Правда, очевидно, частина козаків виборних зубожіла і влилася до групи козаків підпомічників і навіть до інших груп людности, — на це вказують хоч би прізвища козаків виборних, що трапляються й там. Та все ж, у цілому, група ця економічно ще цілком однастайна й міцна.

Усього козакам виборним Кобижчі належало 113 дворів жилих, 8 порожніх і 1 шинок в окремому дворі; це, звичайно, не рахуючи дворів козачих посполитих і підсусідків, що так само належали козакам виборним у чималій кількості. Усього ці особисті двори козаків виборних становили 14,9% усіх дворів у м. Кобижчі; тут їх було трохи менше ніж у м. Воронкові¹⁾, де двори козаків виборних становили 16% усіх дворів, але зате більше ніж у м. Барішполі²⁾: там дворів козаків виборних було тільки 10,3%. Залежало це у м. Барішполі від того, що козачої людности взагалі було мало у цьому місті.

Трохи чи не всі двори належать козакам з діда прадіда; як набуті двори зазначено тільки 12 дворів, і то частина з них набуті досить давно. А саме:

Рік набуття	Грунти	Ціна
1695	1	—
1729	1	—
1736	1	1 р. 20 к.
1741	1	—
1742	1	13 р. (шинок)
1745	2	—
1746	1	3 р.
1750	1	7 злотих
1755	2	—
1757	1	—
Разом . .	12	—

Двори козаків виборних забудовано чимало, за винятком, правда, порожніх дворів. Максимальне забудовання 22 будівлі на двір; 16, 15 будівель трапляються вже частенько. Усього є 274 хати і 766 господарчих будівель. На 1 двір пересічно припадає 2,3 хати і 6,3 господ. будівлі, разом 8,6. Або трохи більше ніж у Барішполі, де пересічно припадало на 1 двір 7,6 усяких будівель.

Живуть у дворах 122 господарства козаків виборних, або 323 родини. На 1 двір (окрім порожніх) пересічно припадає 1,1 господарства, або 2,9 родини

¹⁾ Федоренко, Воронковская сотня Переяславскаго полка по Румянцевской описи.

²⁾ Див. нашу працю про Барішпіль. Надалі ми будемо порівнювати з м. Барішполем і Воронковим, не покидаючися на ці праці. З іншими містами (Остром, Козельцем) ми не рівняємо, оскільки в працях про ці міста немає розподілу на козаків виборних та підпомічників.

(у Баришполі — 2,3 родини). Мало не всі господарі місцеві. Зайшлих є тільки двоє: один з Правобережжя (Польської області) і один з Носівки, Київського таки полку. Є, правда, кілька прізвищ, що вказують нібито на немісьцеве походження, напр., Литвин — 2 господарі, Литвиненко — 3 господарі, і т. ін. Але всі вони місцеві і коли й зайшли сюди (правдоподібно, з північної Чернігівщини), то дуже давно, отже в середині XVIII в. будь-які сліди про їх походження цілком затерлися й загубилися.

Усього в родинях козаків виборних є 1.534 душі. Чоловіків було з них 775, або вони становлять 50,5% усієї людности козаків виборних.

Чоловіків робочого віку — 370 або 47,7% усіх чоловіків.

„ неробочого віку 405 „ 52,3% „ „

Разом 775 душ.

Жінок робочого віку 387 або 51%

„ неробочого віку 372 або 49%

Разом 759 душ.

Пересічно припадає:

На 1 двір жилий : 13,6 душі.

На 1 господарство 12,6 „

На 1 родину 4,7 „

Залюднення двору стоїть, отже, у зв'язку з його розмірами. Двір кобизького виборного козака великий, з багатьма будівлями, і густо залюднений. Напр., у Воронкові на 1 двір виборного козака пересічно припадало 11,8 д., у Баришполі 11,4 душі, тим часом як у Кобижчі — 13,6 душі.

Забезпечено було козаків виборних кобизьких робочою силою вище від середнього. На 1 господарство у них припадає пересічно 3 дорослі чоловіки, тим часом як у Баришполі — 2,9, а в Воронкові 2,4 — на двір.

Щождо окремих господарств, то забезпечення чоловічою робочою силою виглядало так:

Кільк. дор. чол. на 1 госп.	Без доросл. чоловік.	Малозабезп.	Середньо-забезп.	Добре-забезп.
0	4	—	—	—
1	—	24	—	—
2	—	—	28	—
3	—	—	28	—
4 і більш	—	—	—	38
Разом	4	24	56	38
%	3,3	19,7	45,9	31,1

Як бачимо, переважає група середньо-забезпечена, з нахилом до добре-забезпечених (останніх мало не третина усіх господарів). Це цілком природно, бо багаті господарства козаків виборних потребували багато робочої сили. Правда, тут є й група малозабезпечених (19,7%), але ця група фактично брак робочих рук поповнювала робітниками, яких ми обчислюватимемо пізніше, і яких досить працювало у козаків виборних.

Землею забезпечено козаків виборних середньо; цілком безземельних сливе немає (4,3%), переважає група забезпечена і ріллею, і лісом і сіножатями. А саме, козаки мали:

Ріллю, сіножать, ліс	70	господарів
„ і ліс	28	„
„ і сіножать	5	„
Тільки ріллею	8	„
	Разом — 111 господарів	
Безземельних	5	„
	Всього — 116 господ. ¹⁾	

Щодо вигонів та городів, то відомостей сливе немає, є тільки згадки про п'ять городів (2 на 1 день кожен, 1 на 2 дні, 1 на 2 упруги і про 1 невідомо). Думаємо, це вказано більші городи за селом, можливо, ті, що городина з них ішли на продаж; дрібніші ж городи під хатами, опис м. Кобижчі, очевидно, не зазначав.

Є ще згадка, що козакам виборним належали 4 дворові пледи і 2 хутори.

Щодо ріллі, то козаки мали всього 5.105 днів і 2 упруги, отже на 1 господарство пересічно припадало 44 дні. Сіножаті було на 11.945 копен, на 1 господаря припадало сіножаті на 102,9 копен. Нарешті, лісу було на 461 день і 1 упруг (оранкою) і ще одна ділянка (яку було виміряно довкола) 200 сажн. довкола. На 1 господаря пересічно припадало 4 дні лісу або якої землі, переводячи копни на міри оранки, на 1 госп. пересічно припадало 64,3 дня.

Отже землею козаків забезпечено було добре, правда, трохи гірше, козаків виборних у м. Баришполі: проти 44 днів у Кобижчі там козаки виборні мали ріллі 50 днів на 1 господаря пересічно. Але зате козаки кобизькі були краще забезпечені ріллею ніж воронківські, що в них на 1 двір козака виборного пересічно припадало 38,4 дн. (на господарство трохи менше). Затє кобизькі куди краще інших козаків виборних були забезпечені сіножатями. У них припадало на 102,9 копен сіножаті пересічно на 1 господаря, тим часом як, напр., у Баришполі 42,9 копен. На жаль, щодо забезпечення лісом порівняння перевести не можна, бо по інших містах ліс вказаний ділянками обрахованими у сажнях довкола, тим часом як у Кобижчі переважно обраховано на міри оранки.

Відомості про засів неповні. Трохи чи не про половину господарів таких відомостей немає. Всього ж за тими відомостями, що маємо, козаки виборні сіють.

Жита	518	чтв.	або 44,3%	усього засіву
Пшениці	10	„ 3	чтк.	„ 0,9%
Гречки	268	„ 5	„	„ 22,9%
Вівса	245	„	„	„ 20,9%
Ячменю	93	„ 1	„	„ 8,0%
Проса	26	„ 3	„ 5	гар. „ 2,3%
Гороху	3	„	5	„ „ 0,3%
Конопель	1	„ 5	„ 2	„ „ 0,3%
Льону	1	„ 2	„	„ 0,1%
Разом	1.170	чтв. 4 ¹ / ₂	чтк.	100%

¹⁾ У 6-ох земля нерозділена, а тому ми їх сюди не заносимо.

Найбільш отже сіяно жита, але багато сіють і гречки та вівса. Пшениці сіють дуже мало.

Щодо забезпечення ріллею поодиноких господарів, то вони поділялися так:

Кільк. днів ріл. на 1 госп.	Безземельні	Малозабезп.	Середньо-забезп.	Добрезабезп.
0	5	—	—	—
до 5 днів включно . . .	—	1	—	—
„ 6 до 8 дн. включно	—	2	—	—
„ 9 до 15 дн. „	—	—	8	—
„ 16 до 20 дн. „	—	—	11	—
„ 21 до 50 дн. „	—	—	—	50
„ 51 до 100 д. „	—	—	—	31
понад 100 днів	—	—	—	8
Разом	5 г.	3 г.	19 г.	89 г.
%	4,3	2,6	16,4	76,7

Як бачимо, добрі три чверті усіх господарів увіходять до групи добре забезпечених; правда, здебільшого вони мають од 20 до 50 днів, але все ж чимало мають і до 100, а кілька й понад 100 днів на господарство. Група безземельних невеличка. Але все ж таки треба сказати, що процес павперизації, що далеко різкіш помічається у козаків підпомічників, усе ж у зародкових формах помічається й тут. У п'ятох господарів, напр., ріллею частково заставлено, при чому:

Заставлено до $\frac{1}{4}$ всієї ріллі у 3 госп.

„ до $\frac{1}{2}$ „ „ у 2 „

Всього заставлено 54 дні ріллі або трохи більш 1% усієї ріллі.

Ще краще ніж ріллею були забезпечені козаки виборні худобою. Всього їм належало: коней 637, волів 634, биків 187, корів 420, телят 251, телиць 133, лошат 42, свиней 804, овець 4.983, ягнят 773, кіз 18, козенят 1. Всього усякої худоби 8.283, з них великої 1.278 (робочої — 858), молоді 426, дрібної 6.579.

Було господарств:

З усякою худобою	115 госп.
З різною худобою окрім робочої	2 „
Без худоби зовсім	5 „
Разом	122 госп.

Отже, як бачимо, забезпечено козаків виборних худобою було добре. На 1 господарство їх пересічно припадало:

Великої худоби	10,5
Робочої „	7,0
Молодої „	3,5
Дрібної „	53,9
Усякої „	69,7
Або переводячи на велику ¹⁾	16,6

¹⁾ За нормами полтавських статистиків.

Тут кидається головне у вічі величезне забезпечення дрібною худобою, тим часом як забезпечення іншою худобою не таке велике. Напр., порівняємо забезпечення худобою козаків виборних Кобижчі з забезпеченням козаків виборних Воронкова й Баришполя.

Якої худоби	На 1 господарство ¹⁾		
	Кобижча	Баришпіль	Воронків
Великої	10,5	12,8	11,5
Робочої	7,0	10,1	8,1
Молодої	3,5	2,6	4,05
Дрібної	53,9	21,2	28,2
Усякої	69,7	36,4	47,75
Переводячи на велику .	16,6	15,4	15,1

Як бачимо, найбільш забезпечено великою й робочою худобою козаків виборних у м. Баришполі, далі йдуть воронківці і нарешті кобижчани. Натомість дрібною худобою кобизьких козаків забезпечено куди краще ніж баришпільських (у 2^{1/2} рази) та воронківських (мало не в 2 рази). Цей факт промовляє за те, що у козаків виборних м. Кобижчі було дуже розвинене скотарство. Плакалося силу худоби, переважно дрібної; козакам часто належали отари овець аж до 100 голів, а отари у 50—60 овець трапляються дуже часто. Чимало було у козаків виборних і свиней. Худоба ця здебільшого йшла на продаж за межі Кобизької сотні (у самій Кобижчі м'ясом торгують дуже мало), можливо на Московщину.

Розгляньмо, як було забезпечено великою худобою окремі господарства.

Кільк. вел. худоби на 1 госп.	Без велик. худоби	Малозабезп.	Середньо-забезп.	Добрезабезп.
0	5	—	—	—
1	—	2	—	—
2—3	—	—	1	—
4—5	—	—	8	—
6—10	—	—	—	29
11 і більш	—	—	—	77
Разом	5 г.	2 г.	9 г.	106 г.
%	4,1	1,6	7,4	86,9

Отже домінує група добре забезпечених господарств, власне, й у ній найбільша група дуже добре забезпечених (понад 11 голів худоби).

Робочою худобою було забезпечено мало не так само (див. табл. на ст. 264). Переважає й тут група добре забезпечених. Трохи зросла група середньо забезпечених та група без робочої худоби. Але все ж ця остання група разом з групою малозабезпечених становить дуже незначну частину всіх господарів, тільки 6,6%.

¹⁾ Власне у Воронкові на 1 двір; але двір і господарство тут мало не тотожні.

Кільк. роб. худоби на 1 госп.	Без роб. худоби	Малозабесп.	Середньо-забесп.	Добрезабесп.
0	7	—	—	—
1	—	1	—	—
2—3	—	—	5	—
4—5	—	—	11	—
6—10	—	—	—	37
11 і більше	—	—	—	61
Разом	7 г.	1 г.	16 г.	98 г.
%	5,8	0,8	13,1	80,3

Коли ми порівнюємо забезпечення ріллею та забезпечення великою худобою, то побачимо, що великою худобою забезпечено було краще. Навіть безземельні мають велику худобу.

Пересічно припадало:

На 1 господ. безземельного типу	0,8 вел. худоби
малоземельного „	13,7 „ „
середняцького „	10,5 „ „
багатоземельного „	11,2 „ „

Значне, порівнюючи з багатоземельними, забезпечення груп малоземельних і почасті середняцьких господарств пояснюється великою мірою тим, що значна частина малоземельних, можна думати, землю орендує. Натомість, правдоподібно, багатоземельні почасті землю свою винаймають.

Промислових закладів належало козакам виборним чимало. Козаки мали гуралень 6 на 1 казан кожна (хоч про 4 є згадка, що в них вина не курять), млинів — 3 (2 на р. Кобижчі, 1 на Шаулівці, спільно з Бобровицьким попом), вітряків 19 (з них 3 порожні) кожен на 1 коло. Належить козакам і рибний став, де ловлять щук, карасів, линів; належать і 16 пасік, всього на 771 вулик. На 1 пасіку пересічно припадає 48,2 вулика. Окрім того, козакам виборним належить 5 комор на ринкові.

Переходячи тепер до зайнят'я козаків виборних, ми можемо сконстатувати, що переважна кількість господарів живе з хліборобства. А саме живуть:

З хліборобства	85 госп. або 69,7% усіх
„ „ і пасічниц.	16 „ „ 13,1%
„ „ промислу	15 „ „ 12,3%
„ „ промис. і ремес.	1 „ „ 0,8%
„ заробітків	1 „ „ 0,8%
„ ремесла	1 „ „ 0,8%
Не зазначено з чого	3 „ „ 2,5%
Разом	122 господ.

Як бачимо, серед зайнят'я домінує хліборобство й хліборобство разом з промислом та пасічництвом. Промисел і торгівлю мали 3 господарі; торгували вони:

Вином, рибою і дьогтем	1	госп.
Рибою, сіллю, дьогтем	1	"
Дьогтем	1	"
<hr/>		
Разом	3	госп.

Продукти звичайно купують у самій Кобижчі, очевидно за гуртовими цінами, продаючи потім у роздріб. Торгують два перші господарі на ринку у власних коморах, а третій у своїй хаті.

Три господарі шинкують вином (хоч мають гуральні ще троє); два господарі по 100 відер річно, про одного не зазначено. Млинарством займаються як промислом шість господарів — мелють п'ять з них разом 115 чтв. борошна річно. На 1 млин з цих п'ятьох пересічно припадає 23 чтв. Нарешті, один господар рибалкує. Одинадцять господарів, крім того, продають мед з своїх пасік, один же господар уживає його в своїм господарстві. Продають мед і віск переважно у самій Кобижчі, що могла безперечно споживати усю продукцію меду й воску, бо пасік було, порівнюючи, дуже небагато і продукція ця не могла бути висока. Правда, про одного господаря є згадка, що він возить мед і віск по різних містах, але ця згадка, досить загальна, ледві чи цілком правдиво могла характеризувати напрям збуту.

Ремества між козаками виборними не поширені. Є тільки один господар ткач (цеховий). З ремества жили, взагалі, менш заможні, безземельні, козаки ж виборні жили найбільше з хліборобства і не мали змоги та й часу братися, ще за якісь додаткові заробітки.

Прибутки козаків виборних зазначено досить повно. У 8 господарів зазначено їхні прибутки з хліборобства та промислу. Усі вони мали 126 крб., себто на 1 господаря пересічно припадало 15 крб. 75 коп. прибутку.

З хліборобства й пасічництва вказано прибуток у 6 господарів, всі вони діставали 51 крб., або на одного з них припадало пересічно 8 крб. 50 коп. Один господар мав прибуток виключно з пасічництва — 6 крб. річно. Доречі, нам відома й тогочасна ціна на мед. А саме, про останнього господаря, що має пасіку у 17 вуликів, є згадка, що він має з них 6 відер меду й воску та продає мед ціною 1 крб. за відро. Найбільше відомостей маємо ми про прибутки з хліборобства; вказано їх 72 господарів, усього 248 крб. річно. На 1 госп. пересічно припадає 3 крб. 44 коп. Але розгляньмо прибуток окремих господарів зокрема.

Мали прибуток:

1 крб. на рік	4	госп.	7 крб. на рік	2	госп.
2 " " "	11	"	8 " " "	2	"
3 " " "	8	"	10 " " "	4	"
4 " " "	10	"	16 " " "	1	"
5 " " "	16	"	20 " " "	1	"
<hr/>			<hr/>		
Разом		72	Разом		72

Як бачимо, найчастіше трапляється прибуток 5, 4 і 2 крб. Великих прибутків хліборобство не дає, поступаючись промислові, ба навіть хліборобству з пасічництвом.

Наприкінці мусимо схарактеризувати групу виборних козаків у Кобижчі, як міцну економічно групу, що й за цих часів іще не почала розкладатися й все ще виступає з'єднано як заможна хліборобська верства; заможніші її верхи підходять навіть до сотенної старшини, з цієї групи виходять отамани (городові, хоружі, осавули, сотники наказні, курінні отамани, вона бере безпосередню участь в управлінні та керуванні сотенним містом та цілою сотнею.

КОЗАКИ ПІДПОМІЧНИКИ.

Найбільшу групу в м. Кобижчі становили козаки-підпомічники. Економічною стороною група ця в Кобижчі невиразна; з одного боку ми бачимо тут заможних козаків, що мають пару дворів, та ще й двори підсусідків, багато ріллі, сіножатів і лісів, а почасти й промислові заклади; з другого боку ми бачимо цілком незаможних, що живуть з зажону, з заробітків, а посередині між цими двома групами стоїть група міська, щодо своїх зайнят, ремісники почасти промисловці, група хоч безземельна, але ще не цілком збідніла. У зв'язку з цим стоять і повинності козаків, власне консистенська дача. Хоч як норма вживається дача 1 крб. 2 к. од хати, але за розпорядженням отамана городового всю суму консистенції з козаків розкладають на них „по имуществу“ — залежно від їхньої заможности, до того ця консистенція починається від дуже малої і досягає іноді великої суми, — маючи таким робом економічну нерівність у тій самій верстві.

Усього козакам-підпомічникам належить у Кобижчі 445 дворів (52,7% усіх дворів), з них 5^ч порожніх, а чотири двори є власне бездвірні хати. В Острі ж козаків (разом з виборними) було 54,11%, у Козельці 35,7%, у Воронкові 48,5%; у Баришполі 36,6%. Таким робом, щодо кількості кобизькі козаки поступалися нібито тільки остерським хоч, у дійсності остерських підпомічників обраховано разом з виборними: самих же їх, очевидно, мало бути куди менше.

Мало не всі ґрунти козацькі. Переважно вони дідичні, належать козакам здавна; але все ж є куплених 88 дворів (близько 20% усіх козачих дворів), — хоч знов таки у козаків. Коли ці ґрунти набуто, ми знаємо щодо 83 з них. А саме, куплено:

1672 року	1 ґрунт	1740 року	4 ґрунти
1698 „	1 „	1742 „	1 „
1707 „	1 „	1743 „	1 „
1713 „	1 „	1744 „	3 „
1717 „	1 „	1745 „	2 „
1720 „	1 „	1746 „	6 „
1721 „	1 „	1747 „	1 „
1724 „	1 „	1749 „	5 „
1727 „	1 „	1750 „	2 „
1728 „	1 „	1751 „	4 „
1731 „	2 „	1752 „	3 „
1734 „	1 „	1753 „	5 „
1736 „	2 „	1755 „	3 „
1739 „	1 „	1756 „	7 „

1757 року	4 ґрунт	1763 року	1 ґрунт
1759 "	3 "	1764 "	1 "
1760 "	2 "	1765 "	2 "
1761 "	2 "	1766 "	3 "
1762 "	2 "		
		Разом	83 ґрунти

Ми бачимо, що перед 1700 роком було куплено 2 ґрунти, з 1700 до 1725—6 ґрунтів, з 1725 до 1750 року включно—33 ґрунти, а за останніх 16 років (з 1750 до 1766 р. вкл.)—48 ґрунтів. Очевидно, процес павперизації та збування ґрунтів найбільшої гостроти набув у середині чи вірніш у третій чверті XVIII в., коли козаки швидко починають убожити й переходити з цієї верстви у лави підсусідків, робітників, іноді підданих (це ми побачимо ясній, оглядаючи ці групи).

Про 12 ґрунтів відомі й ціни, за які ці ґрунти куплено, а саме:

1744 року	1 ґрунт за 1 крб. 80 коп.
1746 "	2 " " 2 і за 8 крб.
1749 "	1 " " 2 крб. 40 коп.
1751 "	1 " " 3 " 50 "
1752 "	1 " " 5 " "
1750 "	1 " " 5 " "
1757 "	1 " " 3 " 50 "
1759 "	2 " " 1 і 29 крб.
1761 "	1 " " 4 крб. 20 коп.
1764 "	1 " " 7 " "
Разом	12 ґр.—72 крб. 40 коп. (за 1 ґр. пересічно—6 крб. 3 коп.).

Забудовано двори козацькі неоднаково. Трапляються двори досить добре забудовані: з 13, 12, 11, 10 будівлями. Чимало дворів з 8 чи 7 будівлями.

Але з другого боку є чимало дворів і з однією тільки хатою на двір. Усього хат по козацьких дворах 583, господарських будівель 1.309, разом 1.892¹⁾. На 1 двір пересічно припадає: 1,4 хати й 3,2 ч. будівлі, разом 4,6 будівлі.

Усього господарів-козаків у 445 козацьких дворах було 449, родин 745. На 1 двір пересічно припадає трошки більш як 1 господарство, або 1,7 родин. Окрім того є ще 8 господарів-козаків, що живуть не у власних дворах, а переважно на ґрунтах старшини; живуть вони переважно в шинках, шинкуючи панське вино з десятої кварти. Таким робом з ними всього є 457 господарств козаків, або 783 родини.

Мало не всі козаки є козаки з діда-прадіда. Відомості про те, з якої верстви перейшов у козаки, маємо тільки щодо одного господаря: він записавсь у козаки з посполитих 1764 року, очевидно, тому, що мав певну протекцію в козацьких колах (його вітчим значковий товариш полку Київського).

Мало не всі господарі козаки місцеві. Прийшлих є тільки 10 господарів (2,2% усіх господарів); у одного господаря походження не зазначено.

¹⁾ Про забудованість одного двору невідомо, папір рукописи в цім місті зотлів.

Походять прийшли господарі:

З Правобережжя і Галичини	2	госп. ¹⁾
„ Київського полку	3	„
„ Ніженського „	3	„
„ Чернігівського полку	2	„
Разом	10	госп.

Походять переважно не здалека: 1 з Кобизької ж сотні (с. Свидовця), 1 з Носівки, 1 з Броварів, 2 з Ніженя.

На походження декого з господарів вказують і прізвища їхні; так ми бачимо чотирьох господарів на прізвище Литвин, одного на прізвище Київський.

Залюднені козацькі двори не дуже густо. Усього тут ми бачимо 3.342 душі козацької людности. Або чоловіки становили 51,2% усієї козацької людности в м. Кобижчі.

Чоловіків робочого віку	894	або 52,2%
„ неробочого „	818	„ 47,8%
Разом	1 712	
Жінок робочого віку	853	або 52,3%
„ неробочого „	777	„ 47,7%
Разом	1.630	

На 1 господарство пересічно припадає 7,3 душі, або стільки ж, скільки й у Баришполі і трохи чи не стільки як у Воронкові (7,1), і куди більше ніж у Козельці (5,2)²⁾ та Острі (4,4)³⁾. На 1 господарство пересічно припадає 2 дорослі чоловіки, по одиноких же господарствах робочу чоловічу силу розподілювано так:

Кільк. доросл. чол. на 1 госп.	Без до- росл. чол.	Малоза- безп.	Середньо- забезп.	Добре- забезп.
0	20	—	—	—
1	—	163	—	—
2	—	—	145	—
3	—	—	81	—
4 і більше	—	—	—	48
Разом	20 г.	163 г.	226 г.	48 г.
%	4,3	35,7	49,5	10,5

Як бачимо, хоч домінує група середньозабезпечених, але дуже велика й група малозабезпечених. Групи ж без дорослого чоловіка й добрезабезпечених невеликі.

¹⁾ 1 з Замостя, з Галичини.

²⁾ Див. про це в праці про Козелець, Ів. Пустовійта, Записки Іст.-Філ. Від. ВУАН, т. VI.

³⁾ Див. про це в праці М. Ткаченка про Остер, там же. Надалі ми не зазначатимемо цих праць, даючи просто порівняння з них.

Належали козакам рілля, сіножаті, ліси. Мали:

Рілля, сіножаті, ліс	97	госп.	або	21,8%	усіх	госп.
„ й ліс	155	„	„	34,7	„	„
„ й сіножаті	22	„	„	4,9	„	„
Тільки рілля	97	„	„	21,8	„	„
„ ліс	4	„	„	0,9	„	„
Разом	375	госп.	або	84,1%	усіх	госп.
Цілком безземельних	71	„	„	15,9	„	„
Разом	446	г. ¹⁾	або	100%	усіх	госп.

Як бачимо, домінує група господарств, забезпечених ріллею та лісом, але чимала група забезпечена й ріллею, лісом та сіножатями. Узагалі ж перші три групи становлять 61,4% усіх господарств, забезпечення порівнюючи добре. В інших містах: у Баришполі в цей час всі три перші групи становлять тільки 33,5% усіх господарств, у Полтаві²⁾ — 41,22, у Козельді — 21%, в Острі — 17,35%.

Сіяли на своїй землі козаки:

Жита	360	чтв.	1	чтк.	—	або	56,8%
Пшениці	3	„	3	„	—	„	0,3
Вівса	231	„	2	„	$\frac{1}{4}$ гар.	„	20,9
Гречки	155	„	2	„	$\frac{1}{4}$ „	„	14,0
Ячменю	65	„	3	„	$\frac{1}{2}$ „	„	5,9
Проса	12	„	3	„	3 „	„	1,1
Гороху	4	„	1	„	1 „	„	0,4
Конопель	5	„	—	„	—	„	0,5
Льону	1	„	—	„	1 „	„	0,1
Разом	1.108	чтв.	1	чтк.	6 гар.	або	100%

Коли ми порівняємо засів з засівом хоч би козаків підпомічників Баришполя, то мусимо відзначити, що в Кобижчі жита більше, а ячменю й пшениці менше.

Усього козакам належало 6,861 день ріллі, сіножаті на 7.667 копен, лісу на 604 дні оранкою і 9 участків обрахованих довкола (20, 50, 80, 100, 200 сажнів, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$, і 1 верства — довкола; розміри однієї ділянки не вказано). Або, переводячи копи на дні оранки, усякої землі було в козаків 8.477 днів.

На 1 господаря пересічно припадало:

Ріллі	15	день
Сіножаті	17	копен або 2,3 дня
Лісу ³⁾	1,3	„
Або всякої	18,6	„

Загалом беручи, це забезпечення землею було менше ніж по інших містах. У Баришполі, напр., на 1 господаря козака припадало 17,9 днів

¹⁾ 11 господарств мали нерозділені землі.

²⁾ Див. на нашу працю у Записках Істор.-Філ. Від. ВУАН, кн. VI.

³⁾ Без 7 господарств, що їх ділянки обраховано довкола.

ріллі, проти 15 днів у Кобижчі, у Воронкові на 1 двір — 16 днів. Не дуже було забезпечено ріллею й поодинокі господарства.

Кільк. днів ріллі на 1 господарство	Безземельні	Малозабезп.	Середньозабезп.	Добрезабезп.
0	75	—	—	—
До 1 дня включно . . .	—	6	—	—
Від 1 до 5 д. вкл. . . .	—	45	—	—
„ 6 до 8 д. вкл. . . .	—	47	—	—
„ 9 до 15 дн. вкл. . . .	—	—	83	—
„ 16 до 20 дн. вкл. . . .	—	—	58	—
„ 21 до 50 дн. вкл. . . .	—	—	—	119
„ 51 до 100 дн. вкл. . . .	—	—	—	1
По над 100 дн.	—	—	—	12
Разом	75 г.	98 г.	141 г.	132 г.
%	16,8	22,0	31,6	29,6

Отже домінує група середньозабезпечених, із значним навіть ухилом у бік доброї забезпеченості. Але й дві перші групи чималі, разом 40,8% усіх. До того забезпечено козаків у дійсності трохи гірше, бо у значній кількості, переважно середньозабезпечених та добрезабезпечених, рілля частково під заставою за борги. А саме, ріллі заставлено у 38 господарів (10,2% усіх господарів, що мають ріллю, всього у кількості 348 днів (5,1% усієї ріллі). Заставлено:

До $\frac{1}{4}$ ¹⁾ всієї ріллі у 11 господарів	29 %
„ $\frac{1}{2}$ „ „ у 14 „	36,8 „
„ $\frac{3}{4}$ „ „ у 9 „	23,7 „
Уся	у 4 „ 10,5 „
Разом	100%

Як бачимо, у більшості заставлено до $\frac{1}{2}$ всієї ріллі. До того треба додати застави й сіножаті та лісу: сіножаті у 2 господарів — разом на 163 коп. лісу до половини їх участків у 4 господарів, всього 8 днів. Таким робом з лав козаків виділяється вже група збідніла, що йде поволі до лав підсусідків та підданих. Передовсім є група цілком безземельних (16,8%). До того серед тих, що й мають ріллю, вже помітний процес павперизації; не маючи змоги сплатити податки, виконувати повинності, козаки заборговуються і мусять врешті заставляти та віддавати за борги ріллю, сходячи поволі у лави безземельних, а далі під тим же тиском продають і свій двір та йдуть у підсусідки. Утиски над козаками доходять до того, що їхні землі захоплюють не тільки старшина або за борги, але й козаки виборні, як, напр., зробив козак виборний Литвин, захопивши силою 10 днів ріллі (з 20 усіх дн. його) у одного козака підпомічника без жадної причини.

¹⁾ Включно.

Про городи й вигони у козаків-підпомічників відомостей сливе не маємо; є згадка тільки про 1 вигін та 1 хутір. Гадаємо, знов таки, що тут згадано город більший, за межами містечка, не обраховано ж городів у самому містечку при хатах. Щодо вигонів, то не виключається, що в Кобижчі могли існувати спільні, громадські вигони, що їх опис не завсіди фіксував.

Худоби всього було у козаків: волів 799, биків 258, коней 577, корів 676, телят 364, телиць 163, лошат 52, свиней 1.272, овець 3.901, ягнят 312, кіз 22. Або великої худоби було 2.310 (з них робочої 1.634), молодої 579, дрібної 5.517, усякої 8.406. На 1 господаря пересічно припадало:

Великої худоби	5,1	Дрібної худоби	12,1
Робочої „	3,6	Усякої „	18,4
Молодої „	1,2	Або, переводячи на велику	6,3

Як бачимо, такої величезної кількості дрібної худоби, яку ми спостерігаємо у козаків виборних м. Кобижчі, тут немає. Взагалі забезпечення худобою наближається до забезпечення козаків по деяких інших містах. А саме:

Худоба на 1 госп. ¹⁾	У козаків підпомічників				
	Кобижчі	Воронкова	Баришполя	Полтави	Остра
Великої	5,1	5,1	4,5	3,5	1,46
Робочої	3,6	3,5	3,3	2,3	0,82
Молодої	1,2	2,3	1,3	4,4	0,57
Дрібної	12,1	12,2	8,4	10,3	1,12
Усякої	18,4	19,6	14,1	18,1	3,14
Переходячи на велику	6,3	6,7	5,6	5,4	1,8

Як бачимо, забезпечення худобою козаків Кобижчі наближається до забезпечення козаків Воронкова, перевищуючи навіть забезпечення козаків по інших містах. Козаки здебільшого були забезпечені усякою худобою:

Було господарств.

З усякою худобою	378	господарств
„ різною худобою, окрім робочої	21	„
„ молодю й дрібною худобою	11	„
Разом 410 господарств 89,7%		
Без худоби зовсім	47	„ 10,3%

До того, коли відкинути господарства без худоби, то забезпечення решти господарств зміниться (див. 1-шу табл. на стор. 272).

Як бачимо, переважає все ж група середньозабезпечених з великим ухилом у бік доброї забезпеченості. Перші дві групі становлять тільки близько однієї п'ятої усіх господарів, або трохи чи не стільки, як і в Баришполі (20,5%) і куди менше ніж у козаків Полтави (52%).

¹⁾ Подекуди тут за одиницю дослідники брали двір і, оскільки обчислити забезпечення господарства не можна, нам доводиться рівняти з цим забезпеченням двору. Проте різниці ледві чи могла бути велика.

Кільк. вел. худ. на 1 господ.	Без вел. худоби	Малоза- безп.	Середньо- забезп.	Добре- забезп.
0	58	—	—	—
1	—	42	—	—
2—3	—	—	102	—
4—5	—	—	80	—
6—10	—	—	—	128
11 і більше	—	—	—	47
Разом	58 г.	42 г.	182 г.	175 г.
%	12,7	9,2	39,8	38,3

Забезпечено самою робочою худобою гірше.

Кільк. вел. худ. на 1 господ.	Без вел. худоби	Малоза- безп.	Середньо- забезп.	Добре- забезп.
0	79	—	—	—
1	—	62	—	—
2—3	—	—	132	—
4—5	—	—	79	—
6—10	—	—	—	88
11 і більше	—	—	—	17
Разом	79 г.	62 г.	211 г.	105 г.
%	17,3	13,5	46,2	23,0

Тут теж переважає середньозабезпечена група, але група добрезабезпечених дуже поменшала; зате зросли перші дві групи, що тепер становлять 30,8%, замість 22% у забезпеченні великою худобою баришпільських козаків. Цією стороною кобизькі козаки перевищують і полтавських (58,1%). Коли ж порівняти забезпечення худобою і забезпечення ріллею, переважає забезпечення худобою.

Припадало пересічно на 1 господаря:

Безземельного типу	1,8 голів великої худоби
Малоземельного типу	4,8 " " "
Середняцького типу	4,7 " " "
Багатоземельного типу	8,2 " " "

Не мали зовсім великої худоби:

Малоземельних	10 господ.
Середняцьких	8 "
Багатоземельних	4 "
Разом	22 господ.

Отже, як бачимо, і безземельні мали велику худобу: вони наймали землю. Натомість невелика забезпеченість худобою господарств середняцьких пояснюється значною мірою тим, що вони заставляли та винаймали свою землю.

Порівняймо з тим, як було забезпечено худобою, по інших містах:

Припадало худоби на 1 госп.	У козаків-підпомічників		
	У Кобижчі	У Баришполі	У Полтаві
Безземельного типу	1,8%	2 %	1 %
Малоземельного „	4,8 „	3,4 „	3,3 „
Середняцького „	4,7 „	4,8 „	11,5 „
Багатоземельного типу	8,2 „	6,6 „	30,6 „

Як бачимо, багатоземельних козаків у м. Кобижчі було забезпечено краще, ніж баришпільських, але гірше, як полтавських середняцьких та багатоземельних. Полтавські козаки, хоч землею були забезпечені мало, худоби мали багато, бо викохували її на продаж; скотарство було чимало розвинене у м. Полтаві, як, до речі, і по сусідніх сотнях Полтавського полку.

Перейдімо тепер до зайнять козаків. Знаючи, що козаки кобизькі чимало, порівнюючи, були забезпечені землею, можна наперед за головне джерело їх існування визнати хліборобство. Так воно дійсно й було. Живуть:

З хліборобства	265 господарів
„ „ й пасічництва	4 „
„ „ й заробітків	6 „
„ „ й ремесла	23 „
„ „ й промислу	8 „
„ ремесла	18 „
„ промислу	6 „
„ орендної платні за землею	36 „
„ заробітків	45 „
„ подань	3 „
Не зазначено з чого	43 „
Разом	457 господарів

Таким робом з хліборобства живуть 265 госп. — 58,2% усіх господарів, з хліборобства й ще чогось, — до того хліборобство відіграє часто ролю тільки підсобної праці, 35 госп. — 7,7%, з праці не хліборобської 114 госп. — 24,9%, не зазначено з чого 43 госп. — 9,2%. Таким робом домінує серед інших зайнять хліборобство. Хоч треба сказати, що ми взагалі зараховували до цієї групи й тих господарів, що мають ріллю й про яких немає згадки, що вони хліба не сіють, а землю винаймають. Тим часом, звичайно, могли бути випадки, коли опис попросту міг проминути згадку про те, а з другого боку бували такі невеликі дільниці рілли (1—2 дні, напр.), що прожити з них господар не міг; ясно, що в нього повинна бути ще підсобна праця, про яку чи він не вказав, чи реєстратор забувсь зазначити.

Знов таки, треба відзначити, що дуже значна частина господарів, що мають ріллю, хліба не сіють, а здебільшого її винаймають. З другого боку є й невеличка група, що хліб сіє, має велику й робочу худобу, а землі ні, очевидно, такі господарі ріллю десь орендують.

До речі, зайняття козаків у Кобижчі досить близько наближаються до зайнять по деяких інших містах.

Живуть	Господарі		
	В Кобижчі	У Баришполі	У Полтаві
З хліборобства	58,2%	68%	23,7%
„ „ й ще чогось	7,7 „	5 „	17,5 „
Не з хліборобської праці	24,9 „	13 „	58,8 „
„ зазначено про	9,2 „	14 „	—

Як бачимо, хліборобська група козаків у Кобижчі трохи менша за аналогічну групу в Баришполі, і трохи більша за цю групу в Полтаві; куди більша вона також за аналогічні групи в Козельці, не говорячи вже про Остер.

Ремісників усього поміж козаками було 41 господар. Здебільшого вони були цехові; партачі, нецехові становили якусь $\frac{1}{4}$ загальної кількості. Цехи були в самій Кобижчі, — за це промовляє згадка, що ми її знаходимо щодо одного господаря: „в цеху м. Кобижчи записань“. Скільки цехів було в Кобижчі, правда, сказати важко, проте ремесств у ній ми бачимо 10. А саме було ремісників:

Назва ремесства	Кількість ремісників		
	Цехових	Нецехових	Разом
Ткацтво	16	3	19
Шевство	3	3	6
Ковальство	4	2	6
Кравецтво	3	1	4
Слюсарство	1	—	1
Чоботарство	1	—	1
Лимарство	1	—	1
Кожом'яцтво	1	—	1
Кушнірство	—	1	1
Котлярство	—	1	1
Разом	30	11	41
%	73,2	26,8	100

На деякі професії, переважно ремесства, вказують і прізвища козаків. Так ми бачимо господарів на прізвище:

Коваль 2 господ.	Котляренко 1 господ.
Рибак 2 „	Шаповал 1 „
Шведь 1 „	Мірошник 1 „
Котляр 1 „	Разом 9 господ.

Промисли, отже, теж дали деякі прізвища. Промислами займалося куди менше господарів, ніж ремеслами, а саме 13 господарів.

Торгувало рибою в'яленою та дьогтем	1	госп.
” ” ” й глиняними глечиками	1	”
” вином та пивом	2	”
” ” пивом та дьогтем	1	”
” ” вином та дьогтем	1	”
” днями	1	”
Шинкувало панським вином у шинку з десятини	3	”
” ” ” і своїм	1	”
” ” ” і торгувало рибою й дьогтем	1	”
” ” ” ” м'ясом	1	”
Разом	13	госп.

Господар, що торгує днями, садить їх у городі, що наймає в Кобижчі. Звідки беруть інший крам, — відомостей немає. Продають же його переважно на базарі в Кобижчі¹⁾, іноді розвозять і по сусідніх містах, — на ярмарки.

З промислових закладів згадано дуже мало. Козакам належав 1 вітряк на 1 коло, 1 млин на р. Кобижчі на 1 коло, але починаючи з 1757 року його заставлено військовому товаришеві Кладинозі. Гуралень козаки не мали. Нарешті, належало їм ще 6 пасік на 235 вуликів (на 1 пасіку пересічно 42,5 вул.).

Прибутки вказано у значної частини господарів. А саме: прибуток з промислу вказано у 8 господарів, усього 102 крб.; на 1 господаря пересічно припадало 12 крб. 75 к. З ремесла вказано прибуток у 2 господарів—6 крб., на 1-го пересічно 3. З пасічництва у 1 господаря 2 крб. річно; орендна платня за землю у 10 господарів—усього 28 крб. пересічно—2 крб. 80 к. на 1 господаря. Нарешті, з хліборобства вказано прибуток у 137 господарів, що мали всі 410 крб. 50 коп.; на одного пересічно припадало 3 крб.

Прибуток з хліборобства розподілювано між господарями так, мали:

Прибуток — 50 коп. річно	1	госп.
1 крб. ”	30	”
2 ” ”	37	”
3 ” ”	25	”
4 ” ”	9	”
5 ” ”	20	”
6 ” ”	12	”
7 ” ”	1	”
8 ” ”	2	”
Разом	137	госп.

Переважає прибуток до 5 крб. включно. Вищий прибуток з хліборобства трапляється рідко. Найчастіше прибуток трапляється від 1 до 3 крб. включно (такий прибуток мали 92 господарів, або 67,1% усіх господарів, що їхній прибуток вказано).

¹⁾ Правда, згадки є тільки про дві комори в рибному ряді.

Найбільший, отже, пересічний заробіток давала торгівля. Хоч усе ж прибуток козаків кобизьких був менший ніж прибуток козаків по деяких інших містах, не тільки поодиноких господарів (нагадаємо, що в Полтаві у козаків трапляється прибуток з промислу у 150 крб. річно), але й пересічний.

Пересічний прибуток	У козаків		
	У Кобижчі	У Баришполі	У Полтаві
З хліборобства	3 крб.	3 крб. 9 к.	—
„ промислу	12 „ 75 к.	16 „ 50 „	12 крб. 72 к.
„ ремесла	3 „	4 „ 33 „	9 „ 33 „
„ пасічництва	2 „	—	14 „ 33 „

Великий прибуток з пасічництва у Полтаві не є дивний. Там пасічництво було куди розвиненіше ніж на півночі; високий же прибуток з промислу та ремесла там доводиться тлумачити більшим попитом та більшою продукцією.

Нам залишається ще спинитися на повинностях козаків у Кобижчі. Декому з них доводилося відбувати в разі потреби й службу козаку (чи сам господар, чи хтось з синів, найчастіш старший) і всім доводилося давати консистенцію. Консистенцію розкладавано згідно з заможністю козаків, починаючи від 10 коп. і доходячи аж до 6 крб. річно; декого зовсім від консистенції звільнювано. Отже козаки річно падали консистенції.

10 коп.	1 госп.	94 коп.	1 госп.
18 „	1 „	96 „	1 „
26 „	1 „	1 крб. —	52 „
32 „	1 „	1 „ 1 „	3 „
40 „	1 „	1 „ 2 „	66 „
41 „	1 „	1 „ 3 „	10 „
42 „	1 „	1 „ 4 „	38 „
50 „	6 „	1 „ 5 „	4 „
52 „	1 „	1 „ 6 „	5 „
60 „	2 „	1 „ 8 „	1 „
64 „	1 „	1 „ 10 „	10 „
70 „	2 „	1 „ 11 „	1 „
71 „	1 „	1 „ 12 „	6 „
72 „	1 „	1 „ 13 „	7 „
73 „	1 „	1 „ 14 „	2 „
75 „	2 „	1 „ 15 „	2 „
78 „	1 „	1 „ 16 „	6 „
80 „	7 „	1 „ 18 „	1 „
81 „	2 „	1 „ 20 „	24 „
82 „	2 „	1 „ 22 „	5 „
83 „	1 „	1 „ 24 „	5 „
84 „	5 „	1 „ 25 „	1 „
85 „	1 „	1 „ 26 „	6 „
90 „	2 „	1 „ 30 „	1 „
93 „	2 „	1 „ 31 „	1 „

ПІДДАНІ Й ПОСПОЛИТІ.

Піддані й посполиті в Кобижчі різко не відділяються; між ними немає такої певної відміни, як напр., у Баришполі. Тут часто певну особу зазначається як посполитого, а в примітці відзначається, що в підданство попав такого то року і т. ін.

Таким робом певної сталої межі між цими двома групами в Кобижчі провести не можна, і хоч ми й на початку студії за тими даними, що в нас є, визначаємо хто записаний як посполитий і хто як підданий, але цей розподіл безперечно умовний і можливо не завжди вірний.

Усього в Кобижчі було 102 двори посполитих та підданих¹⁾. З них 78 було відзначено як двори посполитих, 24—підданих. Належали ці двори 100 старшині, 2 двори козакам виборним. Ґрунти, що на них живуть піддані й посполиті, різноманітного походження.

Живуть:

На колишньому ратушному ґрунті	16
„ „ посполитому „	7
„ „ козакому „	22
„ спадщинному ґрунті власників ²⁾	53
Не зазначено про	4
Разом	102

Ґрунти козачі здебільшого куплені, а саме в таких роках:

1735 року	1 ґрунт	1749 року	3 ґрунт
1738 „	2 „	1753 „	2 „
1745 „	1 „	1755 „	1 „
1746 „	2 „	1764 „	1 „
1747 „	2 „	1765 „	1 „
		Разом	16 ґрунт.

Як бачимо, половину всіх ґрунтів куплено 1740 роками; можливо, що за тих часів посполиті й піддані були заможніші.

Двір у посполитих та підданих забудовано мало, трохи чи не третина усіх дворів (33 дв.) має хату та господарчу будівлю. Поруч з тим 14 дворів (13,7% усіх дворів), мають саму хату. Найбільша забудованість досягає 9 будівель на двір,—але це одинокий випадок. Взагалі, по всіх дворах є 112 хатів і 189 господар. будівель, разом 301. На 1 двір пересічно припадає: 1,1 хати, 1,8 госп. будівлі, усього 2,9.

Забудованість, як бачимо, не велика,—напр., у підданих Баришполя на 1 двір пересічно припадало 1,5 хати і 2 госп. будівлі—разом 3,5. Правда, там група підданих являла собою стару колишню міщанську верству, що мала перед тим у Баришполі чималу силу. Правда, й піддані Кобижчі творили колись верству міщан,—але, очевидно ця верства тут значіння й впливу не мала; правдоподібно, через те, що була невеличка (року 1730—54 двори).

¹⁾ Крім того їм належать і два порожні дворові пляци.

²⁾ Старшинські давно придбані.

Усього підданих разом із посполитими 102 дв., себто 12,1% усіх дворів, а в Баришполі за цих часів самі піддані становили 38% усієї людности, а разом із посполитими близько 40%, або в $3\frac{1}{3}$ рази більше, як у Кобижчі¹⁾.

В усіх дворах посполитих і підданих кобизьких мешкало 136 родин, і було 108 господарств. На 1 двір пересічно припадало 1,1 господарства, або 1,3 родини. Окрім того є два господарі, що живуть по чужих дворах, — у панських шинках, шинкуючи вино з десятини. Таким робом усього підданих і посполитих є 110 господарств, у кількості 138 родин.

Значна більшість господарів походить з посполитих. З козаків тільки 33 господ. (30% усіх господарів). З них підбито в підданство 5 господарів (1752 року — 1, 1757 — 2, 1758 — 1, 1759 — 1), решта, як зазначено, записалася сама. Про чотирьох так навіть є згадки, що вони записалися своєю охотою; хоч, думаємо, ця „охота“ сумнівна.

Записалися козаки до поспільства в таких роках:

1731 року	1 госп.	1750 року	2 госп.
1736 „	1 „	1759 „	1 „
1740 „	2 „	1760 „	1 „
1741 „	2 „	1761 „	1 „
1744 „	1 „	1763 „	1 „
1746 „	3 „	1765 „	4 „
1750 „	4 „	Невідомо коли	2 „
1756 „	1 „	Разом	28 госп.

Або по десятиріччях: 1730-ми роками записалося 2 госп., 1740-ми — 8, 1750-ми — 9, в 1760-х (до 1766 р.) — 7. Як бачимо, кількість тих, що сами переходять у посполиті (або піддані), або їх підбивають, з кожним десятиріччям зростає. Трохи менше їх 1760-ми роками, але треба пам'ятати, що це тільки за 7 років, себто за повні 10 років кількість їх могла вирости не менш як до 10-ти.

Мало не всі господарі місцеві. Зайшлих є тільки 7 господарів, або 6,3% усіх господарів, — кількість порівнюючи дуже мала, — напр., у Баришполі поміж підданими було зайшлих — 20% усіх господарів.

Походили ці зайшли господарі з таких місцевостей:

З Київського полку	3 госп.
„ Чернігівського „	2 „
„ Переяславського полку	1 „
„ Ніженського „	1 „
Разом	7 госп.

Отже всі зайшли були з того самого або сусідніх полків, з недалеких переважно місцевостей.

Усього посполитих та підданих було 637 душ, з них чоловіків 315, або чоловіки становили 49,1% усієї піддансько-посполитої людности.

¹⁾ У Воронкові посполиті становили 21,8% усієї людности.

Чоловіків робочого віку було	163, або 51,6%
„ неробочого „ „	152, „ 48,4 „
Разом	315 або 100%
Жінок робочого віку було	168, або 52,5 „
„ неробочого „ „	154, „ 47,5 „
Разом	322 або 100%
На 1 двір ¹⁾ пересічно припадало	6,2 душі
„ 1 господ. „ „	5,8 „
„ 1 родину „ „	4,4 „

Цією стороною кобизькі піддані й посполиті поступаються цим групам по інших містах:

Припадало пересічно	У Кобижчі посполитих і підданих	У Барішполі підданих	У Воронкові посполитих
На 1 двір	6,2	7,7	7,08
„ 1 господарство	5,8	7,4	—
„ 1 родину	4,6	4,8	4,66

Забезпечення робочою чоловічою силою, — 1,5 дорослих чоловіка на господарство пересічно; — це менше ніж по інших містах, напр., у Барішполі — 1,8.

Окремі господарства робочою чоловічою силою було забезпечено так:

Кільк. дор. госп. на 1 госп.	Без дор. чол.	Малоза- безп.	Середньо- забезп.	Добре- забезп.
0	7	—	—	—
1	—	61	—	—
2	—	—	28	—
3	—	—	11	—
4 і більш	—	—	—	3
Разом	7 г.	61 г.	39 г.	3 г.
%	6,4	55,5	35,4	2,7

Домінує, отже, група малозабезпечена робочою чоловічою силою; хоч значна група й середньозабезпечених, більше ніж третина. Таке становище цілком природне. Незаможне, здебільшого, господарство підданих і посполитих не могло тримати багато їдців, що могли сами заробити на себе, як робітники-наймити по заможніших господарствах. Тому один-два чоловіки цілком задовольняли потреби невеликого і, переважно, не хліборобського господарства посполитих та підданих м. Кобижчі.

Землею підданих і посполитих було забезпечено мало.

¹⁾ Без тих двох господарств, що жили в старшинських дворах.

А саме, мали:

Рілля, сіножать, ліс	10 господарів
„ і ліс	20 „
„ і сіножать	6 „
Тільки рілля	21 „
„ сіножать	1 „
Разом	58 г.—53,7%
Цілком безземельних	50 „—46,3 „
Усього	108 госп. ¹⁾

Як бачимо, трохи не половина усіх господарів безземельна. До того обробляють власне свою землю мабуть не багато, а більш винаймають. Принаймні засів відомий нам тільки про трьох господарів.

Вони сіяли:

Жита	4 чтв.
Гречки	6 „ 2 чтк.
Вівса	4 „
Ячменю	2 „ 1 „
Проса	1 „
Разом	13 чтв.

Тимчасом усього землі у підданих та посполитих було: ріллі 777 днів і 2 упруги, сіножаті на 1.085 копен, лісу—85 днів. Або всякої землі (переводячи на оранку)—1.007 днів і 1 упруг.

На 1 господаря пересічно припадало:

Рілі	7,1 дня
Сіножаті	9,9 копен, або 1,3 дня
Лісу	0,8 дня
Усякої землі	9,2 дня

Таке забезпечення землею більш-менш наближається до забезпечення посполитих і підданих по деяких інших містах. Напр., безземельних було:

У Кобижчі	46,3 %
„ Воронкові	53,01 „
„ Барішполі	42,9 „

На 1 господарство пересічно припадало:

Землі	У Кобижчі посп. і під- даних	У Барішполі підданих	У Воронкові посполитих
Рілля	7,1 дня	11,6 д.	5,96 д.
Сіножать	1,3 „	0,7 „	—
Ліс	0,8 „	—	—

¹⁾ Землю у двох господарів не розділено.

Поодинокі господарства було ріллею забезпечено так:

Кільк. днів на 1 госп.	Безземельні	Малозабезп.	Середньо-забезп.	Добрезабезп.
0	51	—	—	—
від 1 до 5 д. вкл.	—	22	—	—
" 6 " 8 " "	—	6	—	—
" 9 " 15 " "	—	—	9	—
" 16 " 20 " "	—	—	4	—
" 21 " 50 " "	—	—	—	14
" 51 " 100 " "	—	—	—	2
Разом	51 г.	28 г.	13 г.	16 г.
%	47,2	26,0	12,0	14,8

Панує отже група безземельних, за нею стоїть група малозабезпечена; обидві разом становлять аж $\frac{3}{4}$ всієї людности. Справа стоїть таким робом гірше ніж у Баришполі, де все ж середняки й багатоземельні перевищують малоземельних. До того у двох господарів частину землі заставлено, усього на 12 день.

Не багато, порівнюючи, піддані й посполиті мали й худоби. Усього їм належало: коней 124, волів 58, биків 53, корів 121, телят 103, телиць 9, лошат 35, свиней 216, овець 552, ягнят 322. Або великої 356 (робочої 235), молодой 147, дрібної 1.090, усякої 1.593.

Мали:

Усяку худобу	83 госп.
" " окрім робочої	9 "
Тільки молоду й дрібну	2 "
Зовсім не мали	16 "
Разом	110 госп.

Як бачимо, худобою забезпечено підданих та посполитих досить добре. Видно це й з пересічного їх забезпечення. На 1 господаря пересічно припадало:

Великої худ.	3,2	Дрібної худ.	10,0
Робочої "	2,1	Усякої "	14,5
Молодої "	1,3	Або переводячи на велику	4,5

Загалом беручи, забезпечено не дуже зле, а дрібною худобою навіть добре: її, очевидно, плекали піддані й посполиті Кобижчі на продаж. Проте, це забезпечення наближається до забезпечення по інших сусідніх містах.

На 1 господарство пересічно припадає:

Худоби	У Кобижчі посп. і піддан.	У Воронкові поспол.	У Баришполі підсус.
Великої	3,2	3,6	3,8
Робочої	2,1	2,4	2,7
Молодої	1,3	1,5	1,1
Дрібної	10,0	9,0	7,1
Усякої	14,5	14,1	12,0
Переводячи на велику	4,5	4,8	4,7

Як бачимо, посполитих і підданих Кобижчі забезпечено так само як у Воронкові й Баришполі; поступаються вони трохи в забезпеченні великою робочою й молодою худобою, але зате трохи перевищують у забезпеченні дрібною.

Окремі господарства великою худобою забезпечені були так:

Кільк. вел. худ. на 1 госп.	Без вел. худ.	Мало-забезп.	Середньо-забезп.	Добре-забезп.
0	18	—	—	—
1	—	15	—	—
2—3	—	—	38	—
4—5	—	—	20	—
6—10	—	—	—	17
11 і більш	—	—	—	2
Разом	18 г.	15 г.	58 г.	19 г.
%	16,4	13,6	52,7	17,3

Як бачимо, різко виділяється група середньозабезпечених, що становить більш ніж половину усіх господарів. Інші групи невеликі, як невелика й група господарств без великої худоби. Таким робом ця група в Кобижчі великою худобою забезпечена краще, ніж група підданих у Баришполі, де середньозабезпечена група не виділяється так різко (усього 37,6% усіх госп.), а група господарств без великої худоби становить 27,8% усіх господарів.

Робочою худобою було забезпечено трохи гірше.

Кільк. роб. худ. на 1 госп.	Без роб. худ.	Мало-забезп.	Середньо-забезп.	Добре-забезп.
0	27	—	—	—
1	—	25	—	—
2—3	—	—	35	—
4—5	—	—	14	—
6—10	—	—	—	9
11 і більш	—	—	—	—
Разом	27 г.	25 г.	49 г.	9 г.
%	24,5	22,7	44,5	8,3

Хоч і тепер переважає група середньозабезпечених, але вона зменшилася з 52,7% на 44,5%, як дуже зменшилася й група добрезабезпечених; натомість дуже зросла група господарств без робочої худоби, що становить тепер мало не чверть усіх господарств. Проте це забезпечення все ж буде вище, аніж, напр., у Баришполі, де середньозабезпечені робочою худобою становлять тільки 38,5%, тим часом як без робочої худоби 35,6% усіх господарств.

Перевагу забезпечення великою худобою над забезпеченням рільлею можна бачити з такого підрахунку.

Пересічно припадало великої худоби на 1 господарство:

Безземельного типу	2,5	Середняцького типу	5,8
Малоземельного „	2,6	Багатоземельного типу	8,4

Окрім того, 2 середняки і 3 малоземельних не мають худоби.

Тут ми спостерігаємо цікаве явище, — а саме велику кількість великої худоби у безземельних. Коли ж візьмемо пересічну забезпеченість великою худобою безземельних господарств, що мають худобу, то на 1 господаря припадає — 3,7 вел. худоби, на всіх же безземельних, як ми казали, — 2,5 пересічно на господарство. Очевидно, безземельні орендують рілля; цілком можливо, що орендують у підданих же і посполитих інших груп — малоземельних, середняків і багатоземельних, бо ті мають худоби не досить багато, а так само в інших господарів. Тим тільки можна пояснити високе забезпечення великою худобою безземельних поруч з меншим, порівнюючи, напр., з Баришполем, забезпеченням хоч би багатоземельних.

А саме, на 1 господ. пересічно припадало:

Якого типу	У Кобижчі підд. і посп.	У Баришполі піддани
Безземельного	2,5	1,3
Малоземельного	2,6	3,3
Середняцького	5,8	5,0
Багатоземельного	8,4	10,5

Як бачимо, своїм забезпеченням баришпільці перевищували кобижчан у групах мало та багатоземельних, поступаючись трохи в середняцькій та, особливо, в безземельній.

Зайняття підданих і посполитих були такі:

Жили		
З хліборобства	47 госп.	42,7%
„ „ і ремесла	2 „	1,8 „
„ ремесла	9 „	} 14,6 „
„ промислу	4 „	
„ „ і ремесла	3 „	} 11,8 „
„ заробітків	13 „	
Не зазначено з чого	32 „	29,1 „
Разом	110 госп.	100%

Як бачимо, з хліборобства жила менша половина господарів. До того треба зазначити, що сюди зарахували всіх, що мають землю і про яких не відзначено, що вони живуть з іншої праці, напр., заробітків. Тимчасом малий засів показує, що в дійсності з хліборобства мали жити далеко не всі господарі, що мали землю. Взагалі ж цілком перейшло на міські зайняття більш як чверть усіх господарів, можна ж думати, що й ті господарі, яких зайняття не вказано, значною мірою живуть не з хліборобства, а найшвидше з заробітків. Проте, частина з них, безперечно, орендує землю й хліборобить. Коли порівняти з іншими містами, бачимо, що в Баришполі хоч забезпечення ріллею було вище, усе ж хліборобить там менше, а саме тільки 33,7% усіх господарів. Правда, що з тими, які хлібороблять і ще щось роблять, група ця

в Баришполі перевищуватиме відповідну групу в Кобижчі (у Кобижчі 44,5%, у Баришполі 51,7%).

Ремісників усього між підданими й посполитими було 15 господарів, або 13,6% усіх господарів. Відсоток порівнюючи невеличкий, напр., у Баришполі ремісники серед підданих становили 29,2%, себто їх було вдвоє більше, ніж у Кобижчі.

Ці 15 господарів займалися такими ремеслами:

Ремесла	Кількість господарств		
	Цехові	Нецехові	Разом
Ткацтво	6	3	9
Чоботарство	—	2	2
Кравецтво	1	—	1
Слюсарство	1	—	1
Музика	—	2	2
Разом	8	7	15

Цікаво одзначити, що багато ремісників нецехових. Це тим дивніш, що посполиті й піддані Кобижчі походили з колишніх міщан, що повинні були брати активну участь у цехових організаціях.

Поруч цих 15 ремісників є ще 5 пекарів, що печуть: чотири білий, а один чорний хліб на продаж, продають вони йдого на базарі. Окрім того, один з них і шинкує панське вино з десятини. Шинкує панське вино з десятої кварти крім зазначеного пекаря й ще один господар, а один шинкує вином у власній коморі на базарі, купуючи вино в Кобижчі відрами. Всього ж промислами займалося 7 господарів.

Про прибутки підданих та посполитих відомостей немає. З їх повинностей і податків зазначено тільки консистенцію; платять її 94 господарі дворів. Не платять чотири господарі дворів і п'ятий, один господар, що живе у шинку старшинському, — за нього платить господар; про 4 господарів дворів — невідомо.

Консистенція на підданих і посполитих розкладається за розпорядженням власника, згідно з заможністю. Платять такі суми:

25 коп. річно	1 госп.	1 крб. —	річно	31 госп.
50 " "	4 "	1 " 2 коп.	"	9 "
57 " "	1 "	1 " 3 "	"	2 "
60 " "	5 "	1 " 5 "	"	2 "
65 " "	1 "	1 " 6 "	"	1 "
80 " "	4 "	1 " 7 "	"	1 "
84 " "	1 "	1 " 10 "	"	3 "
88 " "	1 "	1 " 12 "	"	1 "
90 " "	1 "	1 " 15 "	"	1 "
96 " "	1 "	1 " 16 "	"	1 "

1 крб. 20 коп. річно 2 госп.	1 крб. 90 коп. річно 1 госп.
1 " 30 " " 1 "	2 " " " 3 "
1 " 40 " " 3 "	2 " 8 " " 1 "
1 " 50 " " 2 "	2 " 12 " " 1 "
1 " 55 " " 3 "	2 " 40 " " 1 "
1 " 60 " " 3 "	10 " 70 " " 1 "
1 " 67 " " 1 "	
	Разом 94 госп.

Як бачимо, найчастіш платять 1 крб. консистенції річно. Кидається в вічі один господар, що платить величезну суму — 10 крб. 70 коп.; чом консистенція така велика — не відомо, сам цей господар зовсім не є найзаможніший з-поміж інших підданих та посполитих.

Усі разом платять піддані й посполиті 113 крб. 67 коп., або на 1 двір-пересічно припадає 1 крб. 11 коп., або на 1 господаря 1 крб. 3 коп.

Характеризуючи наприкінці групи підданих посполитих Кобижчі, мусимо сказати, що це мало, порівнюючи, заможна, а почасти й найбільш міська, щодо своїх зайнят, група. Вона далеко поступається своєю заможністю козакам, але своєю чергою перевищує підсусідків, щодо огляду їхнього становища ми тепер переходимо.

ПІДСУСІДКИ.

Підсусідки це був той останній етап, до якого доходили збіднілі виходні з інших груп, переважно козаки. Було їх у Кобижчі всього 120 дворів (14,2% усіх дворів, тим часом як у Баришполі — 8,5%, а в Воронкові 5,8% усіх дворів), а до того чимало жило по дворах козаків, старшини і т. ін. — разом з господарями.

З усіх 120 дворів було старшинських 85, козацьких 31 і попівських 4.

Ґрунти здебільшого у старшини, а почасти й у козаків, спадщинні (переважно сотника Семена Мандрики, що відказав їх трьом своїм зятям — Петрові Симоновському, Якову Гамалії, та Олександрові Шумові); є правда, 36 дворів, що ґрунти їхні куплені. Ці ґрунти всі, окрім одного, здавна козачі, один попівський.

Куплені ці ґрунти такими роками:

1707 року 6 ґрунтів	1748 року 2 ґрунтів
1722 " 1 "	1749 " 5 "
1727 " 1 "	1750 " 1 "
1734 " 4 "	1756 " 1 "
1735 " 2 "	1757 " 1 "
1740 " 2 "	1759 " 3 "
1743 " 1 "	1762 " 1 "
	Разом . . . 31 гр. ¹⁾

Як бачимо, найбільше куплено ґрунтів 1740-ми роками. Ціни їх невідомі, є згадка тільки про 2 ґрунти 1 — за 15 крб. куплений 1740 р., 2-й за 16 крб. (1759).

¹⁾ Про роки набуття 5 ґрунтів не зазначено.

На яких умовах живуть підсусідки по чужих дворах, добре не відомо; знаємо тільки про 6 господарів, що вони живуть у чужих дворах, не винаймаючи їх, за панщину. Правдоподібно, й інші живуть або за панщину, або, можливо, й винаймаючи за певну платню¹⁾.

Двори козацьких підсусідків належать здебільшого козакам виборним. Декому з них належить і по кілька дворів. Напр., козакові виборному Литвинові — 4 двори, чотири інші мають кожен 2 дв. Узагалі 31 двір козацьких підсусідків належать 20 власникам.

Двір підсусідків забудовано пересічно не дуже; є, правда, один двір з 11 будівлями, кілька дворів на 8 будівель, решта менша. З загальної кількості 29 дворів (24,2% усіх дворів підсусідків) є тільки з хатами, без господарських будівель. Усього є хатів 140, госп. будівель — 187, разом 227. На 1 двір пересічно припадало 1,2 хати, 1,5 госп. будівлі, разом 2,7, себто трохи менше ніж у посполитих і підданих тої таки Кобижчі (2,9 будівлі). Менша забудованість тут і порівнюючи з підсусідками Баришполя (3,1 будівлі на двір пересічно у Баришполі).

У тих 120 дворах підсусідків живе 134 господарі в загальній кількості 167 родин. На 1 двір пересічно припадає 1,1 господарства, або 1,4 родини. Окрім того, як ми вже були згадали, підсусідки жили разом із хазяями в одному дворі, таких було 74 господарі, в кількості 77 родин. Отже всього господарів підсусідків було 208, родин 244.

Ці 74 господарі жили:

У дворах старшини	6	8,1%
„ „ дуківництва	6	8,1 „
„ „ козаків виборних	39	52,7 „
„ „ „ підпомічн.	23	31,1 „
Разом	74 господарі.	

Підсусідки здебільшого були з козаків, таких було 105 господарів (50,5% усіх посп.), з посполитих походили 63 господарі (30,3%), один з підсусідків — перебуває у цій верстві з предків, а про решту, 29 господарів, невідомо якого вони походження.

Про 49 підсусідків козаків відомо, коли вони записалися в підсусідки.

А саме:

1735 року	1 господ.	1756 року	3 господ.
1736 „	1 „	1758 „	8 „
1737 „	1 „	1759 „	3 „
1740 „	2 „	1760 *	6 „
1744 „	1 „	1761 „	2 „
1748 „	1 „	1762 „	4 „
1749 „	1 „	1763 „	3 „
1750 „	4 „	1764 „	2 „
1751 „	3 „	1765 „	1 „
1752 „	1 „	1766 „	1 „
		Разом	49 господ.

¹⁾ Хоч, думаємо, перша думка правдоподібніша.

Або 1730-ми роками записалося у підсусідки — 3 господарі, 1740-х років — 5 господарів, 1750-х — 22 господ., 1760-х (за 7 років) — 19 госп. Як бачимо, інтенсивність переходу до верстви підсусідків що ближче до середини XVIII ст. дедалі зростає. Козаки переважно, убожіючи, спродають свої ґрунти та йдуть у підсусідки, бо не мають змоги провадити господарство, відбувати повинності та платити податки.

Зайшлих господарів у підсусідків трохи більше ніж в інших групах людности Кобижчі. Їх є 31 господар (15% усіх господарів, походження яких відомо), місцевих же 171, походження ж 6 господарів невідомо. Коли порівняти з кількістю зайшлих господарів інших міст, цифра ця мала. Так зайшли підсусідки у Баришполі становили 23,5% усієї людности, себто в 1½ рази перевищували цю групу у Кобижчі.

Походили 31 зайшли господарі з таких місцевостей:

З Правобережжя (Польськ. обл.)	4 госп.
„ Київського полку	9 „
„ Чернігівського полку	9 „
„ Стародубського полку	3 „
„ Переяславського „	2 „
„ Ніженського „	1 „
„ Прилуцького „	1 „
„ Сумського Слобідського полку	1 „
„ Донеччини	1 „
Разом	31 госп.

Як бачимо, зайшли господарі походять здебільшого або з того самого Київського полку (29% усіх зайшлих господарів), або з суміжних з ним полків. Значна частина походить з дуже близьких місцевостей: з Ніженя, з Носівки, Остра, Басані, Гоголева, Воронкова. Можемо тільки відзначити більшу колонізацію з північних полків, сьогочасної Чернігівщини, аніж з південних. Здалека, порівнюючи, тільки один господар — донський козак. На походження господарів вказують і прізвища деяких господарів: Литвин — 5 господарів, Турка — 1, Козарів — 1 (ур. с. Козари, очевидно), Гоголевець — 1 (ур. м. Гоголева).

Людности підсусідської всього 1.031 душ; з них чоловіків 529, або 51,3% усієї людности, — явище цілком нормальне в незаможній верстві, де робоча сила безперечно повинна переважати.

Чоловіків робочого віку 268 або 50,7% усіх ч.

Чоловіків неробочого віку 261, або 49,3%

Разом 529 душ

Жінок робочого віку 265, або 52,8% усіх жінок

„ неробочого „ 237, „ 47,2 „

Разом 502 душі

На один двір, беручи ту підсусідську людність, що живе в окремих дворах, пересічно припадає 5,9' душі, — цифра подібна до аналогічної цифри по деяких інших місцях: напр., у Воронкові — 5,8 д. на двір, у Острі, правда, трохи менше, — 4,72. Узагалі ж, обраховуючи усю людність підсусідків Кобижчі,

на одне господарство пересічно маємо 5 душ, на 1 родину — 4,2 д. Отже, на одну родину припадало більше-менше стільки ж, скільки й у Воронкові, — 4,14, і у підсусідків козачих Полтави, — 4,3, і трохи більше як в Острі (3,8), Козельці (3,6) та Баришполі (3,9).

Забезпечення робочою чоловічою силою пересічно на 1 госп. було 1,3 доросл. чоловіка, проти 1,1 у Баришполі й Полтаві. Щодо окремих господарств, то чоловіча робоча сила поділялася так:

Кільк. доросл. чолов. на 1 госп.	Без доросл. чолов.	Малозабезп.	Середньо-забезп.	Добрезабезп.
0	17 госп.	—	—	—
1	—	138 госп.	—	—
2	—	—	32 госп.	—
3	—	—	18 „	—
4 і більше	—	—	—	3 госп.
Разом	17 госп.	138 госп.	50 госп.	3 госп.
%	8,2	66,3	24	1,5

Як бачимо, найбільша група малозабезпечених; далі стоїть група середньо-забезпечених (24%). Господарств без дорослих чоловіків небагато, як небагато і добрезабезпечених. Зрозуміло, що незаможне господарство підсусідка не могло існувати без праці дорослого чоловіка, рівно ж як і не могло утримувати (та й, переважно, і потребувати) кількох дорослих чоловіків, робітників, що могли знайти собі заробітки на стороні.

Земельних угіддів мають підсусідки мало. А саме мають:

Рілля, сіножать і ліс	: 7 госп.
„ і ліс	15 „
„ і сіножать	4 „
Тільки рілля	19 „
„ ліс	1 „
„ сіножать	1 „
Разом	47 госп.
Не мають ріллі зовсім	160 „
Усього	207 г. ¹⁾

Як бачимо, мають будь-які вгіддя тільки 22,7% усіх господарів, та й то мало не половина з них забезпечена самою ріллею, чи лісом, чи сіножаттю. Величезна ж більшість господарів (трохи чи не чотири п'ятих) жадних земельних наділів не мають. До того величезна більшість і тих господарів, що мають будь-які земельні наділи, їх не оброблюють. Ми знаємо, напр., що винаймають свою рілля 8 господарів, засів же відомий тільки щодо 9 госп., про яких і можна з певністю сказати, що вони свої землі оброблюють. Ці 9 господарств усього сіяли: жита 11 чтв. 6 чтк., ячменю 1 чтв. 2 чтк., вівса 4 чтв. 5 чтк., гречки 4 чтв. 5 чтк., гороху 1 чтк., або всього 22 чтв. 3 чтк.

¹⁾ Одно госп. не розділено з іншим.

Всього належали підсусідкам такі землі: ріллі — 394 дні, сіножаті на 990 копен, і лісу 22 дільниці, 2 з яких були на 100 і 40 сажн. довкола, решта ж обрахована в мірах оранки, всього на 36 днів і 1 упруг оранкою. На 1 господарство пересічно припадало:

Ріллі	1,9 дня
Сіножаті	4,8 копен, або 0,6 дня
Лісу	0,2 дня
<hr/>	
Усього	2,7 дня

Як бачимо, наділ дуже малий.

Окрім того, підсусідкам належали тільки один город на 1 упруг і 1 пляц порожній.

Забезпечення поодиноких господарів ріллею відповідало загальним пересічним цифрам¹⁾.

Мали ріллі	Без землі	Малозабезп.	Середньозабезп.	Добрезабезп.
0	162	—	—	—
до 1 дн. вкл.	—	5	—	—
2—5 д. вкл.	—	12	—	—
6—8	—	12	—	—
9—15	—	—	9	—
16—20	—	—	5	—
21—50	—	—	—	2
Разом	162	29	14	2
1 %	78,3	14,0	6,7	1,0

Отже, ті господарі, що мали ріллею, здебільшого мало були нею забезпечені, переважно від 2 до 8 днів на господарство. Середньозабезпечених дуже небагато, добрезабезпечених так що й нема.

Треба сказати, що забезпечення ріллею та й узагалі землею підсусідків м. Кобижчі відповідає більш-менш забезпеченню підсусідків інших сусідніх міст, іноді переважаючи їх. Отож, напр., підсусідки м. Воронкова мають пересічно 2 дні ріллі, в Баришполі ж вже 1,2 дні, в Острі й Козельці ще менше. Загалом, отже, забезпечення підсусідків м. Кобижчі більш менш відповідає забезпеченню підсусідків більш хліборобських сусідніх міст, переважаючи забезпечення підсусідків по містах, де переважають міські зайняття.

Небагато були забезпечені підсусідки Кобижчі й худобою, хоч це забезпечення все ж загалом вище від забезпеч. підсусідків у більшості сусідніх містечок.

Загалом вони мають худобу:

Усяку	93 госп.
„ окрім робочої	22 „
Тільки молоду й дрібну	3 „
Не мають жадної	90 „
<hr/>	
Разом	208 госп.

¹⁾ У нижчеподаній таблиці одного господаря, в якого земля не розділена, проминено.

43,3% усіх господарів не має, отже, жадної худоби. Ті ж, що мають, загалом мають її багато. Погляньмо на пересічні цифри. А саме підсусідки мають: волів 68, биків 27, коней 141, корів 159, телят 48, телиць 25, лошат 4, свиней 277, овець 481, ягнят 188, кіз 1. Себто: великої худоби 395 (робочої 236), молодої 77, дрібної 947, усякої 1.419. На 1 господаря пересічно припадало:

Великої худоби	1,9	Дрібної худоби	4,6
Робочої „	1,1	Усякої „	6,8
Молодої „	0,3	Переводячи на велику	2,4

Цифри загалом невеликі, але все ж більші ніж по деяких інших містах. Напр., усякої худоби мають підсусідки:

У Кобижчі	6,8
„ Барішполі	2,4
„ Воронкові	4,4 ¹⁾
„ Острі	1,0 ²⁾
„ Полтаві	4,8

Найбільш, отже, мають худоби підсусідки в Кобижчі. Залежало це, безперечно, переважно від того, що вони були краще забезпечені ріллею.

Поодинокі господарі були худобою забезпечені не дуже. Подивімося спочатку на забезпечення великою худобою:

Кільк. вел. худ. на 1 г.	Без велик. худоби	Малозабезп.	Середньозабезп.	Добрезабезп.
0	93	—	—	—
1	—	42	—	—
2—3	—	—	43	—
4—5	—	—	21	—
6—10	—	—	—	9
Разом	93	42	64	9
%	44,7	20,2	30,8	4,3

Близько половини господарів, отже, не має великої худоби, з решти найзабезпеченіших середньо, меншою мірою мало. Добрезабезпечених сливе немає.

Ще менш забезпечені підсусідки робочою худобою:

Кільк. робоч. худ. на 1 г.	Без робоч. худоби	Малозабезп.	Середньозабезп.	Добрезабезп.
0	115	—	—	—
1	—	48	—	—
2—3	—	—	36	—
4—5	—	—	3	—
6—10	—	—	—	6
Разом	115	48	39	6
%	55,3	23,0	18,8	2,9

¹⁾ До того, тут обраховано пересічне забезпечення двору, а не господарства.

²⁾ Так само.

Отже, як бачимо, господарів без робочої худоби більш як половина, далі йдуть малозабезпечені, за ними середняки. Це яскраво вказує на те, що більшість господарів, не маючи робочої худоби, хліборобити не могла.

Проте, все ж кількість худоби, навіть робочої, перевищувала забезпечення підсусідків ріллею; тим часом як більшість господарів ріллі не мають, худобу все ж мали коло половини. Яскраво видно це з порівняльної таблиці: скільки припадає голів великої худоби на 1 господарство різних земельних типів, пересічно. А саме:

На 1 госп. безземельного типу	1 г. вел. худ.
„ „ малоземельного „	2,7 „ „ „
„ „ середняцького „	6,4 „ „ „
„ „ багатоземельного „	1 „ „ „

Як бачимо, загалом забезпечення великою худобою перевищує забезпечення ріллею, за винятком хіба багатоземельної групи, але, щодо останньої справа пояснюється тим, що обидва багатоземельні господарі сами свої, ріллі не обробляють, а винаймають.

Перейдімо до зайнятть підсусідків; а саме жили вони:

З хліборобства	25 госп.
„ „ і ремесла	3 „
„ „ і заробітків	1 „
„ ремесла	17 „
„ промислу	4 „
„ орендної плати за землю	2 „
„ заробітків	62 „
„ „ і жебрацтва	1 „
Разом	115 госп.
Не зазначено про	93 „

Мало не половини (44,7%) підсусідків, отже, зайняття невідомі, але в кожному разі це не хліборобство, бо ці господарі якраз ні землі, ні худоби не мають. Доводиться припустити, що вони живуть з заробітків, про що зазначення часто опускається в Румянівському описі, зокрема щодо Київського полку. Але коли й не брати на увагу господарів, що їх зайняття не зазначено, все ж ми бачимо, що велика більшість підсусідків цілком порвала з хліборобством. Проте, ці підсусідки, будши, очевидячки, цілковито незаможні, не спромоглися зайнятися будь-яким ремеслом, або промислом, і живуть, переважно, з заробітків, наймів по заможних господарствах різних клас людуности м. Кобижчі.

Ремісників, як зазначено, не багато. Їх є всього 20 господарів, або 9,6% усіх господарів. Ремісники ж були такі:

Ткачів	9 госп. (з них цехових 4)
Шевців	5 „ („ „ „ 1)
Кравців	4 „ („ „ „ 2)
Тесля	1 „
Коваль	1 „
Разом	20 госп.

Ремесства, отже, панують здебільшого, так мовити, сільські, переважно ткацтво, далі шевство. Ремісники здебільшого нецехові, в цеху записано тільки 8, правдоподібно в цехах м. Кобижчі.

Ще менше, ніж ремісників, промисловців. Їх тільки чотири: один господар пече білий хліб і продає на базарі, один торгує дьогтем, два шинкують вином (один панським за десяту кварту, другий своїм, купованим).

На професію вказують і деякі прізвища підсусідків; ми бачимо господарів з такими прізвищами: Бондаренко, Кравець, Кравчиха, Костоправ (2 госп.).

Прибуток вказано тільки в одного з господарів, що шинкує купованою горілкою; він мав 4 крб. річно. Про інших господарів жадних відомостей не збереглося.

Спинімося, нарешті, ще на консистенції, що її платили підсусідки; є відомості про консистенцію тільки щодо 146 господарів. Двоє з них не платять нічого, бо недавно оселилися, решта ж платить такі суми.

26 коп.	1 госп.	1 крб. —	56 госп.
50 "	3 "	1 " 1 коп.	3 "
60 "	5 "	1 " 2 "	32 "
76 "	1 "	1 " 3 "	3 "
80 "	4 "	1 " 4 "	10 "
85 "	2 "	1 " 5 "	3 "
97 "	1 "	1 " 6 "	1 "
1 крб. 20 "	2 "	1 " 10 "	3 "
1 " 22 "	1 "	1 " 12 "	1 "
1 " 30 "	1 "	2 " —	2 "
1 " 53 "	1 "	2 " 4 "	1 "
1 " 54 "	1 "	2 " 30 "	2 "
1 " 60 "	1 "	2 " 40 "	1 "
1 " 80 "	1 "	3 " 25 "	1 "
Разом			144 госп.

Як бачимо, за нормою платить невелика частина усіх господарів (менш як одна чверть усіх). Добра половина усіх господарів платить менше від норми. І тільки чверть усіх платить вище від норми, хоч великих сум консистенції серед підсусідків Кобижчі ми не зустрічаємо.

РІЗНОЧИНЦІ.

До цієї групи треба зарахувати одного господаря, колишнього гусарського капрала, болгарина родом. Живе він на козачому спадщинному ґрунті (мабуть це був посаг за жінкою). Оскільки він не належить до жадної з вищерозглянених соціальних верстов Гетьманщини, то ми й уважали за досільне віднести його до групи різночинців, групи російської й чужої для соціальних відносин Гетьманщини.

Цей відставний капрал займає з своєю жінкою і робітником (неробочого віку) свій власний двір, у якому є одна хата й дві повітки. Живе він з хліборобства; йому належить 23 дні ріллі й город. На цій землі сіє він: жита 3 чтв., гречки 3 чтв., і пшениці 1 чтв. З худоби він має: корову 1, коней 4.

телят 4, овець 40, ягнят 40, свиней 4: або великої 5 (робочої 4), молоді 4, дрібної 84, усякої 93. Як бачимо забезпеченість чимала.

Додамо ще, що консистенції він не платить, згідно з указом. На цьому всі наші відомості про нього закінчуються.

РОБІТНИКИ.

Група робітників у м. Кобижчі є, порівнюючи, невелика. Всього ми бачимо 1766 року в Кобижчі 114 душ робітників одинаків і 8 родин сімейних робітників¹⁾. Ці робітники працювали у таких групах людности:

У старшини	24	роб. одинаки і 4 родини
„ духівництва	2	„ „ і 4 „
„ козаків виборн.	39	„ „
„ „ підпомічн.	33	„ „
„ піддан. і поспол.	7	„ „
„ підсусідків	8	„ „

Або на 1 господаря вищезазначених груп пересічно припадало: старшини—0,7 роб., духівництва—0,5, козаків виборних—0,3, козаків підпомічників—0,1, на решту ще менша кількість.

Як бачимо, поодинокі групи людности м. Кобижчі забезпечено цілком відповідно їхній заможності.

Робітники здебільшого місцевого походження, а саме таких 65 робітників, далі 23 зайшлих, про тридцять чотирьох же відомостей немає. Очевидно, групу робітництва комплектують місцеві ж виходні, з м. Кобижчі, з деяким невеликим доповненням з суміжних сіл, переважно сусідніх сотень Київського полку: Мринської, Остерської, Носівської й Козелецької. Усі ж прийшли походили з таких місцевостей:

З Київського полку	10	робіт.
„ Чернігівського полку	5	„
„ Ніженського „	2	„

З полків: Лубенського, Миргородського, Прилуцького й Переяславського — по одному; з Росії (з Тули) — один; походження одного встановити важко²⁾. На зайшле походження натякають й прізвища чотирьох робітників: Литвиніє.

Як вгадано, робітники здебільшого місцевого походження. Цікаво, що найбільше комплектують цю групу виходні з козацької верстви, яка, павперизуючися, постачає збіднілий елемент і в підсусідки, і в робітники. Усього є відомості про соціальне походження тільки 59 робітників; 44 з них є з козаків, 12 з посполитих, і по одному з міщан, підсусідків та купців (з Тули).

Погляньмо тепер на вік робітників. Робітників одинаків було:

Чоловіків робочого віку	63
„ неробочого „	19
Разом	82 д.

¹⁾ Це на 844 двори. В Барішполі ж на 527 — 8 родин сімейних і 126 одинаків.

²⁾ Зазначено, що він є „уроженець Данвській“; чи це вказує на закордонне походження (Данціг, Данія?), чи на походження, з якого села,—з'ясувати важко.

Жінок робочого віку	20
„ неробочого „	12
Разом	32 д.

Переважають, отже, робітники-чоловіки; вони становлять 71,9% усіх. Рівночасно, як і слід було чекати в Кобижчі, де розвинене головне хліборобство, робітники здебільшого робочого віку. Їх є усього 81,6% усіх, робітники ж неробочого віку становлять тільки 18,4%.

Правда, пропорція ця зміниться, коли ми порахуємо й сімейних робітників; тепер до наших цифр додадуться ще й цифри родин, непрацевдатних і малих, цих сімейних робітників. Отже з цими робітниками та їх родинами картина виглядатиме так:

Чоловіків робочого віку	69
„ неробочого „	28
Разом	97
Жінок робочого віку	29
„ неробочого „	18
Разом	47 д.
Або всього	144 д.

Тепер відношення між кількістю чоловіків та жінок буде таке: чоловіків 67,4%, жінок 32,6%. Різкіше ще зміниться відношення між групами робочого й неробочого віку; група робітників становить тепер 68%, неробочого віку — 32. Але, безперечно, перші відносини є далеко правдивіші, як показчик взаємовідносин між робітництвом робочого й неробочого віків.

Більшість робітників, як вже зазначалося, працювала в сільсько-господарчій галузі. Правда, певна кількість робітників є й у ремісників, але їх кількість невелика (на професію чи теперішню, чи колишню робітників вказують деякі прізвища: Ткач, Скрипак). Треба так само зазначити, що значна частина робітників неробочого віку великою мірою припадає на робітників ремісників, власне їх учнів, підмайстрів. Ці робітники здебільшого працюють „за науку ремесла“. Інші ж робітники дістають переважно платню. Взагалі умови служби робітників були такі:

Діставали платню розміром:

50 коп. річно	1 роб.	3 коп. річно	9 роб.
70 „ „	1 „	3 крб. 30 „ „	1 „
80 „ „	1 „	3 „ 50 „ „	1 „
1 крб. „ „	14 „	4 „ „	2 „
1 „ 10 „ „	1 „	5 „ „	3 „
1 „ 20 „ „	5 „	6 „ „	2 „
1 „ 40 „ „	3 „	7 „ „	1 „
1 „ 50 „ „	8 „	8 „ „	3 „
2 „ „	17 „		
2 „ 50 „ „	8 „		
		Разом .	81 роб.

Окрім того, 7 робітників працювали тільки за харч, 15 за одяг і харч¹⁾, 16 за науку ремесла. Про трьох робітників відомостей немає. Загалом як

¹⁾ Щодо однієї робітниці визначено й одяг: 2 сорочки, пояс і плахту на рік.

бачимо, переважала платня грішми (таких робітників є 68,1% усіх); платня своєю чергою домінувала від 1 до 2 крб. Зрідка траплялася вища, при чому вища від 3-х крб. не трапляється. Усі разом робітники діставали 193 крб. 10 коп., на 1 робоч. пересічно 2 крб. 38 коп., або стільки ж, скільки й у м. Барішполі.

Рівняючи становище робітників у м. Кобижчі з становищем по інших сусідніх сотенних містечках Київського полку, ми зможемо відзначити насамперед те, що походили вони здебільшого з козаків, що трапляється далеко не всюди (напр. у Барішполі 65,3% усіх є з посполитих, з козаків же тільки 30,5%). Відсоток зайшлих робітників у Кобижчі є замалий (коли порівняти, напр., з відсотком їх у Козельці чи Полтаві), але він наближається до відсотка їх по деяких сусідніх містах, напр., Барішполі. Платня робітників у м. Кобижчі більш-менш відповідає платні робітникам інших подібного характеру міст.

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД УСІХ ГРУП.

Киньмо тепер оком узагалі на усеньке м. Кобижчу в цілому. Місто це, як ми бачили, чимале. Воно нараховує 844 дв., тим часом як у Барішполі під цей час є 527 дворів, у Козельці 560, в Острі 384. Поступається кількістю дворів з усіх міст та містечок Київського полку Кобижча тільки Києву та Носівці.

Співвідношення між соціальними верствами у Кобижчі щодо кількості дворів було таке: старшині належало 42 дв. (5%), духівництву 12 дв. (1,4%), козакам виборним 122 дв. (14,5%), підпомічникам 445 дв. (52,7%), посполитим та підданим 102 (12,1%), підсусідкам 120 дв. (14,2%), різночинцям 1 дв. (0,1%). Загалом, отже, Кобижча ще значною мірою місто козацьке і ця верства відіграє там чималу роль.

Наступ старшини ще не зміг повалити цю верству, вона ще заможна й численна. Натомість старшинські володіння в Кобижчі, не вважаючи на всяку підтримку, надання й протекцію влади, — все ж не могли набути в Кобижчі на 1760 роки переваги над козацьким володінням.

В усіх цих дворах живе 898 господарів, або 1489 родин¹⁾. А саме:

Соціальна верства	Господарств	Родин
Козаків виборних . . .	122	323
„ підпомічників .	457	783
Посполитих і підданих .	110	138
Підсусідків	208	244
Різочинців	1	1
Разом	898	1.489

¹⁾ Не рахуючи старшини й духівництва, про що відомостей у нас немає.

Окрім того 118 робітників-одинаків і 8 родин. Або на 1 двір пересічно-припадає ¹⁾):

Соціальна верства	Господарств	Родин
Козаків виборних	1,1 ¹⁾	2,9
„ підпомічників	1,03	1,7
Підданих і посполитих	1,1	1,3
Підсусідків ²⁾	1,1	1,4
Різночинців	1	1
Усіх верстов (окрім старш. і дувництва)	1,1	1,9

Як бачимо, диференціяція родових об'єднань, груп, пішла досить далеко. Кожна господарча одиниця, — господарство, намагається, відділитися й справді в більшості верстов мало не зливається з двором, як окремою одиницею. Правда, у збіднілиших верстов об'єднання кількох господарств в одному дворі частіші.

Натомість відношення родинні по різних верствах є цілком протилежні. Найбільш заховалася стара велика патріархальна родина, об'єднана з кількох родин, у верствах заможних. Тим часом як у бідніших верствах родини виділяються в окремі господарства, у заможних групах ще зберігається господарство нерозділене між кількома родинами, що на чолі його стоїть часто-старий дід, років часто близько ста, і керує всіма спільними справами. Цим пояснюється й те, що у козаків виборних на одне господарство припадає пересічно близько 3 родин, козаків підпомічників понад півтори і т. ін.

Ця диференціяція господарств залежала, проте, не так від впливу зовнішнього, допливу нових колоністів і споріднень, можливо, з ними старих засельців, як од унутрішнього розселення, розпаду старих об'єднаних родин-господарств. Відсоток зайшлої людности, порівнюючи, невеликий, надто серед заможніших верстов. А саме, у відсотках:

Верства	Господарства	
	місцеві	зайшли
Козаків виборних	98,4	1,6
„ підпомічників	97,8	2,2
Поспол. і підданих	93,7	6,3
Підсусідків	85,0	15,0
Робітників	61,0	39,0

¹⁾ Не рахуючи порожніх дворів.

²⁾ Звичайно, обраховуючи тільки тих господарів і родини, що живуть у самостійних дворах.

Як бачимо, особливо серед заможних верстов людности, зайшлих господарів сливе немає. Розселення й диференціяція йшли внутрішнім шляхом. Поселювався якийсь козак, коли його родина зростала, від нього відділялися родичі й селилися поруч нього, швидко з'являвся окремих провулок, або й вулиця, що й зветься прізвищем свого основоположника: Булгака, Шаули, Голенка абощо. Тому чимало людности ми бачимо з одним прізвищем. Напр., Литвинів ми бачимо 11 господарів (окрім робітників), Косенків 9, Булгаків 8, Сидоренків, Івахів, Ярмоленків і Смагів по 7, Кладиніг, Дерев'янків, Єщенків, Горбачів, Шелестів, Гурбичів, Лахнів — по 6, Шульгів, Дуль, Глушків, Тишків, Бліх, Трушів і Котів по 5 і т. д. Всього ми бачимо в Кобижчі 575 прізвищ, або на кожне прізвище пересічно припадало 11,1 душі, або 2,6 родини.

Отже нових колоністів у XVIII ст. до Кобижчі прибувало мало. Тай то більшість зайшлих, що походження їхнє нам відомо, були, переважно, або з того ж Київського полку, або з суміжних сотень сусідніх полків. А саме, походили зайшли господарі з таких місцевостей:

З Київського полку	26	госп.
„ Чернігівського полку	18	„
„ Ніженського „	6	„
„ Переяславського „	4	„
„ Прилуцького „	2	„

З інших полків (з Лубенського, Миргородського, Стародубського) по 1, з Слобідської України (Сумського полку) 1, з Правобережжя — 7, з Донеччини — 1, з Росії — 1, „уроженець Данвській“ — 1.

Отже колоністи до Кобижчі йшли переважно з сусідніх місцевостей, почасти з півночі, трохи з Правобережжя, зрідка з південних полків та територій. Сліди походження (і то здебільшого північного або іноді місцевого) знаходимо ми й у прізвищах мешканців Кобижчі; Литвин 15 (без робітників 11), Литвиненко 2, Турків 1, Козарів 1, Гоголевець 1, Київський 1.

Людність м. Кобижчі чимало. Усього живе в місті, окрім старшини і духівництва 6.757 душ. Залюднення чимале, коли порівняти з іншими сусідніми містами; а саме в Баришполі під цей час було тільки 4.490, в Острі 2.007, у Козельці 2.283, в Воронкові 2.723 душі.

Щодо статі та віку вся людність Кобижчі поділялася так:

Чоловіків робочого віку	1.785	душ
„ неробочого „	1.678	„
	<hr/>	
Разом	3.463	душі
Жінок робочого віку	1.718	„
„ неробочого „	1.576	„
	<hr/>	
Разом	3.294	душі

Загалом чоловіки становили 52,7% усієї людности, жінки 47,3. Робочого віку людність становила 53,3%, перевищуючи, отже, загалом неробочу. Чимало було загалом залюднено й двори — насамперед заможніших верстов. А саме пересічно припадало душ людности:

Верства	На 1 двір	На 1 господ.	На 1 родину
Козаки виборні	13,6	12,6	4,7
„ підпомічники	7,6	7,3	4,5
Піддані й посполиті	6,2	5,8	4,6
Підсусідки	5,9	5,3	4,2
Загалом по всій Кобижчі	8,2	7,1	4,3

Порівняємо це залюднення двору з залюдненням його по інших містах.
На 1 двір пересічно припадало:

Верства	Кобижча	Баришпіль	Воронків
Козаків виборних	13,6	11,4	11,8
„ підпомічників	7,6	7,6	7,1
Піддані й поспол.	6,2	7,7	7,08
Підсусідки	5,9	4,3 ¹⁾	5,8
Пересічно по всіх верст.	8,2	8,5	7,2

Себто загалом залюднення двору в Кобижчі більш-менш відповідало залюдненню дворів сусідніх міст, перевищуючи їх тільки в залюдненні двора козаків виборних.

Як уже згадано, отже, залюднення дворів відповідає заможності їхніх власників. Відповідно стоїть справа й з забезпеченням цих дворів робочою чоловічою силою. На один двір козака виборного пересічно припадає 3 дорослі чоловіки, козака підпомічника — 2, підданого й посполитого — 1,5, підсусідка — 1,3. Себто велике господарство потребує багато робочих рук, часто найманих, натомість незаможне господарство не тільки їх не потребує у великій кількості, а навпаки часто не може прогудувати й виділяє в найми до заможніших господарів.

Покінчивши з людністю, спинимося ще на самих дворах людности м. Кобижчі. Ґрунти, на яких їх побудовано, здебільшого спадщинні; таких є 674 ґрунти, або 79,9% усіх, 166 же, або 19,6%, є покуплені (про 4, — 0,5% відомостей немає). Найменш покуплених дворів у духівництва та козаків виборних, натомість найбільше у старшини і їх підсусідків, — цілком нормальна річ, беручи на увагу скупівлю ґрунтів од старшини як для себе, так і для оселення там підсусідків. Загалом відсоток покуплених ґрунтів у різних верстов буде такий:

У старшини	26,2%	усіх їх дворів
„ духівництва	8,3	„ „ „
„ козаків виборних	9,9	„ „ „

¹⁾ Тут подано забезпечення пересічно господарства, а не двору.

У підпомічників	20,0%	усіх їх дворів
„ піддан. і поспол.	17,6	„ „ „
„ підсусідків	30,0	„ „ „

Забудованість дворів у різних верств людности була така:

Верства	Хат	Госп. будівель	Разом
Старшина	72	116	188
Духівництво	30	22	52
Козаків виборних . . .	274	766	1.042
„ підпомічників . . .	583	1.309	1.082
Посполитих і підданих .	112	189	301
Підсусідків і різночинців	140	187	227
Разом	1.211	2.589	3.800

Або на 1 двір пересічно припадало:

Верства	Хат	Госп. будівель	Разом
Старшини	3,0 ¹⁾	5,1 ²⁾	8,1 ³⁾
Духівництва	2,5	1,8	4,3
Козаків виборних . . .	2,3	6,3	8,6
„ підпомічників . . .	1,4	3,2	4,6
Посполитих і підданих .	1,1	1,8	2,9
Підсусідків і різночинців	1,2	1,5	2,7

Як бачимо, загалом найбільш забудовано двори козаків виборних. Залезало це, безперечно, від того, що козаки виборні живуть переважно з хліборобства на що потрібно багато господарчих будівель, от як на хліб, на худобу і т. ін. Через це навіть старшина поступається їм щодо забудування своїх дворів; худоба старшини здебільшого по хуторах, хліб іде на вироб горілки або на продаж і не залишається при дворі і т. ін.

За головне зайняття людности м. Кобижчі є загалом хліборобство. Цілком безземельних не дуже багато, значну частину господарів забезпечено всіма видами с.-г. угіддів або, принаймні, кількома (ріллею та лісом, наприклад). А саме мали:

Ріллею, сіножать і ліс	184	госп.
„ і ліс	218	„
„ і сіножать	37	„

¹⁾ Не рахуючи порожніх дворів; коли ж брати всі, то 1,8 хати на двір.

²⁾ Так само, якщо брати всі двори, то 2,9 г. будівлі.

³⁾ Беручи ж усі двори — 4,7.

Тільки рілля	146	госп.
„ ліс	5	„
„ сіножать	2	„
	Разом	592
Цілком безземельних	286	„
	Всього	878

Таким робом цілком безземельні становили близько третини всіх господарів (32,6%). Добрих же дві третини мають будь-яку землю, до того 50,0% усіх господарів мають кілька вгіддів (рілля, сіножать і ліс, або рілля й ліс, чи сіножать).

Сіяли мешканці Кобижчі на цій землі річно таке: жита 1261 чтв. 7 чтк., пшениці 19 чтв. 6 чтк., ячменю 175 чтв. 3 чтк., вівса 545 чтв. 3 чтк., гречки 489 чтв. 6 чтк., проса 43 чтв. 4 чтк. 4 гарнці, гороху 8 чтв. 2 чтк. 6 гарнців, коноплі 10 чтв. і 2 гарнці, льону 2 чтв. 2 чтк. і 7 гарнців. Або всього 2.561 чтв. 3 чтк. 3 гарн. Як бачимо, в Кобижчі сіяли найбільш жита, далі вівса, гречки, ячменю. Пшениці сливе не сіяно ¹⁾.

Землі між різними верствами розподілювано так:

Верства	Рілля	Сіножать	Ліс
Старшина	1.338 дн.	14.280 коп.	129 дн. і 3 ділян. ²⁾
Духівництво	180 „	620 „	26 дн. 1 упр. і 8 д.
Козаки виборні	5.105 „ 2 упр.	11.945 „	461 дн. 1 „ і 1 д.
„ підпомічники	6.861 „	7.667 „	604 дн. і 9 ділян.
Посполиті й піддані	777 „ 2 упр.	1.085 „	85 дн.
Підсусідки	394 „	990 „	36 дн. 1 упр. і 2 д.
Різничинці	23 „	—	—
Разом	14.679 дн. 1 упр.	36.587 коп.	1.342 дн. 23 ділян.

Найбільш, отже, земель мали козаки підпомічники, найчисленніша верства в Кобижчі. Та коли ми подивимося, скільки пересічно припадало різних угіддів на одного господаря різних верстов, то картина цілковито зміниться.

Верства	Скільки пересіч. припадає на 1 госп.			
	Ріллі	Сінож.	Лісу	Усяк землі ³⁾
Старшина	79 д.	825,5 к.	8,6 д.	207,6 д.
Духівництво	16 „ 1 у.	56 „	2,2 „	26 „
Козаків виборних	44 „	102,9 „	4 „	64,3 „
„ підпомічників	15 „	17 „	1,3 „	18,6 „
Піддані і поспол.	7,1	9,9 „	0,8 „	9,2 „
Підсусідки	1,9	4,8 „	0,2 „	2,2 „
Різничинці	23 д.	—	—	23 „
Разом пересічно	15,8 д.	39,5 к.	1,5 д.	21,5 д.

¹⁾ У дуже невеликій кількості і то у найзаможніших верстов людности.

²⁾ Обраховані довкола.

³⁾ Переводячи на міри оранки, дві й упруги.

Отже, беручи загальний наділ, найбільше забезпечена, природно, старшина. Проте, щоб старшина в Кобижчі була дуже забезпечена, цього не помічається; пояснюється це тим, що старшина в Кобижчі є поперше дуже численна, подруге незначна, що значною мірою недавно вибилася з лав заможнішого козацтва.

Щодо забезпечення поодиноких господарів різних верстов, то воно було в відсотках таке (за винятком старшини й духівництва):

Забезпечення	Козаки виборні	Козаки підпом.	Піддані й поспол.	Підсусідки
Безземельні	4,3	16,8	48,0	78,3
Малоземельні	2,6	22,0	26,0	19,0
Середньозабезпечені	16,4	31,6	12,0	6,7
Добрезабезпечені	76,7	29,6	15,0	1,0

Перейдемо тепер до забезпечення худобою.

Мали усякої худоби:

Назва худоби	Старш.	Духів-ництво	Козаки виборні	Козаки підпом.	Піддані і поспол.	Підсусід.	Різно-чинці	Разом
Великої	229	40	1.278	2.310	356	395	5	4.613
Робочої	177	30	858	1.634	235	236	4	[3.174
Молодої	42	13	426	579	147	77	4	1.288
Дрібної	452	53	6.579	5.517	1.090	947	84	14.722
Усякої	723	106	8.283	8.406	1.593	1.419	33	23.793

Як бачимо, найбільше худоби мають козаки, до того характерно, що козаки виборні, яких є у три з половиною рази менше, за підпомічників, мають худоби мало не однаково з ними. Проте, це значною мірою залежало від переваги дрібної худоби у козаків виборних.

Подивімося тепер, скільки припадає голів різної худоби пересічно на одного господаря різних соціальних верстов.

Якої худоби	Стар-шина	Духів-ництво	Козаки виборні	Козаки підпом.	Піддані і посп.	Підсусід.	По всіх верствах
Великої	14,3	3,6	10,5	5,1	3,2	1,9	4,9
Робочої	11,1	2,7	7,0	3,6	2,1	1,1	3,4
Молодої	2,7	1,2	3,5	1,2	1,3	0,3	1,4
Дрібної	28,2	5,0	53,9	12,1	10,0	4,6	15,9
Усякої	45,2	9,6	69,7	18,4	14,3	6,8	25,6
Переводячи на велику	17,7	4,3	16,6	6,3	4,5	2,4	6,8

Найбільш забезпечені худобою отже старшина й козаки виборні. Зокрема треба відзначити, що найбільш забезпечено великою й робочою худобою старшину. Натомість вона поступається виборним козакам щодо забезпечення дрібною худобою, яку мають козаки виборні в дуже великій кількості. Немає сумніву, що ця верства серед своїх джерел збагачення, має й плекання худоби на продаж та постачання її, оскільки мова йде про дрібну, а не велику худобу, — сусіднім великим містам на продаж. Подібні спроби плекати дрібну худобу ми можемо спостерігати і в заможніших господарствах козаків підпомічників, ба навіть підданих і посполитих.

Проте, хоч загалом людність у м. Кобижчі здебільшого було достатньо забезпечено худобою, це забезпечення було розподілено дуже нерівномірно. Подивімося, як було забезпечено поодиноких господарів. Забезпечення великою худобою (у відсотках) було таке:

Ступінь забезпечення	Старш.	Духівн.	Козаки виборн.	Козаки підп.	Піддані і посп.	Підсусід.
Без великої худоби	12,5	75,0	4,1	12,7	16,4	44,7
Малозабезп.	—	—	1,6	9,2	13,6	20,2
Середньозабезп.	18,8	25,0	7,4	39,8	52,7	30,8
Добрезабезп.	68,7	—	86,9	38,3	17,3	4,3

Як бачимо, найрівномірніше забезпечені великою худобою козаки виборні. Мало не всі вони забезпечені нею добре. Досить забезпечені нею ще козаки підпомічники, а почасти й піддані. Найменше забезпечене духівництво (що мало хліборобить) і підсусідки.

Менш забезпечені усі верстви людности робочою худобою.

Ступінь забезпечення	Старш.	Духівн.	Козаки виборн.	Козаки підп.	Піддані і посп.	Підсусід.
Без робочої худоби	12,5	75,0	5,8	17,3	24,5	55,3
Малозабезп.	12,5	8,3	0,8	13,5	22,7	23,0
Середньозабезп.	18,8	16,7	13,1	46,2	44,5	18,8
Добрезабезп.	56,2	—	80,3	23,0	8,3	2,9

Тепер тільки забезпечення козаків виборних лишилося без великих змін. Забезпечення ж усіх інших верстов дуже зменшилося.

Але й тоді треба констатувати, що забезпечення худобою всіх верстов загалом перевищувало забезпечення їх ріллею. Яскраво це видно з нижчеподаної таблиці ¹⁾.

¹⁾ Дані тут береться про численніші в Кобижчі соціальні верстви.

Пересічно припадало великої худоби на 1 господаря:

Якого типу	Козаки виб.	Козаки підп.	Поспол. і піддані	Підсусід.
Безземельного	0,8	1,8	2,5	1
Малоземельного	13,7	4,8	2,6	2,7
Середняцького	10,5	4,7	5,8	6,4
Багатоземельного	11,2	8,2	8,4	1

Перейдімо тепер до зайнятть мешканців м. Кобижчі. А саме живуть:

З чого саме	Козаки виборні	Козаки підпом.	Піддані поспол.	Підсусід.	Різничці	Разом госп.
Хліборобства	85	265	47	25	1	423
Хліб. і ремесства	—	23	2	3	—	28
„ і заробітків	—	6	—	1	—	7
„ і промислу	15	8	—	—	—	23
„ ремесства й промислу	1	—	—	—	—	1
„ і пасічництва	16	4	—	—	—	20
Ремесства	1	18	9	17	—	45
Промислу	—	6	4	4	—	14
Ремесства й промислу	—	—	3	—	—	3
З орен. платн. за землю	—	36	—	2	—	38
З заробітків	1	45	13	62	—	121
Зароб. і подань	—	—	—	1	—	1
Подань	—	3	—	—	—	3
Разом	119 г.	414 г.	78 г.	115 г.	1 г.	727 г.
Не вказано про	3 г.	43 г.	32 г.	93 г.	—	172 г.
						893 г.

Загалом, отже, з хліборобства найбільше живуть козаки виборні й підпомічники, з міських зайнятть підсусідки, а почасти й піддані, а з заробітків знов таки підсусідки і почасти козаки підпомічники. Розглядаючи ж зайняття людности м. Кобижчі в цілому, ми можемо констатувати, що загалом панувало хліборобство, або хліборобство ще з якоюсь допоміжною працею. Зайняття міські: ремесство, промисел тільки почали ширитися й великої ще ролі в Кобижчі не відіграють. Але сильно розвинене заробічанство, батрацтво,— що дає підстави говорити про різку диференціацію людности: поруч великої, заможної групи хліборобів і почастипромисловців, існує чимала група цілком вже павперизованої людности, що живе виключно з заробітків ¹⁾.

¹⁾ У Барішполі ця група, напр., досягає тільки 7,8%; в Кобижчі ж 13,5%, себто мало не вдвоє більше.

Розглянемо тепер деякі поодинокі зайняття. Почнімо з ремесства. Усього в Кобижчі ремісникиують (рахуючи й з 7 пекарями, що їх власне можна зарахувати й до ремісників, і до торговців, бо вони й випікають, і продають хліб)—84 господарі, або 9,4% усієї людности. Відсоток цей порівнюючи, дуже малий. У Барішполі, напр., відсоток ремісників становить 16,2, у Воронкові 14,4, в Острі 49,5.

Залежало це можливо значною мірою від сусідства Кобижчі з іншими сотенними осередками Київського полку, що з них по деяких ремесства були надзвичайно розвинені (напр., в Олишівці), а так само деякими торговельними осередками сусідніх полків (напр., м. Ніженем). Ремесства в Кобижчі зареєстровані такі ¹⁾.

Назва ремесств	Кількість господарів		
	цехових	нецехових	Разом
Ткацтво	27	11	38
Шевство	4	7	11
Кравецтво	6	3	9
Ковальство	5	2	7
Чоботарство	1	2	3
Слюсарство	2	—	2
Кушнірство	—	1	1
Римарство	1	—	1
Кожум'яцтво	—	1	1
Котлярство	—	1	1
Теслярство	1	—	1
Музика	—	2	2
Пекарство	—	7	7
Разом	47	37	84

Найбільше, отже, є ткачів, далі шевців з чоботарями. Панує загалом, таким робом, ремесство села й маленького містечка. Інші ремесства розвинено менше, або й сливе зовсім не розвинені.

Більша половина (56%) ремісників цехові. Записано їх у цехах м. Кобижчі, про що є зазначення в матеріялах. На жаль, точні відомості про ці цехи, які саме вони були і т. ін., — не заховалися. Цікаво відзначити, що більшість цехових ремісників є серед козаків, серед підданих посполитих і підсусідків ремісники нецехові значно перевищують цехових.

Торговля в м. Кобижчі поширена мало. Здебільшого торгують вином, або вином і ще чимсь (двогтем, рибою, і т. ін.). Більшої торгівлі в Кобижчі не помічається.

¹⁾ Знов таки зазначаємо, що ремісників у дійсності могло бути більше: в описі Кобижчі частину ремесств проминено.

Узагалі ж торговля була така:

Вином	10	Дьогтем	2
„ і пивом	2	Сіллю, дьогтем і рибою	1
„ пивом і дьогтем	1	Рибою й дьогтем	1
„ й дьогтем	1	„ дьогтем і глечиками	1
„ вином, дьогтем і рибою	2	Білим хлібом	5
„ й м'ясом	1	Чорним „	1
„ й білим хлібом	1	Дрібним крамом („мелоччу“)	2
		Диняями	1

Промислових закладів загалом у Кобижчі не багато. А саме:

Шинків	17 (старшини 16, козаків 1)
Млинів	8 („ 4, козаків 3, посполит. 1)
Вітряків	29 („ 7, духівництва 2, козаків 19, підсусід. 1)
Гуралень	14 („ 8, козаків 6)
Рибні лови	2 („ 1, „ 1)
Пасік	28 („ 5, „ 22, духівництва 2) на 1 142 вулики.

Прибуток вказано тільки у козаків виборних та підпомічників з таких зайнять:

	Пересічно припадає на 1 госп.	
	Козаки виборн.	Козаки підпомічн.
З хліборобства	3 крб. 44 к.	3 крб.
З хліборобства і промислу	15 „ 73 „	—
З промислу	—	12 крб. 75 к.
З ремества	—	3 „
З орендної платні	—	2 „ 80 „
З хлібороб. і пасічн.	8 крб. 50 к.	—
З пасічництва	6 „	—

Як бачимо, прибуток козака виборного був більший, ніж прибуток козака підпомічника. Це залежало, безперечно, від більшої заможности, ширших торговельних операцій й капіталів, і т. ін., козака виборного. Загалом же, щодо прибутку з зайнять як таких, то найбільше прибутку давало хліборобство вкупі з промислами, себто таке господарство, що потрапило вже свої хліборобські можливості пристосувати до розвитку капіталістичних стосунків на Україні в середині XVIII в., далі йде прибуток з самого промислу.

Нам залишається згадати про консистенцію. Не спиняючися на цьому докладно, скажемо тільки, що розмір її залежав од верстви, до якої належав платник. Зокрема що верства не заможніша, то більша консистентська дача — за винятком хіба найубожчих верстов. Яскраво це видно з того, скільки припадає на 1 господаря різних верстов пересічно консистенції (див. табл. на стор. 307).

Загалом, отже, ми мусимо визнати, що м. Кобижча було в середині XVIII в. ще значною мірою місто хліборобське, з перевагою козацької, досить заможної людности. Проте, вже під цей час помічається певний злам

Верства	На 1 господ. пересічно	На 1 двір пересічно
Козака-підпомічника . . .	1 крб. 5 к.	1 крб. 25 к.
Підданого й посполитого .	1 „ 31 „	1 „ 31 „
Підсусідки	— 73 „	—

в зайняттях людности, нахил до міських зайнятть, а рівночасно загострюється диференціяція людности. З одного боку виділяється значна група заможної, насамперед козацької (що прилучається одним крилом до старшинської верстви) людности, що живе, переважно, з хліборобства, а почасті з промислів, з другого боку висувається група цілком незаможницька, переважно наймитська, що живе здебільшого з заробітчанства, іноді й з ремесла. Нарешті, між цими двома групами стоїть група (почасті з козаків, так само з підданих і посполитих) малозаможна, що пориває почасті з хліборобством і переходить на більш міські зайняття, або цілком, або почасті підробляючи тільки, не можучи проіснувати з самого тільки хліборобства.

I.

Григорій Гуляницькій полковник Нѣжинскій и всего Сѣвера войска его царского величества Запорожского.

Ознаймуемъ тимъ писаньемъ нашимъ кому-ж о томъ вѣдать надлежало ижъ Сидоръ Савченко обиватель Кобижский за висипавши гребли и млины збудоваль своимъ коштомъ властнимъ на рецѣ Кобижчѣ; теды възглядомъ працы его даемъ ему сълободи на три м-цы въ которомъ то его млинку замоловъ съ Камень отъ априля 26 собирать вшелякого розмѣру заживати иж до 20 іюля, тоестъ святого пророка Іліи... слободи жебы заживаль мѣрку одну звичайную мельницкую и двѣ мѣрочки жебы шло до скарбу войскового на тотъ ему сий нашъ фундушь даемъ. При печати нашей съ подписомъ руки власной. Дѣялося въ Нѣжинѣ мца апреля свышеписанного року 1651 съ подленной по сему

Григорій Гуляницький полковник Нѣжинской рукое власное.

М. П.

(Кобижча, Документи, т. I).

II.

Всѣмъ вобецъ и каждому з особна, кому о семъ вѣдати надлежало, довѣдомости доноситѣжъ за зосланиемъ от насъ пана Івана Патоки товариша нашего в справахъ нѣкоторыхъ до Кобижчѣ кеды громада тамошняная дня первого априля в року теперешнего тысяча шесть сотъ пятьдесятъ пятомъ зобралися при инихъ громадскихъ росправахъ Сидоръ Семѣченко стурбована зайшли в громаду вступивши, почему меновавшися быть мелникомъ поповедиль в громаде жемъ на грунте Кобижскомъ займище завеное гребли на которомъ млинъ станути споджимке скарбу войскового статути можетъ. Угледѣвъ теди помененій Іван Патока, товариш наш висланій, питаль громаде ежели тое займище не есть на перешкоде млиномъ и сѣножатямъ Кобижскимъ, теди всѣ однастойне казали козацкіе и мещане и мельники в громаде будучи охотне тоу себе признали: ми-таковому чловѣковѣ и ремесниковѣ и раднему Сидорови самому, жоне й потомкамъ ихъ, нивчомъ перешкоди от громади с млиномъ побудованомъ не есть и не будетъ, але того желаемо зычимо жебы поднимался скарбъ божий и войсковий зачимъ того ж зачечия (?) полковникъ нѣжинскій абись скарбу войскового примножало яко наибольшей, помяненому Сидоровѣ мельниковѣ на збудованіе му млина на томъ займищу нижей речкы Браницы на рецѣ Кобижчѣ именовемъ его милости пана гетмана Сѣверского сее письмо мое дае, аби онъ Сидор за помочъ Божей тѣ замисль свой будуванемъ млина яко найпрудшей часу спуткомъ показать могли,

обещаячи по указу его милости пана гетмана нашего Сѣверского во всемъ спокойное того млина уживане Сидоръ мѣль, которого уживаючи онымъ диспозовати инъ хотѣти оних оборочати могль дерелкацій (?) за коштъ виложонихъ збудоване того млина кедъ уже в своей станеть перефекцій, на тотъ часъ удалися до его милости пана гетмана Сиверского которымъ яко иншимъ за таковыя кошты будоване новихъ млиновъ ласку свою панскую показуемъ, таковыхъ учинити поменени Сидор, а помененная громада Кобижская и мельники уже на потомъ ниякимъ способомъ и збудоване того млина чинити а ни от оногo зганяти не можетъ и не будетъ мощи, але овимемъ помощь ними быть маеть до будовани того млина и на то даемъ для лѣпшей вѣры ему Сидоровъ мельниковъ сей мой лист, писанъ в Нѣжинѣ апреля 4, 1655 року в подлѣнномъ тако

Григорий Кобилецкий полковникъ наказный Нѣжинскій.

Ствержаемъ писанемъ нашимъ всѣ належности звишь реченно греблѣ и еслиби хто важился мимо волѣ нашу у кѣгрунтъ нами утручатись кладено до войсковой шкатули за руки талярей сорок, а на сотника Кобижского талярей десять. Григорий Карпович полковникъ ихъ Царск. Пресв. величества Запорожского Киевского.

М. П.

(Бобровиця, Документи, т. I, док. № 83, стор. 106).

III.

Божей милостию великого государя царя и вел. кн. Алексѣя Михайловича всея великия и малія Росіи самодержца и многихъ государствъ и земель восточныхъ и западныхъ и сѣверныхъ отчича и дѣдича и наслѣдника и государя и обладателя его Ц. Пр. В. боярин и воевода Киевскій и Намѣсникъ Смоленскій Петръ Василиевичъ Шереметьевъ с товарищи.

Великого государя нашего Е. Ц. П. В. малоросійскихъ городовъ воеводамъ и приказнымъ людямъ, также Е. Ц. П. В. дворянамъ и вѣрного войска Запорожского полковникамъ и асауламъ и сотникамъ и отаманомъ и козакамъ и мещаномъ и всякимъ чиновъ людемъ кому отомъ вѣдать надлежитъ нынѣшного 7176 году генваря 23 в приказной избѣ билъ челомъ великому государю нашему Е. Ц. Пр. В. козелецкій войтъ Александеръ Дулинскій словесно, чтобы велик. гос. нашъ Е. Ц. П. В. пожаловать его велѣль на кгрунт ево съ принадлежностями, по при Кобижскомъ лѣсу, которымъ велено ему владѣть по листу войска Запорожского бывшего Киевского полковника Ивана Евфимова, дать ему Александру подтвержденіе листъ и вамъ бы воеводамъ и приказнымъ людямъ и вѣрного войска Запорожского полковникомъ и асауламъ и сотникомъ и атаманомъ, козакомъ и мищаномъ и всякимъ чиновъ людемъ великого государя нашего Е. Ц. П. В.-козелецкому войту Александру Дулинскому кгрунтомъ что при кобижскомъ лѣсу и с принадлежними угодій противъ листа войска Запорожского бывшего Киевского полковника Ивана Евфимова владѣть не забороняеть, писанъ в отчине вел. гос. нашего Е. Ц. П. В.

в граде Кіеве лета 7176 (1658) году, генвар. в 20 днях в подленной подпис таковъ.

Бояринъ и воевода Кіевскій и намѣсникъ Смоленскій Петръ Васильевич Шереметев печать свое приложилъ.

М. П.

(Кобижча, Документи, т. IV, с. 315).

IV.

Его царськогo пресвѣтлого величества войска Запорожского гетманъ Іоанъ Скоропадскій.

Пану полковниковъ Кіевскому з старшиное полковое и каждому кому колвѣкъ о томъ вѣдать надлежитъ, симъ нашимъ ознаймуемъ унѣверсаломъ, ижъ респектуючи ми Гетманъ на заслуги отъ молодыхъ лѣтъ въ войску Запорожскомъ ронячиися нелениво пана Павла Циганчука, знатного товариша войскового — а к тому уважаячи же все свои грунти переидшедши по указу Е. Ц. В. с того боку Днѣпра на сей бок оставясь, надаемо ему во владѣнія тридцять чотири человекa посполитихъ людей в селѣ Свидовцѣ, позволяючи з онихъ всякие повинности и послушенства отбирати з ласки нашої и войсковой, зачимъ абы ему пану Павлу Циганчуку во владѣніи тихъ людей и воотбирание належитой повинности и послушенства ни хто жадной найменшой не важился чинити перешкоди и трудности пилно приказуемъ. Данъ в обозѣ подъ Броварами, іюля 1 д. 1713. В подленномъ тако звишь менований гетманъ рукое власное.

М. П.

(Кобижча, Документи, т. IV, с. 318).

V.

Року тысяча сѣмъ сотъ девятого надесять, мѣцъ июнь двадцятаго дня.

При розѣздѣ границъ уѣзду Биковского от села Вороницъ и Свидовця, виграничено комисарами часть сѣножати прозваниемъ островской, лежачий на берези Супой, без владѣльца оставшаяся отдана въ свободную и всегдашнюю державу пану Павлу Циганчуку обозному полковому тамобочному державци села Свидовця, в яком тоей сѣножати въ владѣніи абы нѣкто тамъ з свѣдовчанъ, яко и протчимъ помѣжниковъ ему пану Павлу несмѣль чинити трудности и препятствія силое власти зъ вирлиѣйшой (?) варуется. Данъ на комисии в Веприку року й дня вишписаныхъ.

У подленномъ тако:

Стефанъ Максимович комисаръ и канцеляристъ войсковий.

М. П.

(Кобижча, документи, т. IV, с. 318).

VI.

Присвѣтлѣшого и державнѣйшого великого государя нашего его царского священнѣйшого вѣличества войскъ Запорожскихъ обоихъ сторонъ Днѣпра

гетманъ Іоаннь Скоропадскій. Его Ц. Пр. В. войска Запорожскаго панамъ полковникамъ Переяславскому и Прилуцкому, п. п. старшинъ ихъ полковой, всему старшому і меншому сихъ полковъ товариству і посполству и каждому кому колвек о томъ вѣдаты надлежитьъ, тимъ нашимъ ознаймуемъ унѣверсаломъ ижъ панъ Антоній Танскій, полковникъ Кіевскій, просилъ насъ о надане себѣ хутора Мошенского з слободкое Мокіевкою при переводѣ будучое з степомъ до его приналежнымъ въ полкахъ Переяславскомъ и Прилуцкомъ найдуючимся для пристулиски своего тамъ товару и для укошения сѣна, який степъ зъ всѣхъ сторонъ певными обмарованъ границами, їмино отъ Быхова по шляхъ Яготинскій, Воронковъ по дорожку Свидовскую, од Галиць по шляхъ до Прилуки отъ Побынки лежачий, а отъ Прилуки по езара Галицкое. Мы прото Гетманъ прошеніе его пана Полковника не отрекши, а респектуючи на значіе его-ж у войске Запорожскомъ на урядѣ полковникства ронячіеся працы і услуги, опредѣляемъ оному поменутый хутор Мошенскій з слободкою, з степомъ вышреченымы границамаи обведенными, и зо всѣми угодіями якими только передъ сымъ Мокіевскій корыстовалъ: сымъ нашимъ унѣверсаломъ у спокойное владѣніе зычимъ, абы нѣхто зъ старшины и чернѣ у заживане того нашего наданя жадной ему пану полковниковъ неважился чинити перепоны и трудности, жителѣ ж тоей Мокіевской слободки повинны оному всякое яко державцѣ своему отдавать послушенство, мѣты хочемъ і реиментарско приказуемъ. Данъ у Глуховѣ в Канцеляріи войсковой мая 12 року 1715.

В подлѣнномъ подписано звишъ мѣнований гетманъ рукое власное.

М. П.

(Кобижча, документи т. IV, с. 245, на ці ж маетності подано й потвердження від гетьмана Апостола).

VII.

Его Ц. Пр. В. войска Запорожскаго обоихъ сторонъ Днепра гетманъ Данииль Апостоль.

Пану полковнику Киевскому, п. п. старшинъ его полковой, а особливе сотникове Кобижскому и воѣмъ кому о томъ вѣдаты надлежатимет симъ нашимъ ознаймуемъ унѣверсаломъ, ижъ Павелъ Циганчукъ обозний бывший бѣлоцерковский, при суплѣцѣ своей презентовалъ намъ антецесора нашего бившого гетмана пана Скоропадского Унѣверсалъ на владѣніе ему в полку Киевскомъ в сель Свидовцях посполитихъ людей тридцять четири человекъ въ награждение за тогобочние его маетности, которые онъ по указу Е. Ц. В. переходя на сею Днепра сторону, оставилъ, данній за служби его, при которой суплѣцѣ объявилъ, же полковникъ Киевскій панъ Антоній Танскій в владѣніе помянутыхъ свидовскихъ людей чинить ему Циганчуку немалую трудность и обиду, пре то мы гетманъ стосуючись до прежнего антецесора нашего унѣверсалу, а респектомъ его Циганчука давней служби, онихъ свидовскихъ людей ему Циганчуку и синамъ его къ службѣ войсковой згодныхъ, в. безъ препятственое владѣніе симъ нашимъ унѣверсаломъ потверждаемъ и имѣти хочемъ, аби во владѣніе свидовскихъ подданныхъ тридцяти чотирохъ

человѣкъ панъ полковникъ Киевскій и ни хто с полчанъ тамошнихъ ему Циганчуку и сынамъ его трудности и обиды и прешкоды чинить ще важился, помянутые-жъ того села Свидовець люде посполитые (і проти козаковъ) належашую ему Циганчуку съ синами отдавали повинность и послушенство при казуемъ, данъ въ Глуховъ октоврия 19 дня 1727 году.

В подлѣнномъ тако:

Звишменованій гетьманъ рукое власно.

М. П.

(Кобижча, Документи, т. IV, с. 317).

VIII.

По указу ея имп. велич. Самодерж. всерос. и протчая...

Полковниковъ Киевскому и старшинѣ полковъ тамошнему а особливе сотнику Кобижскому и Острицкому и всѣмъ кому о семъ вѣдати надлежитиметь чрезъ сие об'является изъ минувшого генваря 18 полку Киевского Кобижской сотникъ Семен да брат его Никифор Мандрики при поданномъ своемъ намъ Генералу лейтинанту сенатору и кавалеру святого Александра, Гвардіи подполковнику и ея императорского величества генералу адъютанту, князю Шаховскому в генеральную войсковую канцелярію доношеніи, презентували купчие записи на грунта въ сотнѣ Кобижской имеючіеся, а именно: 1) от Ивана Шкондри обивателя Кобижского отчиму оного Семена Мандрики Козмѣ Грошку на загони полевые в степу въ 1710 апреля 27, 2) от Якова Вытуши на грунт з хатою 1711, марта 1, 3) от Мартина Стеценка с матерью и сestroю его на грунт с посельцею зъ ставомъ прозываемомъ поповыя; апреля 1, 1712 р. 4) от Марии Горушовки с мужем ея вторымъ на ниву Подборовицею въ 1712 июня, 5) от Василя и Федора Басанок на пять нивъ в 1714 г. июня 6, 6) от Назара Закаблуженка на гай и сѣножать, мая 1-го, 7) от Каленика Буйницѣ, на ниву з уликомъ июня 1-го, отъ Янка Михна на три нивы, да освидетельственное письмо войта Кобижского Юсифа Неижки, мѣщанина Петрашинина, о продаже гаю Демком і причомъ ему-жъ Грошку августа 24 от Василя и Назара Закаблужскихъ доставшагося в 1716 г. от марта 7-го, 8) от Ивана, Едка Михнов на гай в 1704 генваря 9, 9) от Василя Птухи на одно коло мливъ изъ ступами въ сотнѣ Острицкой в 1717 р. генваря 15, 10) от Якима Дутого на гай марта 26, 11) от козака Мойсея Недѣлки на нивъ двѣ ноября 27 въ 1718 г., 12) от Юска Мартовенка, на двор съ хатою и з грунтомъ в 1719 ноября 24, которые вся вышепоказанные грунта приговоромъ суда полкового Киевского оному сотнику Кобижскому Мандрицѣ съ братомъ его отдалы наслѣдственно во владѣніе; въ 1734 р. ноября „стакого приговору по освидетельствованию въ войсковой Генеральной канцеляріи, точная взята копия и просиль отъ насъ генерала сенатора и кавалера з войсковой генеральной канцеляріей оний сотникъ Кобижскій Семень Мандрика съ показанымъ братомъ своимъ по купчихъ записамъ показаному отчиму его Грошку даннымъ и по приговору суда полкового Киевского, на имѣючіеся во владѣніи оного Мандрик грунта унѣверсальной конфирмаціи

и мы прето генерал-лейтенант, сенаторъ, кавалер святого Александра, Гвардіи подполковник и ея императорскаго величества генераль адъютант по силѣ высоковеличельнѣйшой ея им. в. за собст. ея в. рукою малоросійской генеральной старшинѣ полковникамъ, полковой старшинѣ и всему малоросійскому народу в объявление минувшого 1734 г. марта 17 присланной грамоти, въ которой всемилостивейше повелено намъ генералу лейтнанту, сенатору и кавалеру, съ прочими генеральной войсковою канцеляріи члены управлять все малоросійские дѣла, которые до уряду Гетьманского и войсковою команди надлежить, яко велели сей за рукою нашою и присутствующихъ членовъ изъ генеральной войсковою канцелярии оному сотнику Кобижскому Семену Мандрицѣ респектомъ служебного сотника на уряде сотничества радетелено отправляемыхъ и впредъ до оныхъ заохочючи зъ братомъ его Никифоромъ на выше спецификованные грунта и другие угодия отчимомъ его Мандрики Грошкомъ покупленные, а ему Мандрицѣ зъ братомъ его Никифоромъ по приговору суда полкового Киевского доставшиися, ежели отъ него спору не будетъ, въ подтверждение выдать унѣверсаль, такъ дабы полковникъ Киевскій зъ старшиною полковою, а особливо сотники того полку Кобижскій и Острицкій з урядники вовлодѣніи вышепомянутыми маткою его и отчимомъ Грошкомъ показанными купленными грунтами оному Семену Мандрицѣ жадной и найменшой перепони, трудностей и препятствия чинити не важилися, данъ въ Глуховѣ марта 31 1735 году.

В подлѣнномъ подписались
Князь Алексѣй Шаховскій,
Князь Андрей Борятинскій,
Василий Гуриевъ,
Андрей Марковичъ,
Федоръ Лысенко.

(Кобижна, Документи, т. I, с. 10).

М. П.

IX.

1734 году 20 дня.

Посимъ ея Имп. Вел. указу з войсковою Генеральной Канцеляріи в полковую Киевскую Канцелярию присланному, а з оной полковой Канцеляріи данной намъ имструкции велено нам же нижеподписавшимся продавать пожитки движимие и недвижимые бившого полкового Киевского Комисара Ивана Филоновича за издержаніе имъ Филоновичемъ провянтовіе деньги рублей сто девяностъ и одинадцать копеекъ и по оной силѣ ми между прочими пожитками продали значковому полку Киевского товаришу Якиму Кладинозѣ огородъ, с хатою лежащий на кашталяновцѣ помежъ Ленку.. и Червякомъ во вѣчность рублей за чтири, чтобы его Якима Кладоноги въ той куплѣ никто турбовать не держалъ, в томъ мы подписываемся.

В подленномъ подписались. Значковій товариство Гаврило Горячка, Олександр Шум.

(Кобижна, Документи т. IV, с. 769).

МИКОЛА ТИЩЕНКО.

НАРИСИ ІСТОРІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГОВЛІ СТАРОДУБЩИНИ В XVIII В. ¹⁾

В історії торгівлі окремої місцевості велику роль відіграють ті природні здібності, які мала ця місцевість. Це особливо стосується до старих часів, часів натурального господарства, коли за основу торгівлі були переважно, як не виключно, продукти господарства.

Звертаючись до Стародубщини, ми бачимо, що здебільшого глинистий, піскуватий та вкритий лісами ґрунт не був сприятливий щоб розвинулося тут хліборобство. Оселяючи цю місцевість, людність, в найбільш придатних місцях, де траплялася сіра чорноземля, почала сіяти коноплі та льон, а в лісових користуватися бортовим пасічництвом та різними промислами. Вироблене прядиво, олія, мед, віск та різні лісові матеріяли й були головними товарами на вивіз за кордон²⁾. Вже в XVII віці окремі землевласники з української старшини та верхівки міщанства були відомі за кордоном, як постачальники на його ринки прядива. З другої половини того ж XVII в. місто Стародуб було головним торговельним ринком мало не для всієї України, відігравши роль серединного міста між Москвою та Польщею. Тут продавано місцеві товари: прядиво, олію, віск, мед та почасти хутра. Великоросійські купці скуповували в Стародубі на його ярмарках, головним чином, мед та віск і привозили сюди на обмін соболині хутра, куниці, білки, юхту, залізо, пізніше в XVIII в. різний крам. Стародубські купці закуповували ці товари, як для місцевих потреб, так і для вивозу за кордон. На Стародубські ярмарки з'їжджалось як московське, так і закордонне купецтво. В XVIII в. не абияку роль відігравали такі міста Стародубщини, як Новгород-Сіверськ, Мглин, Погари та Почеп³⁾. В кінці XVII та на початку XVIII віку стародубське

¹⁾ Розвідка ця то частина праці, яку задумав написати автор про закордонну торгівлю України в XVIII в. Написано її переважно на підставі того архівного матеріялу, який переховується в Київ. Центральному Архіві Давніх актів (скорочено К. Ц. А. Д. А.) в фондї „Старих Справ XVIII в.“, потім архівного матеріялу, який свого часу зібрав видатний дослідник України О. Лазаревський і який переховується в Рукописному відділі Всенар. Бібліотеки України (скорочено ВБУ, Рук. від.) та почасти на підставі архівних матеріялів Харківського Істор. архіву, фонду Малор. Кол., Чернігів. від. (скорочено Х. І. А. Мал. Кол. Черн. від.) та Полтавського Краєвого архіву.

²⁾ А. Лазаревскій. Описаніе Старой Малороссіи, т. I, 106—11.

³⁾ Ibidem, т. I, 114—20, 242, 303 та інші.

купецтво було найорганізованіше й найдужче порівнюючи з українським купецтвом інших міст. Маючи постійний зв'язок із Заходом, воно мусіло було боронити цей зв'язок проти заходів центрального царського уряду початку XVIII в., які скеровано було до того, щоб перешкодити цьому зв'язку і скерувати торговельний рух в інший бік. Правда, тут не могло бути мови про будь-який серйозний опір політиці царського уряду, бо це було за тих часів, коли цар Петро I почав прибирати Україну до своїх рук і системою терору та езекуціями примусив без будь-якого опору з боку українського суспільства виконувати всі його укази та розпорядження¹⁾.

Через гетьмана, а то й безпосередньо, подаючи прохання цареві, купці добивалися того, що хоч на деякий час відстрочувано суворі заходи царя, щодо цього зв'язку стародубського купецтва з Заходом²⁾.

Стародубське купецтво в кінці XVII та на початку XVIII в. вже розпадалося на дві різко помітні групи. Це, поперше, заможне купецтво, подруге, купецтво дрібне, що часто-густо було в залежності від заможних. До першої групи слід віднести таких купців, як Дем'яна Скорупу, Свиридона Ширая, почепівського купця державця Івана Рославця та почасти Івана Данченка; до другої — стародубських міщан: Іова Іванова та Михайла Дейнеку, Свиридона Дем'яновича, Семена Федорова, Богдана Афанасієва, Семена Чернігівця, Артема та Карпа Тищенків та інших. Представники першої групи це справжні купці державці, що разом із своїми торговельними інтересами не забувають й інтересів державницьких. Свиридон Якович Ширай, магістратський стародубський війт з 1681 по 1708 р., дбає про те, щоб породичатися з впливовим полковником стародубським Миклашевським. Від гетьмана Мазепи він одержує оселену маєтність, а сина свого проводить у „знатные войсковые товарищи“ і таким чином, останній вже покидає міщанство й переходить до кола старшини. А все це давало можливість Скорупі оформлювати свої земельні скупівлі³⁾. Те саме можна сказати і про другого великого купця Скорупу, що розбагатів на торгівлі, переважно прядивом. З непомітного Дем'яна Григоровича, з додатком іноді прізвища Малярева, він переходить до лавника, а потім бурмістра стародубського магістрату. Користуючись з ласки колишнього стародубського полковника, а потім гетьмана Скоропадського, він улаштовує сина свого канцеляристом Генеральної Військової канцелярії, а сам як „знатний обиватель стародубській“, одержує заселену маєтність. Далі пішла скупівля маєтків а також придбання за гроші універсалів на маєтки. В Скорупиних паперах ми знаходимо 72 купчих на маєтки, що свідчать про великі державницькі багатства цього купця. Тут же ми знаходимо й гетьманські універсали, які стверджують ці маєтки за Скорупою та його синами⁴⁾. Сина свого Григорія він одружує з дочкою Степана Свиридоновича

¹⁾ М. Грушевський, Шведсько-український союз 1708 р. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, т. 92 ст. 9—10.

²⁾ М. Судієнко, Матеріали для отечеств. исторії т. II. ст. 65, 202.

³⁾ А. Лазаревський, Опис. Стар. Малор. т. I. 118—19.

⁴⁾ К. Ц. А. Д. А., справа № 21423.

Ширая, сина Свиридона Ширая, теж, як ми сказали вище, відомого багатія стародубського і родича полков. Миклашевського. Згодом Григорій Скорупа улаштується, через того ж Скоропадського, стародубським писарем, а по виході в відставку одержує чин бунчукового товариша. Кар'єра сина дає можливість оформлювати земельні скупівлі батька¹⁾.

Як ми бачимо, два стародубські купці Скорупа та Ширай, маючи на меті спільні інтереси, родичаються фамільно, родичаються з такими відомими в той час багатіями, як полк. Миклашевський, що сам провадив закордонну торгівлю тими самими товарами, що й ці купці²⁾, а іноді, очевидно, й спільно з ними, а все це давало можливість бути поза конкуренцією й наживати великі кошти на цій торгівлі. Про інших купців ми покищо не будемо говорити, про них ми скажемо нижче, коли наводитимемо факти, які свідчитимуть про їх торговельні операції, а тепер перейдемо до самого процесу цієї торгівлі.

Як ми говорили вище, головним товаром, який вивозили купці з Стародубщини за кордон, було прядиво. Останнє заготовляли різними способами: тут було те, що збиралося на своїх маєтках, те, що закупали по ярмарках та базарах і нарешті те, яке звозила людність за ті гроші, що брали наперед на це прядиво. Треба сказати, що останній спосіб був дуже поширений на Україні за тих часів. Маючи гроші, купці державці охоче роздавали їх у позику, з тим, що сплачувати їх будуть боржники то збіжжям, то таким товаром як прядиво. Несплатення боргів у призначений термін вело до того, що боржник мусів, або уступати за борг свою власність, або йти в одслугу до державців.

Так ось, у травні місяці р. 1721 Дем'ян Скорупа роздає під прядиво доволі великі суми. Це роздавання грошей йшло як через довірених осіб, так і самим Скорупою. Так, козакові Григорію Вовку він видає разом 60 талярів і одного золотого, щоб він роздав селянам під прядиво. Діомі Приваленкові, жителеві кустинському, видається з тією ж метою спочатку 39 золотих, а потім 10 талярів. Окремі особи беруть грошей потроху, то на берківець прядива, то на кілька пудів. Житель Кустинський Павло Сердюченко бере на 1 берківець 11^{1/2} золотих; два козаки олехінські, що винні були Скорупі багато жита, беруть на 2 берківці прядива по 11 золотих; з того ж с. Олехіна житель Данило Зубан узяв на три пуди по 12 шагів; тоді ж Гарасим Уласенко взяв спочатку на один пуд, а потім ще на один пуд по 11 шагів. Треба зауважити, що, як уже видно з тих відомостів, які тут подали, гроші видавано під прядиво людності власних сіл Скорупи Кустичів та Олехіна Стародубського полку. Гроші брали як піддані Скорупи, так і та козацька людність, що жила по цих селах. В кінці літа, а то і в зиму, боржники завозили державцеві прядиво. Той же Вовк та ще якийсь то Самусенко збирали

¹⁾ А. Л. Лазаревскій, Опис. Стар. Мал. т. I, 93--97.

²⁾ Ibidem, т. I, ст. 30.

його по селах і передавали Скорупі. Здавали його не все разом, а здебільшого, частками по одному, два, три пуди, а то й по півпуду. Окрім роздачі грошей через вищенаведених осіб, що потім відчитувалися перед державцею, як у розданих грошах так і в стягнутому прядиві, Скорупа видавав гроші на це прядиво і під відповідальність сільських отаманів. Так отаман Кгарцевський здає Скорупі зібраного прядива 14 пудів та сплачує грішми за шість пудів. Тут ми мусимо застерегти, що частина цього прядива могла бути внесена як податок селян, що стягував державця, бо певних вказівок на те, що Скорупа видавав цьому отаманові гроші на роздачу селянам під прядиво, в нас бракує¹⁾.

Але поруч з цими невеличкими роздачами від державці грошей під прядиво, ми подибуємо відомості й про борги прядивом міщан та козаків на більш-менш великі суми. Тут вже державця дбав про те, щоб оформити ці борги обліками, щоб на випадок як боржник не виплатить узятих грошей стягти їх через суд. В 1708 р. 18 жовтня якийсь попович Захарій видає облік Дем'янові Скорупі на борг 15 пуд. прядива. Він зобов'язується сплатити цей борг 6 січня прийдучого року, при чому мусить внести все прядиво відразу, а не по частках²⁾. В р. 1721 стародубський міщанин Василь Корнієвич бере в борг у того ж бурмистра стародубського Дем'яна Скорупи 104 червоних золотих, при чому видає від себе такого запису: „Лист и добровольный запис от мене Василя Корнѣевича мещанина Стародубского данный пану Демяну Григориевичу бурмистру майстрату Стародубовского на готовую и руками власными выличоную сумму, то ест червоних золотих сто и чотири, которые то червоние золотие сто и чотири мѣю и повинен буду отдати и всѣ сполна виплатит на рок и ден певный, мною самимъ зложоний тоест на Богоявление Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа в року даст Господь Бог прийдучом тысяча семь соть двадцят первом януария шестого дня, а ежели бы немѣль назначенный терминъ више явленої суммы червоних золотих ста чотирох отдати ему пану бурмистру, то пенкою, которая на сотнику погарскомъ пану Семиону Кгалецком найдується берковцей пятьдесятъ, ценой берковецъ копи по пѣлосми уплатити и отдати непремѣнно, и на том даю сей мой рукоданный обликговий запис, з подписом руки моея власныя и от мене упрошоных. Писан в домъ пана бургомистра року лѣк (1720) октов. 19 д.“³⁾

В р. 1727 в серпні місяці стародубські міщани Василь Показаський та Іван Олексієв беруть у Григорія Дем'яновича Скорупи на 10 берківців прядива 30 карбованців. Останнє вони зобов'язуються вистачити на Різдво, з розрахунком кожний берківець по 3 карбованці. Але в призначений термін міщани не змогли вистачити всього прядива і тому 31 січня р. 1728 примушені були знову видати від себе запису, але далеко не вигіднішого для них. „Я Василь Показаський“, читаємо ми в одному записі, „житель стародубов-

¹⁾ К. Ц. А. Д. А. спр. № 21423 арк. 17. В справі є лиш чернетка реєстру Скорупи про видані гроші під прядиво в травні місяці 1721 р. з різними виправленнями та додатками.

²⁾ Ibidem, арк. 24.

³⁾ Ibidem, арк. 23.

скій чиню вѣдомо симъ моимъ записомъ, что застаю виноват его милости пану Демьяну Григорьевичу берковцовъ два пенки, якую то пенку мѣю и обовязуюсь в семъ же више писанном настоящимъ 1728 году на термѣнѣ даст ли Бог дочекати средопосномъ придучомъ уистити, а гдѣ бимъ не моглъ на той термѣнѣ отдати, теди тую пенку повиненъ буду по десять копъ платити, на що для вѣрности лучшей даю сей мой записъ“. Як закінчилася справа В. Показацького з Гр. Скорупою, чи приставив він прядиво, чи сплатив за нього грішми по підвищеній ціні, нам невідомо, але до чого призводило невиконання зобов'язань, про це свідчить справа інших боржників. Десь перед 1727 роком жителі села Гримячого Ів. Погуляй та Самійло Кизенко, піддані п. Максима Корсака, узяли в Дем'яна Скорупи грошей під 10 берківців прядива. У березні місяці 1727 р. вони присталяють йому тільки 4 берківці цього прядива, на решту ж не спромоглися і видають від себе облік Скорупі, але не на шість берківців, а на 7 берківців і 2 пуди. Останнє вони зобов'язуються приставити на Вшестя того ж року, з тим, що коли б і тоді не змогли б приставити всього прядива, то мусіли сплачувати за нього подвійну ціну. Але і в призначений термін прядива не було приставлено. На звороті обліку, якого видали боржники, ми здібуємо записані прохання їх, відстрочити борг ще на один тиждень. 21 липня т. р. Кизенко, очевидно, сплачує свою частку 6¹/₂ пудів прядива, щождо Погуляя, то він і тепер не спромігся внести своєї пайки. Тоді Григорій Скорупа передає справу про це на вирішення стародубського магістратського суду, визначаючи борг Погуляя в 4 берківців 6 пудів. 28 серпня 1718 р. справу Погуляя з Скорупою розглядувано в магістратськім суді, а перед цим його було заарештовано і кинуте до в'язниці. Погуляй визнавав на суді свій борг „которой по многих терминах не уистил и нинѣ немѣет оной пенки чим уистити пану Скорупѣ“. Розглянувши справу, суд віддав Погуляя на вислугу Скорупі. „Того ради“, читаємо ми у вироді цього суду „правне узналисмо видати з под аресту его Погуляя пану Скорупѣ за вышеозначенную пенку на вислугу, якъ и его милость панъ Максимъ Корсакъ до уищення такого долгу его ж Погуляя, подданного своего видалъ з Гримячого и поставили оному цену по сѣмъ копъ на годъ круговой, который и сам доб(роволне) тимъ, контентовалъся, однакъ тое теж докладаем (же бы) он Погуляй где колвекъ могъ денегъ заратовати (и за долгъ) Скорупѣ якую част уплатити денгами за берковец по де(сяти) копъ или самою пенкою, то вже воленъ мѣет быти ме(неннѣй) Погуляй от службы, що уплатит. Що казалисмо и до книг мѣськихъ Стародубовскихъ записати и есть записано“¹⁾). Додамо до цього, що не тільки Погуляй потрапив у таке скрутне становище. Прохання різних боржників Скорупи відстрочити їм термін постачання прядива, свідчать про ту затримку, яка була в цей час у справі його заготівлі. Очевидно, на це мало великий вплив те, що російські купці та різні негоціянти, як ми побачимо нижче, почали багато скупувати прядива.

¹⁾ Ibidem, арк. 25 та 27. В дужках ми подаємо наші доповнення до зіпсованого тексту рукопису.

Вивозили прядиво та інші товари з Стародубщини за кордон у кінці XVII та початку XVIII стол. переважно до Кенігсберга та Риги. Для цього користувалися як водяними, так і суходільними шляхами. В р. 1700 купці стародубські та чернігівські, закликані до Генеральної Військової Канцелярії, досить докладно зазначають ці шляхи з Стародубщини та Чернігівщини до Кенігсберга та Риги. Шляхи ці йшли через такі головні пункти: суходільні, з Стародуба на Бихів, Борисов, Менск, Вержолово, Кенігсберг; з Чернігова на Лоев, Річицю, Слуцьк, Несвіж, Гродно, Августово, Кенігсберг. Водяні: з Стародуба до пристані Столпці, а звідтіля водою до Гродна, Ковна, Юрбургу, Копаниці, Кенігсбергу; до Риги через Бішенковицьку пристань і далі річкою Двиною, через Столпці і далі річкою Неманом ¹⁾.

Користуючись зручними водяними шляхами, купці мали змогу з меншими дорожніми витратами везти до портових міст такі громіздкі товари як прядиво, шкури, олію, тютюн, різні лісові вироби та інші. Але, починаючи з Петра I, російський уряд намагається примусити українських купців змінити свою західню орієнтацію і вивозити свої товари до російських портових міст, за його вказівками. Вже короткотермінове зайняття Озова викликало з боку царя намагання направити сюди українських купців з їх товарами ²⁾. Що правда, з цього, очевидно, нічого не вийшло, бо ми не маємо звісток про те, щоб українські купці везли сюди свої товари, але це було вперше, що російський уряд активно втручався в торговельні справи України. Незабаром після цього з'явилися нові укази. Бажаючи підсилити та збільшити торгівлю Архангельська через Біле море, р. 1701 цар наказує вивозити такі товари, як поташ, юхту, сало, віск, прядиво, смальчуг та інші обов'язково тільки до цього далекого північного міста. Товари ці слід було сортувати за якістю та складати в бочки, або кипи ³⁾. Наказ цей завдавав великого лиха закордонним торговельним зносинам через західні приморські порти. Український купець мусів проміняти ближчий проторений шлях на невідомий йому далекий суходільний шлях до північного узбережжя. Додамо до цього, що, наказуючи українським купцям везти товари до далекого Архангельська, уряд не звільняв їх від сплачування мит під час переїзду через Росію. Що правда, в р. 1701 видано було указа про безмитний провіз прядива з України до Архангельська ⁴⁾, але його, очевидно не додержувано щодо українських купців. В р. 1712, себто коли вже минуло 11 років з часу видання цього указу на стягання мит з українських товарів скаржилися стародубські купці, справедливо зауважуючи, що це порушує привилеї міста Стародуба, надані грамотами ⁵⁾.

Заборона вивозити товари до Риги була в силі до 1711 року, коли знову таки, зважаючи на прохання стародубських купців, дозволено було везти

¹⁾ Лѣтопись Величка т. III, 552. ²⁾ ПСЗ. т. IV, № 1826.

³⁾ М. Судієнко. Матеріали, т. I, 202. А. Семеновъ, Изученіе истор. свѣдѣній о русской внѣшней торговлѣ и промышленности, ч. I, 54.

⁴⁾ ПСЗ, т. IV, № 1866. ⁵⁾ М. Судієнко, Матеріали т. II, 209–10.

їм сюди свої товари, тим більш, що Рига тоді вже входила до складу російської держави ¹⁾). Але, дозволяючи це, цар забороняє вивозити прядиво, юхту та сало куди інде, окрім Балтицьких портів. Щоб запобігти порушенням цього, він наказує р. 1714 київському губернаторові Голіцину, по згоді з гетьманом, заснувати застави по всьому західньому пограниччю ²⁾). В р. 1715 до гетьмана Скоропадського надіслано було з Сената, через Посольську Канцелярію, указа, за яким усі, хто хотів везти свої товари з України до Риги, мусів подавати гетьманові або київському губернаторові списки на свої товари. Гетьман мусів давати купцям провозатих до Риги, яким давано ці, засвідчені від гетьмана або губернатора, списки на товари. По приїзді до Риги, ризький губернатор мусів розпорядитися перевірити товари за цими списками, стягти з купців мито і тоді тільки дозволяти купцям спродувати їх товари. Таким чином, відповідали за вивіз товарів до Риги гетьман та київський губернатор ³⁾). В дійсності ж ніяких провозатих гетьман купцям не давав, а, повертаючись з Риги, купці мусіли виставляти за себе поруки, що вони їздили тільки з тими товарами, на які брали виписки, продали їх у Ризі та їхали тільки дозволеними шляхами ⁴⁾). Виконуючи видані царські укази, київський губернатор Голіцин наказує купцям брати пашпорти на виїзд у Києві в Губерніяльній Канцелярії, а по інших містах у російських комендантів, що перебували по великих українських містах.

Отже, українські купці приставляють свої товари суходелом через Польщу до пристані Бішенковичі, а відціля, навантаживши їх на судна, перепроводжують їх водою до Риги. Окрім української індукти, в Ризі купці сплачували до скарбу з виручених від продажу своїх товарів грошей по 5 коп. з кожного карбованця. В 1722 році знову вийшов царський указ, який наказував українським купцям не возити своїх товарів до чужих пристанів, а перепроводжувати їх до тієї пристані, яка для них була найближча, додержуючи шляху через російські землі й навантажуючи судна своїми товарами на річках Касплі, Двині та Торопі. Найближчою такою пристанню з Стародубщини була пристань Поріччя, куди й почали відтепер направляти свої товари стародубські купці, додержуючи шляху через російські міста Рославль та Смоленськ. Навантаживши тут свої товари на судна, купці плили р. Двиною до Риги. Але, приставляючи товари до Поріччя, купці почали зазнавати нового лиха. Як скаржилися в р. 1732 гетьманові стародубські та мглинські купці, коли вони прибували з товарами до Рославля та Смоленська, то тамтешні бурмистри „по обыкновенію своемъ великороссійскомъ установили брать з насъ крѣпостную и клещеватую з найму подводъ пошлину, чего отнюд нам не належало платить, для того что мы наймемъ

¹⁾ Ibidem, 202. ²⁾ Ibidem, 57—58 та 223.

³⁾ Записки Науков. Товар. ім. Шевченка у Львові кн. 103, ст. 61—62. К. Ц. А. Д. А. збірка Археографічної Комісії № 232.

⁴⁾ В. Б. У. відділ рукописів, збірка О. Лазаревського № 41—11, арк. 156.

подводи подъ товаръ нашъ своих малороссійских людей, а не великороссійских, с которых своих людей крѣпостей жадных не требуемъ и якъ передъ тимъ ходили с товарами через Польшу, тогда з нас того ничего не брано и не требовано“. До цього додалося ще нове лихо. До 1732 року, як заявляли ті ж купці, прибувши з товарами до Рославля, вони одержували тут на митниці і виписи на свої товари, з якими вони їхали до Поріччя, де урядовці Смоленської митниці, як навантажувано товари на судна, перевіряли їх за цими виписами. В Ризі товари знову перевіряли за цими митними виписами і після того як їх було спродано, стягували вищезгадане п'ятикопійчане з карбованця мито. З р. 1732 в Рославській митниці перестали видавати такі виписи, а примушували купців їздити за ними до Брянська, себто робити зайвих 120 верстов у бік від шляху на Смоленськ. До того ж, як скаржилися купці, „при виданю нам на товаръ отпустных виписей требуютъ и принуждаютъ насъ з великимъ утисненіемъ і необявляя нам никакого указу, чего до сих пор и не слышно било, жеби ми с товаровъ своихъ, покупающихся в наших малороссійских городех, зверх всех тѣхъ вишеписанных видатковъ вновь въ Брянской таможи нѣякуюсь пошлину именно: з явочних денег з рубля по полтретѣ копейки, перекупних по три четверти и новоокладных с платежа пошлин по гривнѣ з рубля конечно аби ми с товаровъ своихъ малороссійских платили“. Коли у купців не вистачало грошей на ці мита, то вони примушені були шукати тамтешніх купців, які б ручилися за них, що вони потім сплатять усі збори, які на них накладено. Всі ці мита, „утиски и трудности“ як щодо сплачування цих мит, так і в витраті грошей на далеку дорогу до Брянська і примушували купців звертатися до гетьмана з проханням, клопотатися перед російським урядом, щоб їм не зазнавати всього цього лиха, бо, як буде й надалі так, то, як заявляли ці купці, вони примушені будуть „вовся мизерной свой гандлѣ оставить“¹⁾. Треба додати до цього, що крім тих перевірок товарів, які роблено в Рославлі, Смоленську та Ризі, купці повинні були по приїзді додому, як ми вже говорили, виставляти поруки перед комендантами міст, що вони дійсно їздили дозволеним шляхом до Риги і тільки з тими товарами, на які брали виписи в комендантів. Так, у 1729 році стародубські купці Артем та Карпо Тищенки везуть до Риги прядиво та лій. Пашпорти на приїзд вони беруть у стародубського коменданта Суковкіна. З цим пашпортом вони відсилають товари з братом своїм Федором через Смоленськ до пристані Поріччя, відкіля він водою, по р. Двині, везе їх до Риги. Сами ж брати, без товарів, але з таким же пашпортом. їдуть скороченим шляхом через Бобовицьку заставу на Вітку, Биків, Головчин, Толочин до пристані Бішенковичі, де, очевидно, чекали на брата з товарами і вкупі вже їхали до Риги. Приїхавши назад до Стародуба, вони виставили поруки, що їздили вони до Риги тільки з прядивом та лоєм і їхали вказаною в пашпортах дорогою²⁾.

¹⁾ Ibidem, 41—11.

²⁾ Ibidem, 41—11, арк. 156.

Придивімося тепер до торговельних операцій стародубських купців і до того, як взагалі відбилася меркантильна політика царського уряду на закордонній торгівлі Стародубщини. На початку цієї праці ми говорили, що серед тутешнього купецтва були купці, відомі своїми торговельними операціями з Заходом. До таких слід віднести купця державцю Івана Рославця. В році 1680 він одержує від гетьмана Самойловича проїжджий лист до Литви, в якому читаємо: „оказатель сего листу нашего п. Иванъ Рославецъ, житель и купецъ почепскій, мѣючи первые собѣ въ гандляхъ звычайныхъ купецкихъ зъ купецкими жъ людьми въ Смоленску и въ иныхъ городахъ въ вел. князствѣ литовскомъ мешкающими, заводи и потребности, теперь за вѣдомомъ нашимъ, ѣдетъ туда для справованя оныхъ, которому теде обы въ завзятой дорозѣ всюду зуполная вѣра была дана и доброволне безъ жадной турбаціѣ оного туда простуючого и назад до Почепова поворочаючого, пропускано“¹⁾. Такий же купецъ державця був і полковник стародубський Журавка. В р. 1713, не вважаючи на загрозові царські укази про невивіз товарів до Кенігсберга, він відправляє туди з своїм прядивом „Петра гречину при иныхъ купцяхъ стародубовскихъ“. Сюди ж вивозив потайки прядиво і племінник Журавчин Давид²⁾. Витрати на далеку дорогу до Кенесберга, Риги та інших міст вимагали від купців об'єднатися в товариства, щоб спільно везти туди свої товари. Як ми бачимо, Журавка відправляє своє прядиво спільно з купцями стародубськими. Це не був єдиний випадок, а навпаки ми часто-густо подибуємо відомості про це. Стародубський купецъ Іван Данченко вкупі з своїми товарами спродує за кордоном і товари відомого вже нам великого стародубського купця Скорупи. В грошових документах останнього ми знаходимо документи, щодо торговельних справ Івана Данченка та інших купців, які вивозили на захід свої товари, а це й говорить про спільні їх інтереси в цій справі. Щодо торговельних операцій Ів. Данченка, то про це ми маємо ось які відомості. В році 1708 він спроваджує свої товари з Стародуба до Столпців, щоб відділя далі везти їх водою до Кенігсберга. Між товарами були юхти 54 камнів, вовни та вичищеної гарної щетини 303 камнів. А що була небезпека від шведського війська, бо якраз тоді розпочалися воєнні акції Швеції з Росією, Данченко мусів передати свої товари на комісію старобихівському купцеві Ларивонові Савицькому. За комісію Савицький мав по 10 шостаків від кожного камня товару. Але Савицький сам скориставсь із шведів. Він з'явив потім Данченкові, що товари його пограбувало шведське військо. Довго довелося Данченкові шукати права на Савицькому, аж поки нарешті обидва погодилися передати справу на вирішення компромісного купецького суду. Останній виніс постанову, за якою Савицький мусів сплатити Данченкові за його товари та за „проторы и шкody“ всього 800 битих талярів³⁾. Трохи пізніше, в 1713 році,

¹⁾ А. Лазаревскій, Опис. Стар. Малороссіи 7, т. I, 296.

²⁾ Ibidem, т. I, 42—44.

³⁾ X. I. A. Малор. Кол. Черн. від., спр. № 21866.

ми подибуємо за кордоном того ж Ів. Данченка вкупі з іншими міщанами стародубськими. Між товарами цих міщан були й товари стародубського купця Дем'яна Григоровича Скоропи, бо нічим іншим не можна пояснити те, що документ, якого ми нижче наводимо, подибуємо в паперах Скороп. Так ось узимку 1713 року Ів. Данченко з товариством стародубських купців (яких саме — в документі не позначено) складають угоду з селянами з польського с. Халчі, яке належало старості мозирському Халецькому, Романом Ларивоном та іншими на приставлення товарів з Стародуба до Кенігсберга. За цією угодою селяни навантажують товари в Стародубі на сани і своїм коштом везуть їх за кордон. За кожну фуру купці платять 110 золотих. В умові було застережено, що коли під час подорожі зіпсується санна дорога і далі не можна буде везти товари саньми, то фурмани не повинні були залишати товарів донебудь у лісі, або серед поля, а мусіли все ж приставити їх до найближчого села або міста. І тільки приставивши сюди, вони мали одержати зароблені гроші і їхати назад. Отже, коли фурмани повезли товари, то вже не доїжджаючи до с. Жидомлі, дорога настільки зіпсувалася, що далі їхати важко було. Дарма що згідно з умовою фурмани мали право скласти товари в цьому селі Жидомлі, вони по болоті, з великими труднощами, приставили вантаж до м. Гродна. Тут вони гадали скласти товари і, розрахувавшись з купцями, повернути назаді Але не тут то було. Поміж купцями та, фурманами виникли великі непорозуміння, дійшло навіть до лайки та бійки. Фурмани звертаються тоді до замкового гродненського уряду з проханням притягти купців до відповідальности. Та Іван Данченко не поспішає з'явитися на суд, він три тижні не показувався на в'язь, чим завдав немалої шкоди фурманам, які мусіли з кіньми чекати в Гродні на розплату. Нарешті, він з'являється на в'язь і тут знову складено було поміж фурманами та купцями угоду. Взаємні претенсії вирішено було уладити так, що фурмани зреклися нагороди за такий довгий простій в Гродні, а за розбиту куфу олії, що сталося нібито не з їх злого наміру, фурмани повинні були сплатити по 7 золотих і 15 грошей від кожної фури. За дорогу до Гродна фурмани погодилися одержати 87 зол. і 15 грошей. Таким чином, вивернувши за розбиту куфу олії, купці мусіли сплатити кожному фурманові по 80 золотих. Але й ця угода нічим не допомогла. За останньою фурмани мусіли перевезти товари через Німан і скласти в тамтешні шпихлери, але купці знову, мордуючи їх, примушували везти товари вгору по болоті до дальніх, очевидно, шпихлерів. Коли вже фурмани не змогли цього виконати і покидали товари в ближніх шпихлерах і не одержавши розрахунку від купців, поїхали геть, то 14 березня 1713 року купці гвалтовно, зібравши громаду людей, напали на фурманів, забрали 12 коней, які коштували 2500 зол., пов'язали 4 фурманів і, побивши та помордувавши їх, забрали й 1500 зол., що були з ними, а самих потім випроводили з міста. Не сплачено було й заробітку 10 фурманам. Останнім знову довелося звертатися із скаргою на купців до суду. 18 березня знову розглядувано цю справу в Гродненським суді. Ні сам Данченко і ніхто з його товаришів

на суд не з'явилися і справу суд розглянув заочно. Несталих до суду останній здав на упад, себто присудив до програшу судового процесу, наказавши сплатити: за одібраних 12 коней, 2500 зол., за грабіж грошей 1500 зол., за 10 фур 700 зол., за бійку та мордування 4 фурманів 120 зол., за різні похвалки 150 зол. разом 5000 зол. (остаточну суму, очевидно, було округлено). Івана Данченка та його помічників за розбої та „креминал“ здано було на баніцію. За присуджені гроші дозволено було скривдженням, не звертаючи уваги ні на яку оборону, заарештовувати, де не попадеться, Ів. Данченка, а товари його грабити і забирати собі ¹⁾.

Ми навмисне зупинилися докладно на цій цікавій справі, бо вона характеризує як умови, за яких вивожувано товари за кордон, так і самих купців. На жаль, судовий акт скупий на деталі: ми не знаходимо тут відомостей про те, які саме товари, окрім олії, везли купці до Кенігсберга, скільки було всіх фурманів, 10 чи більше, й таке інше. Як ми бачили з вищенаведеного, суд дозволив скривдженням фурманам грабити й арештовувати товари винного, хоч де б вони його здибали. В дійсності практика встановилася така, що за вину якогонебудь українського купця грабували не тільки товари винного, а взагалі товари всіх українських купців, які потрапляли за кордон. Це не могло не відбиватися на торговельних зносинах, а іноді завдавало великого лиха українським купцям, що мусли відповідати за своїх нечесних компатріотів. Такі грабіжі товарів за чужі борги були звичайним явищем, і боротися з ним було важко.

В р. 1716 до Кенігсберга везе горілку Дем'ян Григ. Скорупа. За чийсь борг цю горілку заарештовує якась то „pani Hofmeisterowa“ і її, таким чином, не можна було продати, аж поки не було внесено того боргу, за який її було заарештовано. Давид Георгі, маклер Скорупин, з дозволу міського суду, вимірює цю горілку, одержавши дозвіл на це тільки тоді, коли зобов'язавсь сплатити борг. Виміряти ж горілку потрібно було для того, щоб знайти покупця на неї, бо, не знаючи поперед, скільки її є, не можна було її продати.

В р. 1723 в серпні місяці стародубські міщани Йосип Самуїлович, Мусій та Андрій Прокоповичі та Юрій Лойков, що буди з товарами того ж Скорупи в Столпцях, примушені були сплатити 125 битих талярів панові Олександрові Пруссецькому, які винен був йому стародубський міщанин Іван Іванович. Одібравши у міщан гроші, Пруссецький, видає їм запис про сплатення боргу від Івановича, а міщанам дає право шукати цих грошей на останньому в Стародубі ²⁾.

Коли борги українських купців були невеликі, то їх можна було зразу ліквідувати, заарештувавши товари одного з купців, що приїздив до Польщі. Гірше було тоді, коли в цю справу встрявав якийнебудь купець-державця, що мав незакінчені грошові розрахунки з закордонним купецтвом. Тоді

¹⁾ К. Ц. А. Д. А., спр. № 21423.

²⁾ Ibidem, спр. № 21423, арк. 2 та 21

утворювалося таке становище, що хоч і не їздь українським купцям з своїми товарами за кордон. Ось один з таких характерних прикладів. В р. 1715 приїжджий на Україну ошмянський ловчий Михайло Цибульський, заковує в Смілім 80 волів, а в Чернігівського полковника Павла Полуботка 575 пудів тютюну. За тютюн він платить по 4 золотих за пуд. В р. 1717 той же Полуботок складає угоду з цим шляхтичем Цибульським, що продасть останньому 100 куфів горілки, ціною кожна куфа по 18 битих талярів. За горілку Полуботок одержує готівкою 1000 талярів, рахуючи кожен таляр по 4 золотих з трьома шагами, а на решту грошей взяв 138 камнів міді, по ціні 5 карб. за камінь. (Як потім визнавав Цибульський, мідь закупав він у графа Сапіги в Польщі і згідно з умовою з останнім мусів сплатити за камінь по 4 карб. Але, коли розстроїлася умова Цибульського з Полуботком, то Ю. Сапіга вимагав заплатити за кожний камінь по 5 крб.). З пізніших свідчень Цибульського ми дізнаємося, що він нібито платив за горілку таку високу ціну Полуботкові з умовою, що останній дозволить йому закупити на вивіз за кордон у Чернігівським полку кількасот осьмачків жита. Як видно з усього, Цибульський вже давно мав торговельні стосунки з Полуботком, бо в них були незакінчені розрахунки за воли, тютюн та інше. Тимчасом умова на вивіз збіжжя не була здійснена. В тім же 1717 р. вийшов царський указ, яким заборонено було, з огляду на неврожай хліба, вивозити за кордон збіжжя¹). Ясна річ, що Полуботок, коли було оголошено цього указа, не міг дати дозвіл на вивіз цього збіжжя з його полку за кордон. Єврей же, якого надіслав Цибульський на Україну, щоб те збіжжя закупити, не встиг цього завчасно зробити, а крім того, приїхавши з підозрілими червоними золотими, був заарештований і кілька тижнів пробув під арештом. Все це спричинилося до того, що поміж Полуботком та Цибульським виник судовий процес, причім у справу встряває граф Сапіга та інші польські державці, з якими мали свої рахунки як Цибульський, що закупив для них товари на Україні, так і Полуботок, що через Цибульського дістав мідь у Сапіги та інших поляків. Треба додати до цього, що Цибульський постачав мідь не тільки самому Полуботкові, а й іншим українським державцям, бо вона потрібна була їм на винничні казани. Будь-що-будь, а Цибульський заявляв, що Полуботок не сплатив тому за 1000 пудів міді й нараховував усіх збитків на 40 тис. зол. Цікаво відзначити, що виправдуючись з усіх обвинувачень, Полуботко в листах до Сапіги та витебського воеводи Поція цілком одверто заявляв, що він ні в чому не винен, що збіжжя не закупив Цибульський, бо сам не поспішав з цим, що гроші у Цибульського за горілку він брав за контрактом і ніяких зобов'язань від себе на вивіз збіжжя з України не давав, бо всім у 1716 р. вільно було вивозити товари з України²). Оці

¹) А. Семеновъ, Изучение ист. свѣд. о рус. внѣш. торг. и промыш., ч. I, ст. 59.

²) К. Ц. А. Д. А. спр. № 17601. Відомості про торговельні операції Полуботка знаходимо і в праці Ів. Джиджори: Економічна політика рос. уряду (Записки Наук. Товар. ім. Шевченка у Львові, т. 98, ст. 73 та т. СІ, ст. 75).

незакінчені рахунки Полуботка спричинилися до того, що польські пани грабували товари і все, що було при українських купцях, коли ці купці з'являлися до Польщі.

В р. 1719 стародубські міщани Ів. Іванов та Михайло Дейнека вивозили до Литви тютюн. Спродавши його, вони мали 320 битих талерів та 104 червоних золотих. Коли міщани поверталися назад і їхали через містечко Рясне, що належало витебському воеводі Казиміру Поцію, то староста цього містечка, напавши на них, відібрав усе, що було з ними: гроші, коней та різні пожитки всього на 646 крб., окрім того два мідяних казани і 5 пудів соли. Все це було спроваджено до Вільна, а міщанам не залишено було грошей навіть на дорогу. Взявши грошей в борг у знайомих людей в м. Драбині, купці поїхали до Вільна, до самого цана воеводи, але останній заявив їм, що нічого їм не поверне, бо має претенсію на чернігівським полковникові Полуботкові за заграбовані нібито товари на 40 тис. золотих. Почалися даремні подорожі купців, шукання права на Полуботкові. Як заявляли в 1730 р. купці, вони мали „проторей та убытковъ“ на 200 крб. та за позичені гроші сплатили відсотків 600 карбованців і всіх збитків нараховували аж на 2 000 карб. Іванов та Дейнека не були єдині, яких пограбовано було в Польщі за вину Полуботка. В р. 1730 в ніженських та чернігівських козаків Ст. Савченка з товариством, усього 22 душі, що їздили до Литви на Жлобинський ярмарок з тютюном та рибою, підскарбій повіту річицького Антін Халецький заграбував усе, що було з ними, за ті ж борги Полуботка і грабіж у єврея Овсія на Україні товарів. Як у першому разі, так і тепер під заграбованими від Полуботка товарами, очевидно, малося на увазі те, що не дозволив вивезти з України збіжжя. З розпорядження того ж Халецького, єврей Овсія заграбував у Польщі у військового товариша ічанської сотні Ніженського полку Кост. Соколовського товарів на 143 крб. 50 коп. заявивши, що права за ці пограбовані товари хай шукає Соколовський на Полуботкові. Повернувшись на Україну, потерпілі, ясна річ, шукали нагороди за пограбоване на Полуботкові, а після його смерті на його синах Андрієві та Якові. Порушували судову справу проти Полуботка також Цибульський, Сапіга, Подій та єврей Овсія. Генеральний Військовий Суд, розглядаючи цю справу в 1720 р., виправдав Полуботка щодо обвинувачення від усіх цих осіб. Тому то потерпілим українським купцям довго ще довелося ходити по судах. Справу цю вирішено було тільки за гетьмана Апостола в 1731 році, за наказом Колегії Чужоземних Справ, до якої дійшла ця справа. Дейнека та інші купці мали одержати від Полуботків, як винагороду за збитки від грабіжів, так і за різні втрати, що їх зазнали купці у зв'язку з цими грабіжами¹⁾.

¹⁾ КЦАДА спр. №№ 17601 та 20266. В 1731 р. в царському указі до гетьмана Апостола пропонувалося йому зібрати всі претенсії шляхти та українських купців до Полуботків і розглянути їх укупі з кн. Ол. Шаховським і коли знайдено буде, що Генеральний Військовий Суд та Мал. Колегія робили поноровки, розглядаючи цю справу, то вирішити її заново, задовольнивши претенсії поляків і українських купців. З усієї справи слід було також зробити екстракти і надіслати їх до Колегії Чужоземних Справ, щоб можна було надіслати їх своєю чергою до повноваженого російського посла при польським дворі гр. Левольда, до якого зверта-

Ми зупинилися на цих грабіжах товарів українських купців остільки, оскільки це зв'язано з закордонною торгівлею стародубських купців. Фактів такого грабіжу можна було б навести чимало, але й наведені достатньою мірою свідчать про те, яких методів уживали за тих часів польські державці, коли хтіли дістати винагороду за збитки від своїх невдалих торговельних операцій, діючи в данім разі цілком одностайно. З другого боку, українським купцям, що потерпіли на цьому, доводилося десятки років тягтися по судах, щоб на ліпший кінець, добитися винагороду за свої збитки. Як ми бачимо, ці факти відомі були й російському урядові і треба сказати, що він дбав про те, щоб використати їх і одвернути українських купців їздити з своїми товарами за кордон через Польщу. У відповіді гр. Гав. Головкина гетьманові Скоропадському в р. 1711, на його прохання поклопотатися, щоб підскарбій коронний Перебендовський повернув заграбовані у опішнянського купця Семена Бугленка 900 волів, за те, що він не платив ніби то мита, цілком відчуваємо ми меркантильні погляди царя на торгівлю, що так панували в ті часи. „И хотя я“, пише Головкин, „о возвращеніи оныхъ къ нему Подскарбію нынѣ писалъ, однако жъ лучше б впредь жители и купцы Малороссійскіе волонъ пригоняли ради продажи в Ригу, нежели въ Гданскъ; и могутъ безопасно пригонять; къ тому же

лися поляки з своїми претенсіями. Остаточно вирішили цю справу гетьман Апостол з російським полковником Тургеневим, при чому, розглянувши попередні постанови в цій справі Генер. Військ. Суду, прийшли до такого висновку „И на оном декрете (Генер. Військ. Суду за яким виправдано було полк. Полуботка), что онъ правильно или к которой стороне склонностию сочиненъ, нынѣ утвердиться никакъ невозможно, понеже ис чего оной декретъ сочиненъ и какое между ими чернѣговскимъ полковникомъ Полуботкомъ и Цыбулскимъ в претензіи ихъ имѣлось въ Войсковомъ Генералномъ Суде дѣло, оного подлинно в Войсковои Генеральной Канцеляріи нессыкалось, ис чего признается оной декретъ с подлинною об немъ дѣла ис которого онъ сочиненъ вправности не без сумнѣнія, понеже сочинители того декрету имѣли быть генеральной судья Иванъ Чернишъ, писарь Семенъ Савичъ, есаулъ Василей Жураковской, ис которых оной Савичъ, яко главной тому декрету сочинитель, ему Полуботку были ближней своей — свойственникъ, а прочіе судья Чернишъ и есаулъ Жураковской склонны были к стороне оного Полуботка, и хотя бы оной декретъ оны судьи по предъявленнимъ в томъ Генералном Суде от оного Полуботка и Цыбулского претенсіямъ сочиняли и справедливо, токмо бъ онымъ стародубовскимъ мешчанамъ и по тому декрету надлежало показати и искъ ихъ заплатит ему полковнику Полуботку, яко не винно за ево претензію заграбленимъ, а ему бъ Полуботку потому декрету яко правому в своей претензіи человекъ, надлежало б своихъ убытковъ и напрасно показанной на него од воеводи витепского Поцея претензіи доходит на ономъ Цыбулскомъ. и на витепскомъ воеводе Поцею гдѣ надлежит. По сих ради вишепоказанныхъ резоновъ, поминію ихъ господина гетмана и кавалера и господина полковника Тургенева надлежит нынѣ с онихъ Полуботковъ Андрія и Якова означенной ихъ стародубовскихъ мешчанъ искъ, яко невинно заграбленихъ за отца ихъ чернѣговского полковника и харчи, и убытки противъ вышеписанного со учиненіемъ присяги и доправитъ, и доправя отдать имъ стародубовскимъ мешчаномъ Иванову и Дейнеки, а имъ Полуботкамъ по тому данному отцу ихъ, сочиненномъ в Войсковомъ Генералномъ суде, яко бы правилному декрету, онихъ своихъ убытковъ на помянутомъ поляке Цыбулскомъ и на витепскомъ воеводе Поцею искать гдѣ надлежит, а поче мнѣніе ихъ господина гетмана и кавалера и господина полковника Тургенева предать в високоразсмотреніе Государственной Коллегии Иностраннихъ дѣлъ. В подлинномъ приговоріи подписано. Данило Апостолъ гетманъ, полковн. Тургеневъ“ (ibidem, спр. № 20 266). У р. 1733 Полуботки розплачуються з стародубськими купцями (Днев. Якова Марковича, ч. III, 298).

можеть, ізъ того прибитокъ бытъ въ пошлинахъ и казнѣ е. ц. величества. О семь приказаль писать къ Вамъ е. ц. величество“¹⁾). Як ми бачили вище, царський уряд не обмежувавсь тільки такими порадами, а виходячи з тих же суто меркантильних міркувань, видавав суворі укази, якими направляв українську зовнішню торгівлю тими шляхами, які мав за вигідні. Ми маємо тут на увазі укази про приставлення товарів з України до північного Архангельська. Не маючи що робити українські купці мусіли були коритися цим наказам царя. Вже в 1704 році стародубський війт Свиридон Як. Ширай приставляє з Мглина до Москви 1526 пудів прядива, де його повинен був прийняти син війтів, що відлучився тоді у своїх комерційних справах до Вологди. З Москви це прядиво везено далі до Архангельська. За приставлення цього прядива селяни Калузької вотчини одержали по 2 алтини та 2 деньги від кожного пуду²⁾).

¹⁾ М. Судієнко, Матеріали. т. II, 202—203.

²⁾ Кладлося на фури таку кількість прядива: на 40 фур по 28 пудів, на 5 по 24 пуди й на 13 по 22 пуди. (Труды XII Археол. Съѣзда, ст. 237). Наведемо тут ціни, які існували в XVIII в. на оплату фурманів за приставлення вантажу до різних міць. За Родесом та Кільбургером за приставлення такого вантажу від Москви до Вологди платили в другій половині XVII в. влітку 15 коп., а взимку 4 коп. від пуда; від Вологди до Архангельська влітку 4—10 коп., взимку 25 коп. За відомостями ж, які подає Б. Курц, в 1663 році виплачено було за перевезення вантажу з Москви до Вологди 9 „денег“, а з Вологди до Архангельська 4 „дѣньги“ з пуда (Б. В. Курц, Сочиненіє Мильбургера о рус. торговлѣ, Сборникъ студен. истор.-этногр. кружка при Кіев. универ., вып. VI, ст. 385). В 1765 році ропська контора гр. Ол. Гр. Розумовського складає контракт з старовіром слободи Митьківки А. Соловійовим на приставлення з ропської волости до Гжаської пристані 1475 пудів прядива. Плату було визначено по 11½ коп., за пуд прядива. Останнє слід було везти, як зазначалося в контракті „со всякою бережливостію, не оставляя на дорогѣ ничего і удобного времени к отвозу не упустити, із дороги ізвошиковъ мнѣ Соловьеву не распустити, а ежели нашимъ несмотреніємъ і небреженіємъ в той пенкѣ послѣдуетъ какая трага і поврежденіє от мокроты, от огня і от протчего случая, іли нынешнимъ зимнимъ времѣнемъ всей оной пенки до той пристані не отвеземъ і оставим на дорогѣ, і от того будетъ его сиятельству убыток і за то за все повиненъ я со всеми ізвошиками, которыхъ імена значит в накладной вѣдомості, заплатит денгами по Санктпетербурской цене без всяких отговорокъ“. Коли Соловійов не виконав умов контракту і не приставив узимку прядива до Гжаської пристані, то ропська контора вимагала щоб він приставив це прядиво влітку за ту ж ціну до цієї пристані, а звідділя до Петербургу, за таку ціну, за яку ладен був зробити це купець Маркелов, себто по 8 копійок, з пуда (К. Ц. А. Д. А. спр. № 21339).

Як ми наводили вище, за провіз з Стародуба до Кенігсберга купець Ів. Данченко платив у 1713 році від фури по 110 золотих, а переводячи за тодішнім курсом на карбованці, рахуючи кожний золотий по 20 коп., будемо мати 22 карбованці. Припускаючи, що на кожну фуру, коли була оплата за всю фуру, а не по пудно, навантажували по 50 пудів (Днев. Як. Марковича II, 146), ми будемо мати плату за пуд вантажу від Стародуба до Кенігсберга по 44 копійки. Оплата ця не дуже змінилася порівнюючи й пізніше. Так, в р. 1753 у петрівку могилівський купець Гарасим Ботвинка, накупивши тютюну в м. Ромні, транспортує його до Шлезьку. Приставити сюди цей тютюн взялися козаки с. Коровинець Костянтинівської сотні Луб. полку С. Дорошенко, Т. Шуренець та інші, всього 16 чоловіка. За складеною умовою, Ботвинка зобов'язався платити за кожний пуд вантажу по 40 копійок, при чім наперед він дав на кожну волову фуру по 14 карб. 90 коп., і обіцяв під час подорожі видавати гроші в рахунок заробітку на дорожні витрати (КЦАДА Ревстр ордерів Генер. Військ. Канц. за 1754 рік, арк. 1031). Коли фурманів наймали везти вантаж у два кінці, то плата за це значно зменшувалася. Так, узимку 1731 р.

Пізніше ми подибуємо відомості, що до Архангельська приставляли товари такі стародубські купці: стародубський війт Свиридон та його син, теж Свиридон, Шираї, бурмистр Дем'ян Григорович Скорупа та міщани: Свиридон Дем'янович, Семен Федорович, Богдан Афанасієвич, Матвій Мартинович, Семен Чернігівець та інші. Приставляли купці переважно прядиво. У Шираїв та Скорупи були свої довірені люди з міщан, які приставляли його до Архангельська, спродували для них це прядиво і давали потім власникам останнього відчити в своїх операціях. За такого був стародубський міщанин Свиридон Дем'янович, що вкупі з своїм прядивом, спродував прядиво Шираїв та Скорупи. В листах до нього ці купці-державці дають йому поради, як слід поводитися з купцями, зазначають ті витрати, які мав право зробити він, які товари слід було придбати в Архангельську й таке інше. Це були справжні прикажчики, яким довіряли купці свої товари. В Архангельську стародубські купці встановлюють зв'язок з закордонним купецтвом, переважно голяндцями складають з ними умови на приставлення сюди з України товарів, при чім ми здибуємо відомості, що голяндці авансували стародубських купців на ці операції. Відомості про все це подає нам одна цікава судова справа, яка повстала поміж великим купцем-державцею Св. Шираєм та менш заможними міщанами: Сем. Федоровим, Богданом Афанасієвим, Мат. Мартинович та Семеном Чернігівцем. В р. 1706 ми подибуємо цих стародубських міщан в Архангельську. Вони складають угоду з закордонними купцями голяндцями Андрієм Стельсом та іншими¹⁾ на приставлення з України до Архангельська товарів, при чім останні дають їм наперед готівкою грішми, сукнами та золотими й іншими матеріялами на 6000 карб. Товари ці купці привезли до Стародуба і склали їх в кам'яному склепі Якова Ширая²⁾. На Україні купці скуповують меду 6500 пудів то чистого воску 5 пудів і все це також складають у Шираєвському склепі. Як ми сказали, купці взяли авансом у закордонних купців грошей та товарів. Окрім Андрія Стельса, позичав стародубським купцям гроші голяндець Павло Вестов. Так, 26/II—1706 в. стародубці Богдан Афанасієв та Семен Федоров позичають у Вестова 2400 карб. на термін до 15/XI того ж року; 25/X того ж року прикажчик Свиридона Ширая Григорій Аврамов та прикажчик купців Богдана Афанасієвича і Семена Федорова Степан Федоров заборговується в того ж Вестова для своїх господарів на 288 карб., строком до I/IX—1707 р., а 26/X—1708 р. той же прикажчик Ширая Григорій Аврамов позичає в нього ж 796 крб. строком до I/IX 1707 р. Щоб взяти в позичку гроші, стародубські міщани мусіли поставити за себе

Як. Маркович наймає старовірів з слободи Радулі вистачити на 12 фурах до Кенігсбергу 250 п. тютюну та 250 п. ганішу. За кожную фуру, що буде везти до Кенігсберга, Маркович платить 12 карб., а звідтіля 6 карб. (Днев. Як. Марк. III, 144, 161).

¹⁾ Лѣтоп. занятій Археогр. Ком., вып. XVII, ст. 122.

²⁾ Цікаво відзначити, що кам'яні склепи Шираїв і пізніше здавалися під купецькі товари. Так в 1756 р. у стародубського купця Прокопа Нечая, що наймав в удови бунчукового товариша Федора Ширая „кам'яницю“, під склад своїх крамних товарів. злочинці забрали сукна та різних матеріял більш як на три тисячі карбованців. (Полтав. Краєвий архів, Ухвали Полт. Полков. Канцелярії за 1756 р. № 1250).

поруки. І ось, у першому випадкові поручивсь за міщан Свиридон Свиридонович Ширай, а в останньому прикажчик старого Ширая Свиридон Дем'янович. Але, коли великий купець і видавав поруку за дрібне купецтво, то він намагається, якомога скорше, зняти з себе цю поруку, очевидно, не завсіди будши певним у їхній платспроможності. В листі з 20/VI 1706 р. Свиридона Свиридоновича Ширая до Свиридона Дем'яновича він просить „жебисте уси очистили наши поруки, не слушаючи ани жаднихъ прелестей людцкихъ“. Побоювання Ширая не були безпідставні. В 1706 році, він пристає до Архангельська багато прядива. Тут було 170 бунтів чистого і 28 бунтів получистого власного Шираєвого та окрім того 78 бунтів чистого прядива стародубського міщанина Гарасима Афанасієвича, а всього було цього прядива, як заявляв Ширай, на 6000 крб. Коли все це прядиво прибуло до Архангельська, то Павло Вестов заарештував його, як потім теж заявляв Ширай, за борг у 2400 карб., які винні були міщани Матвій Мартинов з товариством. Правда, міщани потім теж доводили, що Вестов заарештував прядиво за борг Шираєвого прикажчика, але підперти цього нічим не змогли. Можна гадати, що Вестов заарештував це прядиво взагалі за всі борги, які він мав на стародубських купцях, укупі з боргом Ширая. Коли з'явився син старого Ширая до Архангельська, то він заплатив борги міщан, очевидно, й свої, і забрав собі борговий запис, що його видали міщани Вестову на 2400 крб. Відколи заарештувано прядиво і доки його викуплено пройшов майже рік. Тимчасом прядиво було складено на заднім подвір'ї голяндця Дениса Гаутова. Тут, очевидно, не було гарного приміщення для нього, бо, як заявляв Ширай, багато цього прядива погнило, і тому в ціні воно спало. Викупивши його з-під арешту, Ширай (син) спродує його тому ж самому Павлові Вестову. Отже, в Архангельську влаштовував цю спробу Свиридон Свиридонович Ширай, батько ж його діяв у Стародубі по-своєму. Довідавшись про заарештування його прядива в Архангельську, ніби то виключно за борг стародубських міщан, він, заручивсь листом гетьмана Мазепи, надсилає підвечір людей на двір Якова Ширая, де складено було товари стародубських купців Семена Федорова, Богдана Афанасієва, Матвія Мартинова та їх спільника Семена Ніженця, як ті, які вони привезли з Архангельська, так і ті, яких вони накупили на Україні, згідно з умовою з голяндцями. З останніх було 62 бочки меду, в яких було 952 відер, ціною 1 крб. 4 алт. та 4 денги за відро та 5 пудів чистого воску. Не обмежуючись на цьому, Ширай забирає також у Матвія Мартинова різних срібляних та золотих речей на 1269 карб. 26 алт. 2 денги. Поміж останніми були кубки позолочені німецької роботи, кубки стародубської роботи з „худого срібра“, чарки московської роботи, „келишки“, ложки та окрім цього 2 разки перлів вагою 25 золотників та хрест і золотий перстень з діамантами. Всі речі, як заявляли міщани оцінили свої люди Шираєві, причім, в угоду останньому, все цінилося якнайнижчою ціною. Забравши собі товари, Ширай складає їх у вогкому погребі, де матерію попідгнивали, а на коштовні речі навіть не складено було й опису: їх забрала Шираїха прямо в наволочку, так що міщани потім, перевіряючи

їх, багато дечого не знаходили. Міщани порушують судову справу проти Ширая, доводячи, що він гвалтовно вночі пограбував їхні товари та коштовні речі. Щождо останнього, то він заявляв, що мав збитків від заарештовання його товарів за борги міщан на 6000 карб. і тому забрав їхні товари. Присуд Генерального Військового Суду був не на користь міщанам і тому вони довели цю справу до „Приказу Малыя Россії“. Довго тяглася ця справа. З „Приказу“ надіслано було до Стародуба під'ячого Григорія Грекова, який, вкупі з призначеними від гетьмана генеральним хоружим Сулимою та військовим товарищем Уманцем, робили розиск у цій справі. В Стародубі ж, де, очевидно, вїт Ширай мав велику силу і гроші, не так легко було добитися справедливого розшуку в цій справі. Дарма, що допитано було 32 чоловіка, свідчення яких розбігалися, не з'ясовано було, чи Ширай з доброї волі міщан, чи силоміць забрав у них товари, чи кинуту було Івана Федорова, брата міщанина Семена Федорова, спочатку до в'язниці, щоб примусити його віддати реєстр міщанських товарів, чи він сам добровільно віддав цього реєстра синові Шираєвому, чи дійсно за справжньою тодішньою ціною оцінено було забрані товари і нарешті, які саме коштовні речі забрала Шираїха у міщан. Але свідчення деяких осіб були не на користь Шираєві, бо вони стверджували, що за товарами приїхали від Ширая пізно ввечері, що міщани їх не віддавали і тільки опівночі вдалося забрати ці товари, а також, що Шираїха взяла силоміць у міщанки Мартинової перли. В р. 1713, коли вже померли і старий Св. Ширай і син його Свиридон, а повіреним від Шираїхи виступив зять її Леон Пилипович, справу цю передано було, за царським указом, на вирішення канцлеру Головкину. За присудом останнього, міщани мусіли сплатити вїтовій 2400 крб., яких сплатив за них Ширай Павлові Вестову, як поручник за них. Коли міщани сплатять ці гроші, то Шираїха мусіла повернути їм товарів на 2366 карб., 13 алт. 2 деньги, нарешті, з огляду на те, що міщани заявляли ніби то частину забраних коштовних речей затаїли Шираї, то Шараїха, яка в свій час забирала ці речі, мусіла заприсягтися на тому, які саме речі вона забрала у міщан. Виконати присягу треба було в Генер. Військовім Суді. Тимчасом міщани, бачучи, що не сила їм далі боротися з Шираїхою, тим більш, що треба було внести уперед 2400 карб., а до того ще й голяндець Андрій Стельс, у якого вони взяли вперед грошей, вимагав, щоб вони сплатили боргу 6922 карб.¹⁾ примушені були, не доводячи Шираїху до присяги, зректися назавсїди своїх товарів і всього, що було забрано в них. 16 лютого р. 1718 міщани й видають від себе лист Тетяні Яков. Шираєвій, в якому зрікалися всіх своїх прав на забрані товари і під закладом 1000 золотих до військової шкатули зобов'язуються не порушувати надалі про це судові справи. Генер. Військ. Суд, постановою своєю з 21/II—1718 р., покладаючись на заяву міщан, затвердив за Шираїхою забрані в них товари, додавши до цього, „а если бы еще досталного уконтетоватся, так за помянутій

¹⁾ Лїтопись занятїи Археогр. Ком., вып. XVII, ст. 122.

долгъ (2400 карб.) як и правніе експенса чогахъ з принятихъ товаровъ такси недоставало, теди повинни и тое собою одплачувати, а на остатокъ и одслуговати“. Збільшено було також вину за поновлення справи: „иже если бы хто з помянутихъ акторовъ вѣчне уморенныхъ заводовъ тотъ важился, в право входячи, отновляти таковий турбатор неотступной винѣ мѣетъ подлеглимъ быти и повинен будетъ на своей субстанцѣей тысячу таларий платится и на здоровью значное у того суду, до якого мѣль би апелювати, понести каранне“¹⁾. Так закінчилася ця справа після більш ніж десятирічної тяганини.

Ми навмисне досить докладно зупинилися на цій справі, що висвітлює як взаємовідносини поміж заможними купцями, якими в цій справі були вїйт Свиридон Ширай і його син, теж Свиридон, та менш заможними купцями міщанами, що мали справу з Шираями. Відсилаючи свої товари на далеку північ, витрачаючи великі кошти на дорогу, на оплату мит та інше, купці мусіли конкурувати своїми товарами перед закордонними купцями, особливо голяндцями, що твердо осіли в Архангельську і скуповували приставлені з України товари²⁾. Поруч з конкуренцією з боку російських купців, що теж приставляли сюди свої товари³⁾, доводилося оглядатися й на свою братію міщан стародубських. Вчитуючись у листи купця-державці С. Ширая з р. 1707 до свого прикажчика, що спродував його товари в Архангельську, ми довідуємося, що крім вимог як-найбережніше витратити хазяйські гроші, Ширай наказує таємно від інших купців провадити торговельні операції: „зрозумивши заторжку людськую на пенку и слушную цену, попраше васъ, не медлячи придивитесь першимъ торгомъ по цени слушной, порадившись собою самодругъ, а иншихъ нашихъ фрактовъ не слушайте, тилко свой разумъ мейте“. Як ми наводили вище, коли й ручавсь Ширай за міщан, то дбав про те, щоб як мога скорше збутися цього, бо не хтів бути зв'язаний цією порукою. Довідавшись ж про те, що голяндці заарештували його товари ніби то за борги міщан, він грабує товари останніх, які вони взяли в борг у цих голяндців і таким чином позбвляє міщанам всякої можливості виконати, взяті на себе зобов'язання. В себе ж дома Ширай, користуючись з вїитовської влади, не терпить перешкод з боку міщан його торговельним операціям. Не дарма, в 1693 році, бурмістр стародубського магістрату Малах Фоминич, який, очевидно, проти згоди вїита закуповував прядиво в Погарі, викликаючи цим немилість вїита, нарікав на останнього: „То правѣ за гандель, каждому добровольный, жемъ куповаль пенку з Стародуба в Погарѣ, вдалес мене его милости п-ну полковникови, вѣдай то п-не войте, волно мнѣ за свои гроши где колвекъ в кого що куповати добровольне“⁴⁾.

Дрібний купець, не маючи свого власного капіталу, потрапляв у подвійну залежність: з одного боку він залежить від українського купця-державці, який то позичав йому грошей, то при нагоді ручивсь перед закордонними

¹⁾ ВБУ. Збірка О. Лазаревського № 6, акт № 37, аркуші 53—57.

²⁾ С. Соловьевъ, Исторія Россіи кн. IV, 155.

³⁾ М. Н. Покровский, Русская История, т. II, 240—41.

⁴⁾ Актова книга стародуб. грод. уряду 1693 г., ст. 114.

купцями за його платспроможність; з другого боку цей же дрібний купець був у залежності від купця-чужинця, що теж інколи давав йому наперед гроші й закордонні товари, винагороджуючи себе за це тими дешевими цінами, які він установлював на привезені з України до далекої півночі товари. Не дарма, пізніше в „Екатерининской Комиссии“ депутат від м. Ніженя Іван Костевич так гостро виступав проти проекту заборони вивозити товари з України за кордон через західні пограничні митниці, а транспортувати їх тільки через Петербурзький порт. Він спирався на те, що окрім того що це порушує привилеї та вольності українського народу, це ще спричиниться до того, що купці, особливо ті, що мають дрібні капітали і транспортують свої товари через західні митниці, коли їх змусять везти свої товари тільки до цього порту, не маючи змоги безпосередньо вести торгівлю та складати контракти з заможним та видатним закордонним купецтвом, примушені будуть або спродувати свої товари за безцінь російським капіталістам, що вели торгівлю в цій порті, або вимінювати привезені з України товари на закордонні, по ціні, яку самовільно визначають ці капіталісти. Це спричиниться до того, що бідне купецтво назавсіди буде наймитами у заможного¹⁾.

Щоб покінчити з торгівлею стародубських купців з Архангельськом, ми мусимо сказати кілька слів про ті товари, які закупували, чи то вимінювали тут на свої товари ці купці. Як ми бачили, стародубські міщани Семен Федоров з товариством беруть у закордонних купців сукно і різні шиті золотом та сріблом матерії. Окрім того тут, закупувано вино, різні, інші матерії, закордонні гроші, яких так потребували на Україні, та інше. В листі Дем'яна Скорупи з 12/IX 1707 року до свого прикажчика ми читаємо: „И о тоє тебе прошу, чи не можеш таляровъ достат по чотирма алтина, албо и большъ, скилка можно, албо чирвоних золотого полосма, то тисячъ изо двѣ озми. Куделю и половую пенку, ежели на гроші не продаси, то прошу на ледаякій товаръ не меняй. Ежели на сукно, то гледѣть доброго гатунку на нашу руку, кармазиновъ и иныхъ якихъ добрыхъ, албо на вино, то можешъ продать; еднакъ же прошу, ежели цале не збудешъ отбиту, то, як можешъ, продай. А на довгъ нѣкому не давай. Ежели на мену вина не достанешъ, то наготовии купи бочекъ десятки изо-три, тилко щобъ доброго, а ледаякого не купуй, и не дорогого, а дорогого не купуй. Из грошми прошу осторожъне, щобъ тебе хто не ошукавъ“. Вкупі з цим Скорупа надсилає і реєстра на „покупки дворовой“, за яким прикажчик мусів закупити, очевидно, різних дрібних товарів²⁾.

Як ми наводили вище, примусовий транспорт товарів до Архангельська тривав до 1711 року, коли вийшов царський дозвіл на везти товари до Риги. Зате окрім Риги й то слід було везти товари тільки через російські землі, не дозволялося везти їх нікуди інде. Але, не вважаючи на загрозові царські укази, з Стародубщини всеж потайки провозили товари до

¹⁾ Сборникъ Рус. Истор. Общ., т. VIII, ст. 55.

²⁾ Чтенія Нест. Лѣт., кн. XV, I, 35.

Кенігсберга і такими порушниками були полковник Журавка та його племінник Давид. Довідавшись про це, цар наказав накласти на полковника Журавку та його племінника штрафи за порушення указів¹⁾. Але не можна сказати, що це були тільки поодинокі випадки. Вони траплялися, очевидно, доволі часто, бо російський уряд постійно видавав укази про те, щоб на форпостах якнайпильніше стежили, щоб потайки не провозили товарів до Кенігсберга та Данціга. Нагадаємо тут, що починаючи з 1714 року, рос. уряд видає цілу низку указів, якими забороняє вивозити за кордон як з України, так і з Великоросії, окрім російських портів такі товари: прядиво, волову юхту, поташ, смальчуг, сало, віск, олію, ляне сім'я, щетину, клей, смолу, кав'яр, верьовки з прядива, овечі шкури, вовну, вузькі полотна, козлові шкури, всяке срібло та золото, як в обробці, так і в лому, срібні й золоті гроші та, як ми наводили вище, збіжжя. Вкупі з цим забороняється довозити на Україну закордонні панчохи, „каразїи“ каламинки, полуказаминки, „стамеди середних и нижних рук“, дешеві полотна, карти, мідяні та російські срібні гроші. „Остаточно після реєстру заборонених в 1717 і 1718 рр. для ввозу товарів“, говорить Ів. Джиджора, „складеною „комісією о комерції“,“ загалом заказано було ввозити на Україну головно з Вроцлава: золоті і срібні нитки і дротики для золототканних робіт, золоті матерії, густі шовкові ткани (шелковые штофы), німецькі парчі, цукор головами, кошеньольову фарбу (бакань) вовняний бархат (трипъ), всякі гладжені полотна, саети, обруси, сервети, стяжки, німецьку сіль, тютюн, карти, вовняні сукна²⁾. Таким чином, до реєстрів заказаних до вивозу за кордон товарів, які до сього часу звідділя вивозили, не попали — рогата худоба, горілка та тютюн, всі ж інші входять в ці реєстри. З закордонних же товарів мало не всі потрапили до останніх. І треба ще додати, що реєстрів цих, за винятком з них сукон, додержували на форпостах майже без змін до часу відкриття пограничних митниць і запровадження нових тарифів³⁾. Щоб не було таємних проїздів з такими заповідними товарами, наказується відкрити по великих шляхах міцні застави, а невеликі дороги зарубати лісом, а там де його бракує закопати канавами. Але все це мало допомагало справі. Обминаючи застави, купці вночі прокрадаються через кордон з своїми товарами. В р. 1724 цар, якому стало відомо про ці проїзди, наказує Сенатові вжити проти цього заходів: оглянути застави і якнайсуворіше підтвердити, щоб не пропускали за кордон заповідні товари. В тім же році Сенат зноситься з Комерц Колегією і надсилає їй відомість на ті товари, які саме потайки провозили за кордон. Колегія мусіла „розискать о всем подлинно и по розиску учинить кому что по указам надлежит, без всякого замедления и послабления“. В надісланій відо-

¹⁾ А. Лазаревскій, Опис. Ст. Мал. т. I, 42—44. Лѣтоп. занятій Археогр. Ком., вып. XVII, 145.

²⁾ Н. Джиджора, Економічна політика рос. правит. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, т. СІ, ст. 85—87.

³⁾ КЦАДА спр. № 770. За тарифою 1724 року на сукна було накладено мито в розмірі 4—6 відсотків їх вартости (К. Ладженскій, Історія русск. тамож. тарифа, ар. 62).

мости значилося. „больше де провозъ товаровъ важнимъ а именно воску, салу, лну, поташу и смалчугу токмо по зимнему доброму пути, а лѣтомъ рѣдко бывает и нине того ничего не явилось, також щетину и юфть зимою немалыми стоями провозять, а особливо из Торопца и Стародуба и околичныхъ мѣсть ношною порою, проижджая заставы“. Тоді ж Комерц-Колегія наказує Мал. Колегії „везде смотреть того тайного провоза за границу и ежели поставленные на заставахъ смотрители слабо будутъ поступать или кто ведая тот провоз не донесет и те люди за то штрафованы будутъ жестоко“. В р. 1726 Мал. Колегія надсилає копію указа Комерц Колегії київському губернаторові „понеже пограничніе заставы имѣются диспозиціи его господина генераль-губернатора“, а Генер. Військ. Канцелярія звертається до Чернігівського та Стародубського полковників, як прикордонних, і наказує всюди наглядати, щоб не порушували цього указу¹⁾.

Так усе скеровано було до того, щоб примусити укр. купців возити товари до російських портів. Коли було дано дозвіл на вивіз товарів з України до Риги, то сюди й попрямували купці з своїми товарами, зовсім, можна гадати, закинувши шлях до Архангельська. Вже в року 1714 ми подибуємо в Ризі велику партію українських товарів, які належали: гетьманові Скоропадському 300 бочок смальчугу, 39 бочок поташа та 17 бунтів прядива, Саві Рагузинському, одкупникові українських мит, 160 бочок поташу та 18 штук щоголових полотен і, нарешті, стародубським купцям 65 бунтів та 48 тюків прядива²⁾. Тут же ми зустрічаємо й тих купців, які до цього, з царського наказу, їздили до Архангельська. З останніх передовсім зустрічаємо тут Дем'яна Григоровича Скоропу. Він налагоджує певний зв'язок з ризькими купцями, спродуючи їм прядиво олії та інші товари. Останні товари приставають до Риги й стародубські купці Артем, Карпо та Іван Тищенки. В р. 1729 вони приставають сюди олію та прядиво і складають умову з ризькими купцями на приставлення й надалі цих товарів³⁾. Влітку 1721 р. Д. Скоропу виряджає до Риги свого прикажчика Якова Волка з великим вантажем прядива та лою. З листів цього Волка до Скоропи ми довідуємося, що „і робота дорога була в Бешенковичах і упадку много“. Добувшись до Риги, Волк попав у скрутне становище. Ціни, як на прядиво, так і на лій дуже знизилися, порівнюючи з попередніми роками, а до того випали великі дощі, від яких дуже псувався товар і треба було, або шукати шпихлерів, в яких можна було б скласти привезене, або спродати товари по тій ціні, яку давали покупці. Безпорадне становище було й з тим клоччям, що лежало в Бішенковичах. В Ризі ціна на нього була тільки „по таляру із вортомъ“ і Волк, не зважаючись спродувати його по цій ціні, запитував свого господаря, чи не слід було б посукати його на нитки, під час повороту його з Риги, щоб, очевидно, менше мати з ним мороки. Не в ліпшому становищі були й стародубці Артем та Іван Тищенки, що в цей час були теж з прядивом у Ризі.

¹⁾ Х. І. А. Мал. Кол. Чер. в'д., № 112.

²⁾ Н. Ф. Дубровскій, Доклады и приговоры Правит. Сената т. IV, кн. I, ст. 505—6.

³⁾ В. Б. У., збірка О. Лазаревського 41—11, арк. 156.

Ось як описував Волк у листі з 13/VI 1721 р. до Скорупи це становище. „Мой ласкавий мѣ пане Дем'янь Григориевичъ. Зичу в-мти отъ Господа Бога доброго здоровья, а при семъ моемъ узиченю, ознаймую, якъ в насъ теперъ в Ризи поводиться, а пенка велми непоплатна, вишше одинадцати талеровъ із вортом (?) на дають, а лой такожъ не поплатень. Того часу, як скоро приѣхали до Риги, давали тогдa лой по 14 талеровъ, а теперъ уже не дають потому. И я тимъ не важился ничего продаватъ безъ воли вашой, ожидаючи отъ в-мти карти и приказа якого, хочай в-мт і карту до мене писалъ в Ригу аб цену пенки не ознаймилъ. В-мт сподѣвался, що пенка ценою тоирочною платиться, а теперъ треба уважатъ же цена велми не великая и з великимъ накладомъ будетъ, уважаючи теперъ, як цена велика была пенци і робота дорога була в Бешенковичахъ и упадку много. А теперъ уже пенки Бекару отдалъ берковцовъ сто до цени, контракту не чинилъ поки отъ в-мти якая вѣсть будетъ; отдалъ ради того забору, коториѣ я в него денги бралъ рублей з деветь сотъ, а еще тоей ради нужди отдалъ пенку, же не могъ вкритися отъ дожду, же дожди великие ішли і много шкодъ почино (починено) людямъ, також и намъ. А Артемъ Тищенковъ свою досталную пенку продалъ по десеть рублей і по десеть алтинъ, і самъ здавши пенку, не в забавѣ буде, спустивши якую недѣлю. Ознаймую в-мти о томъ пакуллѣ, которое лежить в Бешенковичахъ, щобъ могъ чинить чи такъ нехай лежить, чи кажете в нѣти посукатъ, назадъ ѣдучи. А і въ Ризѣ теперъ пакулля продають по талеру із вортомъ. А Іванъ Тищенкоъ каже, що и я, почекавши недѣлю і другую, когда цена неподвишиться, то і по сей ценѣ продамъ. А теперъ я до ума не приду, що отъ в-мцѣ немашъ нѣякой видомости. Присилайте воскорѣ до мене вѣдомость якую і ознаймите, чи продатъ пенку, чи въ шпѣхлѣрѣ кажете скласти. Присемъ ознайомивши застаю зичливимъ назавше в-мтѣ всего добра зичливий і до услугъ поволний Яковъ Івановичъ Волкъ“¹⁾. Бекар, або як він сам підписується в листі з жовтня 1728 р. до бунчукового товариша Григорія Дем. Скорупи, Ротгер Беккер, про якого згадується в вищенаведеним листі Волка, був тим купцем, який закуповував у Ризі товари Скорупи, а також збирав борги на ризьких купцях. Що до останніх, то їх було не мало на цих купцях. В в. 1717 гетьман Скоропадський вдається листом до ризького губернатора П. О. Голіцина, в якому просить заступитися за Дем'яна Григоровича Скорупу і допомогти йому стягти борг з ризького купця Ганса Беренса. Останній, завинившись Скорупі за горілку 600 битих талярів, помер, а опікуни над його майном не хтять сплачувати цього боргу²⁾. Окрім цього ризький „пост директор“ Михайло Веслінг, винен був тому ж Дем. Скорупі 500 талярів. Коли в р. 1720 прийшов термін платіжу цього боргу, то він не сплатив його і справу було передано до ризького війтовського суду. Тут погоджено було цю справу в той спосіб що Веслінг зобов'язався сплатити ці гроші в наступнім 1721 році на зелених

¹⁾ Чтения Нест, Лѣтоп, кн. XV, I, 37—38.

²⁾ ВБУ. Збірка О. Лазаревського, № 43/3, 1.

святах. Були очевидно борги и на інших ризьких купцях. В р. 1728 той же Беккер сповіщає Гр. Скорупу, що він вживає всіх заходів, щоб стягти борги на ризьких купцях, про які ніби то писав до нього Скорупа, але в нього мало, або й зовсім не було надії, щоб можна було їх стягти. Він звертався до ризького магістрату та магістратів тих міст відкіля були боржники із заявою претензії Скорупи, але йому самому здавалося „ze Unkosta na to darmo byly wazone zeby się oto przyszło prawować, bo nie będzie z ked zapłacić“¹⁾).

Треба сказати, що українські купці вважали для себе за ліпше брати за свої товари готівкою, а не спродувати їх у борг, тим більше, що ці борги часто зв'язані були з судовою тяганиною і не завжди, як це видно з наведених слів Беккера, малася надія одержати їх. Цим тільки и можна пояснити накази Дем'яна Григоровича Скорупи своєму прикажчикові, що був у 1707 р. з прядивом в Архангельську, щоб він у борг не давав нікому товарів. |

Як ми бачили з наведеного листа Якова Волка, в Ризі в р. 1721 спали ціни на товари, яких вистачено було з України. За одну з головних причин цього, на нашу думку, слід вважати збільшення привозу на ризький ринок українського прядива та інших товарів, що давало можливість ризьким купцям знижувати ціни на ці товари. Це збільшення українського вивозу помічаємо тоді, коли в цю справу встрявають російський скарб та різні російські негоціанти. Ще р. 1712, з дорученняряду, стольник Зановієв закуповує на Україні та в Смоленській губернії прядива на 100 тис. карб., щоб у зимку вистачити його до Архангельська. В поміч Зинов'єву давалися царедворці та російські купці, а в силу потреб, дозволялося звертатися й до підрядників. Ціну на прядиво було визначено за здалегідь по 2 карб. за берковець нечищеної²⁾). В р. 1718 знову надсилається на Україну купець Кузьма Ланін для закупівлі того ж таки прядива. Останнього закуплено було в Мглині, Стародубі та Погарі, а продано в Ризі та Кенігзберзі³⁾). Поруч з цими скарбовими закупівлями, робили це й різні російські вельможі, як от Меншиков, Строганов та інші, яких наділено було на Україні з боку царськогоряду великими земельними власностями. Через своїх агентів російських купців та „комендантів“ маєтків, вони закуповували сотні тисячів пудів прядива на продаж за кордон та на вивіз до Росії. Закупівлі ці провадили таким способом, що власники товарів примушені були, боючись накликати на себе „неприятель“ високих осіб, спродувати їх тільки агентам останніх. Агенти-купці, що закуповували прядиво для своїх господарів, використовуючи своє становище, при нагоді робили такі закупівлі й для себе та різних російських купців. Розмір цих операцій і той спосіб, якого вживали покупці, звернули на себе увагу навіть російськогоряду, який наказав розпочати слідство в цій справі. Грамотою з 22/X—1719 р. доручається гетьманові Скоропадському дізнатися скільки саме закуплено було на Україні прядива на

¹⁾ КЦАДА, спр. № 21423.

²⁾ ПСЗ т. IV № 2590. А. Семеновъ, Изуч. ист. свѣд. о рус. внѣш. торг. и пром. т. I, 63 М. Слабченка-Организация хозяйства України т. II, 78.

³⁾ Лѣтопись Занят. Археогр. Ком. т. XVII, 128, 131.

Меншикова, Строганова, Павлова та Любса, куди його було вистачено і чи сплачено було з цього прядива належне мито. Отож „з вѣднїя“, складеного утвореною для цього комісією, ми дізнаємося, що в Погарі, Мглині та Стародубі закуплено було для цих осіб кругло 240 тис. пудів прядива на 840 тис. карбованців. Коли до цього додати, що сюди не потрапили відомості про число закупленого прядива в маєтках Меншикова та й те, що сама комісія не мала змоги докладно довідатися про ці закупівлі, а сам гетьман, який, як ми бачили вище, теж вистачав його до Риги, а значить, і закуповував його, побоювався, що й про нього російські члени комісії будуть збирати відомості, то ми примушені будемо визнати, що цього прядива закуплено було тоді далеко більше. Ціна на це прядиво хиталася від 2 до 4 карб. за берковець. А коли ж ми до цього додамо, що далеко пізніше, в 1721 р., коли в Ризі значно знизилася ціна на прядиво, його продавали, як ми наводили вище, не дешевше за 10 карб. 10 алт., то ми побачимо, що на кожному пуді, не рахуючи витрат на вистачення його, оплату мит та інше, власник мав не менше 6—8 карбованців на берковці. Державці прикладали всіх зусиль, щоб стягти все що можна спродати зі своїх маєтків, не оглядаючись на добробут селян. В маєтках Меншикова, як скаржилися після всі обивателі та міщане почеповські, „промисли пенечние, олейние и прочіе все воспрещено (было)“, бо все забиралося на пана¹⁾.

Не обмежуючись скупівлею товарів по містах, російські купці та різні агенти вищенаведених осіб, разіжджали по селах та деревнях і там закуповували прядиво, віск та інші товари. Це не тільки порушувало інтереси українських купців, а й підривало прибутки від цього міст та стародубських полковників. Тому то ми й подибуємо в цей час заборони селянам спродувати на місцях товари російським купцям, з наказом привозити все на продаж до міст. Так, полковник Журавка, який, як ми бачили вище, сам брав участь у вистаченню заграницю товарів, забороняє в 1715 році селянам спродувати рос. купцям прядиво, віск та інші товари по селах, а наказує привозити все це до Стародуба, загрожуючи ослушникам свого універсалу: „а если кто, не везучи в Стародуб, продавати станеть въ селахъ, таковый не только товаровъ своихъ будѣтъ чуждъ, лечь и войсковой карности не увойдетъ.“ В. р. 1719 гетьман Скоропадський підтвердив універсал полковника Журавки, додавши до нього ще й заборону наймати приїжджим російським купцям комори та подвір'я під закуплені товари, „подъ опасеніемъ тюремнымъ и кievымъ караніемъ“²⁾.

Чи скупали по селах, чи то по містах, а вивозилося цього прядива з України велику кількість. Вивозили його в різних напрямках. Вже в р. 1714, за офіційними відомостями Київської Губ. Канцелярії, які на нашу думку подають далеко зменшену кількість пудів, бо в цей час, як ми наводили

¹⁾ Ів. Джиджора. Економ. політика рос. прав. Записки Наук. Т-во ім. Шевченка, у Львові т. СІІІ, 55—59.

²⁾ Н. Василенка — Екстрактъ изъ указовъ... вып. ІІ, 198—99.

вище, почалися великі закупівлі Меншикова та інших, вивезено було з України цього прядива:

до Москви 54883 п. 1 шт'	до Поріччя 3680 п.
„ Петербургу 18598 п. 2 „	„ Дорогобужу 560 п.
„ Риги 3000 п.	„ Калуги 1940 п.
„ Архангельська 3972 п. 1 „	„ Вороніжа 230 п. 1)

Як ми бачимо з цього багато прядиво вистачалося до різних російських міст, очевидно, на фабрики та заводи. В 1721 році російський уряд зовсім забороняє відпускати його за границю, з міркувань потреби заготовлення його на російські фабрики²⁾. А щоб заохотити купців постачати його на ці фабрики, звільнено було як прядиво, так клоччя і пряжу, яких вимінювали на привезені на Україну з Росії товари, або закуплених на гроші від продажу тут російських товарів³⁾. В р. 1746 з тих же міркувань, підтверджується заборону вивозити за границю прядиво⁴⁾. За тарифою 1755 р., як прядиво так і інші товари, дозволено було вистачати за кордон, але тільки через російські порти. Митниці повинні були стежити, щоб не було порушень цих указів⁵⁾. Поруч з прядивом не аби яку ролю відігравала в справі вистачення товарів з Стародубщини горілка. Велику силу закупували її на російські шинки. Так у 1723 та 1724 роках у Стародубським полку закупується цієї горілки 110 тис. відер для Москви та 10941 відро „на Ладозжій канал“⁶⁾. В р. 1731 бунчуковий товариш Григорій Скорупа продав на московські шинки 3000 відер горілки „в полувигарною пробу, ценою по 35 копѣекъ вѣдро“⁷⁾. Для закупівлі горілки на казенні шинки в Стародубі відкрито було окрему канцелярію⁷⁾.

В ролі купців, що вистачали з Стародубщини товари, чим далі, то більше виступають російські купці та старовіри різних старовірських слобід Стародубського та Чернігівського полків. Ще в першій чверті XVIII в., як ми вже наводили, багато заїздило російських купців на Стародубщину, як агентів російського уряду та різних негоціантів, скуповуючи тут прядиво, горілку та інші товари. Пізніше російські купці обзаводяться тут подвір'ями та складами, куди звозили накуплені товари. Так, тульські купці Лучинінови мали в Стародубі „покупные и наемные дворы, въ которыхъ прикащики ихъ покупая складываютъ и учреждаютъ въ отпуски къ Санктпетербурскому порту и въ Адмиралтейство пеньку“. В 1745 р. ці купці просять російській уряд звільнити їх двори від обкладування різними поборами, а самих їх звіль-

¹⁾ М. Слабченко — Организ. хоз. Украины т. II, 78.

²⁾ Лѣтоп. Занятій Археогр. Ком., вып. XVII, 145.

³⁾ ПСЗ, т. X, 7669.

⁴⁾ Ibidem, т. XII, 9271.

⁵⁾ Ibidem, т. XIV, № 10722. А. Семеновъ. Вище цїт. праця арк. 153, 162, 170. КЦАДА, спр. № 18895.

⁶⁾ Про інші закупівлі горілки на Україні див. нашу працю. — Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобер. Україні. УАН. Праці комісії для вивучування захід. руськ. та вкр. права, вип. III, 168—169.

⁷⁾ К. Ц. А. Д. А., № 21423, арк. 26.

нити від загальних народніх повинностей та щоб стародубська ратуша не притягала їх під свою юрисдикцію. Уряд охоче задовольняв їх прохання. В указі з 23/IV 1745 р. Сенат звільняє від усіх таких повинностей купців та їх прикажчиків, які мали на Україні склади, закупали по ярмарках та по селах товари і ввозили їх за межі України, „ібо они“, читаємо ми в цім указі „съ товаровъ своихъ платятъ вездѣ пошлину по уставамъ и того ради покупные ими дворы имѣтъ и нанимають запрещать и ни къ какимъ тамошнимъ малороссійскимъ тягостямъ и податямъ не принуждать и тѣмъ ихъ отъ распространенія въ Малой Россіи купечества, которой народу малороссійскому не бесполезенъ, такожъ и отъ индуктного платежа отлучить не можна“. Навіть тих купців, що постійно жили на Україні, але мали квитанції про сплатіж подушного та інших податків по тих містах відкіля вони виїхали, не можна було притягати на Україні до виконання звичайних повинностей. Далі, указом з 9/X 1758 року заборонено було ставити великі постої в будинках рос. купців „а будѣ у протчихъ обывателей постои небывають, то и ихъ напрасно тѣмъ не отягощать“. Із тільки в 1773 році у зв'язку з проханням Мал. Колегії видано було сенатський указ, яким, покликаючись на указ Петра I з 3/III 17206 р. (1698), а останній тільки підтверджував універсал гетьмана Мазепи з 11 січня того ж року, „что купцы чужоземские греческіе и иные, которые домами своими въ Нѣжинѣ живутъ и подворками или какими ни есть грунтами владѣють в тягостях и повинностях обще мѣщанскихъ повинны быти помочни“, прирівняно було російських купців, що міцно осіли по містах і мали свою власність, до міщан цих міст, себто дозволено було і їх притягати до виконання загально горожанських повинностей¹⁾. Оці льготи та різні послаблення, що давалися цим купцям і давали їм можливість розгорнути свої торговельні операції. В 1781 р. в одному Стародубі ми здибуємо російських купців, що мали своїх власних домів 2, а тих, що жили в найнятих домах, 25²⁾. Додамо, до цього, що російські купці що перебували на Україні підлягали юрисдикції в Києві — Київський Губ. Канцелярії, а по інших містах російським комендантам цих міст, які часто густо, як це виявилось в м. Полтаві й не перевіряли, чи сплачували вони податки по місцю постійної приписки і таким чином давали можливість цим купцям зовсім уникати міщанських повинностей³⁾.

¹⁾ ІСЗ т. XII, № 9135. КЦАДА, спр. № 17254.

²⁾ А. Лазаревскій, Опис. Ст. Мал. т. I, ст. 135.

³⁾ Коли, в зв'язку з указом 1745 р. полтавська городова старшина хотіла перевірити пашпорти в російських купців, що жили в Полтаві, то комендант міста зовсім заборонив їй це робити. Ось що писав полковник Горленко у зв'язку з цим до Генер. Війск. Канцелярії: „что хотя и необходимо требовать отъ російскихъ купцовъ пашпорты, однакъ де давно многимъ сроки миновали а квитанції въ платеже подушныхъ по тѣмъ городамъ денегъ и протчихъ поборовъ ни в единого не имѣется, всылать же де в ихъ города за подлинными справками. и пока справки подлинніе будут к торгу не допускат правящей въ городѣ Полтавѣ должность комендантскую капитанъ князь Туркистановъ, знатно норовя в сторону купцовъ, воспящаетъ“. Потім комендант об'явив старшині, що їм мати діло до рос. купців „неприлично“. І тільки після того, як Генер. Війск. Канц. стала вимагати від Київ. Губ. Канц. заборони комендантам втручатися

Що ж до старовірів, то з'явившись тут у другій половині XVII та на початку XVIII стор., вони осідають слободами і на посадах Стародуба та Новгород-Сіверська. З початку вони одбували повинності тим державцям, на землях яких осідали, а з 1716 року, коли їх було записано в оклад, звільняються від останніх і платять тільки обкладні гроші. Як енергійні особи, старовіри прибирають до своїх рук місцеву промисловість беруть жваву участь, як агенти російських купців, у скупівлі різних товарів, то як фурмани приставляють ці товари до Росії та за кордон, а інші „в Стародубе и Новгородке Северскомъ в давках сидели и красными товарами и прочими торговали“¹⁾. Р. 1753, коли індуктовий збір закупив глиньський сотник Антін Крижанівський, старовіри почали скаржитися гетьманові, що відкупник стягає збори не тільки з тих товарів, які вони вивозять за кордон, а й з тих, якими вони торгують у межах України, як от з дьогтю, прядива та з різних продуктів споживання. Зважаючи на ці скарги, гетьман, ордером з 14/IX того ж року, забороняє Крижанівському стягати ці збори з тих товарів, які старовіри скуповували на Україні, дозволяючи обкладати тільки ті товари, які вони повезуть за межі України. Минуло кілька місяців і до гетьмана звертається вже із скаргою сам закупник індукти Крижанівський, заявляючи, що він зазнає великих збитків у зв'язку з оголошеною заборонаю гетьмановою, „ибо де ни з какогo званія столко внутреннихъ скупщиковъ товаровъ нѣтъ, какъ оныхъ раскольниковъ пріезжихъ и времено живущихъ“. Гетьман знову видає ордер, з 4/I—1754 р., що ним забороняє Крижанівському стягати збори тільки з товарів власного виробу, якими старовіри торгують на Україні²⁾. Поміж старовірами та українською старшиною і міщанством повстає запекла ворожнеча. З одного боку старшина—державці хтіли вважати старовірів, що оселилися на їхніх землях за своїх підданців і даремно ввесь час цього добивалась³⁾, а з другого боку стародубське міщанство, бачучи на власні очі, як старовіри прибирають до своїх рук усеньку промисловість та торговлю Стародубщини, вбачали в них своїх запеклих конкурентів. Ця ворожнеча особливо різких набула форм відколи видано тарифу 1755 року. За цією тарифою торгувати по містах дозволяли тільки міщанам, щодко селян, то їм дозволено було торгувати тільки дрібними товарами по селах, великих шляхах, але не поблизу великих міст. Окрім того приїждже купецтво мало продавати привізні товари тільки гуртом, а не в роздріб по найнятих крамницях⁴⁾. Отож, спираючись на все це, стародубський магістрат у лютім місяці р. 1756, як скаржилися потім старовіри, що жили в м. Стародубі, Василь Масленіков з товариством: „живущимъ в своихъ купленых и наемных

в цю справу, остання наказала підлеглим її комендантам Полтави, Переволочної, Переяслава, Ніжена, та Чернігова не робити перешкод в перевірці паспортів цих купців (К. Ц. А. Д. А-спр. № 2094).

¹⁾ Ibidem, стр. № 14078, ар. 19.

²⁾ К. Ц. А. Д. А. Равстр указів та ороерів Генел. Військ. Канц. за 1754 р., арх. 87.

³⁾ А. Лазаревскій, Опис. Ст. Мал. т. I. 443—45.

⁴⁾ ПСЗ, т. XIV, № 10486.

дворах из разных слободъ обывателямъ такъ и имъ всякими разными товарами торговать, которыми они издревле торговали и от того всякия казенныя платежи и народныя повинности платили и пропитание свое имели, не допускают и конечно пресекают не токмо в Стародубъ, но в других малоросійскихъ местечкахъ селах и деревнях и темъ имъ приключили и приключаютъ весьма несносныя обиды и конечное разорение, они жъ просители не приезжие из другихъ какихъ городов, но самыя города Стародуба жители и уездныхъ описанныхъ расколничихъ слобод обыватели и по болшой части в тѣхъ слободахъ уроженцы и несравнителны какъ великоросійскихъ городовъ помещичьи крестьяне“. Не перебулося тут без бійки та викидання товарів з крамниць. Стародубский магістрат чинив так, разглядаючи старовірів як селян, а тим за тарифою заборонено було торгувати в Стародубі. Старовіри ж доводили, що їх ні в яким разі не можна прирівнювати до селян, що вони дійсно справжнє купецтво Стародубщини, яке провадить і внутрішню і зовнішню торговлю, має капітали а не то що стародубські міщани, що нічого цього не мають. „Ксторыя торги“, читаємо ми в заяві старовірів“, они [старовіри] употребляютъ наиболѣе за границу и какъ туда с отвозныхъ так и оттуда с привозныхъ всякихъ товаровъ платятъ въ пограничныхъ таможахъ в казну е. ім. вел. пошлину отчего немалое слѣдуетъ і вперед от времени до времени слѣдовать может приращеніе, ибо кроме техъ слободскихъ жителей расколниковъ за границу из стародубскихъ мещанъ никто торгу не имѣетъ, какъ о томъ точно Полковая Стародубская Канцелярія Генеральной Войсковой Канцелярії от 16 числа сего марта представила, что того города малоросійскіе мещане равномѣрно трудится не хотят, а болшой частию лежнею да леностию бавятся, зачем не токмо у купцовъ знатныхъ кредиту не имѣютъ, но многія из нихъ вовсе промисловъ производить не в состояніи и побанкрутились, иные же за границу в полскую область уехав многія чужія денги поносили і безъ выѣзду оттоль по ся поры укрываются да и возврату ихъ оттуда быть нечаятельно, а расколники де по своему труду ездятъ в далнія мѣста за покупкою товаровъ, також у купцовъ знатныхъ имея кредит на немалую сумму до — ¹⁾ взимая продают, с небольшого барыша и обходятся трезвено, а хоча де оставшія в жильи мещанъ нѣкоторыми, по малой части накупив, товарами и имѣютъ торгъ, но яко состоятъ все в долгахъ, то далеко дорожими ценами, какъ до сего было покупаемо у расколниковъ, продаютъ товары, от которого подвышенного мещанами стародубскими торгу, народная излишняя трата и убытки следуют, как о томъ подробно в томъ доношении показано“. В оборону прав старовірівъ стала і Київська Губ. Канцелярія, що їй старовіри підлягали. Того-таки року вона вдається до Сенату з проханнямъ дозволити старовірамъ і далі, якъ було досі, провадити торговлю на Україні, зауважуючи при цьому, що їй „довольно известно есть, что оныя расколники слобод обыватели, за неимѣніемъ пахотныхъ земель, пропитание свое имея и окладныя денги в казну платят от единныхъ торговыхъ промыслов, ибо имея по Малой Россіи в Нежинѣ,

¹⁾ У документі не зазначено суми.

Кіеве, Чернігове и Глухове и в протчих местах наемные дворы и покупая всякия у купцов, російскихъ товары и протчее к тому потребное и для продажи возят до Кенигсберга и до Гданска, а в тех местах, покупая тамошние, привозят в Малую Россію¹⁾). Отже Стародубському магістратові не пощастило позбавити старовірів права провадити торговельні операції. Старовіри зберегли право на вільну торгівлю.

Треба сказати, що в заявах старовірів, які стверджувала Стародубська Полкова Канцелярія і підтримувала Київська Губ. Канцелярія, була й частка правди. Справді, в середині XVIII стор. ми зустрічаємо за кордоном полтавських, чернігівських, ніженських, конотіпських та інших міст купців і жадного стародубського купця з товарами, або по товари²⁾). Як ми бачили були попередю, на початку XVIII стор. в Стародубі були відомі купецькі прізвища, як Скорупи, Шираї, Данченки та інші, що мали доволі міцні зв'язки з закордоном. Але згодом старші представники цих родів повмирали, а вже сини їхні мало, або й зовсім не цікавилися торговими операціями своїх батьків, вони більше дбали про те, щоб дістати собі старшинські уряди, та округлити усякими правдами та неправдами свою земельну власність і грузнуть у своїх шляхетсько-державницьких інтересах. Дрібне ж міщанство, яке й раніше залежало від великих купців, не маючи своїх власних капіталів на закордонну торгівлю, що потребувала не малих витрат, а далі, у зв'язку з митною політикою російського уряду та тими незчисленими податками, які довелося платити на розташоване на Україні російське військо, приставлення люду, провіянту та всього іншого на военні потреби того часу, позбавилося, очевидно й тих невеличких капіталів, які мало³⁾). У найліпшому разі це міщанство перейшло на становище перепродавців товарів, які воно закупляло в російських купців, що силу навозили їх сюди з різних міст Росії, а на

¹⁾ К.Ц.А.Д. А., спр № 14078, арк. 19 та інші.

²⁾ Див. донаток до цієї праці.

³⁾ Що українська людність зазнавала великого лиха від утримання розташованого війська, про це промовисто свідчить заява в 1756 р. Генер. Військової Канцелярії гетьманові. Зазначаючи, що людність Стародубського Ніженського, Чернігівського та Київського полків, де було розташоване це військо, повинна постачати все потрібне не тільки на „генералитет“, глухівську залого, 3-х компанійських полків та аптеку, але ще й на 6 драгунських полків, 5-ти тисячну команду дніську і слобідську та на 2 тисячі ставропольців, Генер. Військова Канцелярія висловлює побоювання, щоб на неї не було покладено відповідальности, „когда у обывателей на доволство оныхъ войскъ нечего будетъ взять и служившимъ окажется неудовольство“. Та й сам гетьман прохав Сенат зняти з нього відповідальність за неспроможність людности сплачувати податки та відбувати військову службу (К.Ц.А.Д.А., Реєстр указів та ордерів Генер. Військ. Канц. за 1757 р., арк. 40), але ці клопотання не давали позитивних наслідків, бо 1759 р., коли в Стародубському полку до 2 розташованих тут полків наказано було додати ще тисячну армію з „чотырехъ народнойъ донскихъ козаковъ с калмыками, оренбургскихъ и казанскихъ татаръ“, гетьман знову мусів порушувати клопотання перед генералом О. Б. Бутурліним про скасування цього розпорядження та розташування цієї тисячної армії в Ніженському полку, спираючись на „полку Стародубского обывателей крайнѣйшихъ изнеможенія и несостоянія к продовольствованію вперед не такмо консистующихъ но и себе“ (ibidem, Реєстр за 1759 р., арк. 84).

найгірше робилися шинкарами в своїх власних шинках¹⁾. Щодо старовірів, то вони були в вигіднішому супроти міщан становищі. Як самі старовіри визнавали, відколи вони попереселювалися на Україну, вони осіли слободами, а декілька їх оселилися на посадах у Стародубі та Новгород-Сіверському. І почали торгувати, а коли зараховувано в оклад, вони вже „в лавках сидели и разными красными товарами и протчим торговали“²⁾. Коли ж старовірів зараховано було в оклад, це давало їм можливість почасти позбавлятися тих зборів та податків, які так били по кишені українського міщанина.

Подамо тепер ті відомості, яких ми маємо про участь старовірів у зовнішній торгівлі. Р. 1743 старовір з слободи Клишів, Старод. полку, В. Крупенников, будучи з товарами в Кенігсберзі, бере в борг у купця тамтешнього Фрідріха Сатурніюса лагонського вина 22 бочки. З Кенігсберга купець спроваджує вино водою до містечка Столпців, а звідтіля перевозить його до прикордонного містечка Халчі. Перевозили його селяни цього містечка, що належало підкоморому повіту речизького Ан. Халецькому. Очевидячки, по згоді з цим Халецьким, вино перевозиться через Польщу, як його власне і тому Крупенников не сплачує з нього мит, як з такого, що належало польському шляхтичеві. У Польщі Крупенников мусів сплатити борг, що він був винен капітанші Ланковій і було його 500 черв. золотих. Поручивсь за старовіра стародубський війт Антін Коменок. Ланкова не хотіла прийняти боргу російськими грішми, вимагала сплатити червінцями, дарма, що Крупенников давав їй за 500 черв. 1200 карбованців. Тоді війт Коменок дає Крупенникову 500 черв., щоб сплатити борг, а собі бере 1200 крб. Останній, узявши 500 черв., боргу не сплачує, а приторгує в мешканця польської слободу Свяцької Ів. Кваса 20 бочок олії, сподіваючись вино продати і сплатити гроші, як за олію, так і борг Ланковій. Та в Халчі вино заарештував польський шляхтич Антін Полонський за борги старовірів слободи Єленки М. Попова та сл. Свяцької Ів. Демідова. Як потім з'ясувалося, ще р. 1737 Полонський мав боргу на їх 600 битих талярів. За цей борг старовіри мусіли платити щорічних відсотків 62 карбованці, себто, рахуючи кожного таляра по 1 крб. 20 коп., 10% щорічних. Крупенников, довідавшись, що його вино заарештовано, повернувся до Кенігсбергу до Сатурніюса, повідомив його про це й вимагав, щоб товари стародубських купців, які були під цей час у Кенігсберзі було заарештовано. Згаявши на це час, Крупенников не міг додержати умови з Квасом на олію, і той сам спроваджує її до Кенігсбергу Крупенников ніби то втратив на цьому 100 крб. баришу, якого б мав, коли б представив олію до Кенігсбергу. Демідов же та Панов, довідавшись, що вино Крупенникова заарештовано, поспішилися владнати боргову справу з Полонським та й надіслали до Кенігсберзького ратушу про це заяву. Тим то, коли Крупенников почав вимагати від ратушу, щоб той заарештував товари українських купців, то ратуш, на підставі надісланої заяви Демідова та Па-

¹⁾ В. Б. У. Збірка О. Лазаревського, № 72.

²⁾ К. Ц. А. Д. А., спр. № 11073.

нова, йому в цьому відмовив. Щождо вина, яке стояло в Халчі, то його почали розбазарювати. Р. 1745 коли Стародубська Полкова Канцелярія, куди звернувся Крупенніков, шукаючи права на Демідові та Панові, надіслала сюди своїх представників, щоб це вино оглянути, то вони знайшли його тільки 18 бочок, із них одна вже витекла наполовину, а решта теж були неповні. Як з'ясувалося, одну бочку вина узяв власник skleпу, як оплату за те, що його переховував, а три бочки видано за борги купця Собольщикова, бо за нього поручивсь Демідов. Розглядаючи цю справу р. 1745, Канцелярія Міністерського Правління, куди ця справа перейшла на остаточне розв'язання, постановила, нехай би Демідов та Панов забрали собі вино, привезене вже з Халчі до Стародубу й поставлене в склепі бун. товариша Андрія Миклашевського, а Крупеннікову виплатили за кожную бочку по 38 карбованців та окрім того сплатили всі втрати, яких він зазнав. За підставу для оцінки вина були відомості, що їх збрала Полкова Стародубська Канцелярія. За цими відомостями бочку такого лагонського вина продавано в Стародубі в січні та лютім р. 1745 по 37—39 крб., хоч Демідов це й заперечував, доводячи, що таке вино коштувало не дорожче за 18—21 крб., при чім покликався на свідчення стародубських купців. Але й ці останні, коли їх покликано до цієї Канцелярії, свідчили, що таке вино вони міняли на перські та інші товари, що з Стародуба його розвозувано до Свинська, Кролевця та інших міст на ярмарки і продавано по 26 крб. за бочку. Додамо до цього, що забравши це вино, Демідов спродував його по 33 карбованці за бочку¹⁾.

Ми навмисне докладно зупинилися на цій справі, що подає характеристичні риси умов тогочасної зовнішньої торгівлі. Цікаво відзначити, що в процесі цієї справи ми подибуємо підкоморого повіту річицького Антона Халецького, власника містечка Халчі. Про нього ми вже мали нагоду говорити, коли наводили справу стародубських купців Ів. Данченка з товариством з селянами містечка Халчі, які за контрактом приставляли товари з Стародуба до Кенігсберга та про справу міщан стародубських з Полуботком. Цей Халецький не тільки постачає купцям фурманів з своїх селян, але й як польський державця пограничник, що його землями їздили купці, стягує гроші з купців за переїзд з товарами через його володіння, а також втручається у грошові розрахунки купецтва. Отож р. 1744, коли купець Собольщиков віз на 8 підводах різного „мягкого товару“ (хутер), до Гданського, то, окрім польських мит, він мусів платити Халецькому за переїзд через його володіння 40 крб., а що своєчасно цих грошей він не сплатив, Халецький заарештовує в нього р. 1745 дві бочки олії, яку він віз до Кенігсберга і не видає її аж доти, доки купець не сплатив йому як цих 10 крб., так і нових за останній переїзд²⁾. За бочку вина, як ми наводили вище, цей же Халецький допомагає Крупеннікову уникнути польських мит. Десь перед 1745 р.

¹⁾ К.Ц.А.Д.А., спр. № 10718.

²⁾ *ibidem*, спр. 10718, арк. 23.

мешканці Свяцької старовірської слободи Магвій Казазаєв з сином залишилися винні польському шляхтичеві Чеховичеві 207 талерів битих, що переводячи на тогочасний курс дорівнювало 220 крб. 70 коп. Чехович звертався до бурмистра цієї слободи Теплякова з проханням примусити Казазаєвих сплатити цей борг і коли з цього нічого не вийшло, то він передає облік шляхтичеві Ант. Халецькому. Останній р. 1750, коли через Халчу переїздив старовір Шеломовської слободи Сид. Кудрявцев, що віз товари до Кенігсберга, заарештовує його товари і не видає їх, аж поки той не сплатив всього боргу Казазаєвих. Тоді він видає йому облік Кудрявцева, хай він шукає спланих грошей на винних. Це було велике лихо для купців, бо справи такі, як ми наводили вище, тривали іноді десятки років, а купець витрачав на це свої кошти¹⁾.

Як ми бачили вище, старовір Крупенніков приставляв до Кенігсбергу олію, а відтіля привозив до Стародуба лагонське вино. Треба додати, що за оголошеними указами „Коммерц-Коллегія“, олію заборонено було вивозити за кордон через прикордонні з Польщею митниці, а тільки дозволялося вивозити її через російські порти. Та бували й винятки з цього правила. Коли купець з'являвся до одної з прикордонних митниць Курської, Севської або Брянської і сплачував тут портове мито, за тарифою по 2¹/₂ коп. з пуда та подавав посвідки, що сплатив український індуктовий збір, то йому видавало право вивезти цю олію за кордон. Отож р. 1744 той же Крупенніков приставляє до Кенігсбергу, сплативши мито в Севську, а індукту в Стародубі, 625 пудів олії. А того ж року туди ж приставляють російські купці Максим Осокін та Ів. Серебров на 30 підводах 675 пудів тієї ж олії²⁾. Олію, а почасти й інші товари приставлявано на закордонний ринок і пізніше. Р. 1778 купець слободи Клинів Терентій Авксенов складає контракт з підданим

¹⁾ Ibidem, спр. 16459.

²⁾ Окрім олії через прикордонні з Польщею українські митниці вивозувало за кордон і юхту. 14/IX р. 1736 „Коммерц-Коллегія“ наказувала Київ. Губ. Канцелярії, „ежели купецкие люди болоховича Миханла Бобкова Алексеи Макаров, калуженин Трофим Макушкин на отпусную юфть в Киев. Губ. Канцелярії объявлять будут данныя им ис пограничных портовых томожень в платеже той юфти по тарифу указных пошлинь справедливыя атестаты или ярлыки“ то слід було пропускати їх не затримуючи. Київська Губ. Канц., видаючи перепустки на цю юхту, стгала мито з кожної особи, що везла її та з фурманів по 7¹/₂ копійки, а з челядників по 10 коп., з кожного. За відомостями Київськ. Губ. Канцелярії пропущено було через Київ до Бреслава таку кількість юхти: в р. 1732—1825 пудів, 1733 р.—1700 1738 р.—340 п. 1739 р.—1118 пуд., 1740 р.—370 п. 30 ф., 1741 р.—365, 1742 р.—700 п., 1743 р.—1007 п. Останнього 1743 р. окрім того болхоський купець Мих. Бобков провозить через Київ до Бреслава „юфти красной воловщины“, 450 паків, по 6 шкур у кожній паці, а всього 460 пудів. Челядниками в нього були ніженські, а фурмани могилівські мешканці (КЦАДА, спр. № 9697). Р. 1746 „Коммерц-Коллегія“, що з її дозволу цю юхту вивозувало за кордон, порушує перед Сенатом питання, чи не слід скасувати оці окремі дозволи на вивіз цієї юхти. Мотивує це вона тим, що через прикордонні з Росією митниці її провозять і на продаж на Україну, а на цих митницях портових мит з такої юхти не беруть, а тут її можуть закупати на вивіз за кордон, і таким чином з цієї юхти не сплачуватимуть усіх мит. Про це доповідав і директор прикордонних митниць Безсонов, заявляючи, що цю юхту, вкупі з іншими товарами, мають змогу

с. Великої Бугаївки, що належало київському фролівському жіночому манастиреві В. Закотенком на приставлення до Варшави 1 600 пудів олії та мила. Згідно з контрактом купець платив від кожного пуда вантажу 40 к., а також сплачував усі мита та витрати під час переїзду через Польщу. В умові обговорено, що купець мав зібрати весь товар і підготувати його до вивозу, з таким розрахунком, щоб фурмани мали змогу приставити його до Варшави за три тижні після Великодня. Коли купець цю умову, себто виготовлення товару в призначений термін, не виконає він мав платити Закотенкові неустойку по 25 коп. від кожного пуду вантажу. Купець Авксенов, як він сам визнавав, скуповував ці товари по старовірських слободах, Климовій, Злинці, Клинцях та інших. В призначений час він не спромігсь закупити всього товару, а мав його тільки 1 200 пудів, тим то й мусів сплатити Закотенкові неустойки за 400 пудів¹⁾. Р. 1785 клинцівський міщанин Юхим Васильєв приставляє з слободи Клинців до тієї ж Варшави:

1 045 пудів мила, „російського ядра“ ціною по 1 крб. 80 коп. пуд.;

28 пудів олії по 1 крб. пуд.;

60 фунтів чаю по 1 крб. 20 к. пуд., а разом на 1 981 карбованець²⁾.

Окрім цих товарів, старовіри вивозили з України за кордон різні інші товари, як ст хутра різних гатунків, московської матерії, залізо, різну бакалію та інші. Отож, р. 1766 у старовірського купця слободи Клинців Ісая Кирилова заарештовано на Добрянській митниці товарів, як сам визначав цей купець, більш, ніж на 7 тис. карбованців, які він ніби то хтів потайки, поминаючи митницю, вивезти до Польщі. Товари ці склалися з різних хутрів: білячих, заячих, котячих, лисиць, пещів, арсамаків; овчин бухарських, ярославських та українських тулупів з овчин, різного полотна, юхти, шпалерів, писального паперу, риб'ячого клею, кав'яру паюсного, цитринового соку, сушеної риби та іншого. Товари ці купець придбав на Іжєнському ярмаркові³⁾. Р. 1769 з 9/IV по 5/V, себто мало не за місяць, через Вишківську митницю перепущено 24 купців з різними дрібними товарами на загальну суму 2 395 крб. 83 коп. Поміж цими товарами найбільше було заліза, криці та виробів з цього, різних дешевих московських матерій, олів'яних та мідяних хрещиків і ковтків, полотен, фарб, солоної риби, мила, міді, ладану та різного іншого дріб'язку. У заявах на митницях купці зазначали, що накупили цих товарів у Стародубі, а то й по слободах Клинцях, Зибковій та інших. Везли їх до Гомеля та Вітки, як водою байдаками по рр. Іпуті та Сожі, так і суходолом. З 24 заяв—5 повезли товари до Гомеля, а 19 до Вітки⁴⁾.

закупати приїжджі на Україну поляки, євреї, греки та інших націй купці і вивозити їх за кордон, не сплачуючи портових мит і що прикордонні митниці не можуть за цим стежити. Тому то Сеят, указом з 28/XI—1745 до Київської Губ. Канцелярії, покликуючись на царський указ 1714 р., за яким юхту вкупі з іншими товарами дозволялося пропускати за кордон тільки через російські порти, зовсім забороняє вивозити юхту за кордон через прикордонні з Польщею митниці, хай везуть її за кордон тільки через російські порти (КЦАДА, спр. № 20).

¹⁾ Ibidem, спр. № 6780. ²⁾ Ibidem, спр. № 10651, арк. 43. ³⁾ Ibidem, спр. № 10301.

⁴⁾ Ibidem, спр. № 164 (першої нумерації), арк. 241—262.

Скуповуючи на Україні товари і спродуючи їх за кордоном, старовіри користувалися з кредитів. Російські купці давали їм у борг московські товари, а за кордоном старовіри набирали в борг у польських купців, переважно євреїв, різних закордонних товарів, — сукон та різної іншої мануфактури. Вищезгаданий купець Ів. Кирилов, що в нього було заарештовано товарів понад 7 тис. крб., віз ці товари шкловському євреєві Амші Євлеву, якому винен був за векселем 1255 крб. 10 к. Поручивсь за цього купця прикажчик тульського купця Гарасима Сушкова. Коли цей Сушков надіслав свого прикажчика до єврея по сукно, згідно з складеною між ними умовою то єврей затримав сукна „на знатную сумму“, покликаючись на те, що Кирилов не сплатив боргу. Як з'ясувалося згодом, окрім двору у слободі Клинцях, цей Кирилов не мав за собою нічого, проте боргів мав багато. Отож, різним польським євреям він винен був 2115 крб. російським купцям (московським: Ф. Журавльову 531 крб., Ів. Клобукову 108 крб., М. Гусятнікову 700, Ів. Гордієву 107; путивльському С. Ришкінові 655; курським: Ф. Золотарьову 260, Ф. Фокінові 230; калузьким: В. Носову 85, Ів. Кошаріну 79, Е. Щелканцеву 75 крб.) разом 2836 крб, старовірам слобід Климової та Єленки 359 крб. та полковому стародубському осаулові Панковському 312 крб. ¹⁾ Отже, маючи кредит, як у російських так і в чужоземних купців, старовіри й беруть жваву участь у торгівлі Стародубщини. ²⁾ Окрім зайнятих своїми купецькими операціями, ми зустрічаємо їх як маркитантів при російському військові, що, перебувало за кордоном, як фурманів по перевозці купецьких товарів, як бракувальнів щоголового дерева, яке заготовляли на сплав до Риги, а то й як власників мильних та шкуряних заводів, що їх продукцію вони розвозили по цілій Україні і вивозили її за кордон. ³⁾ Цікаво відзначити, що підтримуючи торговельні стосунки з старовірами, польські євреї ладні були об'єднати їх в одну купецьку компанію, маючи на увазі вкласти в цю справу свої капітали й використати те, що старовірські купці обізнані з українським ринком та спритні у торговельних операціях. Для цього був саме слушний час. Петербурзький купець Горбильов, що з 1753 р. закупив право на скупівлю та вивіз за кордон з України тютюну, ⁴⁾ заздалегідь від цього відкupu одмовивсь, а нового відкупника ще не знаходилося. Користуючися з цього, як купці так і різні державці почали вивозити з України тютюн у великій кількості до Польщі. З цього хтїв був скористатися і польський єврей з містечка Халчі Арон Якубов. Він подав до Сенату проекта про організацію в с. Вишкові купецької компанії. З указу Сената з 5-VI—1757 року до Київської Губ. Канцелярії ми довідуємося, що цей Якубов гадав був організувати цю справу так: „І. О поселеніи на самой російської границѣ Стародубовського полку в сѣле Вышковѣ на житье із входящих из Полши и живущихъ в російскихъ границахъ в описныхъ сло-

¹⁾ Ibidem, спр. № 10301.

²⁾ Див. додаток.

³⁾ А. Лазаревській, Опис Ст. Мал. т. 1, 448-65. К. ЦАДА, спр. № 22874.

⁴⁾ Х. Ц. 1. Ар. Мал. Кол. Черн. відд., спр. № 7582.

бодахъ расколниковъ и учрежденіи із них для торгу купеческой компаніи; 2. По учрежденіи оной компаніи, о заперщеніи малороссіянамъ вивозу в Полшу табаку, а о продаже в Вышковъ той компаніи; 3. О сдѣланіи ему жиду в російскихъ границахъ дому к приезду на время для поощренія полскихъ и литовскихъ купцов и жидовъ к возстановленію оной компаніи и для пресеченія в Вишковской и Добрянской таможняхъ всегдашнихъ лакомствъ, которыя казенной доходъ в партикулярныя руки похищаютъ, и чтобы сверхъ тарифныхъ пошлинъ съ купца и продавца в казну брати по копѣйкѣ с пуда, а з другихъ товаровъ, какъ полская аренда обычай имѣет; 4. По учрежденіи вышечисанной компаніи, о наложеніи на приѣзжающихъ туда для торговаго промыслу с жидовъ акциза противъ іностранныхъ примѣров, от чего он жидъ полагаетъ доходу в казну до двадцати тысячъ рублевъ на годъ; 5. Чтоб выходящихъ нынѣ из Полши расколниковъ всячески от полскихъ границъ поселеніемъ отдалить, ибо де нынѣ для одного страху російской арміи выходятъ, а потом паки они в Полшу возвращатся намѣрены“. Проектви цьому не пощастило здійснитися, бо Сенат знаходив, що пункти Якубова „неосновательны и бесполезны“. ¹⁾ У дійсності ж були інші причини, щоб від цього проекту відмовитися, а головне домагання графа П. І. Шувалова, щоб йому було передано на відкуп закупівлю та вивіз за кордон українського тютюну. Домагання ці мали позитивні наслідки, бо р. 1757 йому й передано цей відкуп. ²⁾

Перейдемо тепер ще до однієї ділянки зовнішньої торгівлі Стародубщини, а саме до торгівлі щогловим лісом та лісовими виробами. У ній брали участь як старовіри, так особливо українські державці. Перед у цій справі вів гетьман К. Розумовський і своїм почином дав можливість і іншим з цього скористатися. Треба тут нагадати, що відколи його призначено на гетьмана, К. Розумовський, державця великих земельних лятифундій, як тих, що він одержав од цариці на власність, так і тих, які належали на булаву, укупі з своїми братами, теж великими державцями, почав на широку ногу провадити торговельні операції. Так, до Шлезьку з вотчин Розумовських виганяли на продаж волів. ³⁾ До Петербурзького порту приставлювано прядиво. Р. 1765 з Ропської волости з наказу Олексія Розумовського приставляється до цього порту „пенки чистой и второй трепаной на санктпетербургской бракъ сорок пят бунтов, вѣсомъ 1350 пуд, чоски пят бунтовъ, вѣсомъ 125 пудъ“, а всього окрім „прутцовъ и рогожъ“ 1475 пудів. Прядиво це на фурах везуть до Гжатської пристані, а звідсіля вже водяним шляхом до Петербурзького порту ⁴⁾. До Криму вивозили, очевидночки, різні продукти господарства, а відтіля привозили бакалію та ренське вино. Взимку 1753 року шафарі привезли з Криму для Кирила та Олексія Розумовських 29 фурами вино та 7 фурами різну бакалію ⁵⁾ До Риги ж Розумовські вивозили щоглове дерево, почасти поташ

¹⁾ КЦАДА, спр. № 14331, ар. 65—66.

²⁾ Ibidem, Реестр ордерів Ген. Військ. канц. за 1759 р., арк. 387—89.

³⁾ Ibidem, спр. № 14345.

⁴⁾ Ibidem, спр. № 21399.

⁵⁾ Ibidem, спр. № 19766.

та смальчуг. Збиралися також відомості й про ціни на збіжжя на ризькому ринкові та про умови приставлення його сюди.¹⁾

Щодо торгівлі лісом, то її російський уряд, починаючи з Петра I, регламентував. Власників обмежено в користуванні своїми лісами. Р. 1701 заборонено вичищати під поле та сіножаті ліси, які були ближче за 30 верстов од річок, якими можна було сплавляти товари, а крім того, такі породи дерев як дуб, в'яз, модрин, сосну заборонено вирубувати за 50 верстов од великих річок та за 30 од сплавних; за зрубане дерево накладали пеню по 10 крб. від пенька, а за дуб навіть кару на горло. Починаючи від 1719 р., наглядати за лісами доручено було „Адмиралтейству“ і без його дозволу ніхто не мав права рубати заповідні ліси. За порушення цього накладувано пеню: за зрубаного дуба 15 крб. та за інше дерево по 10 крб. Пізніші розпорядження майже нічого в цій справі не змінили.²⁾ Щодо лісових виробів, як от поташу, смальчугу та й салітри, те все це заборонено було вивозити за кордон, а власники цього мусіли постачати їх наїскарб.³⁾ Усенька регламентація щодо торгівлі лісом та його виробами природно поширювалися й на Україну і українським державцям треба було на це вважати.

Щождо гетьмана Розумовського, то він, очевидно, скориставсь з того, що певних указів, або розпоряджень про невивіз за кордон лісу на Україні не одержано, а до того ж і сама влада гетьманська давала йому можливість розв'язати цю справу на свою користь. Забігаючи наперед, ми мусимо додати, що й сам уряд центральний кінець-кінцем мусів визнати, що жадної заборони вивозити з України за кордон щоглове дерево не було і що власники лісів мали право це робити. До цього висновку дійшов Сенат в р. 1765 розглядаючи, як це ми побачимо далі, справу бунчукового товариша Антона Гарновського, про затримання на форпостах його щоглового дерева, яке він віз до Риги, а перед цим р. 1754, коли було донесено цариці, що гетьман Розумовський вивозить з України до Кенігсберга щоглове дерево, поташ та смальчуг, то це розглядувано як порушення царських указів про вивіз цих товарів тільки до російських портів⁴⁾ Звернімось тепер до розгляду тих умов, в яких проваджено ці торговельні операції. Р. 1752 гетьман Розумовський доручає бунчук. товаришеві Якові Тарновському всю справу про продаж за кордон смальчугу, поташу та щоглового дерева з його промислових закладів у Стародубськім полку. Виконуючи це доручення, в тім же 1752 році Тарновський складає контракта з польським шляхтичем хоружим вітебського воеводства Миколою Реутом. Реут купував смальчуг, поташ та щоглове дерево у Розумовського. Цей Реут, як ми побачимо далі, брав переважну роль у закупівлі цих товарів на Україні. За цим контрактом Реут зобов'язується дати наперед 10000 крб. Щодо цін на щогли, то в цьому першому контрак-

¹⁾ А. А. Васильчиковъ, Семейство Розумовскихъ, т. I. 215, 224, 227.

²⁾ А. Семеновъ, Изуч. истор. свѣд. о русской внѣш. тор. и промышл. т. 1, с.с. 61, 123, 149.

³⁾ Ibidem, 112, 152-3. Лѣт. занятій Археогр. Ком., т. XVII, 137, 176 182.

⁴⁾ Семейство Розумовскихъ, т. 1, 158.

ті ціну на кожне щоглове дерево визначено було залежно від довжини цього дерева, а саме:

Щогла 23 пальмова ¹⁾	по	50	карб.
„ 24	„	60	„
„ 25	„	70	„
„ 25	„	80	„

Смальчуг та поташ виробляли в буді деревні Деревини, а щоглове дерево рубали в Брасовських та інших пушах Стародубського полку. З цих пуш дерев тягали до річки Унечі, а потім цією річкою та річками Іпуттю та Сож-жо сплавливали далі. За контрактом Тарновський повинен був сплавити дерево тільки до кордону з Польщею, де Реут зобов'язувався приймати його. Дерево вибирали й рубали восени та влітку а, щоб вибрати придатні дерева на щогли, Реут мусів виставляти своїх бракувальників, які робили б це в призначених пушах. Але першого контракта незабаром було порушено і існував він фактично тільки з грудня 1752 до березня 1754 року. Як скарживсь Тарновський, Реут ніби то спочатку давав наперед гроші, а потім одмовивсь давати їх. Не забрав він також виготовлених поташу, смальчугу та великої кількості вирубаних щоглових дерев. У зв'язку з тим, що Реут не додержав умов першого контракту, було ніби то збитків на 42 тис. карбованців. Але незабаром у 1754 році справу було погоджено, рахунки підведено і Реут знову зобов'язавсь приймати від Тарновського товари. З узятих наперед грошей за Тарновським залишалось 2165 крб, які він мусів покрити щогловим деревом. Та справа и після складення нового контракту не жаво посувалася вперед. За головну причину всьому було несвоєчасне сплачення грошей з боку Реута та ненадсилання бракувальників, які вишукували б щоглові дерева. Ще восени 1753 року, набравши людей на роботу, Тарновський мусів ніби то їх порозпускати, бо Реут не надіслав грошей. Через це смальчугу зовсім не виробляли з 10-ХІ до середини грудня цього року, коли Тарновський, запродавши той, що в нього був смальчуг іншому контрагентові Шрейберові, знову набрав людей на роботу. Останньому він продає в лютім місяці 1754 року 444 бочки цього смальчугу, а 100 бочок у нього залишилися неспродані. Виправдуючись з цього, Реут доводив, що він ніби то приїздив до деревні Деревини з грішми для Тарновського, але, не знайшовши там виготовленого товару, не дав і грошей. Треба сказати, що після продажу смальчугу Шрейберові, в Тарновського й не було його багато в запасі.

Спродав його Тарновський у лютім місяці 1754 р. а в січні того ж року салдати, що охороняли Сеньковський форпост, доповідали начальникові команди, що в деревні Деревинах на буді, де було, „роботных людей многолюдство“, малося смальчугу до 400 бочок та поташу 45 бочок. Як довідали-

¹⁾ За словником Н. Горбачевського „palmus (maior et minor) — пядь, пядень (Словарь древняго актоваго языка, ст. 248). Коли ж ми „пядь“ дорівнюємо до довжини одного аршина, як це й було в дійсності за старих часів (Энцикл. словарь, Брокгаузъ-Ефронъ, полут. 39, ст. 32) то тоді, „пальму“ слід уважати тут за аршин. Це припущення цілком підходить до розміру щоглових дерев. Менша міра за пальму була цяля (sal—дюйм. Словарь, др. акт. языка, с. 50) Подибуємо щоглові дерева розміром 22 пальми з декількома цялями.

ся ці салдати, усе це Тарновський виготовляв для шляхтича Реута, якому зобов'язавсь приставити заготовлене за кордон.¹⁾

Щождо щоглового дерева, то, як існував перший контракт, Реут прийняв від Тарновського цього дерева: в р. 1753 на 4345 крб., а в р. 1754-му на 3185 крб.

Умови наново складеного контракту відрізнялися від умов першого контракту тим, що замість ціни за кожен щоглу залежно від її довжини, тепер поставлено було ціну за кожен щоглу по 50 крб, незалежно від її розміру, голова в голову. Окрім того в новому контракті було обговорено, що коли усіх колод Тарновський не приставить в 1754 р. та до 20 травня 1755 року, через дуже сніжну, або, навпаки, безсніжну зиму, то їх мусить доповнити Тарновський наступної зими. І тільки тоді, коли б з яких інших причин останній не приставив усього дерева, то тоді він мусів платити невстойку по 10 карбованців од кожного дерева.

Склавши нового контракта Реут, як каже Тарновський, ще гірше порушував його й дійшло до того, що останній зовсім одмовивсь мати справу з Реутом, нараховуючи збитків за цим контрактом на 7775 крб, а вкупі з тими збитками, яких зазнав він за першим контрактом усього ніби то набігло 49775 крб. Ось які порушення обох контрактів з Реутового боку вбачав Тарновський. За першим пунктом контракту, Реут повинен був з жовтня місяця р. 1754 почати пришукувати у відведених для цього пушах щоглові дерева. Але він не надіслав належного числа бракувальнів до 13-1 — 1755 р., а тоді прибув від нього тільки 1 бракувальник з хлопцем. Цей бракувальник з заготовлених уже 64 щоглових колод відібрав тільки 29, решту ж і не переглядав, а в пушах не знайшов жадного дерева. Незабаром після цього він зовсім виїхав за кордон. Тим то Тарновський набрав від себе 8 бракувальнів з старовірів та 10 з полоцьких мешканців, які, опротестовавши брак Реутового бракувальника, почали як оглядати вже нарубане дерево, так і вишукувати щоглові дерева в пушах. Бракувальників мусів оплачувати Реут, а не надіславши на це грошей, він примусив Тарновського робити це з гетьманських коштів. Окрім того, Тарновський заплатив за працю ризькому бракувальникові Янові Пулкові, що проїздом одібрав йому 8 щоглових дерев. За другим та третім пунктом контракту, Реут мусів приставити на місце розробки лісу своїх людей, що б стежили за тим, як витягатимуть дерева з пуш до річки Унечі, але він і цього не зробив. За четвертим пунктом, Реут мусів приймати усяке дерево, придатне на щогли, не беручи до уваги його довжину, і сплачувати за кожне по 50 крб. Але його бракувальник не згоджувався приймати колод довших понад 22 пальми, а це спричинилося до того, що не забрано було понад 100 колод вище за 22 пальми, яких не важко було пришукати в пушах, відведених для Реута. Окрім того, бракувальник, не приймаючи довгих колод, навмисне показував у рахунках, що він приймав і такі, довші за 22 пальми. А бракувальники, що їх набрав Тарновський,

¹⁾ К. Ц. А. Д. А. спр. № 17258.

незабаром мусіли залишити роботу, бо, побачивши на власні очі, як бракував Реутів бракувальник, побоювалися, що їхнього браку Реут не визнає. За п'ятим пунктом контракту, Тарновський повинен був приставляти щоглове дерево тільки до польського кордону, до сплавних річок, а тут його мусів приймати Реут, надіславши сюди для цього своїх людей. Але й цього не зробив Реут. Тим то Тарновський наймає від себе старовірів і сплаває виготоване дерево до Лоева. У партії відправленого дерева було: 10 колод, яких винен був Реутові Тарповський ще за першим контрактом, ті 29 колод, які відібрали бракувальник Реутів та ризький Я. Пулк, але з них дві колоди було перебито тоді коли витягали їх з лісу, а одна застрягла, через мілку воду, в р. Унечі, отже залишалося їх тільки 26, і, нарешті, 23 колоди, які спродав Тарновський шляхтичеві Людвігові Зубровському. На їх заготовлю Зубровський дав наперед старовірам 15 черв. золотих. Коли усе це дерево припливло до Гомеля, то Реутів довірений Барабашинський самочинно забрав 26 колод, видавши за них розписку старовірам. Решту ж дерева відправлено до Лоева. Зубровський, що мав узяти 23 колоди, коли довідався про непорозуміння, які виникли в Тарновського з Реутом, спочатку боявся їх брати, а потім, коли вони вже довго пролежали тут і попсувалися, то й зовсім їх зрікся. Щодо 10 колод, відправлених для Реута, то Тарновський наказав не видавати їх доти, аж доки не сплачено буде за них грошей, а тому що Реут не хотів цього робити, вважаючи, що їх він мусів прийняти за борг Тарновського, то вони и залишилися в Лоеві. Таким чином, 33 щоглових колод не було забрано у Тарновського і, пролежавши тут більше за 2 роки, зовсім зіпсувалися. Тим то Тарновський і нараховував на Реуті:

За сплав до Лоева 10 колод з брасовських пуц робочому людові 25 коп.; бракувальникам, що відібрали 29 колод по 2½ крб. за кожну — 72 крб. 50 к.; за сплав 26 колод до Гомеля по 1 — крб. від кожної — 39 крб, та окрім того виплати 15 черв. яких дав наперед Зубровський старовірам. До цього прилучив Тарновський і вартість 23 щоглових дерев, яких з Реутової вини не взяв Зубровський, цінуючи їх згідно з першим контрактом.

За 6 штук 23 пальмових по 50 крб. 300 крб.

„ 10 „ 24 пальмових по 60 крб. 600 крб.

„ 4 „ 25 пальмових по 70 крб. 280 крб.

„ 3 „ 26 пальмових по 80 крб. 240 крб.,

разом усіх збитків 1.558 крб. 50 коп. та 15 черв. золотих.

За шостим пунктом контракту, Реут повинен був дати наперед 300 черв. золотих, зараховуючи кожний червоний по 2 крб. 20 к. Але натомість, він надіслав тільки 500 карбованців. На ці гроші він не приймав довгих щогл, чим завдав збитків гетьманові. У сьомому пункті контракту зазначено, як ми про це вже говорили, невстойку за порушення контракту по 10 крб. від кожного неприставленого дерева. Але там же було застережено, що коли всього дерева не буде приставлено в 1754 р. та до 20 травня р. 1755, через дуже сніжну, або навпаки, мало сніжну зиму, то в наступнім році Тарновський мусів довести все дерево і тільки тоді слід було платити цю невстойку,

коли б сталася будь-яка нейдбалість у цій справі з боку контрагентів. Така нейдбалість, на думку Тарновського, й була з боку Реута, бо він, не надіславши відповідної кількості бракувальників, затримував виконання умов контракту, дарма що йому було відведено найліпші пуші. Бракувальникам Тарновського він не платив грошей, а наступної осені 1755 року совсім не з'явивсь по щоглове дерево. Так тлумачив Тарновський пункти складеного з Реутом у 1754 році контракту і порушення його від Реута. Щождо Реута, то він з усім цим не погожувався та й доводив, що порушив контракта не він, а Тарновський, бо забираючи наперед гроші, він своєчасно не заготовлював щоглових дерев, а крім того втручавсь в умови, які він склав з іншими контрагентами, заарештовуючи закуплене щоглове дерево. Розв'язуючи цю справу 12-XII 1765 р., Генеральний Військовий Суд, взяв до уваги контракт 1755 року, за яким касовано всі попередні обопільні претенсії Реута та Тарновського. На суді було цілком доведено, що Реут надсилав на Україну кілька раз своїх бракувальників (Озеланда, Долбіна), але, з'явившись сюди, вони не заставали тут ні виготовленого дерева, ні розпоряджень з боку Тарновського відвести їм такі пуші, де б можна було вибрати придатне на щогли дерево. Тому суд зовсім відкинув Тарновського обвинувачення Реута буцім би той несвоечасно прислав цих бракувальників. Щождо розрахунків Тарновського з Реутом, то за першим контрактом Тарновський залишивсь винний Реутові 2 165 крб. потім одержав від нього ще 500 карб. разом 2 665 крб. На ці гроші він приставив Реутові 26 щоглових колод, рахуючи кожную по 50 крб. на 1 300 крб. За пришукання цих колод Реут мусів сплатити Тарновському по 2 карб. за кожную, разом 52 крб. Таким чином Тарновський залишивсь винний Реутові 1 313 крб. Окрім того, за неприставлені 10 колод Тарновський мусів сплатити йому ж 435 крб. З обох цих сум Тарновський мусів також заплатити 6 річних відсотків, нараховуючи на першу суму з 12-X — 1754 р. та на другу з 15-VIII 1755 р. Усі інші претенсії Реутові, як ось витрати на переїзди до Москви та Петербургу в цій справі, нараховування не по 6%, а по 10% невстойку за невиконання контракту, суд відкинув зовсім. Слїве без змін затвердили цей вирок Правуючий Сенат, куди вдалися обидва вони з апеляцією і Малор. Колегія (постановою 1769 р.), куде Сенат передав цю справу на остоточне розв'язання.

Отак розв'язано цю справу. Але з нею зв'язана була ще одна справа про заарештовання від Тарновського щоглового дерева, що його спродали тому ж Реутові злинківські старовіри.

Р. 1752 у жовтні місяці громада старовірів слободи Злинки спродала полякові Людвігові Зубровському та його бракувальникові Янові Пулку 93 щоглових дерев. Дерево це зрубали старовіри в пушах Злинківської слободи. За кожне дерево, згідно з складеною угодою, Зубровський зобов'язувався платити на місці 26 карбованців. Коли довідався про цей продаж щоглового дерева стародубський полковник Ф. Д. Максимович, він почав вимагати від старовірів „пневщизну“ від кожного зрубаного дерева по 10 крб.,

доводячи що дерево зрубано в його ранговій пуші,¹⁾ в якій він ніби то перед-цим законтрактував щоглові дерева чернігівському війтові Каневському та його спільникові чернігівському міщанинові Бубликові, а вони ніби то склали контракт з тим же Зубровським на продаж щоглового дерева та смальчугу. За згодою Максимовича з Каневським та Бубликом вони сплачували йому по 10 карбованців від кожного дерева „пневщизни“, а 16 карбованців давали старовірам. Складаючи угоду з Зубровським злинківські старовіри діяли безвідому волосної старовірської контори та злинківського війта Петра Саннікова. Цей останній звертається тоді із скаргою до Київської Губ. Канцелярії, якій підлягали були в той час старовіри й прохає скасувати угоду старовірів. 21-II—1752 р. Губ. Канцелярія й наказала скасувати цю угоду, як складану без війтової на це згоди, тим більш з чужинцем і заборонила старовірам надалі спродувити будь-кому щоглове дерево. Але поки одержано було цього наказу в Злинці, війт Санніков, укупі з 46 старовірами цієї ж слободи, спродують це дерево російському заводчикові Микиті Кореневу, одержуючи за кожне дерево по 16 карбованців, а гроші за „пневщизну“ по 10 крб. від дерева, через те, що питання було спірне, залишають у Коренева. Останній зараз таки спродує все дерево шляхтичеві Реутові, взявши за кожне дерево по 40 крб, зобов'язавшись сплавити його повесні до Лоева. Треба сказати, що, закупаючи це дерево у старовірів, Коренев знав про їхні непорозуміння в цій справі з Максимовичем, війтом Каневським та Бубликом. Останні звертаються з скаргою до гетьмана Розумовського, вимагаючи, щоб згідно з першим контрактом дерево повернено було першому його закупникові шляхтичеві Зубровському. Тоді гетьман передає цю справу на розв'язання Тарновському, наказуючи про своє рішення повідомити гетьмана. Тарновський заарештував дерево на р. Унечі, не допускаючи його до Лоева і почав провадити слідство в цій справі. Як він сам заявляв, справа затяглася, бо на слідство не з'являлися зацікавлені особи, а раптом 8-VIII—1753 р. одержавши наказа від гетьмана про від'їзд до Москви, він ніби то не міг повідомити гетьмана про наслідки свого слідства в цій справі. Щоб дерево не погнило в річці, він наказав передати його Каневському та Бубликові. Останні в купі з Тарновським спродують його знову тому ж Зубровському за 3000 крб. В р. 1756, як заводчик Коренев так і шляхтич Реут порушують судову справу проти Тарновського за продаж цього дерева. Реут вимагав, щоб Тарновський сплатив 3720 карб. за дерево, 500 карб, яких видано

¹⁾ Тут Стародубські полковники навмисне оселяли своїх селян, щоб потім мати докази на власність в довгій суперечці за ці землі з старовірами (А. Л а з а р е в с к і й, — Стародуб. полк, 451-52). Щодо термину „пневщизна“, то це старий термін, яким визначали плату за зрубане дерево. У контракті 1606 р. за яким п.п. Вас. та Андрій Юшковські запродали п. Мих. Маримусі право на випалення попілу в свої Юшковських лісах (Луцького пов.) було зазначено ще пневщизну має платити Миримуха не від зрубаного дерева, а від кожного лашту випаленого попілу „за которе паленне Маримуха має платити пневщизны от кожного лашту по два золотыхъ польскихъ што бы одню кольвекъ напалиль попеловъ в лѣсахъ нашихъ“ (КЦАДА Книга град. Луцька 1606 р. № 2115 ар. 1046).

було старовірам за сплав цього дерева та відсотки на всі ці гроші. Кінець-кінцем усі справи Якова Тарновського, як гетьманського агента по продажу закордоном щоглового дерева та смальчугу, скупчуються в гетьмана: перша справа про недодержання умов контракту з Реутом на приставлення йому щоглового дерева та смальчугу, друга з тим же Реутом про продаж 93 щоглових дерев старовірів, заарештованих на р. Унечі та до цього ще й справа з війтом Каневським. Щодо останньої справи, то Каневський скарживсь на Тарновського, що він заарештував 412 щоглових дерев, зрубаних в полках Стародубським та Чернігівським по законтракованих пущах і спродав їх полякам, нате, що він не дозволив вивезти до Риги смальчуг, який наробив Каневський у законтракованих пущах бунчукового товариша Стаховича, і, нарешті, він же скарживсь, що Тарновський відкрив у цих пущах поташний завод, і через те йому не пощастило смальчугу продати і він загинув.¹⁾

¹⁾ Кузьма Каневський розробляв ліси не тільки на Україні, а й поза її межами. Р. 1751 він складає угоду з військовим товаришем чернігівського полку Трохимом Затиркевичом на спільне розроблення лісів. За цією угодою Затиркевич мав одержувати третину всього прибутку від операції, але збитки від цього коли б вони були, вони повинні були поділяти навпіл. Того таки 1751 року Затиркевич їде до Петербургу, щоб скласти угоду з „Коммерц-Коллегією“ на приставлення з України смальчугу та поташу. Але угоди цієї чомусь то не пощастило скласти. Тоді Затиркевич удається з проханням до „Адмиралтейства“ дозволити вивозити до Риги щоглове дерево з лісів Смоленської губернії. Ідучи до Петербургу Затиркевич бере з собою описи лісових пущ, які належали смоленському шляхтичеві П. Ф. Швайквському і були поблизу деревні Кургани, а так само описи інших пущ різних державців Смоленської губернії, в яких можна було знайти придатне на щогли дерево. У Швайковського вже перед цим Каневський та Затиркевич заорендовали його лісові пущі. Та й з „Адмиралтейством“ не щастило Затиркевичеві, бо воно навмисне відклало цю справу, покликуючись на те, що треба спочатку оглянути ті лісові пущі, які мали вони розробляти, а також що цю справу слід погодити з Сенатом. Бачучи, що таким способом не можна буде добитися позитивних наслідків, Затиркевич р. 1753 звертається до президента „Мануфактурь-Коллегії“ Н. П. Салтикова і складає з ним контракт на закупівлю 600 щоглових дерев у лісових пущах Рославського повіту Смоленської губ. Салтикову, очевидно, вигідна була ця операція, бо він сам звертається з проханням до Сенату дозволити Затиркевичеві вирубувати щоглові дерева в його пущах. 29-ХІ р. 1753 Сенат і видає такий дозвіл Затиркевичеві. Каневський та Затиркевич мали спочатку договір з ризьким купцем Карлом Беренсом, через його прикажчика Карла Гаца й приставляли йому щоглове дерево протягом одного року. Але поза Беренсом діє теж ризький купець Людвіг Ріхтер. Він підвищує ціну на лісові товари, замовляє Каневському 200 щоглових колод і видає наперед 1250 червоних золотих. Щогли треба було приставити до Риги в 1754 році. Щоб остаточно оформити договір з Ріхтером. Каневський надсилав Затиркевича до Риги Але в Ризи Ріхтер, очевидно, обдурив Затиркевича. У складенім договорі було зазначено, що Каневський та Затиркевич повинні приставити щоглове дерево до Риги на аглицьку міру, „якая мера“, як скарживсь потім Каневський на Затиркевича „от рижской и голанской гораздо большая и ис купечества никто с такъ далекихъ мествъ на такую аглицкую меру в Риги маштового дерева не ставятъ“. Окрім тих грошей, що взяв Каневський наперед у Ріхтера, Затиркевич узяв ще 200 черв. зол. та 200 крб., занісши усі взяті наперед гроші, як аванс, до складеного договору. Повернувшись з Риги, Затиркевич почав заготовляти дерево на сплав, для чого вирубував уже 20 щоглових дерев. Але, очевидно, вже на місці він зрозумів, що виконати умови договору буде важенько, бо на аглицьку міру не багато було в заоренованих пущах придатного на щогли дерева. Тим то він кидав напризволяще всю справу і потайки, як заявляв Каневський, зникає. Він улаштовується в Петер-

Щоб усі ці справи порозв'язувати гетьман ордером до Генеральної Військової Канцелярії з 5-УІІ 1756 р. наказує утворити комісію в складі ген. осаула Валькевича, хоружого Ханенка, та полковника охочекомонного компанійського полку Ант. Крижановського, і тій комісії доручити розглянути всі ці справи Тарновського, „дабы ми“, читаємо в цім ордері, „могли успокоєны быть от сихъ крайне нам бесплодных промысловъ и от таковыхъ просителей жалобы къ намъ не заходили.“¹⁾ Ми тут докладно не зупинятимемося на вирішеннях цієї комісії,—вони були не на користь Тарновському, нагадаємо тільки, що вже в першій постанові Комісії в справі заарештування 93 щоглових дерев старовірів і продажу їх було сказано, що Тарновський чинив „не яко судия, но яко самовластный тѣхъ мачтъ отдатчикъ и черезъ то настоящій Реутов обидчикъ“. Коли частину цих справ як от справи з війтом Каневським ця комісія розв'язала, то на решту було подано апеляцію до Сенату, де їх кілька разів розглядувано, передавано знову на вирішення Мал. Кол., а потім вони знову переходили до Сенату і тяглися аж до семидесятих років. Сенат ставав на бік захисту інтересів Реута, як чужинця, що давно вже провадив свої торговельні операції на Україні. За постановами Сенату Тарновський мусив сплатити Реутові вартість 93 дерев та відсотки на ці гроші,

бурзі при Походній Гетьманській Канцелярії. Коли Каневський виряджав Затиркевича до Риги, то сам він поїхав до Петербургу клопотатися, щоб було видано дозвіл вирубувати щоглові дерева по різних пушах Смоленської губернії, які він мав на оді заорендувати. Але дозволу на це не було дано, а в 1755 році зовсім було заборонено рубати щоглове дерево по цих лісах. Повернувшись нізчим до заоренованих лісів, Каневський в Рославлі довідався, що договір з Ріхтером склав Затиркевич на приставлення щоглового дерева на аглицьку міру. Знаючи наперед, що виконати цей договір не можна, Каневський перестав й заготовляти дерево на приставлення до Риги. Затиркевича ж він притягає до права за те, щоб він склав невідного договора з Ріхтером, чим завдав збитків їх спільній справі, а також за те, що він, не додержавши умов на спільне розроблення лісів потайки зник. Чим ця справа закінчилася нам невідомо, проте цікаво відзначити збитки, які нараховував Каневський від невдалої операції Затиркевича.

Каневський сплатив:

Граф. Салтикову за оренду пуш 1600 крб.	
М. Ф. Швайковському теж за оренду пуш 415 крб.;	
дав наперед селянам кн. Одоевського за вивіз з пуш 20 дерев . . .	220 крб.;
сплатив бракарям за тиждень по 2 карб, а за 6 тижнів	48 крб.;
За зрубання та оброблення 20 колод по 1 карб.	20 крб.;
„за облазь и за завозъ да за вирубку негодныхъ 22 колодъ“	6 крб. 60 коп.;
шляхтичови Залузькому „за поездку его, касающуюся до тѣх пушъ“ . . .	15 крб.;
стряпчому Салтикова Е. І. Передкову	15 крб.;
прикажчикові його ж	3 червінця
бракарям старовірам	2 крб.
„заводчикамъ“	1 крб.
„куплено тишки 1 пуд“ за	1 крб.
„Икры полпуда“	2 крб.

Разом 2 330 карб. 60 коп. та 3 червінця.

(Черн. Кр. Іст. Архів, фонд Генер. Військ. Суду, спр. № 73 — (перший опис).

¹⁾ К. Ц. А. Д. справи №№ 24402, 14393 та 24757.

а в свою чергу йому мусили сплатити ці гроші старовіри, що двічі спродували це дерево. Щоб стягти ці гроші з старовірів, довелося описувати все їхнє майно, а коли й його не вистачило, то покласти відповідальність за сплатення цих грошей на всю злинківську громаду старовірів. Заводчик Коренев теж мусів повернути Тарновському гроші, які він одержав від Реута. Таким чином і першу справу з Реутом і останню Тарновський програв і мусів сплачувати всі збитки, а їх по цих двох справах набігало в 1769 році аж 6594 крб. 81 копіяка.

Ми не маємо відомостей про те, які були розрахунки у Тарновського з гетьманом Розумовським. Безперечно Тарновський, переводячи ці операції, не забувавсь за свої власні інтереси дарма що раз-у-раз прикривавсь інтересами гетьмана, і, користуючись ім'ям свого патрона, діяв, в усякім разі за гетьмування Розумовського, як виключно привилейована особа по продажу щоглового дерева та почасти смальчугу і поташу за кордон ¹⁾).

Не обмежуючися своїми торговельними операціями, Тарновський стягав, очевидно, на гетьмана збори з дерева спроданого іншими особами. Треба сказати, що для цих зборів з щоглового дерева, очевидно, не було певних норм. Ми не маємо відомостей щоб Тарновський сплачував будь-які збори з того дерева, яке він сам спродував полякам. Але, коли Коренев спродав Реутові 93 щоглових дерева, то з нього стягли: сам Тарновський з кожного дерева по 4 крб., чернігівський індукторський дозорця з кожного дерева по 2 крб. 40 к. та стародубський індукторський дозорця по 1 крб. 60 к., отже набігало всього по 8 крб. від кожного дерева. Полковник стародубський Максимович, як ми наводили вище, намагавсь стягти ще „пневщизну“, від дерева по 10 карб, але гетьман не дозволив йому одержати цих грошей у Коренева, а пізніш мусів він їх повернути на покриття Реутових збитків ²⁾). Це те мито, яке власники щоглового дерева сплачували на місці, крім того вони повинні були платити його ще й на форпостах та заставах. На застави особливо нарікали поляки. Р. 1753 секретар російського посольства у Варшаві Ржичевський доповідав Колегії Чужоземних Справ, що йому скарживсь староста бобровський Станіслав Лопот на те, що „на форпосте около Лоева требуют и берут с посылаемых от него в Ригу мачтовых деревьев пошлину, хотя сего, по его объявлению, прежде того никогда не бывало и что онъ Лопотъ слѣдовательно ежели принужденъ будетъ такую пошлину с своихъ товаровъ в помянутомъ мѣстѣ платитъ, хочеть взаимно оную собрать с російскихъ купцовъ, проѣзжающихъ чрезъ его маестности“. 14-XII того ж року Колегія Чужоз. Справ наказала київському обер-комендантові Костюрінові поробити довідки як у Києві, так і в Генеральній Військовій Канцелярії, з чийого наказу стягують на лоевським форпості ці збори. „А между темъ и когда на то, какъ чаятельно накакого указа не было“, читаємо ми в наказі цієї Колегії, „то опредѣленному на означенномъ форпосте караулу накрепко

¹⁾ К. Ц. А. Д. А. Реестр ордерів Ген. Військ. Канц. за 1757 р. ар. 104—5.

²⁾ Ibid спр. № 24757 арк. 192.

и под штрафомъ запретить, чтобъ они такихъ прицепокъ для своего лакомства отнюдь дѣлать и безпорядки темъ между купечествомъ производить не отваживались.“¹⁾ На жаль, певних відомостей про те, в якому розмірі стягали на форпостах ці збори, ми не знайшли.

До цього ввесь час подавали звістки про те, що поляки закупають щоглове дерево та інші лісові матеріяли на місці в Стародубському та Чернігівським полках. Контракти складали на закупівлю цих товарів з умовою приставити їх з України до польського кордону, де їх забирали поляки і сплавляли водняним шляхом до Лоева, а звідділя далі до Риги. Але поруч з цим, ми подибуємо відомості, що українські державці й сами безпосередньо сплавляли з своїх лісів щоглове дерево до Риги. Ось один з таких яскравих фактів, який привертає до себе увагу ще й тому, що він допоміг розв'язати в центрі питання, чи мали право українські державці сплавляти свої лісові товари до Риги. Р. 1764 бунчуковий товариш Антін Гарновський подає заяву до Вишківської митниці перепустити річкою Іпуттю до Польщі 56 щоглових дерев, які він заготовив у Стародубським полку в лісах його пущах і мав „по волности малороссійской“ сплавити їх до Риги.²⁾ Вишківська митниця затримала дерево біля с. Нові Бобовичі і звернулася по поясіння у цій справі до „Главной над таможенными зборами канцеляріи“. Остання ж, зважаючи на те, що відати ліси доручено було „Государственной Адмиралтейской Коллегіи“, передає цю справу на її розв'язання. Як наслідок цього вийшов указ од цієї Колегії з 5-XI—1764 р. до Київ. Губерн. Канцелярії. Той указ покликуювсь по перше на інструкцію з II-V—1732 р. про збереження лісів, за якою забороняли вирубувати щоглові дерева без дозволу від адмиралтейства, а на порушників цього накладали пеню від кожного зрубаного дерева по 10 крб., по друге на указ Сенату з 15-X р. 1761, яким наказувано „состоящий в малороссійскомъ Стародубскомъ полку годный на корабельное строение и на другие суда и на машты лес для могущих иногда впред быть каких казенных надобностей в угодных к препровождению по таможеннымъ рекамъ и к тамошнимъ мореходнымъ портамъ в способных местах береч“. Так от, спираючись на все це, Колегія й наказала все дерево Гарновського описати на тому місці, де його було затримано, а що на її думку важко було б його сплавити до Риги, то продати і гроші повернути на користь державного скарбу а на Гарновського, крім того накласти вищенаведену пеню по 10 крб. від кожної щогли за порушення указів. Та Гарновський переносить цю справу до Сенату і добивається щоб її було переглянено. В наслідок його клопотань і був сенатський указ з 24-VIII—1765 р., за яким Київська Губ. Канцелярія мусила дати розпорядження на Вишківську митницю, (яка тоді вже була заставою), щоб вона віддала Гарновському заарештоване у нього щог-

¹⁾ Ibidem, спр. № 15504.

²⁾ У заяві Гарновського було зазначено, що це були соснові спіри „спирь и букеспир“. „Spir, m. sprigu“, це бічні щогли, особливо на військових кораблях, які повинні бути заввишки від 15 до 18 сажнів (S. B. Linde Slownik. języka polskiego, т. У, 582).

лове дерево, нехай він що хоче з ним, те й робить, а коли б уже, згідно з наказом „Адмиралтейской Коллегії“, дерево було спродано, то гроші слід повернути Гарновському. Усупереч указові 1761 р. Сенат висловлює думку, що будь-якої заборони рубати щоглові дерева в Стародубському полку не було й не може бути і українському народові слід бути „во всех случаях свободными в своих добрах волными со всеми их користи, вследствие сего они и волны свои добра во всяких случаях употребляют“, тим більш, що і в 27 главі генерального регламента наказується. „Всех тех которые имѣють особливые права управлять по их подтвержденнымъ правамъ и привилегиямъ“. Так позитивно розв'язав цю справу катерининський Сенат, надавши цим право українським державцям надалі без перешкод сплавляти лісні матеріяли до Риги. Як ми довідуємося з указу „Главной надтаможенными зборами канцелярії“ р. 1769, в цім році Гарновський відіслав до Риги, з заарештованих через Вишківську заставу 56 дерев. тільки 44, решта ж, очевидно, зіпсовалася від довгого лежання в р. Іпуті і їх не варт було сплавляти до Риги. У Ризи після переведення браку з Гарновського стягнуто належне мито за це щоглове дерево й дозволено його продати. Зважаючи на те, що до Риги прибувало дерево як з України так і з Польщі, то щоб купці не уникали від платежу мит, а також щоб його не спродували під час подорожі в Польщі, ця „надтаможенними зборами канцелярія“ наказала випалювати в Вишківській заставі на всіх деревах, які сплавлятимуть з України до Риги, тавра з ініціалів літер власника, а так само видавати власникам ярлики, в яких обов'язково зазначити обсяг коренка кожного дерева, повідомляючи наперед про це Ризьку митницю, щоб вона мала змогу викривати фальшування в цій справі. А як передбачалося, що Гарновський і надалі сплавлятиме щеглове дерево до Риги, то Київська Губ. Канцелярія зробила для нього окреме тавро з літерами Б. Т. А. Г. (бунчуковий товариш Антін Гарновський) і надіслала його до Вишківської застави. ¹⁾ Щоб покінчити з вивозом лісних матеріялів з Стародубщини, ми мусимо додати до всього вищенаведеного, що наприкінці XVIII стор. багато було сплавлено відділя дерева на будівництва чорноморських портів. У цьому брали участь як скарбові підрядники, так і приватні особи. Сюди приставляли як щоглове дерево, так і всякий інший будівельний матеріял. ²⁾

Закінчивши на цьому розгляд зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII сторіччі, ми можемо поробити такі висновки. Наприкінці XVII та на початку XVIII стор. зовнішня торгівля Стародубщини доволі поживається. У цій торгівлі беруть участь як велике купецтво, так і рядове міщанство Стародубщини. Але що далі, то помітніше цей темп зменшується. В цій торгівлі дедалі меншу участь починає брати українське купецтво. Поступінно сюди просувається російський капітал, то через старовірів, що починають брати участь у торгівлі, як власними капіталами, так через посередництво капіта-

¹⁾ К. Ц. А. Д. А. спр. № 6311.

²⁾ Ibidem, спр. № 16475, арк. 31; спр. № 16569, ар. 115-16, та справа № 22737.

лів російських купців, то безпосередньо через російських купців, що заводять тут свої контори і закупають силу товарів на вивіз. Меркантилізм, а потім загальна економічна політика російського уряду щодо України чинили не на користь зовнішньої стародубської торгівлі, а, навпаки, руйнували ту основу, яку спочатку тут було закладено. Капітали заможного стародубського купецтва, що проводило на широку ногу зовнішню торгівлю наприкінці XVII та на початку XVIII стор., згодом переходять до рук української старшини державців, які грузнуть у своїх шляхетсько-державницьких інтересах і не цікавляться вже торговельними операціями своїх батьків, рядове ж міщанство, що й перед цим мало невелики капітали, економічно зовсім занепадає. Усе це спричинилося до того, що про будь-який опір російському капіталові, що просувався на Україну, не могло бути й мови, навпаки він знаходить тут сприятливі умови для свого поширення. Природні лісові багатства Стародубщини сприяли тому, що зовнішня торгівля в другій половині XVIII стор., переважно торгівля щогловим деревом, поживалася але будь-якої плановості чи то вкладення великих капіталів у цю торгівлю ми не помічаємо. Два-три польські шляхтичі посідали тут привилейоване становище, діючи поза всякою конкуренцією ¹⁾.

¹⁾ Дивись додаток до праці ст. 363 - 67.

ДОДАТКИ ДО СТАТТІ М. ТИЩЕНКА

ВІДОМІСТЬ ДОБРЯНСЬКОЇ ПРИКОРДОННОЇ МИТНИЦІ ПРО КІЛЬКІСТЬ ТОВАРІВ

Назва товарів	Які купці привезли товари						Назва товарів	Які	
	Російські	Польські	Українські						Російські
			Старові-ри різні, слобід	Черні-гівські	Нижній-ські	Інших міст містечок та сел			
Сукна	4762 ар	3888 ар.	1755 ар.	5425 ар.	503 ¹ / ₂ ар	468 ар.	Полуситцу	2593	
Стамеду	14896 „	418	2432	—	8	50 ³ / ₄	Епанчи полского манера простого сукна . .	—	
Суконного ласкутья . .	—	1 фун.	—	3 фун.	—	—	Платковъ шелк. италян-ських и полуиталіян.	101 дюж.	
Полусуконки шерстяной	5640 ар	—	4 ¹ / ₂ ар.	—	—	—	Платковъ бумаж. и по-луситцев.	8395 ар.	
Штофцу шерстяного . .	18428	—	1152	—	17	16	Чулокъ разныхъ . . .	98 дюж.	
Каламины шерстяной .	3875	—	465	—	—	—	Перчатокъ разныхъ . .	272 „	
Камилоту	22284	—	—	—	8 ¹ / ₄	12	Лентъ шелковыхъ . . .	318297 ар.	
Миткалю	2559	—	—	—	—	—	Нитокъ тонкихъ белыхъ пучковъ	65 дюж.	
Гродитурю	917	—	—	—	19	19 ¹ / ₂	Шелковыхъ поясовъ . .	74 ар.	
Бомби шерстяной . . .	408	—	—	—	15	—	Шляпъ бобровыхъ . .	50 шт.	
Саржи „	327	—	—	—	—	—	Ножей разныхъ	347 дюж.	
Канифасу	918	—	—	—	—	—	Бритвѣ	21 „	
Фланели широкой . . .	542	—	—	—	—	—	Ножницъ	27 „	
Камордку одинакого .	900	—	—	—	—	—	Шпоръ стальныхъ . . .	2 „	
Грезету шелкового . .	2426	—	—	—	14	—	Ключиковъ медныхъ к часамъ	13 „	
Тафты шелк. европейск.	2481	—	636	—	62	39 ¹ / ₄	Печатокъ медныхъ с позолот.	60 „	
Штофу шелкового . . .	2497	17 ¹ / ₄	100 ³ / ₄	—	—	15 ¹ / ₂	Колечекъ медныхъ . .	240 „	
Бархату венецианского	839	4 ¹ / ₂	—	—	—	10 ¹ / ₄	Перстней медныхъ с глазками	264 „	
Атласу	831	—	—	—	—	—	Крестовъ медныхъ . . .	324 „	
Полуатласу	1937	—	—	—	—	—	Запонокъ медныхъ . .	204 „	
Парчи с золотомъ и се-ребромъ	296	—	7 вер.	—	10 вер.	—	Иголокъ и булавокъ .	576 тис.	
Люстрину	876	—	—	5 вер.	—	—	Пуговиць разныхъ . .	446 гарн.	
Первеню цвѣтного . . .	810	—	—	—	7	—	Бусовъ ординарныхъ на воску	20 дюж.	
Обяри	284	—	—	—	—	—	Куколь. простыхъ с уборами	6 „	
Выбойки бумажной . .	8796	—	195	—	—	—	Кукушекъ деревяныхъ .	90 „	
Крепи шелковой	—	2	—	—	—	—	Алмазовъ граневыхъ не в дѣлѣ	198 шт.	
Кисей травчатой и по-лосатой	9558	—	27	—	—	14	Хрустала пронизачного	—	
Батисту	1140	—	—	—	—	—	Шелковыхъ кафтанныхъ нашивокъ	—	
Полотна варендорвского	1685	—	—	—	88	46			
Трипу бумажного . . .	236	—	—	—	—	—			
Ситцу	1264	—	—	—	—	—			

ПРИВЕЗЕНИХ З-ЗА КОРДОНУ В Р. 1766 ТА ПРО КУПЦІВ, ЩО БРАЛУ В ЦЬОМУ УЧАСТЬ.

купці привезли товари					Назва товарів	Які купці привезли товари					
Польські	Українські					Російські	Польські	Українські			
	Старо-вірі різні слобід	Чернігівські	Ніженські	Інших міст містечок та сел				Старо-тірі різні слобід	Чернігівські	Ніженські	Інших міст містечок та сел
—	—	—	—	4 ³ / ₄ ар.	Табакерокъ бумажныхъ	618 дюж.	—	—	—	—	2 шт.
—	4 шт.	—	4 шт.	—	Колпаковъ „	180 „	—	—	—	—	5 шт.
—	—	—	3 шт.	8 шт.	Цвѣтовъ бумажныхъ простыхъ	2620 шт.	—	—	—	—	—
1 ш. 1 ар	605 ар.	—	—	—	Зеркаль стенныхъ . . .	1 шт.	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	Посуды фарфоровой простой (чайниковъ, чашекъ, чайницъ, сахарницъ)	848 дюж., + 51 шт.	—	—	—	—	—
—	—	—	—	10 ар.	Королковъ добрыхъ . .	—	—	3/5 ф.	—	—	—
—	—	—	—	—	Пряденной бумаги крашенной	—	—	—	—	—	16 ф.
—	—	—	—	—	Цедры склянокъ	318 дюж.	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	Хутерь (бобров, выдр, лисиц, куницъ) . . .	44 шт.	263 ш	—	—	—	—
102 д.	11 д.	—	—	3 дюж.	Шерсти иностранной . .	50 пуд.	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	Кожъ сафьяновыхъ . .	—	—	—	—	—	25 шт.
3 д.	—	—	—	—	Овчинъ черн. польскихъ	—	—	—	—	—	73 шт.
—	—	—	—	—	Сахару канарского . .	—	1 пуд.	—	—	—	30 ф.
—	—	—	—	—	Ягодъ (черносл., черники, изюму)	—	27 п.	221 п.	—	—	147 п.
—	—	—	—	—	Грибовъ польск. сухихъ	2 п. 30 ф.	73 п.	14 п.	—	—	3п. 3ф.
—	—	—	—	—	Перцу	—	—	—	—	—	20 ф.
—	—	—	—	—	Меду сырца	30 пуд.	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	Масла коноплянного . .	60 вед.	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	Вина виноград. франц.	—	—	—	—	—	2 оксофта
—	—	—	—	1160 ш.	Ореховъ грецкихъ . . .	—	—	—	—	—	1200 ш
—	—	—	—	—	Дехтю	445 вед.	1312 в.	2655 в.	—	—	1040 в.
—	—	—	—	—	Рыбы (селдей, камбалы)	—	4 боч. + 680 ш.	—	—	—	1 ось-шушка
—	—	—	—	—	Клею мездрянного . . .	—	—	—	—	—	4п. 30ф.
—	—	—	—	—	Бутылокъ ordinaryныхъ	—	—	—	—	—	4 шт.
—	—	—	—	—	Краски брусковой . . .	—	—	30 ф.	—	—	—
—	—	—	—	—	Пиль желѣзн. столярн.	—	—	9 шт.	—	—	—
—	—	—	—	320 шт.	Табаку аглинского . . .	—	4 ф.	—	—	—	—
—	—	—	—	—	Пороху	—	—	—	—	—	35 ф.
3 ¹ / ₂ д.	—	—	—	16 ¹ / ₂ д.	Рогож	—	—	—	—	—	440 шт

Ми подали вичерпливу відомість про товари, які пройшли з-за кордону через Добрянську митницю. Вона була за головну митницю, якою проїздили російські купці та польські і українські з північних місцевостей. Сюди майже не проїздили з товарами київські, полтавські та інших південних міст купці, а також ті, що їхали на південь. Вони користувалися для цього Васильківською, Переволочанською та Кременчуцькою митницями. З наведених у нас товарів стягнуто на Добрянській митниці всього 22 513 крб. 40 коп., та окремо на консула 188 крб. 67— коп. Тут же ми подибуємо відомості, що за минулий 1765 рік стягнуто з купців вексельних боргів за ті ж мита 18232 крб. 56 коп. Щодо останніх, то митниці давали розстрочку платежу внутрішнього мита на 6 місяців. З цього, очевидно, завсіди користувалися великі купці, бо в 1766 ця митниця подає такі відомості про те, як купці сплачували ці борги.

Прізвища купців	відкіля привезено товари в 1765 році.	Борг, якого сплачено
Чернігівські купці Мих. та Іван Янченки	з Гданська та Бреслава	2188 крб. 91 ⁵ / ₄ коп.
Конотопський купець Тимофій Полешко	з Гданська	1263 крб. 33 ¹ / ₄ коп.
Добрянський жит. Назар Романов	з Гданська	196 крб. 35 коп.
Слуцький (польськ.) купець Петро Сухозанет	з Бреслава та з Гданська	2341 крб. 47 ¹ / ₂ коп.
Могилівський купець Мих. Сиволап	з Гданська	367 крб. 69 коп.
Калузькі купці: Зах. Плотников	з Ляйпціга	2355 крб. 65 ³ / ₄ коп.
Ант. Фед. та Міхей Макарови	з Гданська та Ляйпціга	5843 крб. 63 коп.
Гр. Горин	з Гданська	2117 крб. 36 ¹ / ₄ коп.
Москов. куп. Семен та Андр. Осокини	з Гданська	1558 крб. 12 ¹ / ₄ коп.
Разом		18232 крб 53 ³ / ₄ коп.

Щодо самих мит, то їх сплачували купці за тарифою 1757 року (див. К. Ладыженській, Історія рус. тамож. тарифа, ст. 90-92) за додатками деяких зборів: на консула, на утримання застав та за указом з 19-VII 1762 р. додатково стягувано з шовкових панчіх „ефимочных“, по 6 крб. та російськими грішми по 15 крб. від кожного тузіня. Ось один з записів у цій митній книзі про чернігівського купця Івана Михайловича Янченка, що перевіз 9-III—1766 року товари через Добрянську митницю:

1) 15 половинокъ сукна аглинского тонкого шириною отъ десяти до осми четвертей, мерою 501 аршин ефимочных по 6 коп, внутренних по 26 коп. с аршина ефимками (ефимки по 125 копѣек) —60 руб. 6 коп, внутренних 130-26 к.

2) 153 половинки сукна аглинского ординарного, мерою 4902 аршина— ефимочных по 3 коп. внутренних по 13 коп. с аршина—ефимками 294-6 коп., внутренних 637-26 коп.

3) 40 половинокъ сукна бенклевого, мерою по 22 аршина в половинке, 880 аршин-ефимочных по 24 коп. внутренних по 1 рублю по 4 коп. с половинки-ефим. 19-10 к., внутр. 41-60 коп.

Разом стягнуто „ефимочных“ 373 р. 22 коп. а за них російськими грішми 466-80 коп., та внутрішніх 809-12 коп. Окрім того на першу суму нараховувано 2% на утримання застав 7—47 коп. та 4 „акциденції“ — 14—94 коп, а ва всю суму (1298 — 33 коп.)— $\frac{1}{2}\%$ на консула 6—40 коп. Унутрішні збори 809 крб. 12 коп. Янченко зразу не сплачує, а бере відстрочку на 6 місяців.

Наведені в нас купці, що сплатили р. 1766 митні борги за перевезені 1765 р. товари через Добрянську митницю, беруть велику участь і в цьому 1766 році. Але опріч їх привозять товари й інші купці. Усіх заяв подано на митницю: від російських купців 25, польських 27, старовірів різних слобід 24, ніженських 9, чернігівських 3, та від українських купців різних міст, містечок та сел 26. З російських купців слід відзначити таких калузьких, Ів. Мішукова, Т. Хохлова, М. Люсіна; рильських: М. Котельнікова, С. Шеліхова та тультського Т. Осетрова. Польські: могилівські купці Федір Ракуса, Ад. Бочерович, Гр. Булаевич та мешканець Сем. Страшкевич. З старовірів привозять товари мешканці слобід: Добрянки, Злинки, Зибкової, Клишів, Еленки, Радулі, Климової та Віти. З українців, окрім наведених Янченків та Полешка, у цім році беруть участь ніженські мешканці Ів. Телепна, В. Старожинський, Ф. Приплавка, М. Павлов, Ф. Каратиш, Д. Авраменко, Ст. Бодак, Ан. Шапошник(овъ) та Онисим Папірний; містечка Мени—Сем. Назаров та Олексій Коновалів; м. Конотопа, Д. Підгайний та військ. тов. Ст. Гацук; м. Глухова—ст. Карнаухов; м. Чернігова Мат. Суганіченко то П. Іллін; м. Лохвиці—зн. тов. Ст. Засульський; містечка Комишньої—Яків Висоцький та зн. тов. Гав. Золотаревський; містечка Сосниці—Як. Бережний; с. Талалаєвки (Прил. п.)—Як. Іванов; містечка Березного—Ст. Стецький та К. Рогозинський; с. Рогинець,—Тим. Улисько та Мосій Самойленко та інші українські мешканці. Ми подаємо тут прізвища тих осіб, що привезли цього року більшменш значну кількість товарів, проминаючи зовсім тих, що привезли різний дріб'язок та таке як дьоготь, рогожі тощо.

Оце такі поясіння ми вважали за необхідне подати до наведеної в нас відомості про привезені закордонні товари 1766 р. Назву самих товарів ми зберігаємо такою, як її подано в цій відомості (Київ. Ц. Ар. Д. А. спр. № 25105).

ВАСИЛЬ ДУБРОВСЬКИЙ.

ДО ПИТАННЯ ПРО МІЖНАРОДНЮ ТОРГОВЛЮ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХVІІІ СТ.

Одні з найголовніших питань, щоб встановити ролю й значіння України на міжнародньому торговельному ринкові за доби розквіту на ній торговельного капіталу є з'ясування: 1) асортименту товарів, що їх довозили й вивозили, як тих, що власне на Україні продуковані, або на ній споживані, так і тих, що їх тільки транспортовано через неї; 2) товарової маси кожної галузі краму, як імпортового, так і експортного; 3) напрямків товарового руху, себто, з якими країнами Україна мала торговельні стосунки, якими асортиментами і в якій кількості з ними обмінювалася. Уривчасті за це відомості, які зведено в працях проф. Ів. Джиджори¹⁾ та М. Є. Слабченка²⁾, можуть дати тільки приблизне, занадто орієнтовне уявління про ці питання, занадто мало ще запроваджено на цей день в науковий ужиток статистичних архівних матеріалів щодо економіки, зокрема торгівлі, України у ХVІІІ ст. (вийнятковий своїм значінням матеріал дали б архівні фонди митниць ХVІІІ ст. на Україні, коли б їх пощастило виявити і опублікувати), — друквані ж випадкові згадки не можуть дати повної й цілком певної та систематичної картини в цій ділянці. Через такий стан джерел М. Слабченко, спробувавши приблизно оглянути відомості за експортно-імпортовий товарний обіг Лівобережної України у кінці ХVІІ—ХVІІІ ст., мусів був констатувати: „...лишь в общем виде можно назвать предметы ввоза и вывоза, но невозможно (пока, по крайней мере) дать ни точных цифр, ни процентного количества ввозимого имущества, ни взаимоотношений между ввозом и вывозом Гетманщины“³⁾. У цьому твердженні він власне повторює через тринадцять років все те, що з жалем констатував Ів. Джиджора, який писав: „На жаль недостача скільки-небудь серйозніших праць про торгівлю в тих часах в нашій історичній літературі не дозволяє докладніше означити величину вивозу українських і ввозу заграничних товарів в гетьманщину, а ні означити вартости того обороту“⁴⁾; „...все те лишень фрагментаричні звістки, які не дають навіть приблизного поняття про вели-

¹⁾ Ів. Джиджора. „Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 р.р.“ (Зап. Н. Т. ім. Шевченка у Львові, т. т. 98, 101, 103, 105).

²⁾ п р. М. Е. Слабченко. „Хозяйство гетманщины в ХVІІ—ХVІІІ ст., т. 3. Очерки торговли и торгового капитализма“, ДВУ, 1923.

³⁾ М. Слабченко. О р. cit. ст. 149.

⁴⁾ Зап. Н. Т-ва Шевченка у Львові, т. 98, ст. 62—63.

чину сеї торгівлі¹⁾); „...трудно, без цифр, якими можна б означити скількість вивозу, або хоч продукції, сказати, які товари і продукти по волах займають перше місце в вивозі за границю...²⁾); „...на жаль із за недостатчі матеріалу ми не розпоряджаємо про більшість сих продуктів, особливо товарів, ніякими даними, на підставі яких можна б де-що більше сказати про торгівлю ними. Деякі звістки, хоч теж на стільки фрагментаричні, що на підставі їх не можна означити навіть приблизної скількості експорту, маємо й про інші продукти українського хазяйства, як тютюн, горівка і т. д.“³⁾. Щодо імпорту на Гетьманщину, то Джиджора також констатує брак певних відомостей: „На жаль цифр, по яких би можна подати менш більш докладно скількість ввозу так поодиноких родів тих товарів, як загалом усіх разом—ми поки що не маємо. Дані, якими розпоряджаємо, дозволять лишень догадуватися про вартість ввозу, яка була доволі значна і мало мусіла уступати цінності вивозів“⁴⁾. Такий стан розробки джерел в цьому питанні не припускає досі можливості скласти ґрунтовні висновки й мати тверде уявлення.

Тому особливо цікаві здаються нам дані, які призвав у 1720 р. Василь Іванович Блеклов за дорученням од Комерц-Колегії щодо торгівлі Гетьманщини з іншими країнами⁵⁾. Цей В. І. Блеклов, „из царедворцев“, був відраджений за тих часів „к делам Коммерц-Колегії“. Там для його, очевидно, не знайшлося відповідного діла, бо 5.VI 1719 р. Комерц-Колегія, під головуванням Петра Андрієвича Толстого, ухвалила відпустити В. І. Блеклова з Петербургу додому на той час, аж поки Колегія призначить його на посаду. Зминув мало не рік, коли 25.IV 1720 р. Комерц-Колегія знову постановила: „послать ис Коммерц-Колегії в Нѣжин из дворян комисаром Василья Ивана сына Блеклова для надзиранія над тамошним купечеством, что к размноженію того купечества служить может і учинить усмотреніе, какіе товары из Нѣжина і ис протчих малороссійских городов в Полшу і в Турецкую и в русскую земли і в иные какіе мѣста вывозятся и ис тѣх мѣст в російское государство привозятся, и что с того пошлин збирается и чрез какіе способы купечество может быть в размноженіи к ползе его царского величества и народной; и чтоб дать ему Блеклому инструкцію, а в Кіевскую губернію к губернатору послать указ, а к гетману господину Скоропадскому для вѣдома ж. послать грамоту и о посылке той грамоты в Колегію иностранных дѣл послать указ“... З цього видко, що Комерц-Колегія вирішила використати Блеклова, щоб вивчити ще мало для неї відомі умови торгівлі на Україні, яка проте, будши проміжною територією для експорту з Росії до згаданих країн — Польщі, Німеччини, Туреччини, відгравала не абияку ролю⁶⁾. Щоб

¹⁾ Ibid., ст. 66. ²⁾ Ibid., ст. 71. ³⁾ Ibid., ст. 72.

⁴⁾ Зап. Н. Т-ва Шевченка у Львові, т. 101, ст. 67.

⁵⁾ Ленінград, Историчний Архів. Арх. Фонд Государственной Коммерц Коллегии. Експедиція 2-га № 11. 1. 10. „1719 года июня 5. Дѣло по опредѣленію Коммерц Коллегии об отпускѣ царедворца Василья Блеклова в дом свой, тут же и об отправленіи его Блеклова в Нежин комисаром для надзиранія над тамошним купечеством“ на 52 арк.

⁶⁾ Див. пр. І. М. Кулишер „Очерк Истории русской торговли“ Петербург 1923, ст. 212; 213, див. також згад. праці Ів. Джиджори і М. Слабченка, passim.

ув'язати українську торгівлю з загально-імперською, бракувало насамперед знання певних відомостей за нещодавно приєднану до Росії колонію. Природно, що за обсерваційний пункт обрано м. Ніжень — найжвавіший торговельний осередок Гетьманщини за тих часів. Як підсобні пункти могли прислужитися всі ті міста, де було встановлено митні пункти, що фактори їхні перевіряли експорт — імпорт (Київ, Переяслав, Чернігів, Ромен, Стародуб).

В. І. Блеклову, колезьким звичаєм, видаю особливу інструкцію, визначивши його завдання так: він мав зібрати й подати до К. Колегії відомості за те: а) які товари вивозять з міст Гетьманщини до Польщі, Туреччини, Пруссії та звідти привозять до Російської імперії; б) які російські товари вивозили останніми 3—4 роками до Польщі, Шлезьку та Богемії, порівнюючи з тим, які товари вивозили туди ж за 15—20 років перед цим; в) зокрема скільки вигнано на продаж з Російської імперії через Україну худоби останніми 3—4 роками порівнюючи з тим, що було вигнано за 15—20 років перед цим; г) які російські й чужоземні товари привозять нині на „свинський“ ярмарок ¹⁾ і яка різниця в цьому порівнюючи за 15—20 років; д) скільки довізного й вивізеного мита беруть з товарів, в тому числі й з рогатої худоби і якими грішми це мито сплачують; ж) які є скарги купців та що потрібне для розвитку торгівлі; з) чи немає скарг на митні збори у Польщі і що це за збори й де їх сплачують; і) чи в порядку прикордонні митниці й чи немає скарг на них. Додатково йому було також доручено довідатися по секрету (Комерц-Колегія побоювалася за наслідки свого втручання в справи Мануфактур-Колегії) про мануфактури на Гетьманщині — які є, які треба поліпшити та які нові збудувати. Потрібні для цього відомості Блеклов мусів збирати від службовців митниць та ратушів, надсилаючи їх до Комерц-Колегії (див. додаток № 1).

Цю інструкцію підписали П. Толстий й інші члени Комерц-Колегії 25-IV 1720 р. Видано її Блеклову 7-V 1720 р. Того ж дня надіслано розпорядження Київському губернаторові П. О. Голіцинові, щоб він допомагав В. Блеклову у цій справі. Комерц-Колегія одночасно повідомила про це відрядження канцлера Г. І. Головкина та віце-канцлера П. П. Шафірова, — напевно, цій місії В. Блеклова надавали особливого значіння. Трохи раніш 5-V повідомила грамотою гетьмана Скоропадського про таке відрядження В. Блеклова (за допомогу йому від гетьмана в грамоті чомусь не згадано ²⁾). Того таки дня Комерц-Колегія звернулася до Ямського приказу, щоб Блеклову на проїзд дали дві підводи до Москви та 4 підводи з Москви до Ніжня. 6-V видано

¹⁾ Свинський ярмарок відбувався біля Свинського монастиря, що був у двох верстах від Брянського (див. И. Аксаков, „Исследование о торговле на украинских ярмарках“. Спб. 1858 р., ст. 10). М. Слабченко помилково гадає, що Свинський ярмарок був у Києві (op. cit.).

²⁾ Ця грамота гетьману Скоропадському збереглася серед документів Археогр. Комісії (див. М. Г. Курдюмов, „Описание актов, хранящихся в архиве им. археографической комиссии“—ст. 139, у „Летоп. занят. имп. археогр. комис. за 1904 г.“, вип. 17, Спб. 1907) серед групи актів з Чернігівського Губ. правління під —205. При ній же є копії грамот до гр. Головкина і бар. Шафірова в цій же справі та копія інструкції, виданої Блеклову.

Блеклову подорожню¹⁾. Того таки дня, як йому видано інструкцію, 7.V Блеклов виїхав. Але ж з роботою своєю він не дуже квапивсь. Як повідомив 25.IX 1720 р. П. Голіцин, Блеклов 11.VIII звернувся до нього, прохаючи, „чтоб к отправленію оного дѣла опредѣлить ему писаря і служилых людей дать для посылок“. Комерц-Колегія надіслала указа до Ніженського коменданта Кольцова-Мосальського, щоб той відрядив у розпорядження В. Блеклова 1 писаря та москалів за його вимогою.

24.I 1721 р. В. Блеклов, повернувшись до Петербургу, подав до Комерц-Колегії звіт про те, як він виконав своє доручення, додавши до нього відомості за товари, привезені й вивезені з Гетьманщини у 1715, 1716, 1717, 1718, 1719 і 1720 роках. Це були: 1) реєстри Ніженського ексактора Петра Лукіна за 1717—1720 рр., які охоплювали — а) довіз до Гетьманщини з Туреччини та Польщі, б) вивіз з Гетьманщини за кордон (до Польщі та Туреччини), в) вивіз з Гетьманщини до Московщини, г) довіз на Гетьманщину з Московщини (притім все ж таки за цією схемою бракує відомостей: за 1715 р. — про довіз з Москви до Гетьманщини, та за 1717 р. про вивіз з Гетьманщини до Москви, — можливо, що в ці роки гуртового довозу й вивозу поміж Московщиною й Гетьманщиною таки зовсім не було); ці реєстри (див. додатки №№ 3—8), очевидно, не охоплювали цілої Гетьманщини (хоч це в них й не застережено, бо крім того є — 2) реєстр київського фактора Статія Николаєва щодо Києва тільки за 1720 р.: а) про довіз з Туреччини та Німеччини, б) про вивіз до Туреччини, Німеччини й Польщі та в) про вивіз до Московщини (див. додаток № 9); 3) реєстри Переяславського фактора Михайла Александрова: а) про довіз у 1720 р. до Переяслава з-за кордону та вивіз до Московщини (реєстр його ж за 1719 р. в тотожності повторює реєстр за 1720 р. — тому його не ураховано, як наочно фалшований (див. додат. № 10); реєстр Роменського фактора Василя Андрієва: а) про експорт у 1720 р. з м. Ромна до Московщини та б) про довіз до Переволочни з Криму (див. додаток № 11); 5) реєстр Стародубського фактора Івана Михайлова: а) про експорт з м. Стародубу у 1720 р. до Московщини та Риги, б) про довіз з-за кордону, в) про довіз з Московщини (див. додаток № 12); 6) реєстр Чернігівського фактора Дем'яна Тіхонова: а) про довіз до Чернігова з-за кордону у 1720 р., б) про експорт за кордон, в) про експорт до Москви (див. додаток № 13).

Таким чином Блеклов виконав своє доручення тільки наполовину, зібравши відомості тільки за найближчі роки й не маючи порівняльних матеріалів за час 15—20 років перед тим. Він пояснив це тим, що таких відомостей не збереглося, бо фактори — Київський, Переяславський, Роменський, Стародубський, Чернігівський, — свої записні книжки здали до Ніженського індуктора (ексактора) П. Лукіна, останній же ці книжки до 1715 р. понищив. Блеклов

¹⁾ Цікава подробиця: у 1720 р. в Петербурзі в Київському Комсарстві не знали, скільки верстов від Москви до Ніженя (щоб видати Блеклову прогонні гроші), — пізніш з'ясували, що 675 верстов. Отже виходить, що командировання на Україну були не часто й відомостей за неї дуж бракувало взагалі.

не одвідав також Свинського ярмарку, одмовляючися тим, що на той час він був в інших місцях і не міг поїхати на цей ярмарок. Він довідався, що митні збори на Гетьманщині збирають не до царського скарбу, а до гетьманського; одкупає їх у гетьмана згаданий П. Лукін; збирають мито по містах, а також в прикордонних місцевостях; розмір мита — по 3 коп. з карбованця; мито беруть російськими грішми. Жадних скарг Блеклов не одержав і про утиски для купців не чув. Щодо мануфактур, то Блеклов довідався, що в Стародубському полку є парусно-полотняне підприємство Рагузінського, а мешканці, тамтешні здобувають поташ, смалчуг та салітру.

Найцінніша частина в звітженні В. Блеклова то, розуміється, ті реєстри, що він додав до свого рапорту. Щодо їх автентичности сумніву не можна мати, бо це все оригінальні відомості, що подали Блеклову індуктор та фактори за підписом своїх рук. Можуть бути сумнівні тільки щодо певности даних, які в них є. Насамперед треба відзначити, що відомості в реєстрах за 1715—1720 р. Лукіна, очевидно, не охоплюють даних за цілу Гетьманщину (хоч і льокалізують їх увесь час, як відомості за цілу Малу Росію), бо за 1720 р. Лукін не урахував відомостей факторів до своєї, а Блеклові Комерц-Колегія також не об'єднують за 1720 р. цих відомостей докупи, а розглядають їх окремо. Отже, якщо це так, то маємо дані за 1715—1719 р., які стосуються тільки до Ніженя (вузловий пункт українського торговельного транспорту з північного сходу на захід), і тільки за 1720 рік про всі головні міста Гетьманщини (окрім Глухова). Окрім того, нам невідомо, оскільки повно урахувано товари, що їх так чи інакше перевозувано через кордон Гетьманщини. Щодо повноти обліку товарових мас (особливо дрібних партій), то можуть бути справедливі сумнівні. Тому припускаючи, що номенклятуру (асортимент) товарів в цих реєстрах виявлено досить повно, вважаємо, що частина товарів могла пройти поза відомом індукторського апарату (тим паче Блеклова) і через це ці реєстри можуть мати ту хибу, що вони відбивають хоч і більшу частину, але все ж таки не цілу масу експорту й імпорту Гетьманщини того часу. Сами числа, в цих реєстрах наведені, сумніву не викликають, бо їх, очевидно, виписано з індукторських та факторських книжок, в яких маси товару протоколюється, як стягається мито. Не припускаємо думки, щоб індуктор і фактор могли й потребували фальсифікувати ці числа. Великий сумнів викликає тільки реєстр Переяславського фактора за 1719 р., який пунктуально й літерально дублює реєстр його ж за 1720 р., — можна припустити, що фактор м. Переяслава, не маючи під руками свого реєстру за 1719 р., склав його за аналогією з 1720 р. очевидно, не бачучи великої різниці в торговельному обігові в своєму місті за ці два роки. Будь-що-будь, Переяславським реєстром за 1719 р. не користуємося, уважаючи його за непевний. Зведена табель імпорту й експорту Гетьманщини, яку склав або Блеклов або вже в Комерц-Колегії, за 1715—1720 р., тільки з відомостей П. Лукіна, факторські відомості до неї не враховано, — їх приписано до табелі окремо) полегшує порівнювати товари маси за різні роки.

Переходячи до розгляду асортименту й маси товарів, одкинемо випадковий крам, що трапляється невеликою партією, або один тільки раз і тому не є характерний для торгівлі Гетьманщини (напр. бритви, рисі, фініки тощо), а зосередимо увагу на головному контингенті товарів, насамперед імпортових, та потім експортних (бо частину імпорту через недовгий час експортовано). На жаль, реєстри не відрізняють товарів з Польщі від товарів з Туреччини. Це трапилося, природно, тому, що товари, які везено з Туреччини сухими шляхами, провозили перед в'їздом на Гетьманщину через східню частину Польщі (напевно Поділля, Гуманщина, Білоцерківщина). Через це їх нотували поспіль. Без сумніву, серед товарів провозуваних через Польщу з Туреччини, були товари й дальших країн — Арабії, Індії тощо (напр. фініки, бавовняні тканини, хлопчатий папір, фарби і т. ін.). Отже за походження товарів доводиться тільки здогадуватися, розглядаючи цю групу поспіль. За великої різноманітності товарів, довозуваних на Україну, все ж найпоказніше місце належало різним тканинам (в сумах за 5 років 1715—1720): бархат та оксамит — 1.034 локтів (Ніжень); заполоч — 2.757 кип (Ніжень, Київ); кумачі — 1.151 кипа (Ніжень; табін 1.390 локтів (Ніжень); полтабінок — 10.414 локтів (Ніжень і Чернігів); едомашка — 18.531 локтів (Ніжень і Чернігів з Туреччини); речета — 40.009 локтів (Ніжень); мамса — 13.006 штук (Ніжень); біла забрань — 366 локтів (Ніжень); білокоса — 3.282 локтів (Ніжень); хатая — 600 локтів (Ніжень з Туреччини?); тарцинеля — 2.619 локтів (Ніжень); загринет — 4.102 локтів (Ніжень); канавада — 316 локтів (Ніжень); сполін — 359 локтів (Ніжень); поледомашка — 1.776 локтів (Ніжень з Туреччини); атлас — 8.455 локтів (Ніжень і Чернігів); парча з золотом і сріблом — 7.104 локтів (Ніжень); полотно швабське — 112 штук та 383 бунта (Ніжень, Київ — через Польщу з Німеччини); стамед — 163 штуки (Ніжень, Київ, Чернігів); полустамед — 234 штуки (Чернігів, Київ, Ніжень); сукно карункове — 1.694 штуки та 1.730 половинки (Ніжень, Київ, Переяслав, Чернігів); сукно тузик — 1.119 половинок (Ніжень, Київ, Чернігів); сукно беклеве — 1.090 штук (Чернігів, Ніжень, Київ); сукно тонке — 141 половинка (Ніжень, Київ, Чернігів); тафта — 630 штук і 233 локтів (Ніжень, Чернігів); габа — 7.126 штук (Ніжень, Переволочна, з Туреччини); бавовниця — 277 штук (Ніжень). Мало не всю оцю масу тканини споживано на Гетьманщині; за ці п'ять років до Москви через Україну провезено всього 153 кипи заподочі та 34 кипи кумачів. Решта залишилася на Україні у безпосередніх споживачів (розуміється, козацька старшина, козаки, міщани, духівництво). Це тим цікавіше, що загалом ця маса тканини мала тенденцію зростати в цілому, — якщо скласти ті сорти тканини, що вище перелічено, то матимемо: у 1715 р. — 7.504 локтів + 458 кип + 5.015 штук; у 1716 р. — 12.726 локтів + 994 кипи + 1.030 штук (зниження довозу сукна, що було звичайно в штуках); у 1717 р. — 11.957 локтів + 514 кип + 5.205 штук; у 1718 р. — 10.807 локтів + 533 кипи + 5.501 штук; у 1719 р. — 14.017 локтів + 571 кип + 535 штук; у 1720 р. — 35.002 локтів + 1.005 кип + 11031 штук + 383 бунтів + 3.298 половинок.

Окрему групу тканин, довозуваних на Україну, становили ті, що їх дово-

жувано з Московщини: крашенина — всього за зазначені п'ять років на Гетьманщину привезено її — 2.600 арш. (Ніжень у 1716 р.), тимчасом вивезено її з України закордон — 7.600 арш., — доводиться припустити, що або не ввез довіз на Гетьманщину крашенини митниці урахували, або на Гетьманщині також виробляли крашенину (це могло бути, бо на Гетьманщину багато довозувано фарб); та китайка, що напевно йшла тільки транзитом через Московщину разом 720 тюмів, з яких — 215 тюмів вивезено з Гетьманщини закордон, отже різницю 505 тюмів, очевидно, розпродали на Гетьманщині.

На другому місці серед речей, довозуваних на Гетьманщину з-за кордону, безперечно стояли кушаки: безеві, шовкові, верблюдячі, кушаки з золотом, кушаки „халалі“. Серед них перше місце належить верблюдячим — 69.647 штук за п'ять років, потім „халалі“ — 19.361 штук та шовковим — 18.892, нарешті, безевим — 3105 і невеличка кількість — 417 штук — дорогих гаптованих золотом і сріблом. По роках маємо: у 1715 р. — 34.540 поясів; у 1716 р. — 16.074 штук; у 1717 р. — 10.590 штук; у 1718 р. — 27.704 штук; у 1719 р. — 14.715 штук; у 1720 р. — 7.809 штук. Разом — 111.422 штук. Це напевно були пояси східнього походження, бо окремо згадуються 259 шленських поясів. Довозувано пояси переважно через Ніжень. Спостерегти будь-яку послідовність у коливанні чисел не доводиться.

Постійними (з року на рік або більш-менш регулярно) імпортовими речами були: килими — 750 штук; фарбові речовини 2.626 ок; стрічки — 504; саф'яни — 1691 бунтів; ладан — 708 пудів та 606 ок; шовкові й інші хустки — 1.973 штук; цитриновий сік — 108 пудів та 690 ок; коси 67 фас та 4 бочки; кава — 58 ок; ножи різні 767 фунтів та 215 фунтів. Крім того, серед імпортових товарів зустрічаємо: папір — 524 стопи; папер хлопчатий — 6 кулів + 667 пудів, бритви — 50 фунтів, брошки 30 ок, старі жіночі шапочні верхки — 1.360, шленська волочка — 380 фунтів; чорна гагатка — 10 ок; запони — 14 пар; золото 4 пари; зелені кіндяки — 21 кипа; колпаки 5 дюжин, карти — 947 бунтів; мідь 174 пудів; мухояр — 88 штук; дерев'яна олія 25 бурдюгів; мило — 45 пуд; рубки 1.635; сорочинське пшоно (риж) — 5 пудів; помаранцова корка — 3 пуди; рисі 12 пар; вино ренське — 4 бочки; угорське — 48 бочок; волоське — 93 бути й 22 бочки; німецьке лагонське — 26 бочек; кримське — 80 куф; тютюн — 160 ок; туркус — 50 ок; хвості кунні — 2.250; панчохи — 243 пари; жіночі шапки — 2.540, турецька вовна — 10 хутер, шовк, шафран — 60 ок; ізюм — 32 торби + 321 пуд, мигдаль — 3 пуди, фініки — 2 пуди, салітра — 1.554 пуди + 5 бочок + 5 куф; сіль 1556 пуд. і т. ін.

Ці всі товари мало не цілком споживають на Гетьманщині: про транзит до Москви згадується тільки за коси — 8 фас, ізюм — 60 пудів. Отже, з усього цього бачимо, що з Гетьманщини був досить споживчий ринок для товарів з Німеччини, Польщі, Туреччини, Криму.

Щоб закінчити огляд імпорту Гетьманщини, треба ще проаналізувати довіз з Московщини (за довіз звідти тканин вище згадано). Найголовніше місце без сумніву належало імпортові різного хутра. За 1715—1720 рр. довезено: білячих; шкур — 2.314.000 шт.; горностаєв сороків — 1.345; душок лисячих

2.780 пар, душок песцових 590 пар, кішок 300, куниць—60; лисиць—477 бунтів; хутер лисячих 41; хутер сантрачих—6; хутер заячих—103; хутер корсаків—277 бунтів, хутер хоркових 8; хутер вовчих—34; хутер сурикових—9; хутер хребтових біличих—245; хутер брюшкових—273; хутер ласткових 2; норок сороків — 284; соболей — 2 сорока; хорків 8 сороків; отже переважно місце безперечно належить хутрам біличим та лисячим.

Тільки частину цих хутер могли споживати на Гетьманщині. Переважна кількість їх напевне йшла транзитом через Україну далі за кордон. Отож, за 1715—1720 р.р. з Гетьманщини вивезено шкурок біличих—7.488.000 штук. Отже з Гетьманщини понад утрое вивожувано біличих шкурок, ніж їх довозувано. Це не випадкове явище, бо перевагу експорту над імпортом систематично спостерігаємо з року на рік.

	1715 р.	1716 р.	1717 р.	1718 р.	1719 р.	1720 р.	Разом
Довіз	129.000	229.000	268.000	368.000	903.000	417.000	2.314.000
Вивіз	735.000	1.128.000	1.337.000	1.058.000	1.577.000	1.653.000	7.488.000

Таке явище можна пояснити тільки тим, що різницю між довозом і вивозом (5.174.000 шкурок або 68% цієї галузі експорту) добували на Гетьманщині (навіть коли припустити, що на Гетьманщині зовсім не вживали біличих шкурок з Московщини). Те саме бачимо і щодо горностаїв — вивезено 5.322 сорока (довезено тільки 1345 сороків), душок лисячих вивезено—22.085 пар (довезено тільки 2.780 пар); душок песцових вивезено—2.137 пар (довезено ж 590 пар); корсаків вивезено 1387 бунтів (довезено—277 бунтів); кішок вивезено—60.369 (довезено ж—300); куниць вивезено—91 (довезено 60); лисиць вивезено 4.685 бунтів (довезено тільки 477 бунтів); ластки сороків — 392 (довезено 2 хутра); хутр лисячих — 586 (довезено ж 41); хутер хребтових—1.105 (довезено 245); хутер біличих брюшкових—2.152 (довезено 273); хутер брюшкових сантракових—1052 (довезено 6); хутер хоркових—825 (довезено 8); хутер норкових — 365 (довезено 8 сороків—320); хутр заячих—2.888 (довезено—103); хутер лапкових соболей—89 (довезено 2 сорока); хутер лапкових куніх—78 (довезено 60); хутер кошачих—468 (довезено 300); хутер вовчих—46 (довезено—34); хутер рисіх—2 (довезено—0); хутер ласкових—22 (довезено 2); хутер песцових—8 (довезено—0); хутер брюшкових—758 (довезено—273); хутер хребтових соболячих—6 (довезено 0); хутро корсакове—1 (довезено—277 бунтів); хутро куніе—1 (довезено 60); песців—134 бунта (довезено?); розсомахів—216 (довезено?); соболей сороків—124 та 17 пар (довезено—2 сорока); хорків сороків—890 (довезено—8 сороків); шкур відмежих—56 (довозу нема).

Отже бачимо, що вивіз хутер систематично перевищує довіз. Якщо не вважати це за помилку у відомостях (немає підстав запідозрювати їх певність; крім того, сама систематичність промовляє за тим, що тут не помилка, а щось інше), то таке явище могло залежати чи від того, що Росія не досить

повно облічувала довіз хутер на Гетьманщину, або що значну частину експортного хутра здобували на Гетьманщині. Можливий резерв решток завезеного на Гетьманщину до 1715 р. хутра, що міг потрапити до експорту наступних років, здається, не міг спричинитися до такого різного розходження чисел. Знаючи скільки лісів та вільних пустошей було на Гетьманщині у XVII і поч. XVIII ст., де розводилося багато лісового звіря, мусимо зробити висновок, що експортів власного хутра належало значне місце в господарстві Гетьманщини того часу.

Решта імпорту з Московщини не є актуальна для Гетьманщини ні кількістю, ні доборою товарів. Тут є вироби металеві—голок 24.000, олово прутове й роблене—30 пуд; сковороди—560; бляхи—1 бочка; а також—квасці—45 пудів; куперваса—4 пуди; кістка моржова—9 пудів; ладан—14 пуд; лудан 17 косяків; перець 53 пуди; папір 200 стіп; білуга 10 пуд; цукор 2 пуди та 550 голів; шпигинар—5 сулей; хутра—180 штук. Більше значіння напевно мали: астраханські овчинки та смушки—720; полотно—1.634 конци. З цих товарів вивезено з Гетьманщини за кордон—ладану 50 косяків; овчинок болгарських, астраханських та смушків—2.154; полотна—800 конців + 616 штук + 17.285 аршинів; моржової кістки—86 пудів. Щодо кістки, то ясно, що це був експорт 1715 р. того, що довезено на Гетьманщину перед тим. Полотна могли додатково скуповувати й на Гетьманщині (особливо на північній), як також додавати овчинки й смушки місцевого походження.

Усе це дає підставу твердити, що кількістю, асортиментом і важливістю товарів, що довозилися для споживання, у першій чверті XVIII ст. Гетьманщина була міцніше зв'язана з Польщею й Туреччиною, ніж з Московщиною. Проте, Гетьманщина була для Московщини за один з важливих експортних шляхів.

Щодо власне українського (не транзитного) експорту Гетьманщини, то в ньому безперечно головне місце належало продуктам сільського господарства, точніше — скотарства. Так за 1715—1720 р. маємо експортованого: а) за кордон: волів—3.095; рогатої худоби—5.271 голова; вовни 326 хутер; вовни овечої та баранячої 405 возів; юхти—8.528 пудів; шкур ялових—285; б) до Московщини—овчин овечих та баранячих—10.030; шкур волових та ялових—3.927; овець—6.047; худоби рогатої 12.778; вовни овечої—149 возів; лою волового топленого 114 пуд. та 171 куфа; в) крім того олії конопляної 520 куф. (до Москви); пеньки 2.368 возів (до Москви та до Риги); поташу 160 бочок (до Риги); лою волового топленого—17 куф (туди ж); воску—150 пуд. (до Москви); тютюну 31 віз (до Москви). Ізюм (60 пуд. до Москви)—звичайно товар транспортний через Гетьманщину з півдня. Отже бачимо, що Гетьманщина, як експортер скотарської сировини, відігравала для Московщини помітну роль,—в усякому разі не меншу, ніж експорт її за кордон. При тім це значіння не зменшується від того, чи ці товари споживано на Московщині, чи їх почасти вивожувано звідти за кордон (через Петербург, Ригу, Архангельск,—теоретично-експорт через ці віддалені порти був не такий зручний, як через Польщу,—отже споживання цих товарів на Московщині мусіло превалювати).

Розуміється, ці відомості, що їх забрав та подав до Комерц-Колегії В. Блеклов, не можуть показати динаміки розвитку торгівлі Гетьманщини, бо охоплюють тільки невеличкий уривок часу й сама техніка складання їх ще дуже примітивна. Але ж фіксуючи в міру можливості статику певного моменту торгівлі, подаючи повний перелік довозуваних і вивозуваних товарів, даючи можливість уявити хоч би приблизно пропорційне співвідношення між різними гатунками товарів (припущення про неповноту обліку — див. вище), ці відомості проливають світло на ділянку з економічної історії України початку XVIII ст., яка досі ще недостатньо розроблена.

Д О Д А Т К И.

№ 1. Инструкция Комиссару Василью Ивановичу Блеклову ¹⁾.

Понеже Его Царского Высочества Государственная Комерц-Колегия за благо избрѣла к службѣ Его Ц. В-ства ево Господина Комисара Блеклова отправить для надзиранія над тамошним купечеством, что к размноженію того купечества служить может, того ради повелѣвается ему по сей инструкции и по послѣдующим пунктам свое усмотреніе чинить и в Государственную Комерц-Колегию вѣдение о том присылать.

1. Какие товары из Нѣжина и ис протчих малороссійских городов в Польшу, и в Турецкую и в Прусскую земли и в иные какие мѣста обычайно во всякое мѣсто особливо возятся,

2. Какие товары из помянутых мѣст изо всякого особливо в Его Ц. В-ства земли привозятся,

3. Какие русские товары больше за три и четыре года от сего времени чрез Польшу в Шлезию и Богемію возятся и сколко оных за 15 и 20 лѣт туды вывезено для того, чтобы различие в торгах между сими ж и прежними годами мочно было видѣть,

4. Коликое число рогатого скота за три и за четыре года чрез Украину выводится и коликое число за 15 и 20 лѣт выведено для вышеявленной причины и весь ли такой рогатой скот из его Царского в-ва Государства приходит, а буде нѣтъ, то надлежит ему толко оный записывать, который из Его Царского Величества земель приходит,

5. Какие товары болше как русские, так и иностранные, на свинскую ярмонку привозятся и какое различие нынѣ на оной ярмонке против того, что за 15 и 20 лѣт было, обрѣтается,

6. Коликое число Его Царскому Величеству пошлины на границах с вывозных и привозных товаров берется, такожде и с рогатого скота.

¹⁾ Текст за чернеткою, що є в справі; оригінал, очевидно, видано Блеклову. Документи подаю без „ъ“ для економії.

7. Каким образом она пошлина платится: рускими или иностранными деньгами,

8. Какие отягченія или жалобы купецкие люди или подданные во всѣх их нуждах до купечества надлежащих к поданию имѣют,

9. Чрез что купечество в размножении к Его Царского Величества и подданных ползѣ может приведено быть.

10. Купецкие люди не имѣют ли тягости или жалобы от высокой пошлины, которую купцы, кои чрез Польшу вѣзят, с своих товаров платить имѣют і в чем такожде и гдѣ оныя пошлины содержатся и платятся.

11. Пошлинное управление на границах в добром ли порядке і вѣрности к его Царского Величества интересу держится и подданные на таможенных служителей не имѣют ли какой жалобы и ежели имѣют, то на которых і в чем.

12. Какія мануфактуры нынѣ в той странѣ дѣлаются и не мочно ли оныя лучше исправить или какія вновь устроить (о сем осведомится под рукою, а самому в мануфактурные дела нимало ни в чем ни касатся)¹⁾.

13. Все вышеупомянутыя и другія до купечества надлежащие вѣдомости требовать ему господину Комисару Блеклову чрез ратушских и таможенных служителей и от лутчих купецких людей и оныя вѣдомости, по препорціи, как оныя зберет, должен присылать в Коммерц Колегію (а для вѣдома о той посылке и о учиненіи во всем ему господину Комисару Блеклову вспоможенія Его Царского Величества войск запорожских обоих стран Днепра гетману Ивану Ільичу Скоропадскому Царского Величества грамота, а Киевскому Губернатору князю Петру Алексѣвичу Голицыну указ ис Коммерц Колегіи послать²⁾).

В протчем же надѣется, что господину Блеклову все наложенной Коммисіи так поступать за что бы можна от его Царского Величества милость и честь получить.

Учинено в СанктПитербурхе Е. Ц. Величества в Государственной Коммерц Колегіи 1720 апрѣля 25 дня.

№ 2. Рапорт В. І. Блеклова до Комерц-Колегіи.

(На § 1, 2 інструкціі). Коликое число из Нежина и из протчих мѣст в отвозе в Польшу і в Турецкіе землю, також и оттуды в малоросійские города в привозе было каких товаров в прошлых 1715 і 1716 і 1717 і 1718 і 1719 і 1720 годах, о том прилагаются при сем поданные вѣдомости за рукою эсактора Нежинского Петра Лукина, особливо подданные ж Киевского фактора Статія Николаева, 720 году поданные ж вѣдомости Переяславского фактора Міхаила Александрова, Роменского фактора Василя Андрѣева, Стародубского фактора Івана Михайлова, Черниговского фактора Демьяна Тіханова.

¹⁾ Те, що в дужках — вставка на полях чернетки.

²⁾ Текст в дужках — вставка на полях.

(на § 3). Сверх вышеобъявленных приложенных при сем ведомостей о других никакого о том извѣстія получить было не от кого, а объявленной эксактор Петр Лукин, кромѣ вышеобъявленных ведомостей, ничего не объявил, а отвѣтствовал, что де до прибытія моего он ни откуда о том никаких указов не имѣет и для того оныя книги у себя он не хранил и драл; а фактор Киевский Статій Николаев, кромѣ объявленных же при сем ведомостей, отвѣтствовал, что за другие прошедшие годы подавал он записные книги в Нежен индуктору Петру Лукину; Переяславской фактор Михайло Александров объявил ведомостей, которые приложены при сем за другие кромѣ 719 і 720 году прошедшие годы подавал записные книги в Нѣжинѣ индуктору Петру Лукину; Роменской фактор Василей Андрѣев объявил кромѣ 720 году, ведомостей, которыи приложены при сем за другии прошедшии годы подавали записные книги в Нежинѣ индуктору Петру Лукину; Стародубский фактор Иван Михайлов объявил: кромѣ приложенной при сем ведомостей за другие прошедшие де годы отвѣтствия учинить не почему, того ради которые прежде ево был фактор і той умре, а после ево записных книг у него нет, потому что поданы в Нежинскую Кравасарию; Черниговской фактор Дем'ян Тіханов объявил: кромѣ приложенном при сем ведомости за другие прошедшие годы отвѣтствия чинить не почему, того ради которые прежде его были факторы записные книги подавали в Нежинскую Кравасарию индуктору Петру Лукину с таварыщи.

(на § 4). По сему объявлено о вышеявленных приложенных при сем ведомостях, а кромѣ того никаких ведомостей о том получить было не от кого.

(на § 5) На Свинской ярманке я не был, понеже в том времени как ярмонка была, тогда был я в других мѣстех ради собранія объявленных приложенных при сем ведомостей и затѣм ѣхать туды было мнѣ невозможно.

(на § 6—8) В казну Царского Величества пошлины на границе, которая при малоросійских городѣх с вывозных и привозных товаров и с рогатого скота нигдѣ не збирается, а збираетца в малоросійских городѣх также і в пристойных мѣстах на границе пошлина на гетмана російскими денгами с рубля по алтыну, а собирает оной збор вышеобъявленной эксактор Петр Лукин, откупая у него гетмана: а от купецких людей ни о ком отягченіи і нуждах жалоб никаких ни от кого не слыхал и писменного о том предложенія никто не подавал.

(на § 9) О сем в бытность мою к приумножению купечества знатно ничего присмотреть не мог, кромѣ настоящих обходительств.

(на § 10) О сем ни от кого никакого извѣстія получить не мог, понеже на то извѣстных людей в бытность мою никого не сыскалось.

(на § 11) О сем, как выше объявлено, что пошлина в казну Царского Величества, как в Малоросійских городѣх, так и по принадлежащей при них границе не збираетца, а на пошлинных зборщиках, которыи объявлены выше сего никто ни о чем никаких жалоб не пред'являл.

(на § 12) В Стародубском полку дѣлают парусные полотна коштом надворного совѣтника господина Рагузинского да в том же полку обыватели дѣлают

в різних мѣстах поташ, смалчуг и селитру своїми коштами, а внонь о строеніи мануфактур он от кого никакого извѣстія не получил. (Підпис Блеклого).

№ 3. Реестр товарів за 1715 р.

1715 год. Товары вывозные из Малыя Росіи за границу.

Бѣлки — тысячей семь сот тридцать пять, Лисиц — восемь сот два бунта Горностаев — девять сот восемь сороков. Хорков — сто девять сороков. Соболей — тридцать один сороков и десять пар. Душек лисых три тысячи девять сот пять пар. Корсаков — сто девять бунтов. Кошек — семь тысяч триста шестьдесят. Душек песцовых триста восемь пар. мехов лисых восемьдесят три. Волков восемьдесят, мехов хрептових, бѣлковых, двѣсти тридцать восемь. мехов бѣлочьих брюшковых шесть сот сорок пять. мехов брюшковых сантрачковых триста двадцать один белічей сучистый. мехов хорковых — сто двадцать. мехов норковых семнадцать. мехов заечьих девять сот девяносто. мехов лапковых собольих двадцать четыре. мехов лапковых куньих тринадцать. Овчинок болгарских двѣсти семдесят сем. мехов кошечьих сто тридцать семь. мехов волчьих пять. Смержевой кости пятьдесят пять пуд. Ластки девяносто сороков. Норки двѣсти сорок пять сороков. Мѣх рысей один. Полотна шестьсот десять концов. Шуб овчинных пятьдесят. Шкур медвежьих дватцать. Разсамаков двѣсти шестнадцать. Крашенины — двѣ тысячи пятьсот аршин. Китайки двѣсти дватцать тюмов. Шолку двѣсти фунтов. Китайки трубковой — сто пятьдесят концов. Лудану пятьдесят косяков. Бадьяну двадцать четыре пуда. Чаю десять пуд. Волон тысяча четыреста двенатцать. Юети восемь тысяч пять сот дватцать восемь пудов.

Товары привозные в малую Росію іс Турецкой землі і іс Подши.

Заполочи триста сорок три кипы. Кумачей сто пятнатцать кип. Матеріи табину тритцать локоть. Матеріи полтабинку пятьсот сорок локоть. Парчи с золотом и с серебром триста семдесят два локтя. Матеріи одомашки тысяча сто шестнадцать локоть. Матеріи рецет 4.020 локоть ¹⁾. Отласу 589 локоть. Тафты 300 штук. Краски синей каліи 244 ока. Матеріи белой забрани 18 штук. Килимов 96. Кушаков безевых 1295. Бумаги писчей 200 стоп. Кушаков верблюжьих 23.974. Кушаков шолковых 7 253. Кушеков з золотом 416. Мамсы 3.849 штук. Шаорану 40 ок. Сабянов 193 бунта. Лентов 28 штук. Матеріи бѣлокосы 30 локоть. Рубков 50. Полотна швабского 50 штук. Ножей шпилковых 687 бунтов. Ножей складных 150 бунтов. Стамеду 16 штук. Кірт 617 бунтов. Красной полусайки 1040 штук. Волочки шленской 380 оунтов. Оусток чорных 147. Матеріи хатай 532 локтя. Шолку 300 литр. Краски каліи 306 ок. Бархату 275 локоть. Чюлков 195 пар. Кушаков халалей 1.592. Сукна карунувого 466 штук. Сукна тузинку 199 штук. Сукна бенклевого

¹⁾ Далі подаємо мало не всі числа цифрами, а не словами, як у рукопису.

105 штук. Сукна тонкого 12 штук. Мыла 31 пуд. Гагатки черныя 10 ок. Мухояру 33 штук. Вершков старых шапочных женских 950. Синяго камня 1000 ок. Матеріи галози 20 штук. Шерсти турецкой 10 мехов. Кос фас 38. Хвостов кунных 1450. Масла деревянного 12 будюгов. Ягод изюму 20 торб. Пшеница сорочинского 5 пуд. Ядр миндальных 3 пуда. Фениксов 2 пуда. Ягод изюмных малых 6 пуд. Суку лимонного 150 ок. Померандевои корки 3 пуда.

Товары вывозной в Москву из Малой Росіи.

Заполочи 33 кипы. Кумачей 4 кипы. Воску 80 пуд. Сала говяжья топлениго 14 пуд.

Підпис (Лукина) А за прошедше годы кромѣ сих 6 лѣт которые записные книги подавали мнѣ индуктору Петру Лукину факторы и тѣ книги подрачны, а индуктор Петр Лукин подписую своею рукою. (Підпис — той же)

№ 4. Ревстр товаров за 1716 р.

лѣтн году товары вывозные из Малой Росіи за границу.

Бѣлки тысячей тысяча сто дватцать восемь. Душек лисьих 3.952 пары. Лисиц 856 бунтов. Норки 217 сороков. Мехов лисьих 135. Мехов хрептовых бѣлочьих 426. Мехов сантрачковых 323. Мехов брюшковых 796. Горностаев 151 сороков. Мехов норковых 249. Соболей 12 сороков і семь пар. Ласки 10 сороков. Полотна 616 штук. Мехов заечьих 111. Овчинов астраханских 821. Кошек 7.990. Душек песцовых 390 пар. Корсаков 35 бунтов. Мехов ласковых 6. Смержевои кости 7 пуд. Мѣскусу 6 бунтов. Крашенины 500 аршин. Мехов соболевых лапковых 17. Мехов кунных лапковых 26. Мехов кошачьих шестьдесят. Ласки 84 сороков. Китайки 30 тюмов. Китайки трубковои 23 конца. Хорков 141 сороков. Раковых жерновок 35 пуд.

Товары привозные в Малую Росію из турецкой земли и іс Полши.

Заполочи 821 кип. Кумачей 173 кип. Карали 334 ока, Килимов 57. Кушаков шолоковых 2.010. Матеріи рецеты 7967 локоть. Кушаков верблюжьих 10.280. Мамсы шесть сот дватцать одна штука. Отласу 798 локоть. Бавовнику 171 штука. Парчей с золотом и серебром 1.179 локоть. Матеріи полтабинку 651 локоть. Матеріи табинку 111 локоть. Кушаков халали 2924. Матеріи едомашки 966 локоть. Матеріи оксамиту 52 локтя. Матеріи терцынели 414 локоть. Сафьянов 541 бунтов. Фусток шолоковых 521. Запонов 10. Матеріи толпоши старых 1.100. Матеріи бѣлокосы 475 локоть. Лентов 12 штук. Матеріи загринету 112 локоть. Шаерану 10 ок. Бритов 50 шт. Тафты 17 шт. Ладану 81 п. Кушаков безевых 850. Мухояру 40 штук. Лимонного соку 40 ок. Сукна тузинкового 5 штук. Карунового сукна 150 штук. Спизовой мѣди 128 пуд. Мѣди 10 пуд. Чюлков дюжин 4. Колпаков дюжин 5. Рубков 150. Кос фас 13. Сукна бенклевого 40 штук. Полотна швабского 26 штук.

Товар привозной с Москвы в Малую Росію.

Бѣлки 129 тисячей. Горностаев 143 сороков. Душек лисьих 190 пар. Лисиц 91 бунт. Полотна 1.564 конца. Жести бочка. Мехов лисьих 20. Квасцов 8 пуд. Рыбы белуги 10 пуд. Сковород 560. Крашенины 2.500 аршин. Перцу 40 пуд. Сахару 2 пуда. Кошек 300. Мехов сантрачѣих 6. Мехов заечьих 42. Мехов корсаковых 14. Мехов хорковых 8. Мехов волчьих 6. Мехов суриковых 9. Игол 24 тисячи. Мехов хрептових бѣлковых 46. Китайки 160 тюмов. Сукна тонкого 6 штук. Овчинок астраханских 420. Шолку две таі (?двести?) семдесят фунтов. Олова прutowого 10 пуд. Норок 45. Мехов брюшковых 34.

Из малой Росии товар, вывезенной в Москву.

Воску 70 пуд. Заполочи 14 кип. Кумачей 10 кип. Сала топленого 21 кува. Табаку 31 воз. Овчин овечьих 3000. (Підпис той же, Лукіна).

№ 5. Ревстр товарів 1717 р.

лѣзѣ году. Товары, вывозные из Малой Росіи за границу.

Бѣлки тысячей тысяча триста тридцать семь. Лисиц 1075 бунтов. Горностаев 1.662 сороков. Норки 93 сороков. Корсаков 136 бунтов. Кошек 5.000. Овчинок астраханских 360. Медвежьих шкур 36. Мехов волчьих 29. Мехов песцовых 6. Мехов хорковых 382. Мехов брюшковых 503. Мехов хрептовых белочьих 229. Хорков 234 сороков. Мехов кошечьих 118. Мехов заечьих 588. Полотна 4.285 аршин. Мехов лапковых соболевых 9. Раковых жерновок 62 пуда. Москусу 8 фунтов. Мехов сантрачковых 102. Крашенины 2.000 аршин. Китайки 65 тюмов. Душек лисьих 2903 пары. Душек песцовых 149 пар. Мехов лисьих 67. Мехов ласковых 13. Ласки 6 сороков. Волов 490.

Товары привозные из заграницы в Малую Росію ис Турецкой земли и ис Полши.

Заполочи 180 кип. Кумачей 165. Поясов шолоковых 3.546. Поясов халали 1.403. Поясов верблюжьих 5.640. Матеріи с золотом и с серебром 1.985 локоть. Матеріи едомашки 1.924 локтя. Матеріи рецеты 7.609 локоть. Краски карали 1.000 ок. Матеріи мамсы 1.046 штук. Ладану 77 пуд. Тафты 168 штук. Килимов 130, рысей 14 пар. Отласу 2.767 локоть. Матеріи канавацы 164 локтя. Оусток шолоковых 235. Полотна швабского 5 штук. Сукна корунового штука. Сафьянов 110 бунтов. Лемъпарѣды 2. Матеріи бѣлокосы 905 локоть. Матеріи терцинели 1.575 локоть. Матеріи полутабину 1.725 локоть. Матеріи бававниц 6 штук. Матеріи бѣлой забрани 55 штук. Матеріи загринеты 951 локоть. Лентов 17 штук. Кафе 14 ок. Хвостов куньих 800. Пояс богатой шит золотом і серебром 1. Тарпоши 400. Матеріи табину 640 локоть. Оинжалов 300.

Товары привозные с Москвы в Малую Росію.

Краски синей 17 пуд. Ладану 14 пуд. Квасцов 17 пуд. Перцу 13 п. Пищей бумаги 200 стоп. Сахару 554 головы. Лисиц 130 фунтов. Горностаев 369 со-

роков. Бѣлки 220 тысячей. Меха заечьих 20. Норки десять сороков. Овчинок астраханских 100. Душек песцовых 300 пар. (підпис Лукіна)

№ 6. Ревстр товарів 1718 р.

за рік году. Товары привозные из за границы в Малую Росію іс Турецкой земли и ис Полши.

Запóлочи 265. Кумачей 267 кип. Парчей з золотом и с серебром 1.355 локоть. Матеріи рецеты 5.069 локот. Поясов верблюжьих 16.913. Поясов шолоковых 2.902. Тафты 98 штук. Мамсы 4.989 штук. Поясов халалей 7.979. Килимов и чентаров 295. Матеріи едомашки 381 локоть. Отласу 2.269 локоть. Бавовниці 100 штук. Матеріи терцынеліи 479 локоть. Матеріи бѣлозабрани 205 штук. Лентов 200 локоть. Матеріи бѣлокосы 46 локоть. Матеріи оксамиту 103 локтя. Матеріи загранету 190 локоть. Тютюну 60 ок. Брушту 80 ок. Матеріи полтабинку 805 локоть. Матеріи хотай 68 локоть. Карали 148 ок. Матеріи коновацы 62 локтя. Оусток поши 76. Габы 35 штук. Оусток шолоковых 73. Кафе 40 ок. Ладану 160 ок. Сукна тонкого 14 штук. Сукна тузинку 18 штук. Бенскевого сукна 6 штук. Полустамеду 4 штуки. Рубков 12. Ножей ризских 30 бунтов. Полотна швабского 2 штуки. Кос оас 16.

Товар вывозной за границу из Малой Росіи.

Бѣлки тысячей тысяча пятьдесят восемь. Лисиц 823 бунта. Норки 794 сороков. Корсаки 204 бунта. Горностаев 1.460 сороков. Хорков 126 сороков. Меха хорковых 323. Душек лисьих 4.355 пар. Соболей 15 сороков. Кошек 13.413. Меха лисьих 110. Меха заечьих 461. Душек песцовых 200 пар. Меха кошечьих 79. Меха собольевых лапковых 16. Овчинок астраханских 500. Меха песцовых 2. Меха ласковых 2. Полотна 150 концов. Песцов 103 бунта. Меха брюшковых 330. Меха бѣлочьих 208. Раковых жерновок 21 пуд. Крашенины 2.200 аршин. Волос 856.

Товары вывозные в Москву из Малой Росіи.

Сала топленого 47 Кухов. Овчин овечьих 700. Кож говяжьих 160. Кос оас 8.

Товар привозной с Москвы в Малую Росію.

Бѣлки 368 тысячей. Горностаев 325 сороков. Ласки 37 сороков. Лисиц 56 бунтов. Куниц 60. Норки 100 сороков. Меха бѣлочьих 145. Хорков 8 сороков. Меха брюшковых 49. Душек лисьих 250 пар. Бадьяну 10 пуд. (підпис Лукіна).

№ 7. Ревстр товарів 1719 р.

за рік году. Товары привозные из за границы в Малую Росію іс Турецкой земли и ис Полши.

Кумачей 105 кип. Запóлочи 466 кип. Красные карали 243 ока. Отласу 1.687 локоть. Матеріи едомашки 5.663 локтя. Парчей з золотом и с серебром 24 локтя. Шафрану 10 ок. Кушаков верблюжьих 11.090. Кушаков халалей 2.535.

Матеріи полтабину 1719 локоть. Матеріи коновацы 90 локоть. Матеріи бѣлокосы 400 локоть. Кушаков шолоковых 1095. Килимов 54. Тафты 6 штук. Мамъсы 444 штуки. Матеріи рецеты 3990 локоть. Бруштыну 22 ока. Сафьянов 20 бунтов. Матеріи сполину 180 локоть. Масла деревянного 13 бурдюгов. Ягод изюму 9 торб. Ладану 500 ок. Бумаги хлопчатой 6 кулей. Мыла 10 пуд. Вершков старых на шапки 400. Оусток шолоковых 361. Соку лимонного 500 ок. Олеры 36 штук. Кафе 8 ок. Бархату 48 локоть. Матеріи табину 186 локоть. Золота 4 пары. Сукна карунового 25 штук. Рубков 20. Мѣди 20 пуд. Стамеду 40 штук. Сукна тонкого 20 штук.

Товары вывозные за границу из Малой Росіи.

Бѣлки тысячей тысяча пятьсот семдесят семь. Лисиц 412 бунтов. Корсаков 103 бунта. Норки 201 сороков. Кошек 18140. Меха брющковых 101. Соболей 40 сороков. Душек лисьих 2990 пар. Мѣхов лисьих 96. Мѣхов соболевых лапковых 12. Меха куньих лапковых 29. Меха бѣлковых хрептовых 180. Хорков 270 сороков. Меха кошечьих 54. Меха заечьих 335. Меха волчьих 12. Овчинок смушковых 36. Крашенины 400 аршин. Полотна 4000 аршин. Мѣх норковой 1. Шуб 36. Мѣх соболей 1. Ластки 63 сороков. Волов 238.

Товар, привозной с Москвы в Малую Росію.

Бѣлки девятьсот тысячей і три. Горностаев 44 сороков. Мѣхов брющковых 190. Мѣхов бѣлочьих пятьдесят два. Меха лисьих семнатцать. Душек песцовых 290 пар. Душек лисьих 320 пар. Лисиц 65 бунтов. Корсаков 54 бунта. Олова дѣланого 20 пуд. Скипидару 5 сулей. Квасцов 20 пуд. Купоросу 4 пуда. Соболей 2 сорока.

Из Малой Росіи товар вывезенный в Москву.

Заполочи 22 кипы. Ягод изюму 60 пуд. Кумачей три кипы.

(підпис Лукіна).

№ 8. Ревстр товаров 1720 р.

афк году. Товар привозный из за границы в Малую Росію с Турецкой земли и с Полши.

Матеріи полтабинку 4324 локтя. Матеріи бѣлокосы 1426 локоть. Матеріи рецеты 11354 локтя. Тафты 233 локтя. Кумачей 323 кипы. Матеріи Олеры 40 штук. Кушаков безевых 960. Мамсы 2057 штук. Зеленых киндяков 21 кипа. Кушаков халали 3.008. Кушаков шолоковых 2091. Матеріи з золотом і с серебром 2189 локоть. Матеріи едомашки 8.431 локоть. Матеріи поледомашки 1976 локоть. Кушаков верблужьих 10750. Килимов 118. Габы 740 штук. Матеріи табину 423 локтя. Сафьянов 80 бунтов. Мухояру 10 штук. Ладану 35 пуд. Сукна корунового 49 штук. Матеріи сполино 179 локоть. Матеріи загранету 2849 локоть. Лентов 22 штуки. Рысей 94 пары. Оусток 265 пар.

Шапок женских 2540. Отласу 295 локоть. Красной корали 251 око. Заполочи 680 кип. Матеріи терцынелі 151 локоть. Матеріи забрани бѣлой 88 штук. Кафе 32 ока. Тютюну 100 ок. Бархату 554 локтя. Муръкусу 50 ок. Масла 91 бурдюг. Ягод ізюму 3 торбы. Мыла 4 пуда.

Товар вывозный за границу из Малой Росіи.

Соболей 26 сороков. Меха сантрачьих 306. Меха брюшковых 327. Меха лисьих 95. Меха соболевых лапковых 10. Меха соболевых хрептовых 3 і черевих 3. Горностаев 1099 сороков. Лисиц 717 бунтов. Душек лисьих 3970. Овчинок смушковых 160. Меха бѣлочьих хрептовых 32. Душек песцовых 1090 пар. Меха хорковых 98. Кошек 8.666. Раковых жерновок 21 пуд. Мех ластковой 1. Мех рысей 1. Корсаков 480 бунтов. Ластки 139 сороков. Меха кошечьих 10. Кости сморжевой 24 пуда. Меха куньих лапковых 10. Мех корсаковой 1. Шерсти 326 мехов. Меха заечьих 403. Полотна 40 концов, 9000 аршин. Куниц 91. Мѣх куней 1. Песцов 31 бунт. Бѣлки тысяча тысячей шестьсот пятьдесят три. Норки 685 сороков. Волон 100.

Привоз товаров с Москвы в Малую Росію.

Лисиц 135 бунтов. Норок 89 сороков. Горностаев 464 сороков. Корсаков 209 бунтов. Душек лисьих 1130 пар. Бѣлки 400.017. Меха лисьих 4. Меха ластковых 2. Китайки 169 томов. Ладану 17 косяков. Волков 28. Меха бѣлковых 2. Овчинок смушковых 200. Меха заечьих 41. Кости сморжевой 9 п. Полотна 70 концов. Шуб 180. Мѣх норковой 1.

Из Малой Росіи товар вывозной в Москву.

Кож яловочьих 1280. Кумачей 17 кип. Заполочи 84 кипы. Говяжья сала топленого 2 кубы.
(підпис Лукіна).

№ 9. Реестр товаров 1720 р. (по Киеву).

аѣх году. Товары привозные из за границы в Малую Росію из Турецкой и из Немецкой стран в Киев.

Сукна корунового 921 штука. Сукна тузинкового 194 штуки. Сукна банклевого 119 штук. Сукна тонкого разных цветов 23 штуки. Стамеду 18 штук. Полотна швабского 29 штук. Кушаков шленских 259 штук. Рубков 250 штук. Гарусу 26 штук. Полустамеду 30 штук. Саржи 9 штук. Ладану 310 пуд. Соку лимонного 108 пуд. Селитры 1554 пуда. Абы 600 штук. Мѣди красной 4 пуда. Заполочи 2 кипы. Бумаги хлопчатой 380 пуд. Ягод ізюму 315 пуд. Волоского вина 93 буты. Соли 1556 маж. Бумаги пищевой 324 стопы. Венгерского вина 48 бочек.

Товар вивозной из Малой Росіи за границу в Турецкую і в Немецкую землю і в Польшу.

Рогатого скота 5271. Овчинок астраханских 665. Меха заечьих 225. Китайки 171 тюм. Полотна 1880 концов. Полотна хрящевого 8.480 концов. Анису 300 возов. Шерсти бараней 265 возов. Крашенины 12.000 аршин.

Товар вивозной из Малой Росіи в Москву.

Кож яловочных 1553. Овчин бараньих 4000. Сала говяжья топленого 72 куфы.

А за прошедшие годы отвѣтствия учинить не по чему того ради, которые прѣжние были факторы и те факторы записныя книги подавали в Нѣжинскую корвасарию; и я Степан Николаев записныя книги за прошедшие годы потому же подавал в Нѣжинскую корвасарию индуктору Петру Лукину.

(підпис грецькими літерами).

№ 10. Реестр товарів 1720 р. (по Переяславу) ¹⁾.

афх году. Товары привозные из за границы в Малую Росію в Переяславѣ.

Сукна карунового — 82 штуки. Кас еас 4 бочки. Карт 330 бунтов. Лентов 30 коп. Камня точилного 230. Волоского вина 22 бочки. Селитры 5 бочек.

Да в Великую Росію выгнать рогатого товару волон і коров 680, овец 380, овчин бараньих и овечьих 600, табаку 2 воза, шерсти бараней и овечьей 32 воза.

А за прошедшие годы отвѣстия чинѣть не по чему того ради, которые прѣжди мяня был фактор и тот умре, а после его записных книг за прошедшие год у мене нѣт и отвѣтствовать нѣ по чему, потому что подани в Нѣжинскую карвасарию; у сего пункта фактор Переяславский Михайло Олександров подписую руку свою.

№ 11. Реестр товарів 1720 р. (по Ромну).

афх году. Товар вивозной из Малой Росіи в Великую Росію из Ромна и их протчих мѣст.

Кож яловочных 285. Овец 6.047. Овчин бараньих 2330. Шерсти овечьей 149 возов. Товару рогатого из Малой Росіи выгнато в великую Росію 12778.

Товар вивозной из Малой Росіи за границу.

Табаку 318 возов. Шерсти овечьей 140 возов.

Товар привозной ис Крыму в Малую Росію в Переволочню.

Габы 6.417 штук. Крымского вина 80 куф. Ладану 206 пуд. Бумаги хлопчатой 287 пуд. Саеьянов 647 бунтов.

А за прошедшие годы отвѣтствия чинить не по чему, того ради, которые прѣжде меня были факторы и тѣ факторы записные книги за прошедшие годы подавали в Нѣжинскую корвасарию и я Василий записные книги по тому же поодавал в Нѣжинскую ж Корвасарию индуктору Петру Лукину с товарищи.

Фактор Василий Андреев руку приложил“.

¹⁾ Увага. Реестр товарів 1719 р. по Переяславу не наводжу тому, що він літерально тогочий з цим реестром 1720 р., за винятком самої дати на початку — „афх-году“. Реестр 1720 р. певніший, бо кінцеву його текстуальну дописку зроблено рукою фактора М. Александрова, що подавши певні відомості за 1720 р., через вимоги Блеклова (не маючи вже книжки за 1719 р.) просто здублював відомості 1720 р., додавши бажану дату.

№ 12. Реєстр товарів 1720 р. (по Стародубу).

αφх году. Товар вывозной из Стародуба в Великую Росию.

Пеньки к Москвѣ и до Риги 2268 возов.

Да в Великую Росию: масла конопляного 520 куѳ, кож яловочных 864, селитры 12 пуд, воску 19 пуд.

До Риги—сала говяжьего топленого 17 куѳ, поташу 160 бочек.

Товар привозной из за границы в Малую Росию—ренского вина 4 бочки.

Привозной товар из Москвы в Малую Росию—китайки 337 тюмов.

А за прошедшие годы отвѣтствія учинить не по чему того ради, которой прежде мене был фактор і той умре, а после его записных книг за прошедшие годы у меня нѣт и отвѣтствовать не по чему, потому что поданы в Нѣжинскую Корвасарию.

Фактор Иван Михайлов руку приложил.

№ 13. Реєстр товарів за 1720 рік (по Чернігову).

αφх году. Товары привозные из за границы в Малую Росию в Чернигов.

Рубков 1403. Швабского полотна 383 бунта. Сукна карунового 1733 половинки. Сукна тузинкового 703 половинки. Сукна бенклевого 820 половинок. Выбойки шленской травчетой 125 штук. Крепи красной на кушаки 16 штук. Селитры 5 куѳ. Гарусу разных цветов 66 штук. Тафты 41 штука. Выдры 73. Линтов 195 штук. Матеріи волосяной полусаки 200 штук. Вина немецкого лагонского 26 бочек. Полушамету 200 штук. Шамету 89 штук. Матеріи полутабенку 620 локтей. Сукна тонкого кармазиу 42 половинки. Саржи 200 штук. Матеріи полосатой каламейки 13 штук. Ножей французских і шпилкових 215 бу(н)тов. Матеріи отласной шолковой 50 локоть. Матеріи едомашки 50 локоть. Мѣди 12 пуд.

Товар вывозной из Малой Росіи за границу.

Китайки Кисылбасной 304 тюма.

Товар вывозной в Москву.

Сала говяжьего топленого 100 пуд. Кож яловочных 70.

А за прошедшие годы отвѣтствія учинить не по чему того ради, которые прежде меня были факторы и тѣ факторы записныя книги за прошедшие годы подавали в Нѣжинскую карвасарию і я Демьян записныя ж книги по тому же подавал индуктору Петру Лукину с товарищи.

Фактор Демьян Михайлов руку приложил.

Увага. У додатках не наведено зведеної табелі довізних та вивізних товарів по роках, бо вона власне повторює, підсумовуючи де-в-чому, зміст попередніх окремих відомостей. З цієї табелі ми скористувалися, писавши текст цієї розвідки. Треба завважити, що ця табель має чимало помилок підраховувача-переписувача, порівнюючи з окремими відомостями,—тому певніш користатися з останніх.

„БУНТ“ ПОСЕСІЙНИХ РОБОЧИХ НА ГЛУШКІВСЬКІЙ СУКНЯНІЙ МАНУФАКТУРІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ ВІКУ¹⁾.

Українська мануфактура, як і взагалі фабрично-заводська промисловість, одколи вона виникла, не має ще досі своєї повної історії. В нас зовсім бракує підготовчих матеріялів, немає тих монографій, які б стали за основу для всебічної її історії, що мали б з'ясувати мануфактуру, фабрику, завод і як соціально-економічний організм сам в собі, і як продукційну одиницю на тлі та в процесі розвитку українського народного господарства.

Проф. О. П. Оглоблін своїми досить цінними „Очерками истории украинской фабрики“ тільки поставив проблему, подавши й свою синтезу української мануфактури на підставі занадто розпорошених та дрібних, але добірно зібраних докупи матеріялів, але на цім, розуміється, справа не може закінчитись. Там маємо здебільшого зовнішню форму стародавніх підприємств, внутрішня ж їх суть чи зміст має чекати на глибші студії, і що найголовніше — це притягнення нових свіжих архівних джерел.

Сьогодні нас цікавить Глушківська сукняна мануфактура чи фабрика²⁾, що була „одна из значительнѣйших“³⁾, „какъ отдѣлкою суконъ такъ строеніемъ и великістю своєю“⁴⁾ стояла вище над усі в межах, усієї тодішньої імперії, або, як свідчила свого часу „Съверная Почта“, ще більше, мовляв „...по обширности своей и чрезвычайно большому производству, есть первая не только въ Россіи, но можетъ быть и во всей Европѣ“⁵⁾. Вона справді стояла вище своєю організацією, своєю продукцією, кількістю робітників; стояла мабуть вище й способами визискувати свого робітника. Та не треба забувати,

¹⁾ Працюючи над історією фабрично-заводської промисловости Степової України за ХVІІІ та першої половини ХІХ віку, нам всюди доводилося зустрічати чимало матеріялу до Глушківської сукняної мануфактури, цієї типової української та й російської централізованої мануфактури, з одного боку, й кустарної майстерні вдома, з другого. За матеріялами Ленінградського Центр. Істор. Архіву та частково Дніпропетровського Крайарху ми взяли саме період, коли фабрика була на найвищому рівні свого розвитку.

²⁾ Далі ми додержуватимемося тої термінології, що всюди зустрічаємо в уживаних од нас документах. Глушківська мануфактура почала переходити на капіталістичні рейки десь у 30—40-х роках ХІХ в., а доти вона була мануфактурою; проте умовно зватимемо її фабрикою.

³⁾ Библиотека для чтения, 1853, СХХІІ, с. 48.

⁴⁾ Щекатовъ, Географ. словарь, ч 11, 48, М. 1804 г. пор. Туганъ-Барановскій, Русская фабрика, 1926. с 97, А. П. Оглоблин, Очерки, 1925, с. 88.

⁵⁾ За 1812 р. № 35, О нынѣшнемъ состояніи мануфактуръ въ Россіи.

що Глушківська фабрика стояла перша й була найбільша серед посесійних фабрик¹⁾, бо це має своє велике значіння навіть в методології питання. Одначе, не маючи жадних претенсій на монографічну повноту в даному разі, думаємо, що всякі дальші досліди з історії та життя посесійних підприємств на Україні надто потрібні, й ми подаємо тут „бунт“ посесійних робочих і селян Глушківської сукняної фабрики, зробивши можливий екскурс в фактичну її історію та економічні передумови „бунту“ за свіжими даними.

I.

Відомо, що Глушківську фабрику на основі „доношения“ Мануфактур-Колегії Сенатові в 1732 році передано у відання московського купця Івана Полуярославцова, мовляв, „въ вѣчное содержание“²⁾. Приймавши ту фабрику в „худомъ состояніи“, Полуярославцов почав енергійно господарювати, і господарюючи „своимъ коштомъ приумножая, къ фабрикъ немалые заводы построилъ и инструменты“. Від свого попередника він прийняв був тільки 12 варстатів суконних та 4 каразійних, а за час його управління суконних стало вже 70 та 12 каразійних. На широкому просторі поза фабрикою Полуярославцов скуповує землі на р. Рилі, на р. Семі взяв від Камер-Колегії з оброку землю, всюди будує греблі для сукновалень, водяні млини, комори, обладнує та устатковує й заново будує дерев'яні та кам'яні фабричні приміщення, поновлює мідяні казани для фарбування сукна тощо. Коштувало все це його аж до 20.000 крб., не рахуючи витрат на всякі матеріяли, потрібні для фабричного процесу. Спочатку сукна й каразію вироблювано добротні й до 1741 року поставлювано „вовсягдно на полки бездоимочно“. Але чимраз наближувалась Полуярославцову серйозна неприємність, за якої довелося потерпіти немало клопотів: „...в 1741 г. та пожалованная ему въ вѣчное владение фябрика со всѣми имъ заведенными и размноженными строеніями и плотинами и принадлежностями, и сготовленными имъ на дѣло суконъ и каразей матеріялы отняты у него, и все то строение и инструменты и материалы приготовленные и купленные на его собственные деньги цѣнены самою малою цѣною, приведя его къ раззоренію“...

Полуярославцов настирливо виправдував себе, подаючи до Сенату в 1746 р. „испрошеніє“. Але Мануф. Кол., одержавши від Сенату пропозицію переглянути справу й подати йому висновки, не зробивши нічого, почала публікувати, щоб ту фабрику віддати „в партикулярные руки кто похочетъ“. Знову і в 1750 й 1751 році Полуярославцов клопочеться та все доводить перший привилей, за яким віддано йому фабрику здавна, щоб знову забрати її „по прежнему и на прежних кондиціях“³⁾. Одночасно на виклик М. Кол. обізвався „сербской націи дворянинъ“ Михайло Стагаров та першої гільдії московський купець Кузьма Матвіїв. Кожен з претендентів виставляв свої вимоги. Полуярославцов прохав віддати фабрику „на прежнихъ кондиціяхъ,

¹⁾ В. Семевскій, Крестьяне въ царствованіе Ек. II., СПб. 1903, т. I, 615.

²⁾ Оглоблин, ор. с., 102-103, В. Семевскій, ор. с., 542. т. I, Фонд Мануфактур-Колегії, Журнал М. Кол. з 24. III. 1752 р., справа № 183, ар. 65, 19, 60.

³⁾ Ф. Мануф. Кол., спр. 183, ар. 65.; Оглоблин, ор. с., 105.

Стагаров „со всіми къ ней принадлежностями селы и деревнями“ віддати на 20 років „без перекупки“. Zobов'язувавсь виробляти сукна й каразію перші три роки стільки, скільки зможе, і тільки з четвертого року постачав би казенним відомствам 25.000 арш. та „...впредь стараніе имѣть будетъ на каждой годъ дѣлать со умноженіемъ“. Його умовою було ще й те, щоб дозволено було своїм коштом виписувати чужоземних овець та щоб „обрѣтающіяся при чужестранныхъ дворахъ послы и резиденты російскіе о свободной оныхъ покупкѣ и къ пропускѣ въ Россію вспоможеніе ему чинили“. Нарешті дати дозвіл на фабричній землі й фабричними селянами завести шовкову фабрику й розсаджувати шовкові дерева та після 25-ти літнього терміну дати йому право продати матеріали і все те, що він купить і заведе. Умови для скарбу були зовсім не вигідні, тому Мануф. Колегія одмовлення мотивувала досить авторитетно та резонно в своєму розумінні: „...такъ какъ онъ Стагаровъ къ распространенію такихъ суконной и шолковой фабрик совершенно знать неуповательно, охотяб и мог онъ ту фабрику содержать и сукна дѣлать так как и нынѣ дѣлаются, от того имперіи пользы и славы передъ другими извѣстными государствами нимало не послѣдует и не будет, ибо она и нынѣ на казенномъ содержаніи теченіе свое же имѣеть, но то имперіи слава и польза чтоб не постыдно было сравнятся съ другими извѣстными государствами и государственными фабриками, и чтобъ тѣ деньги, на которые въ Россію получаютъ сукна и шолк немалою цѣною, современемъ могли и пользѣ и приращенію интереса остатся въ имперіи такъ, какъ отъ желѣзныхъ и прочихъ фабрикъ остаются“¹⁾.

Як бачимо, потрібні були солідні референції та „капітальної челоуѣк“. Саме таким, що навіть „впущень былъ передъ собраніе Правит. Сената“— був Кузьма Матвійв. Сенат провадить пересправи з Матвійвим, повідомляючи в засіданні, що Путивльська сукняна скарбова фабрика має 17 приписних сіл, в них „подданныхъ малороссіянъ“ чоловіків 4 287, та майстрів, що робили безпосередньо на фабриці, 549 чол. Розмова з цього почалася тому, що за законом 1730 р., 25-X, на кожен суконний варстат покладена була „препорція“ 42 чол. та на каразійний 15 чолов., останнє зайве число приписних малося на увазі продавати охочим; в іншому разі „фабрикан“ мав обов'язок за півроку збільшити число варстатів відповідно зайвому числу людности. Закон законом, а головне, потрібно було збільшувати щороку поставки сукон і використовувати доценту робочу силу приписних, яких третя частина в цей час постійно робила на фабриці, решта працювала над своїм господарством. Отож як перший пункт умови й поставлено було Матвійву, щоб „по числу вышеписанныхъ излишнихъ душъ суконныхъ и каразейныхъ станов отъ приему оной фабрики умножилъ и дѣлаю б было в первыхъ пяти годехъ суконъ не потому числу, по чему онъ Матвѣевъ обѣщает, но съ прибавкою, а именно по 50000 въ годъ аршинъ, а по прошествіи тѣхъ 5 лѣтъ и наиболее бъ того дѣлано было, такожъ для славы и пользы государственной имѣ-

¹⁾ Ф. Мануф. Кол., спр. 183, арк. 66.

ющейся при той фабрицѣ овчарной заводъ умножил и привелъ въ доброй порядокъ, и для того въ первомъ году выписаль бы изъ Голандии барановъ и овецъ хотя до ста, впредь годъ отъ году свое стараніе прилагаль оныхъ выписывать и при той Путивльскоѣ фабрике размножать“¹⁾).

Остаточною резолюцією Сената такимъ чиномъ одмовлено було Стагарову на тій підставі, що він „...какъ человекъ иностранной и какого состоянія и имѣеть ли для содержанія и распространенія вышеупоминаемой фабрики доволной капиталъ, о томъ Прав. Сенатъ извѣстия и отъ него Стагарова на то никакого достовѣрнаго свидѣтельства, на которомъ бы убѣдился было возможно, не представлено, а испрошеніе его Стагарова, что онъ къ содержанію и распространенію той фабрики ненадеженъ, потому первые 6 три года дѣлать ему сукон и каразей столько, сколько онъ можетъ, а точнаго числа не показываетъ, и чтобы онъ во всѣ тѣ 20 лѣтъ, въ которые онъ Стагаровъ ту фабрику содержать будетъ съ покупки матеріаловъ и инструментовъ и прочаго и зъ продажи здѣланныхъ товаровъ не брать (?), и съ чегъ никакой казенной пользы окромѣ одного ущербу быть не можетъ. Къ тому же онъ Стагаровъ просилъ, что бѣ въ дачахъ той Путивльскоѣ фабрики позволено ему было завести теми же людьми кои при суконной фабрицѣ находятся шелковую фабрику, чегъ потому же дозволить за невозможное признавается и однимъ тѣмъ людямъ при двухъ работахъ и мастерствахъ быть исправится никакъ нельзя“²⁾). Вже раніше скомпромітований Полуярославцов, тимъ більше не мавъ права заволодіти фабрикою. Грунтуючися на матеріалахъ „учрежденной о фабрикахъ комисіи“ Полуярославцевъ „поступалъ вельма непорядочно“, свідчивъ Сенатъ „и на крестьянъ излишніе сборы налагалъ и собиралъ, а сукна и каразей дѣланы самымъ худымъ мастерствомъ, отъ которыхъ немало казенной убытокъ воспослѣдовалъ, что всѣ съ него Полуярославцова съ немалымъ штрафомъ въ казну взысканы“, опріч того за все те „принужденъ онъ былъ на страхъ другимъ къ ссылке на годъ въ каторжную работу“³⁾). Залишивсь тільки Матвіїв, і йому й віддано фабрику „въ вѣчное и потомственное владѣніе“, при чімъ за гарантію на віддання було те, що „...онъ Матвѣевъ, какъ то Прав. Сенату довольно извѣстно, есть человекъ добраго состоянія и капиталъ имѣеть довольно, и въ размноженіи той фабрики на него Матвѣева положиться и надежду имѣть можно“. Мануфактур-Колегіі наказано було скласти з нимъ контракта, за яким, опрічъ зазначеного вище, нагадано було не забувати й чужихъ інтересівъ. Матвіїв з економічнихъ міркувань і технічнихъ можливостей на місці, складаючи контракта, мавъ на увазі виробляти різні фарби для суконъ тут же на фабриці, але Колегія ще раніше дала привилей на виробленія фарбъ купцеві Антону Тавлеєву. Тимто й вирішено було, „...что до краски брусковой, коя между прочимъ на крашение

¹⁾ Ф. Мануф. Кол., спр. 183, ар. 67—68; Пор. Оглоблин, ор. с., 106—107, В. Семевский, ор. с., т. I, 542—643.

²⁾ Ф. Мануф. Кол., спр. 183, арк. 68.

³⁾ Ф. Мануф. Кол., спр. 183, арк. 68—68. Пор. Оглоблин, ор. с. 105; В. Семевский, ор. с., т. I, 542—543.

дѣлающихся на той путивльскої фабрикѣ суконь потребна, то оную ему Матвѣву по представленію и мнѣнію той же Ман. Кол. въ силѣ имяннаго... Петра Вел. указа, состоящаго въ 1720 г. февраля 17 дня дѣлать позволитъ, сколько для удовольствія той фабрики потребно, а излишней отнюдь не дѣлать, у оставшей за фабричнымъ употребленіемъ отнюдь же никому не продаватъ подъ опасеніемъ немалаго штрафа, дабы черезъ такую продажу не могло воспослѣдовать данной ись Прав. Сената Новоторжскому купцу Антону Тавлееву о дѣланни той брусковой краски, яко первому сыскателю секрета, привиллегіи нарушенія, чего всего накрѣпко смотрѣть и наблюдать по должности своей Мануф. Коллегіи“. За цим же контрактом Матвіїв мав усі ті податки, що припадали з селян до скарбу, сплачувати не грішми, а на ту ж суму сукном¹⁾.

На таких умовах і в таких обставинах передано Глушківську сукняну фабрику 24. V. 1752 року Матвіїву, що він нею керував по І. VIII. 1791 р. (а коли Матвіїв помер, то фабрикою з 1775 р. керувала його дружина)²⁾.

1791 року, очевидно, фабрика виходить з безпосередньої державної протекції, бо уже продана була П. С. Потемкінові³⁾, з обов'язками „обязанной“ фабрики⁴⁾, проте права і юридичне її становище залишилися ті ж посесійні, принаймні, як далі побачимо, залишилося те, що уряд регулював стосунки між фабрикантом та робітниками, і де-юре його влада була обмежена, хоч фактичне це була видима фікція; то формально й була одна з ознак посесійної фабрики⁵⁾. З цими правами Глушківська фабрика дожила, мабуть, аж до 50-х років XIX в., хоч і в протиріччі з новими економічними умовами.

Всякраз фабрика переходила, як і раніше, з рук в руки від одного посесора до другого, а ще частіше від одного управителя до другого. Чимраз вона набувала свого значіння й зростала надзвичайно. Од Матвіїва 1791 р. надійшло сукняних варстатів 122 та „заводных артелей“ 73⁶⁾. В 1797 році Потемкіна (дружина П. С. Потемкіна, що керувала фабрикою за його смертю) мала 150 варстатів суконних, 16 каразійних та 128 артілів⁷⁾. 15 травня 1800 р. управитель фабрики Назімов повідомляв Мануф. Кол., що „къ имѣющимся при фабрикѣ въ дѣйствиі суконнымъ станамъ 387 сего мая съ 1-го числа прибавлено и в дѣйствиі вступили 18“; то вже було тоді 405 сукняних та 100 каразійних⁸⁾. Той же Назімов 15. XII. 1800 року теж повідомляв Мануф. Кол., що знову прибуло ще 25 варстатів. На 1801 рік фабрика мала 430

¹⁾ Ф. Мануф. Кол., спр. 183, арк. 68; Пор. Оглоблин, ор. с., 106.

²⁾ Ф. Мануф. Кол., спр. 183, арк. 53, 69. Пор. Оглоблин, ор. с., ст. 106; М. Слабченко, Организация Хоз. Укр., т. 2, 1922, 72. Указ Сената про передачу фабрики був 3. VI. 1791 р., фактично передана фабрика від Матвіївої 1. VIII. 1791 р. Фонд Мануф. Кол., спр. 183, арк. 17, 60.

³⁾ П. С. Потемкін родич О. С. Потемкіна-Таврицького, тогочасний військовий діяч і письменник. Брокгауз, т. 48, 730.

⁴⁾ Оглоблин, ор. с., с. 106; М. Слабченко, ор. с., с. 72, спр. 258, арк. 29—23.

⁵⁾ Туган-Барановський, ор. с., с. 95.

⁶⁾ Ф. Мануф. Кол., спр. 183, арк. 48.

⁷⁾ *ibidem*, арк. 50.

⁸⁾ Ф. Мануф. Кол., спр. 657, св. 351, арк. 7.

сукняних та 100 каразійних варстатів¹⁾. В 1802 р. сукняних варстатів 463²⁾ а вже через 10 років, в 1812 р., було 563 варстати, більш як 9000 приписних селян, та oprіч того „...для большей же успѣшности ея заводятся на ней трепальныя, чесальныя и прадильныя машины, которыя для образца уже находятся и в дѣйстви“³⁾. В 1814 р. варстатів начеб то поменшало, їх нараховувано 553, але приписних селян було 9416 душ. Характерне й те, що й під цей час фабрика не мала жадного вільнонайманого робітника⁴⁾. Продукція фабрики також показна хочби який взяли період: в 1797 році коли розпочинався „бунт“, що вплинув на продукцію, вироблено було 193 664 ар. сукна та 9 856 арш. каразії⁵⁾.

Виробнича норма фабрики, що її поклав Сенат у 1797 році, виявлялась в 477 907 $\frac{1}{2}$ арш. різних кольорів сукна та 295 482 арш. 5 вершк. каразії. Фабрика, між іншим, доводила, що за свого теперішнього стану виробити такої кількості не зможе, в іншому ж разі потрібно було б збільшити додатково 300 варстатів, на які, рахуючи по 42 чолов. на варстат, — треба 12600 людей; 260 фабрик-артілів по 21 чолов. на — 5460, а всього треба було б додатково 18060 душ, не рахуючи людей, потрібних до каразійних варстатів⁶⁾. В 1802 році вона виконала всю призначену „пропорцію“ — 478 734 арш.⁷⁾. На 1803 рік призначено виробити, що, очевидно, й виробила: темнозеленого сукна 150 169 арш., яснозеленого 47104, білого 31 352, сірого 246 182 $\frac{3}{4}$ арш., всього призначено було сукна 474 797 $\frac{3}{4}$ арш. та каразії 144 920 арш.⁸⁾, в 1812 р. виробила понад 400 000 арш. сукна й каразії до 140 000 арш.⁹⁾, в 1814 р. салдатського сукна 423 016 та каразії 130715 арш., продано сукна в цьому році 362 323 й каразії з лишками минулого року 162 905 арш.¹⁰⁾, нарешті, в 50-х роках (1852) вона виробляла до 13 000 половинок, що становило на 400 000 крб. сріблом, а в 1853 році продукція доходила від 400 000 до 500 000 арш., при чому на фабриці було вже добре спрактиковано механізоване прядіння шерсти¹¹⁾.

На протязі XIX віку Глушківська фабрика справді виробляла півмільйона аршин, постачаючи мало не все відомству Комісаріату¹²⁾. Узагалі більшість

¹⁾ *ibidem*, арк. 10.

²⁾ Ф. Мануф. Кол., спр. 1443, арк. 30.

³⁾ „Сѣверная Почта“, № 35, 1812.

⁴⁾ Вѣдомость о мануфактурахъ въ Россіи за 1813—14 годъ, Спб. 1816 г., с. 6.

⁵⁾ Ф. Мануф. Кол., спр. 183, с. 45.

⁶⁾ *ibidem*, арк. 45. ⁷⁾ *ibidem*, спр. 1443, арк. 30.

⁸⁾ *ibidem*, арк. 31.

⁹⁾ „Сѣверная Почта“, 35, 1812 г.

¹⁰⁾ Вѣдомость о мануфактурахъ, с. 6.

¹¹⁾ П. Крюковъ, Очеркъ мануфактурно-промышл. силъ Р., ч. II, с. 82, Спб. 1853 г.; Библиотека для чтенія, 1853, СХХII, 48.

¹²⁾ Комісаріат, — це департамент військового міністерства, що мав завдання постачати на армію провіант та матеріали на обмундирування салдатів. На Україні в кінці XVIII та початку XIX віку „комісаріатскія комиссії“ або „депо“ були в Києві, Крюкові, та Херсоні, куди відвозили свої сукна мало не всі українські „обязанные“ фабрики.

посесійних фабрик і приватно-власницьких робили тоді на Комісаріят, складаючи завчасно контракт на вироблення потрібного за зразками Комісаріату сукна та каразії. Для фабрик, як тих, так і других, було досить вигідно, бо вони мали на цілий рік постійного споживача, що давав на початку року, або як складувано контракта, ще й „третню“ частину грошей. Для Комісаріату була також рація: сукна були значно дешевші від ринкової ціни, потрібної йому кількості, якості й кольорів, а коли поставлені сукна не відповідали замовленим зразкам, то Комісаріят бракував їх і примушував фабрику виробити й поставити заново, наклавши ще на свого контрагента й відповідну пеню за порушення контракту. Часто бувало, коли Комісаріят не мав в потрібний для фабрик час певних достатніх сум, тоді фабрики зазнавали завжди великих збитків, і дальша продукція давала фабрикантові на кінець року певний дефіцит, а це своєю чергою безпосередньо відбивалося на заробітній платні робітника, та умовах його роботи. У такому становищі опинилася була Глушківська фабрика в 1797 році, коли аж два роки зовсім не сплачували утримання робітникам, або в 1802—1803 році Потьомкіна не могла ніяк одержати „третніх“, дарма що частину сукон вже було приставлено в Комісаріят. Вона прохала законний аванс за сукна в сумі 133 435 крб., при чім як залог виставила була всю фабрику, як і селян 8 947 душ, яких „по положенію о вспомогательномъ банкѣ“ оцінювано в 670 950 крб., „...сверх того, писала Потьомкіна, между простыми земледѣлами и работными есть разнаго качества мастера, стоящіе большей цѣны“..., „обширные каменные строения, разныя мастерскія свѣтлицы, нужныя заведенія, множество инструментовъ, въ наличности готовыхъ и неотдѣланныхъ суконъ болѣе 260 000 арш. и караези 70 000 арш., что все должно стоить весьма знатную сумму и совершенно можетъ обезпечить третные деньги 1802 и 1803 годовъ“¹⁾...

В міру того, як фабрика зростала, збільшувалося мабуть і число приписаних сіл, за це свідчить „ревизская сказка“ 1816 року, за якою по окремих селах людність розподілювано так:

	чол.	жін.
с. Глушкове великорос. майстрів	211	213
„ „ українців	1658	1824
„ Кобилки „	670	727
дер. Вишнівка „	181	195
„ Лужиця „	371	382
с. Комарівка „	421	472
„ Кульбак „	793	829
При Кульбацькому овечому заводі	33	36
с. Веселе	461	484
„ Сухинівка „	587	621
д. Худяківка „	145	157
с. Званне „	477	448
с. Корижа „	498	478
д. Заболотівка „	228	232
с. Коров'яківка „	250	253

¹⁾ Фонд Мануфактур-Колегії, справа 1443, арк. 26—27. 33; Пор. Оглоблин, оп. с., 107.

	чол.	жін.
д. Козирівка „	83	102
У Волфинському овечому заводі	23	18
с. Теткіна	56,	587
с. Глушця	483	512
При вівчарн. заводі цього села	23	31
с. Дяківка	271	268
д. Вегерівка	34	33
д. Дорошівка	34	30

Разом 12 сіл, 7 деревень, вівч. заводів 3; 8495, 8931¹⁾.

Ця людність мешкала у двох повітах, при чому за ревізійними податними книгами Міністерства Фінансів показано, що в Рильському повіті чоловіків 7 650, в Путивльському 845 душ, ц. т. 8495 д.; жінок зовсім не урахововувано, бо подушні податки мали платити тільки чоловіки по 1 крб. 50 коп., всього в 1816 році фабричні приписні мали сплатити 12 742 крб. 50 к.; від оброчних (5 крб. з душі) приписні всі були звільнені²⁾. Така кількість і склад людности Глушківської фабрики на початку XIX віку, що з неї близько 9 000 брало участь на фабриці в цей час, а в період „бунту“ людність фабрики дорівнювала 9 000 душ, а робило на фабриці біля 4 000.

Сировини для такої величезної фабрики не могли постачити на місці; при-міром, вовни—свої овечі заводи, так само й інших потрібних матеріалів, тому натурально, що фабрика дуже часто закупала вовну за 700 верст і ближче, приставляючи її в окремих випадках поштою³⁾. Для цього фабрика мала десятки комісіонерів, поставщиків і продавців⁴⁾. Але не минала вона й різних неприємностей на цьому ґрунті з поставщиками, що коштувало величезних втрат і продукційної шкоди. Цю сторону справи може й об'єктивно описувала сама Потемкіна в своїй скарзі 16. II. 1803 р. до Мін. Вн. Справ Кочубея. Скарга, між іншим, дає нам блискучу характеристику тодішніх урядовців з губернатором на чолі, що спекулювали своїм становищем і на цьому заробляли, видно, певні кошти. Управитель фабрики Назімов користувався опікунством місцевої Путивльської влади і губ-ра Вільовкіна, що дозволяло йому безмежно господарювати по-своєму в інтересах „державних“ (оскільки фабрика була „обязанной“, то й стосунки місцевої влади до фабрики обумовлено законами). Він склав був умову з Лизаветським купцом Набоковим на поставку вовни до фабрики, при чім за вовну високого сорту по 6 крб. 50 коп. і низького по 2 крб. 20 коп. за пуд. Вовну низького сорту уживано здебільшого для т. зв. „покромок“. З якихось своїх

¹⁾ „Ревизская сказка 1816 года.. Глушковской суконной содержательницы ея сиятельства госпожи генерал аншефши графини Прасковьи Андреевны Потемкиной фабрики о состоящих мужска и женска пола подданных малороссіянахъ Фондъ Департамента Мануфактуръ и внутр. торговли“, справа № 280, 2-й стол. отд. 1-ое, 1816 год, а.а. 1—505.

²⁾ Фонд Міністерства Фінансів, ревізійна податна книга № 2, 1816 рік, стор. 60.

³⁾ Ф. Мануф. Кол., спр. 183, арк. 44.

⁴⁾ *ibidem*, арк. 42.

причин Набоков в 1802 році не виконав своїх обов'язків по контракту й не поставив вовни на фабрику саме низького сорту. Назімов, не задумуючись, уживає на „покромку“ шерсть високого сорту й цим зараз дав фабриці великі збитки. Довідалася про це Потьомкіна. Не розірвавши контракта з Набоковим, вона викликала нових поставщиків лизавет. купця Дікова та тульського Красноглазова й склала з ними контракта. За тим контрактом вони обов'язувалися 3 роки поставляти вовну високого сорту по 5 крб. 75 к. і низького по 2 крб., дешевше аніж за контрактом, що його склав Назімов з Набоковим. Але коли нові поставщики привезли на фабрику вовну управитель Назімов з Набоковим, будши ображені й позбавлені змоги шахраювати, збракували цю вовну, бо вона, мовляв, непридатна для ужитку, заручившись водночас свідченням про це Путивльського Нижч. Земського Суда. Коли ці купці звернулися з скаргою до губернатора, то той не розглядаючи справи зовсім, і покликуючись на свідчення Назімова та Нижч. Земського Суда, одмовив у клопотанні. Діков та Красноглазов, затративши на купівлю й приставлення вовни великий капітал, опинились в неможливому становищі. З свого боку Назімов намагавсь, щоб ту ж вовну міг купити Набоков за півціни, а потім, очевидно, продати фабриці за справжню ціну. Але Потьомкіна від робітників та майстрів фабрики довідалася, що дуже часто Набоков постачав фабриці вовну гнилу, яку з розпорядження Назімова вживано на сукна, які потім Комісаріят бракував і цим самим фабрика всякраз брала на себе нові збитки. Бувало й так, що Назімов з причини, мовляв, бракованої вовни та за вчасного неприставлення її від Дікова та Красноглазова, зовсім припиняв роботу фабрики, відпускаючи робітників, і за цей час не сплачуючи утримання. Млини та сукновальні були не в порядку, інколи за браком води довго не працювали і багато іншого, що так чи інакше, кінець-кінцем, відбивалося на становищі робітників та приписних селян фабрики; таке становище викликало кілька разів обурення робітників та селян і тих відомств, яким фабрика була на правах „обязанной“¹⁾.

Забезпечення сировиною фабрики на кожен рік це справа найпершої ваги, що відбирала увагу як самого посесора, так і управителя та комісіонерів. Поставки доходили великих розмірів і забирали великі суми. Тільки два поставщики Красноглазов та Діков за контрактом щороку приставляли 1-го сорту вовни 36.500 пудів, рахуючи по 5 крб. 75 к., та кромочної вовни 2 000 пуд. по 2 крб., всього на суму 211 000 крб. Поставщик Пономарьов приставляв щороку (а в даному разі на 1003 рік), різних фарб на 24 000 крб.²⁾. Всього за нашим приблизним підрахунком фабрика потребувала щороку матеріалів на півмільйона карб. Вовну куповано як раніше, так і тепер, найбільше десь на Катеринославщині, Херсонщині і в Криму. Але поставщики, їдучи туди, наперед заручалися згодою губернаторів, в іншому разі через

¹⁾ Ф. Мануф. Кол., спр. 1443, „Записка о дѣлахъ до Глушковской ее (Потемкиной) фабрики касающихся и о притѣсненіяхъ губ-ра Верьовкина“, арк. 35–45.

²⁾ Теж, арк. 60.

конкуренцію місцеві промисловці доходили до того, що за їхніх клопотань крам сторонніх промисловців представники влади конфіскували¹⁾. Отож бо 29. II. 1808 року Курський губ-р Дм. Прозоровський до Катеринославського фон-Верга писав: „...высочайше ввѣренной управленію моему Курской губерніи изъ Глушковской суконной фабрики отправляются въ разныя мѣста Крымской области комисіонеры для закупки шерсти болѣе 70 000 пудовъ, потребной для дѣланія на армію суконъ и караеи, то дабы имъ в Коммисіи сей (Комісаріятська Комісія, мається на увазі або Херсонська або Кременчуцька) не воспослѣдовало со стороны волныхъ промышленниковъ какого либо препятствія, а чрезъ то и в здѣланіи вышеозначенныхъ суконъ и караеи остановки, въ обязанности нахожусь отнестись къ в. пр-ву съ моею прозбою о учиненіи надлежащаго распоряженія, дабы тѣмъ комисіонерамъ въ закупкѣ шерсти со стороны градскихъ и земскихъ полицій дѣлано было всякое возможное пособіе въ отвращеніе препятствій, могущихъ произойти отъ волныхъ промышленниковъ въ столь нужномъ для пользы государственной матеріалѣ“²⁾.

Так поступінно в різних умовах зростала Глушківська фабрика, дедалі глибше пускаючи свої паростки в тодішній торговельно-капіталістичний світ, репрезентуючи собою виробництво та впливаючи на сукняний ринок тодішньої всієї імперії, зокрема на Україні.

II.

39 років за господарювання Матвіїва приписні селяни Глушківської фабрики бралися в роботу по одному чоловікові з двору. Цю повинність узакнювало віддавна посесійне право. Зарплатню робітників і селян не прирівнювано а ні до життєвого мінімуму, а ні до ціни виробництва, своїм значінням вона нагадувала швидше милостину від пана. Так, напр., два ткачі одержували за кожен „край“ по 85 коп., „кребольщики“ та картовщики по 60 коп.; як бачимо, платня була „задѣльная“³⁾. Але здавалося всім, що це становище було значно ліпше, а ніж за правління Потьомкіна. Потьомкін, краще за свого попередника обладнавши фабрику, мав цілковиту рацію значно поширити та перенести всі допоміжні процеси виробу сукна в приписні села. За його, як побачимо далі, найбільше розведено було так зв. фабрик-артілів, — це виробничі осередки десь за фабрикою на дому, що в даному разі кожна з них об'єднувала більш як десяток робітників і селян. Такий виробничий спосіб здешевлював, видимо, собівартість продукції; та воно цілком очевидно: сировина частково була на місці, робітникам не треба було ходити за кілька верстов на фабрику, тут же на місці були й вівчарні заводи, сукновальні,

¹⁾ Приклади конфіскації і боротьби промисловців на цьому ґрунті ми маємо на думці показати свого часу на Купавинській та Катеринославській каз. фабриках в „Фабрично-заводській промисловості Степової України в XVIII та першій полов. XIX віку“.

²⁾ Дніпропетровський Краєвий Історичний Архів, Фонд Катериносл. Гражд. губернатора, спр. 1683, арк. 1—4.

³⁾ Ф. Мануф. Кол., спр. 183, арк. 2, 24—25, 31, 108; спр. 258, арк. 13.

фабриці не треба було піклуватись про їжу — все було вдома. Раз фабрика розгортала своє виробництво, потрібно було збільшити і робочу силу, оскільки не запанувала була ще машина. Отож Потьомкін замість одного чоловіка, що колись робили в Матвіїва з двору, брав 3 чоловіки з двору¹⁾. Навіть більше, з Потьомкіним для селян явилась нова повинність — це роботи на панський двір, куди селяни мусіли давати 4 чоловіки з двору, але крім того „...с каждого селенія атаманы съ людьми принуждаемы были къ платежу съ каждой положенной по ревизіи души“ по 2 крб. 7 коп., та ще покла-

¹⁾ Приймавши фабрику 3. VI. 1791 року, Потьомкін того ж числа призначивши на управителя Доброскокова „...сделал новое свое положеніе и предписаніе находящимся при фабрике мастеровымъ людямъ, кои должны дѣлать армейскіе мундирные сукна, а когда фабрика строеніемъ и станами приумножится, тогда и рабочихъ людей съ дворовъ прибавить потребное число“. Ф. Мануф. Кол., спр. 258, арк. 24—24 Так мотивує, виправдуючи себе, Доброскоков, посилаючись на це „положеніе“ Потьомкіна. Само „положеніе“ варто уваги, але маємо його лиш фрагментами.

„...При начальномъ графа Потьомкіна вступленіи во владѣніе той фабрики при его письменнымъ августа отъ 11 того 791 года даннымъ окладу штатамъ и положеніи которыя съ протчимъ его графа повѣленіями при рапортѣ оной фабрики конторою представлены въ сей судъ въ оригиналь съ коихъ къ дѣлу взяты копіи; и изъ нихъ значить: по окладу раздѣленіе фабрики на двѣ части: 1-я въ селѣ Глушковѣ съ приписными къ ней селеніями 345 дворовъ изъ нихъ великороссійскихъ и малороссіянъ мужска 4794, женска половъ 4785 душ снаряжать на работу съ содержаніемъ громады на фабрику обоихъ половъ по 910 человекъ, что и составитъ со ступо по 20 работниковъ; съ глушковской фабрики собирать подушныя деньги и имѣть на то особую книгу, въ которой записывались бы каждой сборъ по указамъ отъ правленія опредѣленнымъ; господское положеніе — ржи и овса по 2 четверика, травы дроку по одному пуду, сѣнокосу при овчарныхъ заводахъ з двора по человекъ косить 15 дней, по одной подводѣ въ годъ съ двора для отвозу суконъ въ комиссію, по три подводѣ въ зимнѣе время для привозу дровъ, мелничныя [пачинки] сколко иужда будетъ въ подводѣхъ и работниковъ, оведъ въ два года съ двора по одной. Вторая часть фабрики назначаемая въ селѣ Теткинѣ съ приписными къ ней селянами 300 двора въ нихъ мужска при 1283, женска половъ при 1306 душ: доколѣ фабрика не будетъ приведена строеніамъ и всѣми принадлежностями по числу душъ крестьяне должны платить ржи и овса по 2 четверика съ души, полагая толко за мужской полъ, да взаменъ работъ фабричныхъ, доколѣ фабрика устроится, хлѣбомъ съ каждой души ржи по одной четверти, овса по четыре, гречки по 3 четверти, травы по 1 пуд. 10 фун. зъ двора, въ два года каждой дворъ дасть по одной овце, по тремъ сѣнокосу съ каждого двора по одному человекъ косить 15 дней, съ каждого двора по одной подводѣ для отвозу суконъ въ Москву, или Крюковъ и по три подводѣ для привозу дровъ; рабочихъ же на направленіе мелницъ также подушныя деньги и протчіе поборы какъ и въ первой части... По штатамъ первому положено содержать на годовомъ жалованьи съ управляющимъ фабрикою и разныхъ мастеровыхъ и служителей 96 человекъ на содержаніе громады сполна доколѣ послѣдуєтъ, что сукно не будетъ въ накладѣ“...

Фонд Мануфактур-Колегіі, справа 183, арк. 110—113.

З рапорта повітового суді Івана Вошикіна до губернатора Бурнашова з 19. X. 1789 року.

Це „положеніе“ не мало на меті „установить ясныя и опредѣленные правила, регулирующіе возможно полнѣе весь строй фабричной жизни и всѣ отношенія фабриканта къ рабочимъ“, що спостерігаємо в „положеніяхъ“ здорових посесійних фабрик початку XIX в. (Туг.-Баран., ор. с., 100). Воно скоріше було спробою унормувати повинності й визиски на користь фабрики та господаря з приписного селянства. „Положенія“ взагалі почали складатися з 1798 р., напр. на Катеринославській і перше „положеніе“ на Куповінській фабриках склав член Мануф.-Колегіі Серебрянський.

дено було збирати теж з кожної душі по 4 четверики та 2 гарнці жита. Проте останні, „въ разсужденіи недостаточныхъ пожитками людей“, податки, як грішми, так і натурою стягнені не були, як це видно із скарги уповноваженого від глушківських робітників і селян до Судженського Земського Суду. Одначе й це ще не край. Майстрі фабрики, як ото ткачі, скребальники, картовщики, прядильники, ворсальщики два роки й місяць були на утриманні „земледельцовъ“. За підрахунком того ж уповноваженого на кожен двір щороку припадало, перевівши на гроші, по 80 крб.¹⁾ Це був саме період Потьомкінового безгрошів'я, коли фабрика два роки не могла сплатити утримання робітникам. Була думка, що кінець-кінцем матиме ж Потьомкін спромогу сплатити й зменшити в податках і в роботі примусовість, але пройшло два роки з місяцем і рештою „отъ таковыхъ несносныхъ притѣсненій немалое число людей, оставя свой экипажъ и посѣянной въ землѣ хлѣбъ, съ разныхъ селениевъ разбѣжалось“. Та це ж ніяк не микало управителя фабрики майора Никифора Доброскокова. Він наказав позвозити хліб, що його залишили втікачі на панський тік, а розорану землю на зяб велів обробляти й сіяти селянам один рік, з чого половину врожаю забрав собі. Забрав також найкращу землю втікачів, а сінокоси їх віддавав „въ наемъ за деньги казеннымъ людямъ“. Але що далі, сваволя й безвідповідальність управителя Доброскокова переходила всякі межі: oprіч вищенаведеного збирав щороку по 4 четверика вівса, по 1 п. 10 ф. дроку²⁾, з десяти дворів одного барана, із птахів по одній качці, гусці й курці (теж з десятка дворів). Усе те панські збирачі уважно збирали та приставляли „въ гостинной дворъ“³⁾.

Податки в 1 крб. 7 коп., очевидно, мали характер одночасний, що припали якраз на час Потемкінової кризи. Зате систематично Доброскоков в кожне село „писменнымъ приказомъ“ стягував подушне „разными положеніями“ по 95, 70 й 65 коп. з кожної душі⁴⁾. Усі ці, можна сказати, податки й повинності були сторонні, не зв'язані з фабричними роботами. Але коли полічити й роботи по фабриці, то ми зрозуміємо долю робітника й селянина глушківської фабрики наприкінці XVIII віку.

Отак малював становище їх той, кому доручено протягом 2-х років апелювати в судах і розправах, пишучи скаргу й до самого Павла. Це був „отъ мастеровыхъ повѣренной Петръ Слюсаревъ“⁵⁾.

Що являла собою глушківська фабрика напередодні „бунту“, довідуємося, не беручи все навіру, з „подробного описанія“ її, що його склав Курський губернатор Бурнашов і подав Мануфактур-Колегії 7. XII. 1797 року на підставі обслідувань асесора курської Казенної Палати.

¹⁾ Ф. Мануф. Кол., спр. 183, арк. 31—32, 108—109.

²⁾ Дрок, трава, з якої робили зелену фарбу.

³⁾ Ф. Мануф. Кол., спр. 258, арк. 13—14; спр. 183, арк. 2—3, 24—25.

⁴⁾ *ibid.*, спр. 183, арк. 3, 33; спр. 258, арк. 13—14.

⁵⁾ Слюсарев — це був повірений від робітників і селян по судових справах, був одночасно й писарем при фабричній конторі. Окремо був і повірений фабрики, що його призначувано з відому влади та Потьомкіної.

За 5-ю ревізією фабрика мала „великороссіянь“ 255, „малороссіянь“ 8 520, утікачів українців, що повернулися були на той час 170, росіян 1, всього українців 8690 та росіян 256¹⁾).

Уся ця людність здавна жила тут, поступінно за кожного посесора прибуваючи; напр., в 1736 році Матвіїву було „особо приписано“ 172 душі, з того часу прибуло по різних ревізіях „изъ разночинцевъ“ 34, в с. Веселому в 1760 році Матвіїв купив 50, — все це росіяни, щодо українців, той же Матвіїв придбав за закладною в с. Ігорівці 226 та Дорошівці в 1763 році 96, останні жили здавна. А взагалі всі селяни здавна були на правах „отданныхъ по указамъ“ або приписних, посесійних, фабрики²⁾. Попередня господарка передала Потемкіновій 714½ дворів, а тепер в 797 році було 652, останні, треба гадати, припадають на втікачів. Всі селяни, як свідчить губернатор, перебували по 3 чоловіки „въ ежедневной кромъ воскресныхъ и праздничныхъ дней работъ“, кожен знаючи своє місце в виробництві.

По числу 150 варстатів, що тоді були, робітники поділялися так: скребельників 150, картовщиків 150, прядильників 750, таким чином на самій фабриці в Глушкові працювало під цей час робітників 1.050 чол. Але фабрика не гребувала й дитячою працею й широко її практикувала, уживаючи дітей-хлопців з 12 до 16 літ і дітей-дівчаток з 12 до 25 літ. Це цілком зрозуміло, дитяча праця давала мало не те, що й праця дорослої людини, тимчасом оплата була в кілька разів нижча. Дитяча праця була надзвичайно тяжка. Це видно хоч би з того, що „онихъ по волѣ ихъ отцовъ перемѣняются другими“, треба думати перемінюються в той час, коли стомлюються і коли, мабуть, виходили за показані роки. Коло варстатів, говорилося, працювало 1 050 чолов., але взагалі фабрика мала куди більше робітників, що розподілялися за фахом та по окремих цехах: сновщиків і бобинників 28, ворсельників 40, майстрів, що справляли верхостригальні ножиці 4, стригальників верхів вовни 50, при фарбуванні сукон робочих 40, для рубки дров 30, валяльщиків при валюшнях на ріках і річках 40, бердовщиків і нитовщиків 12, при в'язанні ворсельних карт 12, водовозів 2, клеєварів, що варили клей для основ — 5, майстрів, що робили скребки й карти, щоб розчісувати вовну, малолітніх і дорослих 20, теслярів 15, для роблення до сукон човників з тваринячих рогів 2, теслярів для ремонту й біжучої роботи 120, слюсарів та ковалів 20, опалювачів 20 (влітку 10, взимку 20), грубників 10, „у возки господскихъ дровъ, и суконъ гайдарей“ 20, робило мотузки 3, сторожів у різних місцях 30, „конныхъ козаковъ для разсылокъ здѣсь и по селеніямъ“ 20, нарешті майстрів, що робили цеглу та вапно 30. Дитячу працю уживано на фабриці переважно з 12 років, але, не завсіди; напр., шпульники, що їх було в цей час 150, всі мали 10—12 років. Опріч того „сверхъ вышеописанныхъ трехъ человекъ со двора есть владѣнія, а наиболее изъ неимущих, оскудѣвшихъ“, з яких брано по 2 чоловіки щоденно, таких ткачів було під цей

¹⁾ Фонд Мануфактур-Колегії, спр. 183, арк. 38—39, пор. Оглоблин, ор. с., 107.

²⁾ *ibid.*, спр. 183, арк. 39—40; пор. Семевский, ор. с., т. I, 614.

час 300. При каразійних варстатах працювало ткачів 16, по числу варстатів, та малолітніх шпунників 16. Усього на фабриці в Глушкові було робітників 2065 чоловіка ¹⁾.

Дарма що умови праці були надто тяжкі, сюди притягали кожного, хто мав, сказати б, руки: Це можна ствердити словами самої господарки Потемкіної з тої ж скарги на управителя Назімова та губ-ра Вірьовкіна, де вона говорила, що „...каразейную пряжу можетъ работать послѣдняя слабая женщина, сидя въ своей избѣ, но для работы суконной пряжи потребны работники опытные и искусные и должны сходиться всѣ въ фабрику, что жъ касается до тканья, то также каразею могутъ ткать малолѣтныя, но въ сукнахъ сего невозможно и потребенъ къ тому народъ отборной“ ²⁾.

Робітний день на фабриці, як і в фабриках-артілях тривав дуже довго, будь-що-будь не менш як 12 годин, як це всюди було на посесійних фабриках ³⁾. Така була виробнича організація великої суконної глушківської фабрики, її основного продукційного осередку.

Але поза фабрикою на дому в різних віддаленнях і різних селах, ми говорили, були так звані „артели-фабрики“, що до них також були приписані з кожного двору по 3 чоловіки. Тут виробляли до ткання „основы“ та „утки“.

Ці артілі щодо кількості та складу робітників були такі:

	Кількість артілів	В н и х			
		Скре- бельни- ків	Картов- щиків	Прядиль- ників	Разом
В с. Глушкові	20	20	20	100	140
„ Корижі	43	43	43	215	301
„ Тьоткинї	30	30	30	150	210
„ Глушці	35	35	35	175	245
Разом	128	128	128	640	896 ⁴⁾

Артільні робітники тих же років і з тими ж правами, як от скребельники, картовники й прядильники робили т. зв. „промочную“ пряжу та каразійний уток, але періодично пряли пряжу на основу для каразії; ця робота була куди легше, ніж перша, й легша, ніж основа на сукна.

Усе це робітники, що працювали постійно чи при фабриці чи при фабриці-артілі. Але й селяни, вільні від безпосередньої фабричної праці, справляли різні роботи. За „задѣльную плату“ по нарядах фабрики вони конні й піші, коли було треба, рубали та привозили на фабрику та в фарбарню з своїх

¹⁾ Ф. Мануф. Кол., справа 183, а.а. 40—42.

²⁾ Ф. Мануф. Кол., справа 1443, а.а. 43—44.

³⁾ Туганъ-Барановскій, ор. с., с. 97.

⁴⁾ Ф. Мануф. Кол., справа 183, а.а. 40, 41.

та з куплених лісів дрова, що були на віддаленні від фабрики на 15, 20 й 30 верстов, одвозили на валюшні сирові сукна й знову привозили на фабрику за 30—50 верстов, у степу косили та привозили сіно „для шленських и галанських убудочных овецъ и барановъ и прочаго скота“, чистили кошари й товарячі двори, вивозили гній, гатили та справляли греблі й млини тощо ¹⁾).

Фабрика мала на різних річках 13 гребель, на них валюшених комор 12, у них сукновальних ступ 66, борошняних комор 17, в них жорен 36, прясних товкачів 15. І це все обслуговували селяни за нарядами.

Усього було візників, уживаних на всі ці роботи, до 280; крім вищенаведених обов'язків, вони мали одвозити в Київську та Крюківську Комісаріятські Комісії готові сукна, привозили куплені в різних місцях матеріали, як то: мило, масло, циновки, рогожі, вірьовки, до фабрики та фарбальні дошки, шальовку, дрань і взагалі будівельний матеріал, а влітню пору їх використовували, щоб мити скуплену сиру немиту вовну, вони розвішували її, усушували й прибирали ²⁾).

Фабрика мала й чималенький конторський та службовий персонал і кваліфікованих робітників, що були на річному утриманні. Повірений, він же й помічник управителя 1, конторників 2, „расходчикъ при денежной суммѣ“ 1, писарів 10, магаз. вахтер 1, головних сукняних майстрів і підмайстрів 6, ворсильний головний майстер і підмайстер, 2, майстер, що робив скребла й карти 1, головних „правильных“ майстрів і підмайстрів 10, службовців на всякі посилки для купівлі вовни та матеріалів 35, при млинах і вівчарних заводах доглядачів 12, в хуторах при вівчарних заводах личманів та вівчарів 64, усього 154 чоловіки ³⁾).

Отож робітників, зайнятих у процесі виробництва було 3176 д., зв'язаних з виробництвом 62, а всього під цей час фабрика мала разом з управителем 3239 д., не рахуючи візників та тих, які трохи чи не щодня працювали за нарядами.

Мануфактур-Колегія, на підставі призбраних матеріалів, вивчала всю фабрику, становище робітників, виробництво, як та в якому співвідношенні розподілювано робітників скільки вони виробляли, їхнє матеріальне забезпечення, виконання завдань фабрики тощо. Та, на жаль, усі ці питання з'ясовано частково. А проте й уривчасті відомості виразно інколи характеризують справу. Що за Потемкіна щоденно робили по 3 чоловіки з двору, це річ безперечна, невідомо тільки скільки саме працювало повнолітніх і неповнолітніх, або чоловіків та жінок. Цього з'ясувати не можна через те, що вони з волі своїх батьків, а інколи через хоробу та ще „з дозволенія начальства“ переминаються з тих же дворів іншими, але на перемену ніяких строків не встановлено й вони залежать цілком від батьків. Часто бувало, що

¹⁾ *ibid.*, справа 183, а. 41.

²⁾ *ibid.*, а.а. 41—42.

³⁾ *Ibid.*, справа 183, а. 42.

діти й дорослі працювали весь час незмінно. Так чи інакше, а таких дворів, з яких би не виходило на роботу, принаймні в основних селах, по 3 чоловіки, не було жадного¹⁾.

Селяни всіх приписних сіл, вільні від фабричних робіт, хліборобили, роблячи й на пана. Але землі, порівнюючи з числом ревізійних душ, було зовсім не досить, і припускаючи, що на кожне господарство припадало 8—10 їдців, припадало на душу менш як дві десятині. Заналізувавши відомості Мануфактур-Колегії землям фабричних селян, поділивши їх на вгіддя, матимемо таку картину (див. окрема відомість на стор. 405).

Окрім своєї землі, селяни обробляли ще й панську землю. За Матвієва, приміром, вони обробляли йому аж до 100 десятин, і то робили самі тільки селяни с. Веселого, що він купив. Усі інші села працювали на себе. За Потемкіна картина змінилася. Більше-менше по серпень міс. 1797 року селяни обробляли окремими ділянками панську землю в с. Глушкові, Кульбаках, в Лікарській пустці, с. Веселім, Суханівці, Званому, Корижі, Коров'яківці, Тьоткині, Глушці, в дер. Козирівці, Худяківці і Заболотівці, всього близько 400 дес. Окрім того, косили сіно на панських овець, що їх було в трьох хуторах 11 586 шт.; коней, яких було в заводі й при домі, 111, з них 23 уживано для роз'їздів у фабричних справах; на 86 шт. худоби, що з них 47 волів завсіди працювали на фабрику²⁾.

Панська земля давала такий урожай: в 1796 році зібрано 483 скирди хліба та 36 стогів сіна, в 1797 р. 318 скирд та 35 стогів сіна. Усе це селяни вбирали й робили взагалі за нарядами „со всѣхъ селеніевъ общею силою“. Найбільше припадало обробляти панської землі селянам села Веселого, бо тут, мабуть, найбільше було панської землі, зате ці селяни давали на фабрику не по 3 чолов. з двору, як з інших, а по два³⁾.

Панську землю наймали й селяни, що платили по 11 крб. 50 коп., тим часом як сторонні, неначе б то, платили по півтора-два крб. з десятини⁴⁾.

Заробітна платня за Потемкіна, саме в 1796 році, була здебільшого, як сказано попереду, „задельною“, себто від виробленого чогось цілого, напр., „половинки краю“ і інш., або від вироблених якихось приладів. Отож, спостерігаємо, що ті робітники, які працювали біля суконних варстатів, мали платню від „половинки“⁵⁾: скребельники 50 коп., картовники 50, прядильники 5 душ 1 крб. 35 к., 2-м ткачам 1 крб. 50 коп., шпульник 10 коп., снувальник з бобинщиком 6 коп., ворсові робітники (знімалн. ворсу) за сукно й каразію по 40 коп., валяльники 6 коп.; стругальники по 10 коп. з пуда; нитковщики від сукняного й каразійного „нитя“ по 17 коп., за вироблення скребел і карт від пари 12 коп., зробка пари човників з рога 10 коп. Робітники, що працювали на каразійних варстатах, одержували платню від „штуки“⁶⁾, ткач, шпульник і бобинщик по 71 коп., за основну каразійну пряжу платили

¹⁾ *ibid.*, а. 42—43. ²⁾ *ibid.*, а. 43—44.

³⁾ *ibid.*, а. 44. ⁴⁾ *ibid.*, а.а. 52—53.

⁵⁾ „Половина“ — це свого роду міра, що мала в собі 30—35 арш. сукна.

⁶⁾ „Штука“, теж міра для каразії, щось з 60 аршин.

ВІДОМІСТЬ ПРО ЗЕМЛІ ФАБРИЧНИХ СЕЛЯН¹⁾.

	Орної землі		Сіно-жагі		Алеу будівельного		Дерев'яного		Під селами, городами, токами, кополянцями		Під перекривами й квашнями		Під просаковими допотами		Під річками, озерами, ставками		Під боло-тями		Пісок		Сіножать по якій дрібній кварті та купці		Разом	
	дес.	саж.	дес.	саж.	дес.	саж.	дес.	саж.	дес.	саж.	дес.	саж.	дес.	саж.	дес.	саж.	дес.	саж.	дес.	саж.	дес.	саж.	дес.	саж.
В с. Ілушкові та Званому	3752	343	1820	100	562	1200	250	2000	1	800	30	1100	168	800	676	200	35	100	—	—	—	—	7296	1843
” Веселому	3168	439	462	1200	9	911	40	1009	—	900	17	300	3	100	294	300	—	—	—	—	—	—	3995	459
” Суханівці, дер. Худяківці і Козирівці з хутором Волфинським	1062	1250	380	1240	236	1420	89	1550	—	1900	16	2160	28	1164	126	1360	—	—	—	—	—	—	1941	84
” Корижі з дер. Заболотівкою	3971	1920	217	380	464	101	84	1650	—	800	38	270	68	410	598	110	54	189	445	2040	5942	590	—	—
” Коров'яківці	1470	1570	372	1820	400	656	58	800	—	1550	7	350	21	600	43	854	—	—	—	—	—	—	2464	1000
” Тьогкині	2866	1400	1162	1033	284	400	90	100	—	500	17	1487	40	1200	106	1457	65	102	150	200	5782	679	—	—
” Глушці і Дяківці	5497	990	2372	1330	520	2020	114	1020	—	2100	51	1660	66	2100	80	352	—	—	—	—	—	—	8714	1942
в д. Вечерівці та Доросівці	289	346	416	1363	—	—	14	118	—	—	3	—	3	—	573	827	—	—	—	—	—	—	1299	1254
” Панкратівці	235	400	—	—	—	—	6	800	—	—	1	1596	8	100	30	100	—	—	—	—	—	—	281	596
Під м. Рильським на р. Риліманн	—	—	—	2200	—	—	—	1500	—	—	—	660	20	1496	—	2200	—	—	—	—	—	—	23	856
Разом	22313	1458	7205	1036	2566	1908	746	997	4	1350	182	2283	428	780	2539	1660	154	391	595	2240	36740	1103	—	—

¹⁾ Ф. Мануф. Кол., справа 113, а. 52—59.

зі кожен фунт по 6 коп., за товсте прядиво по 4, а за пуд (що більше вироблювано, та менше платили) по 1 крб. 30 коп. За промочне прядиво з пуда по 80 коп.

Службовці та висококваліфіковані робітники, як то фарбувальні майстри й інші, мали річного утримання від 6 крб. до 150 крб.; деякі з них мали з фабричної кухні й „провіантъ по сорту людей“. Щодо таких як дроворуби, теслі, сторожі, майстри, що роблять цеглу й вапну, козаки й інші, то вони платні з фабрики не мали ¹⁾).

Зате утримання управителів становило, мабуть, чи не найзначнішу статтю витрат з прибутків фабрики. Ми не знаємо напевно, яке було утримання Доброскокова, за якого розпочинався „бунт“, а ось призначений 1. VI. 1799 р. „отставной отъ артиллеріи подполковникъ Василій Гавриловичъ сынъ Назимовъ“ мав від Потемкіної, та ще „спроизвоженіємъ въ награду за труды его каждагодно“, — річного утримання 7 500 крб. ²⁾).

Додавши до цього побутові умови на фабриці і вдома, матимемо повну характеристику економічного й культурного становища робітників та селян глушківської фабрики. Що цією стороною умови були тяжкі, за це довідуємося частково з рапорта Курського губ-ра до Мануф.-Кол. з 22. XII. 1797 р. Приміщення фабричні не відповідали вимогам елементарної гігієни, поцсовані, з даху вода текла всередину приміщень, „изъ 9 каменныхъ палатъ слѣдуетъ перекрыть на двухъ крыши, а изъ 24-хъ связей дерев'яныхъ перекрыть 9 крышь“, казав губернатор ³⁾).

Робітники й селяни жили вбого, недоїдали, недопивали, виснажені довгою роботою, обшарпані, в безпросвітковій й незвичайній темряві, як то властиво взагалі посесійним робочим і селянам посесійних фабрик ⁴⁾).

III.

У робітників і селян Глушківської фабрики було досить законних підстав на те, щоб одностайно виступити насамперед на захист своїх матеріальних інтересів. Вищенаведені дані свідчать за те, що платня робітникам була надзвичайно низька, вона дорівнювала 3—30 коп. місячного заробітку, не включаючи сюди службовий та конторський персонал, як і високо кваліфікованих робітників, що їх було не більш від десятка. Два роки й один місяць робітникам зовсім не плачено й того мізерного утримання, а селяни, незабезпечені землею, маючи фабричну роботу на дому, виконуючи всякі наряди по фабриці, плативши всякі повинності грішми й натурою на панський двір, — мали ще годувати своїм коштом усіх тих робітників, що не мали два роки утримання. У робітників і селян фабрики інтереси були аналогічні, тому й виступ їх у цьому „бунті“ набрав широкого й організованого певною мірою порядку. Раніше, коли бюджетові умови посесорів були дефіцитні, або, щоб збільшити

¹⁾ Ф. Мануф. Кол., справа 183, а. а. 45—46.

²⁾ Теж, справа 1443, а. 35. ⁴⁾ Теж, справа 183, а. 47.

³⁾ Теж, справа 183, а. 22; В. Семевскій, ор. с., т. I., с. с. 547—548.

прибутки, посесор накладав з власного бажання нові податки та збільшував визиск, робочі й селяни мали один спосіб — тікати, і десь по далеких губерніях улаштувати своє життя або у пана (кожен поміщик, до якого прилучивсь утікач, був зацікавлений його робочою силою й не видавав його, надто там, де бракувало людности), або десь у найми, на тимчасову роботу, „Фабричні“, як їх прозивано в офіційних паперах, частіше одвідували, оче-видячки, Катеринославщину та Херсонщину, де особливо бракувало людей й де були всякі вільні промисли, як от рибальство на Дніпрі, на Озівському морі, соляні промисли, перевіз вантажів Дніпром через пороги, та й на фабриках невеличких поміщицьких денеге можна було найнятися. Ми маємо чимало документів, що цю думку підкреслюють. Отож, приміром, 4. X. 1793 р. правитель Харківського нам-ва Кишенський писав до Катеринославського Каховського, що „естли гдѣ тамо окажутся бѣглеы люди Глушковской суконной фабрики, содержание г. генерал-порутчика П. С. Потемкина, то ихъ выслать на прежнее жилище“. Знову 24. X. того ж року він писав: „получилъ я отъ неизвѣстнаго мнѣ человека по фамилии Фондери Неспебока письмо, отправленное изъ Павлограда, которое при семъ во оригиналѣ препровождаю (на жаль, цього листа в справах не знайдено); онъ извѣщаетъ, что здѣшняго нам-ва дворяне имѣющіе въ Екатер. губ. свои дачи, отсель людей подговариваютъ туда, а помѣщикъ Сергѣй Лосевъ якобы всѣхъ той фабрики бѣглыхъ поселилъ на своей дачи; въ разсужденіи чего покорнѣйше прошу... приказать тому мѣсту въ вѣдомствѣ котораго дача Лосева, естли во оной бѣглеы люди изъ Глушковской фабрики окажутся, то ихъ препроводить до границы Харьковской губерніи, а меня предварительно о томъ отправленіи и о числѣ ихъ увѣдомить для дачи повеленія о принятіи; Лосева жъ за то предать строгому сужденію, ибо фабрика отдана толко въ содержание Павлу Сергеевичу, но принадлежитъ съ людьми казнѣ, и по высочайшему соизволенію поручена моему смотренію, а писателя на имя мое письма Фондери Неспебока спросить, какіе точно помѣщики людей отсель подговариваютъ, и неизвѣстенъ ли, гдѣ тѣ люди укрываются, коих о такомъ отысканіи и буде найдутся о доставленіи на прежнее жилище кому слѣдуетъ подтвердить. О количествѣ тѣхъ бѣглыхъ изъ фабрики не могу навѣрно ваш. пр-ву сказать за тѣмъ, что одні уходятъ, а другіе возвращаются, болшая жъ часть еще въ бѣгахъ“. Каховський дав розпорядження Павлоградському городничому Беляєву розслідувати справу, і той 11. II. 1794 р. повідомляв Каховського, що „въ Павлоградѣ не толко изъ живущихъ, но и пріѣзжихъ такой фамилии Фондери Неспебокъ неотыскано да и прежде сего неслыхано“, тому й не може довідатися, які то поміщики намовляють людей з Глушківської фабрики та Харк. нам-ва. Тут видима провокація від тих таки втікачів¹⁾.

Так само й далі точиться листування в справі втікачів, що переховуються десь на Катеринославщині²⁾. Робітники й селяни найбільше страждали від

¹⁾ Дніпропетр. Крайарх, Ф. Екатер. Нам-ва, В'язка 128, справа 6064, а.а. 1—3.

²⁾ Теж, в'язка 127, спр. 6053, 1793 р. ф. Екатер. Гражд. губ-ва, в'язка 78, сдр. 1683.

управителів, в даному разі Доброскокова, а в момент „бунту“ від управителя Креткіна. Але практика знущання та катування на Глушківській фабриці відома була здавна. В 1739 році тільки „за п'янство и игру въ кости и карты“ з фабрики зіслано було на Сибір 15 чоловік ¹⁾, на прохання фабрикантів людей взагалі посилали без жадної причини в каторжну роботу й ін. Сама Потемкіна, пишучи до Кочубея за провини управителя Назімова, свідчила, що „фабричные, получивъ въ выработку гнилую шерсть и не бывъ въ состояннїи произвести изъ нее надлежащей работы претерпѣвали недостатокъ въ деньгахъ и тяжелые побои“ ²⁾... „Къ усугубленію всѣхъ неприятностей и несправедливостей, полученныхъ отъ губ-ра Веревкина, — писала далі Потемкіна, — я должна была даже видѣть безчинства и наглости Путивльскаго Земскаго Исправника Звегинцова, который будучи обнадеженъ покровительствомъ... Веревкина дѣлалъ принадлежащимъ фабрике моей крестьянамъ разные привязки: обличалъ ихъ несправедливо въ усмотренныхъ будто бы за ними проступкахъ, налагалъ на нихъ оковы и отсылалъ къ суду, и обращаясь всегда въ обществе смотрителей и служителей тамошнихъ питейныхъ конторъ, онъ развѣзжалъ съ ними по фабричнымъ селеніямъ и показывалъ имъ свое могущество и право на обиду невинныхъ крестьянъ, изъ коихъ нѣкоторые не могли снести его притѣсненій, оставляли свои дома, семейства и бѣжали отъ фабрики. Означенный же исправникъ Звегинцовъ, усмотрѣвъ худые слѣдствія своихъ поступковъ, и чтобъ прикрити ихъ, вздумалъ назвать къ фабрицѣ моей принадлежащихъ бунтующими (?) и въ томъ видѣ послалъ къ приходскимъ священникамъ свои повѣстки, дабы они крестьянъ увѣщевали“ ³⁾. Знущалися, виходить, не самі управителі, а й їхні опікуни — місцева влада.

Та втікання не могло, звісно, набрати масового характеру. Більшість людей зв'язана була великою родиною та й не кожен міг відважитися десь шукати долю у невідомих далеких місцях, знов же й люті кари спійманим так само припиняли рух. Одначе, для Глушківської фабрики втікачі через цілу систему визисків, знущання й катування — явище цілком закономірне й повторювалося воно надзвичайно часто, забираючи щоразу сотні втікачів.

Події розгорталися дуже широко. Усі приписні села захоплені були хвилею непокори й помсти. Керували „бунтом“ мабуть робітники фабрики с. Глушкова, звідки головним чином розпочинався рух. Але, сказати б, ідеологом цих подій був писар Петро Семенович Слюсарев (Слюсар, мабуть) ⁴⁾,

¹⁾ В. Семейский, *ор. с.*, с. 478; Пажитновъ, Положеніе рабочаго класса в Россіи, т. I, стор. 161.

²⁾ Ф. Мануф. Кол., справа 1433, а. 36.

³⁾ Теж, справа 1443, аа. 40—41.

⁴⁾ Здебільшого на українських мануфактурах за писарів були ті ж селяни чи робітники, що з малих-маличок приділялися „в науку“ зразу писарчуками, переписувачами, а потім і справжніми писарями. Так було, припускаймо, і з Слюсаревим. Це була, очевидно, молода людина, що мала саму лиш дружину і, заробляючи на фабриці писарюванням, крім того нічого не мала.

Справа розпочинається тихо й мирно. Два роки не маючи ні утримання, ні „здѣльной платы“, маючи тяжкі й надсильні податки й повинності, селяни вкупі з робітниками вмовилися подати скаргу на свою посесорку й на управителя Доброскокова за безчинства й невіплату зарплатні до Судженського Нижчого Земського Суда, через „уполномоченнаго и повѣреннаго“ Слюсарева. Скаргу написано 26. VI. 1797 року, в ній Слюсарев доволі докладно описав становище робітників і селян, порівнюючи життя за Матвіїва та Потемкіної, прохав ужити законних заходів супроти управителя, „...о описуемыхъ причиненныхъ намъ обидахъ и обо всемъ учинить резолюцію“¹⁾. Земський Суд, не звернувши на заяву жадної уваги й за виробленим шаблоном ухвалив: „Объявление писарю Петру Слюсареву, оставя съ оного копію, отдать обратно съ надписью потому, что претензія въ немъ описываемаго до разбирательства земскаго суда не принадлежитъ, а имѣтъ онъ буде желаетъ просить о семь ѳособо“²⁾. Слюсарев знову писав якось там „особо“, але й цього разу не пощастило. 8. VII. 1797 р. Земський Суд, заслухавши його прохання, ухвалив дуже важливу резолюцію: „...прошение отъ писаря Слюсарева подано въ высочайшемъ титулѣ не по формѣ, во 12 день декабрия мес. 1797 г. его и. в-вомъ конфирмованное, для того оное съ приложеніями подателю возвратить съ надписью“³⁾. Слюсарев і цьому коривсь, але справа від цього не мінялася. Мабуть вже „по формѣ въ высочайшемъ титулѣ“ Слюсарев „паки подавал“ прохання до суду 18. VII. „о произведеніи слѣдствія“, „...но и то отдано ему съ надписью“⁴⁾. Слюсарев почав удаватися до найвищих адміністраційних та судових інстанцій. Забравши своє прохання назад „съ надписью“, негайно подає його до Курського губерніяльного правління. Розглянувши заяву, Губ. правління наказало Путивльському земському комісару „для изслѣдованія и удовлетворенія просителей въ причиненныхъ имъ обидахъ произвести слѣдствіе“. Але даремно Слюсарев чекав на краще: „оной комиссаръ уважалъ управителю майору Доброскокову, объ ономъ слѣдствія не произвелъ и просителей не удовлетворилъ“⁵⁾.

У вищих колах справі надано, безперечно, політичного значіння, про це вже повідомлено і губернатора, може знала вже й Мануфактур-Колегія. Тим то, об'їздячи губерню, губернатор не без підстав заїздив на фабрику та встрявши у розмову з робітниками „...спрашивалъ у мастеровыхъ о обидѣ, отъ которыхъ тожъ самое объявлено было, какъ и въ прописываемой прозбѣ значить“. Робітники й селяни скаржилися йому досить переконливо: „...жаловались на неполученіе ими заработныхъ денегъ нетокмо за прежнее время за два года и однимъ мѣсяць, но и на дневное пропитаніе, а сверхъ того и на принужденіе ихъ обрабатывать землю болѣе прежняго“⁶⁾.

¹⁾ Ф. Мануф. Кол., справа 183, аа. 3, 33.

²⁾ Ф. Мануф. Кол., справа 258, а. 16; спр. 173, а. 34.

³⁾ *ibid.*, 183, а. 34; спр. 258, а. 16.

⁴⁾ *ibid.*, справа 258, а. 16—17.

⁵⁾ Ф. Мануф. Кол., спр. 258, а. 16; спр. 183, а. 34.

⁶⁾ Ф. Мануф. Кол., справа 183, а. 57, 22—23.

Слово перед губернатором мав, мабуть, той же Слюсарев, якому він призначив авдієнцію в Курському на 24 вересня. Бувши пунктуальним, Слюсарев з'явивсь до губ-ра призначеного часу, але був зовсім розчарований, зачувши від нього, „что де я всевозможно старался для удовлетворения вас за майора Доброскокова, но денег не могъ сыскать“¹⁾.

Слюсарев тепер пересвідчивсь, що з його клопотаннів нічого не буде. Він надумавсь вдаритися безпосередньо до Павла І. Знайшов якогось собі підканцеляриста Григорія Бушева та й пише 27. IX. 1797 р. на ім'я самого Павла того самого змісту велике прохання, „дабы высочайшимъ вашимъ и в-ва указомъ мое прошение принять и о семъ учинить в. и. в-ва милостивое рассмотрение“²⁾. Та прохання Слюсарєва не тільки не потрапило до Павла, а в столичних інституціях цей факт здався таким звичайним, що на нього щось із місяць не звертали ніякої уваги. Прохання Слюсарєва потрапило до Мануф. Колегії, як то справа була її компетенції, як це було обумовлено контрактом з фабрикантом і взагалі правним становищем посесійних фабрик. Річ у тім, що Глушківська фабрика перейшла у відання Потемкіна за тим самим контрактом, за яким колись передано було її Матвіїву, а за 11 пактом контракта значилось, що „...по той его Матвѣва фабрикъ и принятыхъ товарищей такожъ дѣтей и братьевъ и прикащиковъ судомъ и распроею кромѣ государственныхъ и криминальныхъ дѣлъ вѣдать въ сей Коллегіи“³⁾. Одержавши Слюсарєва прохання, Мануфактур-Колегія не надала йому значіння „государственного“ чи „криминального“, вона поставилася до нього, як і треба було чекати, зовсім формально й вирішила 5. XI звернутися до Курського губ-ра, нехай би він-розслідував справу, так само й граф. Потемкіній дано указа, „дабы она и съ своей стороны прислала нужное противъ той жалобы объяснение“⁴⁾. Усе це робилося повагом, потихеньку: постанову ухвалено 5. XI, а указа та листа Потемкіній і губ-рові послано аж 26. XI. Доки справу розв'язувано нагорі, там внизу на фабриці селяни й робітники почали страйкувати, не виходячи зовсім на роботу. От сюди, де абсолютно нищився грошовий інтерес, що обраховувався тисячами, перша звернула увагу Потемкіна. Щоб хоч на хвилину заспокоїти „бунтівників“, вона послала в контору фабрики 5 000 крб., але видано було зразу тільки 1 000 крб., а решту призначувано видати 21. XI, цим самим фіктивно заспокоювано себе⁵⁾.

У відповідь на „указ“ Мануф. Колегії, 3. XII Потемкіна відповідала, що вона, вкупі з наставленим од СПБ-ої дворянської опіки над малолітніми спадкоємцями та Потемкіновим майном опікуном Гаврилом Державіним живе всеньких потрібних заходів „къ пресѣчению всего того“, що описано коли тому правда, про Доброскокова. А до цього надсилає нового управителя капітана Івана Креткіна, якому доручає, прийнявши фабрику, обсліду-

¹⁾ Теж, а. 34—35.

²⁾ Ф. Мануф. Колегії, спр 183, а. 5.

³⁾ Теж, спр. 258, зв'язка 340, аа. 21—22; спр. 183, а. 39; 10, 107.

⁴⁾ Теж, спр. 193, а. 35.

⁵⁾ Ф. Мануф. Кол., спр. 183, а. 19, 38.

вати все, за що писав Слюсарев, і її негаючись повідомити. А проте, не забула вона зауважити одночасно, мовляв, „неугодно ли будетъ взятъ въ замѣчаніе и то, что помянутой доноситель Петръ Слюсаревъ за оскорбленіе прибывшаго въ ту глушковскую фабрику къ выполненію указаго повеленія Путивльскаго г. дворянскаго засѣдателя Стремоухова отданъ под судъ, слѣдовательно по такому ево столь дерзкому противу нач-ва поступку и донось его едвазь справедливымъ бытъ можетъ“¹⁾. Губернатор і собі подав аж два рапорти, при чому, особливо в останньому з 22. XII, в своєму „подробномъ описаніи“ мимоволі говорив на користь робітників і селян та того ж таки Слюсарева.

„Бунт“ розпочавсь, треба гадати, у грудні місяці, мабуть якраз на Різдво, свого ж кульмінаційного пункту досяг аж у січні місяці. Повсякчасні невдачі Слюсарева, незадоволення робітників і селян з свого безнадійного становища, свідомість боротьби, зробили з його ватажка цього, хоч і в межах фабрики, але значного руху.

Нам уже відомо, що Слюсарева за всякі образи начальства й головне за те, що намовляв до „бунту“, за те, що писав скаргу та за всякі клопотання, звелено було віддати до суду. Досі Слюсарев був між „бунтниками“, коли ж „бунт“ справді почав набирати свого значіння, управитель фабрики Креткін звернувся до Путивльського Нижч. Зем. Суду, вимагаючи забрати Слюсарева з фабрики. 25 січня 1798 р. Слюсарева упіймано. Через м. Рильське передбачалося „с нарочними“ відправити його до Путивля. Щоб чого дорогою не сталося поблизу фабрики і щоб бути певним, що його поведено, повірений фабрики Ващекін рішив „провести“ Слюсарева 8 верст і повернутися назад. Але, повернувшись назад, „...два раза подъѣзжая, въ домъ господскомъ увидѣлъ множество народа, ись которыхъ множество бросались изловить, но онъ на лошадахъ убѣжалъ отъ толпы, Рылской округи въ деревню Шегаровку къ помещицѣ вдовѣ-порутчицѣ Шегаровой“.

Коли ж Слюсарева повели, в туж мить фабричні робітники й селяни, дізнавшись про це, „бивъ въ набать собралась превеликая толпа народа, и съ фабрики Слюсаревою женою пришли въ домъ господской и, разбивъ въ покояхъ двое дверей, нагlostію изъ покоевъ за волоса вытащили онаго управителя Креткина, ругаясь били немилосердо, говоря на что де нашего повереннаго взяли“. Маса „бунтівників“, позбувшись ватажка, розпочала свою помсту з управителя. Батьки й матері, діти й дорослі захоплені були єдиним настроєм й почали розправлятися по-своєму.

Ващекін, утікши до сусіднього села, щоб орієнтуватися в подіях на фабриці, вночі 25.І посилає з того села чоловіка в Глушково до поміщика Бабарсова, який жив там, довідатися, що там діється. Але вісті, принесені, як від Бабарсова, так і від копа, що звідти втік і „едва могъ спастись“, були доволі сумні й неприємні. Отож він потайки й вирушив до Курського. По дорозі в м. Рильському він повідомив „о беззаконныхъ происшествіяхъ“

¹⁾ ibid., арк. 35—36.

Путивльський Нижч. Зем. Суд та Путивльського комісара. А 27 січня він з'явивсь до губернатора й на надзвичайній нараді з цього приводу в Губ. Правлінні розповів подробиці „бунту“¹⁾.

Управителеві припало, мабуть, найбільше: „...отвели его на фабрику въ рабочую свѣтлицу, возложя на него цѣпь, замкнули“²⁾. Але між ними були зрадники, що будши якось задоволені з свого становища не брали участі в рухові й не приставали до вимог більшості. Такі були найбільше майстри та, приміром, більш як десяток ворсильних робітників, які 28. І, коли вже повернули Слюсарєва з дороги, „пришедъ къ содержащемуся управителю Креткину, уговоря и нѣкоторыхъ фабричныхъ, взявъ управителя, разбивъ замокъ и сложа съ шеи цѣпь отвели въ домъ господской“. Але даремнісінько..., зразу ж повідомлено Слюсарєва, що „прибѣжавъ съ толпою народа въ домъ господской, взявъ помянутаго управителя паки на фабрику и приведши въ тужъ свѣтлицу наложили на шею другую цѣпь, посадили...“³⁾.

Такий самий був зрадник, очевидячки, і з сукняного майстра Олексія Семерейкіна, що його „мучили безъ пощады, возложя жъ на шею цѣпь, посадили на скреблы“⁴⁾.

Так і треба було припускати, що насамперед дістанеться тому, хто смів пановим ім'ям визискувати, здирати останнє й забирати на катування їх одностумців. Дісталося й залишеній дружині Ващекіна: „Потом пришла въ домъ его Ващекина („толпа“), и взяв жену его Настасью Савину дочь, терзая и ругая потащили на фабрику, страшая спрашивали где де твой муж и сын“, тільки надвечір її випустили⁵⁾.

Знову прийшли до головного підсудного „к содержащемуся в цепи измученному управителю делали, терзая, приступ требовали: возврати де нашего повереннаго Слюсарєва, а ежели к свету не возвратишь, то переломаем тебе руки и ноги и до смерти убьем...“. Тепер вже ніяким словам маса нейняла віри. Умить принесли паперу й чорнила, „принудили написать записку и послали с тою бумагою за ним, и догнав его на дороге, отколь ночью его Слюсарєва и возвратили“... Доки приїхав Слюсарєв, усіх підозрілих узято під арешт, у тому числі о 4-й годині ночі взято й замкнено Ващекінову жінку⁶⁾.

„Бунт“ так ширився, що не тільки ворогам діставалося, а й тим, хто будши в такому стані не погоджувавсь і не ставав у їхні лави. Милости не було нікому. Навіть попи с. Глушкова, що мали на думці заспокоїти масу й когось вратувати своєю появою, не тільки нічого не змогли, а й самих суворо попереджено. Бунтівники „ничего не приемля с нечестію (їх, П. М.) высылали вон, объявля, — и вы де сообщники управителя и протчим; побываем и к вам в дом“⁷⁾.

¹⁾ Ф. Мануф. Кол., спр. 258, копії з журналів Курського Губ. Правління з 27. І. та 5. ІІ. 1798 р., аа. 3, 5.

²⁾ *ibid.*, аа. 2, 4, 9. ³⁾ *ibid.*, а. 10--11.

⁴⁾ *ibid.*, а. 2, 4, 9.

⁵⁾ *ibid.*, спр. 258, а. 3, 4, 9.

⁶⁾ *ibid.*, а. 2, 4, 10. ⁷⁾ *ibid.*, а. 10.

Слюсарев повернувся пізньої ночі. А вже рано-вранці він з масою почав виконувати свою ролю: звільнив з-під арешту жінку Ващекіна, „а на управителя Креткіна положили другу на шею цепь, угрожавая убитъ до смерти, мастера ж Семерейкіна и одного из ворсельних работников жену били немилосердо, от котораго побоя едва останутся живы“¹⁾).

Путивльський суд на підставі „объявления“, що подав йому проїздячи до Курська Ващекін, зразу виїхав туди. Якось то йому спокійно довелось довідатися, що „...повѣренной Слюсаревъ довольно присокупилъ себе фабричныхъ людей, человекъ болѣе тысячи и часъ отъ часу изъ другихъ разныхъ селений толпы народа умножаются..., пришли во многие дерзновенные, законамъ противные поступки и навели ужасный страхъ, так что живущіе в томъ селѣ кол. ассесоръ Николай Нванов. Бабарсовъ и близь онаго села живущіе ж Судженскій помѣщикъ Иванъ Кочетовъ, узнавъ ихъ фабричныхъ намѣреніе, что они хотятъ ихъ битъ и грабятъ, то предупреждая и спасая жизнь свою, оставя свои дома и имущества, съ семействами выѣхали изъ своихъ жилищъ въ посторонніе для житія дома...“. Коли ж суд запитав, чи випущено з-під арешту Креткіна, Семерейкіна та інш., то „бунтівники“ заявили, „усилиемъ не допустятъ и за то будутъ битъ“²⁾). Суд повернувся назад, не зробивши нічого, подав тільки рапорта губернаторові.

Цими днями рух дійшов свого найвищого щабля, слава про Слюсарєва прогриміла на дві округи, багато селян посунуло до Глушкова, поміщики тремтіли й тікали, плани „бунту“ починали виходити з меж фабричних на поміщицькі маєтності. А в колах державців Слюсарєва вже атестують „злodeмъ“, „врагомъ тишины народной“, негайно вживалося заходів, щоб рух задушити й на горло Слюсарєва скарати³⁾).

Цими днями вже заведено було, принаймні на фабриці, й свої порядки; Слюсарєв прийняв був ім'я управителя фабрики замість Креткіна, передбачалося робити наступи на дворянські маєтки, заготоване було все приписне селянство фабрики, в наслідок чого села Судженської округи „явное оказали непослушаніе комиссару и тѣмъ открыли участіе ихъ в возмущеніи, не внемля никакому увещеванію священниковъ“⁴⁾).

Роля Слюсарєва була надзвичайна; чудовий організатор, він мав якусь невідому мету, якогось плану; він „разъѣжая по селеніямъ приказываєтъ народу не слушать никого, но, вооружась, идти в Глушково“⁵⁾)... осередок подій. Всюди був військовий стан, людність частково була озброєна, неначе чекаючи на бій.

Місію „успокоителя“, що жив „нужныхъ мѣръ“ та „силу побѣдоноснаго его императорскаго величества оружія“, виконав Курський губернатор Бурнашов з генерал-майором фон Есеном 28 січня „...отправился я тотчасъ

¹⁾ *ibid.*, а. 2.

²⁾ Ф. Мануф. Кол., справа 258, а. 5.

³⁾ *ibid.*, а. 7—8. Рапорт губ-ра в Прав. Сенат з 2. II. 798 р.

⁴⁾ Ф. Мануф. Кол., справа 258, а. 7.

⁵⁾ *ibid.*, а. 7.

къ мѣсту такового преступленія и по прибытіи 29 генваря въ городъ Суджу. получа рапорты отъ земскихъ комиссаровъ Путивльскаго и Судженскаго, что буйство и дерзость умножается въ с. Глушковѣ отъ мятежниковъ собранныхъ болѣе тысячи человекъ Слюсаревымъ и ежевременно умножающихся изъ селеній къ сему врагу тишины народной, принявшаго уже званіе управителя на мѣсто капитана Креткина, содержимаго въ цѣпяхъ..., тотчасъ сообщилъ я командиру черниговскаго кирасирскаго полка, выступившему уже изъ Курска господину генерал-майору фонъ Эсену, дабы тотъ полкъ поспѣшилъ походомъ, а земскимъ комиссарамъ предписалъ съ нарочными собрать понятыхъ и въ прилегающихъ къ фабрикъ селенія стараться всемѣрно не допустить мятежниковъ до разграбленія домовъ и до разпространенія злодѣйствъ ихъ въ селеніяхъ окрестлежащихъ... а къ г. Слободско-украинскому губ-ру сообщилъ 30 числа по смежности селеній тамошней губерніи къ той фабрикъ для принятія нужныхъ мѣръ съ тѣмъ, что ежели онъ разсудитъ для безопасности пограничныхъ селеній Слободской губерніи, то в случаѣ необходимой уже надобности могутъ они и близки быть къ помощи черниговскому кирасирскому полку, состоящему изъ 377 человекъ нижнихъ чиновъ. 31 числа приѣхалъ я въ село Снагость за 15 версть до Глушкова, смежное съ подвѣдомственнымъ фабрикъ селеніями, куда и полкъ того ж дня вступилъ и получая извѣстія, что жители приписныхъ селеній толпами стекаются къ мятежнику Слюсареву въ Глушково тотчасъ разослалъ по селеніямъ и въ самое Глушково увѣщательные листы, что бѣ зараженные неистовствомъ, раскаясь и отставъ отъ злодѣя Слюсарева, явились ко мнѣ съ повинностью, давая при томъ имъ знать, что воинскіе силы готовы уже на поражение противныхъ, а между тѣмъ сдѣлано предположеніе какимъ образомъ в случаѣ ихъ упорства укротить вооруженною рукою; въ слѣдствіе сихъ разосланныхъ увѣщательныхъ листовъ отъ двухъ только селеній явились ко мне старѣйшіе и начальники съ повинностію, а отъ двухъ ближнихъ по пути къ Глушкову получены отзвы, что они никого не послушаютъ, отъ мятежниковъ же в Глушковѣ и никакого отзыва не сдѣлано. Видя таковое ихъ упорство не оставалось другого способа какъ употребить силу побѣдоноснаго его имп. вел. оружія къ приведенію ихъ въ повиновеніе законной власти, и потому 1-го числа февраля передъ свѣтомъ сообщилъ я о семъ командиру черниговскаго кирасирскаго полка, дабы онъ поступилъ по сдѣланному предложенію, который несмотря на болѣзненный случившійся ему припадокъ, съ толикою ревностію и скоростію исполнилъ, что покоря вооруженною рукою противныхъ жителей двухъ селеній лежащихъ по пути, связавъ изъ нихъ 163 человекъ, отдалъ земской полиціи и не останавливаясь слѣдовалъ на самихъ мятежниковъ, скопившихся до 3000 въ Глушковѣ, и таковымъ быстрымъ подвигомъ, приведя ихъ въ замѣшательство, покорилъ почти безъ кровопролитія, ибо ранено изъ нихъ тяжело только двое, безъ малѣйшаго войску поврежденія, самого злодѣя Слюсарева взялъ и съ нимъ главныхъ и другихъ участвовавшихъ въ бунтѣ, всего 320 человекъ"...¹⁾). Такъ повѣдомляя Царствующий Сенат 2 лютого губернаторъ Бурнашовъ.

¹⁾ Ф. Мануф. Кол., справа 258, аа. 7—8.

Та хоч і несила їхня була, глушківці боронилися гордо: вони кинулися були „к самому генерал майору“ на боротьбу, а коли військо звільняло управителя Креткіна з-під цепа, „фабричные едва не задушили его“¹⁾.

Армія повстанців доходила аж до 3000 чоловіка, але вона була розпо-рошена, не об'єднана як слід, не озброєна й тому реального успіху не мала. В наслідок недовгого змагання заарештовано по дорозі до Глушкова в дер. Пишнівці та с. Комарівці 163 чол., у Глушкові 337, Суханівці, Веселому та Кобилах 232, а разом 722 чол. Гіркої долі „по важности дела“ з поміж них зазнали за офіційними відомостями 47 чол., що були відправлені до Кур-ського. Але фактично покарано, треба гадати, більше. Багато відправлено „к суждению“ в м. Суджу та Путивль, „а инныя наказаны плетми и батоги въ с. Глушковѣ. Множество жъ людей и разбѣжалось во все сіе смятеніе“. В цей же час забрато й Слюсарєва з його дружиною, що мали чекати на найгіршу кару²⁾.

Здається, вгамувалося все: і люди повтікали, й головних „бунтівників“ позабирали, інші й кари вже зазнали, і губернатор вже від'їхав до Курського, тільки „генераль майоръ съ полкомъ пребываніе имѣеть при фабрикѣ въ с. Глушковѣ“³⁾.

Роботи на фабриці, як під час бунту, так і тепер, з приводу того, що „въ рабочихъ свѣтлицахъ при супротивленіи и при забраніи под стражу людей много число инструментовъ разломано“, зовсім не проваджено. І взагалі роз-почато роботи нешвидко: 12 квітня 1798 р. Військова Колегія (Комісаріят-ська експедиція), повідомляла Мануф. Колегію, що й досі фабрика не нала-годжена й сукна в Херсонське Комісаріятське депо не надходять⁴⁾.

Усіх підсудних спочатку віддано на розпорядження Курського повіто-вого суду „...и дабы злодѣи скорѣй получили должное наказаніе въ страхъ другимъ и не въ очередь прочимъ преступникамъ, менѣе въ дѣлѣ семъ участие-вававшихъ“, губернатор наказав „чинить имъ допросы и приговоръ, чему подле-жать будетъ и внести послѣднѣйше на ревизію въ 1-й департаментъ Курской Палаты Суда и Расправы“. До обвинуваченого підсудного Слюсарєва додані були знайдені в нього папери: рапорт путивльського комісара й другий зем-ського суду, що, мабуть, важили щось для вироку суду⁵⁾. Незабаром Слю-сарєв „по решенію курской палаты суда и расправы 1-го департамента съ протчими съ ними участвовавшими въ томъ мятежѣ фабричными людьми на-казанъ уже кнотомъ и посланъ въ каторжную работу...“⁶⁾.

Чи поліпшив якість становище робітників та селян фабрики цей „бунт“, за це відомостей певних не маємо. Знаємо тільки, що Доброскокова й Крет-кіна виправдала Мануф. Колегія. Справа про них закінчилась аж у жовтні

¹⁾ Ф. Мануфактур-Колегія, справа 258, а. 12.

²⁾ *ibid.*, а. 11. ³⁾ *ibid.*, а. 10—11. ⁴⁾ *ibid.*, а. 8, 11.

⁵⁾ Ф. Мануф. Кол., справа 258, „По сообщенію Курскаго Губ. Правленія о происшед-шемъ на Глушк. сук. фабр. бунтѣ“, з 9. II 798 р., а. 1.

⁶⁾ Ф. Мануф. Кол., справа 183, а. 125, Рапорт Путивл. Повіт. Суда Бурнашову з 19. X. 1798 року, № 1185.

того ж року ¹⁾, а Потемкіна посилала на фабрику вже не 1 000 й не 5 000 крб., а 28 000 крб. ²⁾.

„Бунт“ 1797 року на глушківській фабриці, цій типовій українській мануфактурі, був за один з характерних показників економічних і соціальних суперечностей цілої тодішньої торговельно-капіталістичної системи. Це був час, коли більшість українських посесійних, ба навіть скарбових фабрик, що мали приписних (Катеринославська сукняна та панчішна, так само Купавинська), переживали внутрішню, властиву для них кризу й поширюючи виробництво, інтуїтивно апелювали до вільнонайманої праці, до нових реформ. Коли живо не відчували цього деякі фабриканти, то це виявлялося в робочих і селянських рухах, яким в даному разі й був „бунт“ Глушківської сукняної фабрики, де були всі наявні елементи для нього.

¹⁾ Фонд Мануф. 'ол., справа 183, аа. 108—125; також „Путивльському Земському Комисару Ив. Васильевичу Мар.ову объяснение“ Доброскокова з 16. XII. 1797 р., аа. 24—29.

²⁾ *ibid.*, а. 106, Рапорт губ-ра Бурнашова до Мануф.-Колегії з 27. IV. 1798 року.

